

Українсько-польські студії
Studia Ukraińsko-polskie

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНА- історична спадщина і суспільна свідомість ПОЛЬЩА

13

ЛЬВІВ
2020

УДК 94(477+438)(082)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / голов. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 13. 394 с.

Узагальнено українсько-польські відносини в контексті європейської історії, роль історичної спадщини у формуванні етнокультурних та політичних пріоритетів сучасних України і Польщі. Особливу увагу приділено проблемам суспільно-політичних, культурно-освітніх і релігійних взаємин українців та поляків, формуванню нової якості українсько-польської співпраці на рівні держав та соціумів у контексті етнополітичних, суспільних і культурних змін у Центральній-Східній Європі.

Ukraine–Poland: Historical Heritage and Social Consciousness / Edited by Mykola Lytvyn; NAS of Ukraine, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. Vol. 13. 394 p.

This edited volume analyzes Ukrainian-Polish relations in the context of European history. It examines the influence of historical heritage on the formation of contemporary ethnic, cultural, and political priorities of the two states. This edition focuses on social, political, cultural, educational, and religious issues in the relations of Ukrainians and Poles and the process of establishment of higher levels of cooperation between the two states and societies in the context of political, social, and cultural changes in East-Central Europe.

Затвердила до друку Вчена рада Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича
НАН України (протокол № 9 від 22.12.2020 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР Литвин Микола Романович, д.і.н., проф. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: Баран Володимир Кіндратович, д.і.н., проф. (Україна), Боляновський Андрій Валентинович, д.і.н. (Україна), Горбачевський Тарас Станіславович, к.і.н., відповідальний секретар (Україна), Давидюк Руслана Петрівна, д.і.н., проф. (Україна), Думітран Даніель (Dumitran Daniel), PhD, Dr. habil. (Румунія), Калішук Оксана Миколаївна, д.і.н. (Україна), Колянчук Олександр Миколайович, доктор філософії в галузі історії (Польща), Стрільчук Людмила Василівна, д.і.н., проф. (Україна), Хахула Любомир Ігорович, к.і.н., заступник головного редактора (Україна).

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ KB № 16444–4916P від 19.02.2010 р.

ISSN 2223-120X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020

Леонтій ВОЙТОВИЧ

доктор історичних наук, професор

старший науковий співробітник відділу історії середніх віків

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9191-6537>

e-mail: lev67420@ukr.net

ПОЛЬСЬКЕ КОЗАЦТВО: ЛЕГЕНДИ І ДІЙСНІСТЬ

З'ясовано, що коротка історія лісовчиків (польських козаків) давно обросла легендами і стереотипами, далекими від дійсності. Їхні фантастичні рейди, відчайдушна хоробрість, рівно ж як і надзвичайна жорстокість, однаково шокували сучасників і призвели до ліквідації та заборони цієї формації. За своєю структурою, озброєнням і тактикою лісовчики мало чим різнилися від запорожців, яких було немало в їхніх рядах. Європейські джерела часів Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. майже не розрізняли лісовчиків та запорожців, нерідко називаючи тих і тих просто козаками, а навіть запорожців – поляками. Як наслідок, особливо в сучасній популярній літературі, участь лісовчиків та запорожців у бойових діях цієї війни розглядають або ж виключно як участь польських козаків, або ж військові подвиги приписують лише першим, а жорстокість – лише другим, бо лісовчики як представники шляхти просто не могли займатися грабунками, а для запорожців як представників соціальних низів це було звичним засобом існування. Українські дослідники не цікавляться цією проблемою, що сприймається як мовчазна згода, або ж з патріотичних мотивів тиражують інші легенди на зразок здобуття Дюнкерка Богданом Хмельницьким та Іваном Сірком. Проаналізовано появу, структуру, організацію, особовий склад і особливості застосування підрозділів лісовчиків, участь в них запорожців, а також специфіку функціонування за відсутності логістики. Також звернено увагу на особливості наборів підготованих контингентів найманих військ з Речі Посполитої католицькою коаліцією та Францією у період Тридцятилітньої війни. Проаналізовано битви під Гуменним (1619), на Білій горі (1620), кампанії в Сілезії, на Рейні, в Гессені та Люксембурзі та балтійську експедицію. Обґрунтовано гіпотезу щодо тотожності полковника Тараського з гетьманом Федоровичем Тарасом (Трясилом). Детально розглянуто проблему участі і ролі козаків у здобутті Дюнкерка (1646) та участі в цих подіях Богдана Хмельницького, Івана Сірка та Солтенка.

Ключові слова: лісовчики, запорожці, Олександр Лісовський, Тридцятилітня війна, битва під Гуменним, битва на Білій горі, битва при Івоа, Дюнкерк.

Річ Посполита, подібно до інших країн Центрально-Східної Європи, не завершила переходу до професійних найманих військ у XVI ст., зберігши змішану

систему формування і підготовки військ¹. Основу польсько-литовського війська становила шляхетська кавалерія. Але польське загальношляхетське ополчення (*посполите рушення*) у період між 1500–1576 рр. збиралося тільки двічі. Його поступово замінило *затяжне* військо, яке утримувалося коштом скарбниці, хоча й надалі комплектувалося із *затягнутої*, тобто найнятої на військову службу шляхти² та частини набраних жовнірів коштом міст з магдебурзьким правом, кількість яких була встановлена привілеями. У литовському війську продовжувало зберігатися шляхетське ополчення, так звана *земська служба*. З цих військ формувалася поточна оборона (*obrona potoczna*), яка перебувала в українських землях, прикриваючи південно-східні кордони. Військ цих було надвичайно мало через брак коштів: у середині – другій половині XVI ст. 600–3136 кіннотників і 200–300 піхотинців³. Але основну військову силу в королівстві і великому князівстві становили надвірні війська колишніх українських і білоруських князів та окремих магнатів, окремі з яких утримували цілі армії у 6–8 тис. осіб⁴.

У 1500 р. командир *поточної оборони* Петро Мишковський за угорським зразком запровадив у польській кавалерії *гусарів*. Угорські гусари були легкою кавалерією, яка формувалася за принципом один вершник від 20 сільських дворів (від угорського *húsz* – *двадцять*). Мали вони захисне озброєння, шолом і кольчуги, щити-тарчі та ударні списи і шаблі. Гусарські хорогові (100–200 осіб) включали як власне гусарів, так і стрільців-лучників без захисного озброєння у співвідношенні один до одного. *Войскові товариші* гусарських хорогів мали *почти*, куди входила челядь-джури (крім поштової челяді, була ще вільна челядь), яку утримували коштом войскового товариша (від 1528 р. не більше 8 осіб у почті). Початково гусари формувалися з угорців та сербів-раців, поступово цей рід кавалерії став основним і набирався зі шляхти. Військова реформа короля Стефана Баторія 1577 р. перетворила гусарів у важку ударну кавалерію в захисних латах і шоломах, а стрільці отримали пістолети замість луків та рогатини. Від 1598 р. в гусарів з'явилися крила на дугах за спиною (спочатку як елемент підсилення обладунку, який згодом перетворився в парадний декор)⁵.

¹ Войтович Л. Завершення переходу до професійних найманих військ. *Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва*. Харків, 2017. Т. 1. С. 761–766.

² Шляхта, звільнена від податків і повинностей, була зобов'язана військовою службою, але вже до початку XVI ст. переважно не посідала ресурсів для несення такої служби власним коштом і з відповідною підготовкою.

³ Kolankowski L. Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 (Z dziejów obrony granic wschodnich). *Ziemia Czerwieńska*. Lwów, 1935. R. 1, zesz. 2. S. 141–174; Spieralski Z. Wojskowość Polska w okresie odrodzenia. *Zarys dziejów wojskowości Polskiej do roku 1864*. Warszawa, 1965. T. 1. S. 300–301.

⁴ Dembski K. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku. *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia*. Poznań, 1956. Nr. 3, zesz. 1. S. 49–96.

⁵ Górski K. Historia jazdy polskiej. Kraków, 1894. S. 89–201; Bocheński Z. Ze studiów and polską zbroją husarską. *Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*. Kraków, 1960. T. 6. S. 12–52; Cichowsky J., Szulczyński A. Husaria. Warszawa, 1977. 242 s.; Солдатенко А. Польская гусария 1500–1776 гг. *Опел* (Санкт-Петербург). 1993. № 3. С. 17–24; Васильев А. Польско-литовская гусария XVII века. *Цейхгауз* (Москва). 1998. № 1 (7). С. 2–6;

Окрім гусарів, кінних стрільців-лучників (у хорогвах яких спочатку були і списоносці в кольчугах, а далі залишилися тільки лучники), литовських татар (татари-липки з типовим татарським озброєнням)⁶, у польській кавалерії у XVII ст. з'явилися із вогнепальною зброєю хорогви кінних аркебузирів (які з середини XVII ст. повністю замінили аркебузи на мушкети)⁷ та рейтарів, організованих за німецькими зразками в ході реформи Стефана Баторія 1579 р. і укомплектованих німецькими найманцями (100–120 осіб у хорогві)⁸.

Загальна кількість українських козаків була невеликою і зростала повільно⁹. Черкаський і каневський староста Остап Дашкович (1455–1535), який з допомогою козаків успішно воював з ординцями, у 1532 р. вперше на сеймі поставив питання про організацію постійного козацького війська для захисту дніпровських перевозів чисельністю 2 тис. піхоти, 500 осіб кінноти та військової флотилії. Але перший козацький реєстр із 300 осіб був організований тільки 5 червня 1572 р.¹⁰. Стефан Баторій підняв чисельність реєстру до 500 осіб з річною платою по 15 злотих і

Gembarzewski B. *Husarze: ubior, oporządzenie i uzbrojenie: 1500–1775*. Warszawa, 1999. 78 s.; Żygulski Z. *Husaria polska*. Warszawa, 2000. 178 s.; Польские крылатые гусары 1576–1775 / под ред. В. Н. Киселёва. *Новый солдат* (Артемовск). 2002. № 142. 40 с.; Brzezinski R., Vukšić V. *Polish winged hussar, 1500–1775*. Oxford, 2005. 64 p.; Сікора Р. 3 історії польських крилатих гусарів. Київ, 2012. 96 с.; Sikora R. *Fenomen husarii*. Warszawa, 2013. 288 s.

⁶ Kryczyński S. *Tatarzy litewscy: próba monografii historyczno-etnograficznej*. *Rocznik Tatarski*. Warszawa, 1938. T. 3. S. 8–163; Tyszkiewicz J. *Tatarzy na Litwie i w Polsce*. *Studia z dziejów XIII–XVII w.* Warszawa, 1989. 343 s.; Гришин Я. *Польско-литовские татары (наследники Золотой Орды)*. Казань, 1995. 195 с.

⁷ Romański R. *Beresteczko 1651*. Warszawa, 2007. S. 22–23. Денісон Джордж помиляється, стверджуючи, що окремі формування кінних аркебузирів були тільки у Франції (Джордж Тэйлор Денисон. *История конницы*. Москва, 2014. С. 246). У Польщі ці формування збереглися до кінця XVI ст. Три польські хорогви кінних аркебузирів у складі 535 осіб взяли участь у битві під Віднем 12 вересня 1683 р. (Wójcik Z. *Jan Sobieski*. Warszawa, 1983. S. 321).

⁸ Wisner H. *Kircholm 1605*. Warszawa, 2005. S. 34–37.

⁹ Перші відомі козацькі походи проти татар у 1489 р. під командуванням київського воєводи Єжі Паца та у 1508 р. під командуванням черкаського старости Сенка Полозовича були кінними. В них брало участь менше тисячі осіб. Той же Сенко Полозович із Христофором Кмітичем у 1523 р. з наказу короля Сигізмунда Старого зібрали до двох тисяч козаків, з якими обороняли дніпровські переправи, але це військо розійшлося, так і не отримавши обіцяної платні (Wójcik Z. *Dzikie Pola w ogniu: O kozaczyzni w dawnej Rzeczy Pospolitej*. Warszawa, 1960. S. 18–20).

¹⁰ За універсалом короля Зигмунта Августа, руському воєводі Юрію Язловецькому доручалося набрати «певний почет» чисельністю 300 козаків, який мав очолити подільський шляхтич Ян Бадовський, підпорядкований безпосередньо коронному гетьманові. Козаки, взяті до реєстру, мали отримувати плату 2–3 польських злотих і сукно на кафтан, їм дозволялося тримати у своїх домах вільний шинк (продаж горілки, меду і пива), не платити податків та чиншів. Вони звільнялися з-під юрисдикції королівських чиновників і підлягали регіментарю реєстру.

видачею сукна на гермак (верхній одяг) (1578)¹¹, але заклав основи для легалізації козацького війська і передав йому містечко Трахтемирів як стаціонарну базу з шпиталем та підпорядкував їх черкаському старості князю Михайлові Вишневецькому¹². Реальна кількість козаків завжди була більшою за реєстри¹³. Іноді нереєстрові козаки числилися як *джури*¹⁴, вони отримували частину військової здобичі, а часом з ними ділилися і платою, відпущеною урядом на реєстр. Реєстрові і нереєстрові козаки мали однакову організаційну структуру. Козацькі вожді спочатку іменувалися *отаманами*¹⁵ і *кошовими отаманами*¹⁶, а вже від 1574 р. стали

¹¹ Наступні козацькі реєстри становили: 1 000 осіб (1590, 1617), 2 200 (1601), 3 000 (1619), 5 000 (1624), 6 000 (1625, 1630), 7 000 (1634), 6 000 (1637) і 40 тис. (1649).

¹² Стороженко А. Стефан Баторий и днепровские козаки: исследования, памятники, документы и заметки. Киев, 1904. 327 с.; Доманицький В. Чи була реформа Баторія? *Ювілейний збірник на пошану Михайла Грушевського*. Львів, 1906. С. 235–248.

¹³ У 1574 р. гетьман Іван Свірговський привів у Молдову військо з 1 400 козаків, які були організовані у 10 сотень та два загони по дві сотні. У 1577 р. гетьман Яків Шах для походу в Молдову зібрав початково шість сотень, залишивши три сотні на Січі. Долучивши загони з прикордоння, він разом з Іваном Підковою вторгнувся в Молдову з 1 200 козаками. Враховуючи, що якась частина козаків залишалася на прикордонні, можна оцінити реальну чисельність запорозьких козаків на той час біля трьох тисяч. У 1584 р. кошовий С. Зборовський зібрав 3 тис. нереєстрових козаків. У 1587 р. для наскоку на Кодню гетьман Л. Чорнинський зібрав кілька сотень козаків. У гетьмана К. Косинського під П'яткою 2.02.1593 р. було 5 тис. козаків із 26 гарматами. Г. Лобода в жовтні 1593 р. привів під Київ 4 тис. козаків. Імперський дипломат, досвідчений військовик Еріх Лясота у 1594 р. оцінив сили козаків у 3–5 тис. Самі козаки в листі до імператора від 3.07.1594 р. обіцяли виставити 6 тис. У жовтні 1594 р. об'єднані сили Г. Лободи та С. Наливайка сягали 12 тис. За реєстром 1601 р., військо складалося з чотирьох 5-сотенних полків по 500 козаків і мало артилерію з 20 гармат. Полк ділився на два відділи, очолені осавулами. При полковникові були обозний, писар, хорунжий, сурмач, литаврщик і трубач. Сотні ділилися на курені по 10–12 козаків. Плата гетьмана становила 120 злотих. Войсковий обозний і войсковий писар отримували рівну плату з полковниками. Для походу на Москву в 1618 р. гетьман П. Конашевич-Сагайдачний зібрав близько 20 тис. війська. У цей же період не менше 2 тис. козаків були у війську королевича під Вязьмою. За інформациєю учасника подій полковника С. Чаплинського, під Хотин у 1621 р. прийшло 30 тис. піших і 10 тис. кінних козаків. Реєстр війська під Хотиним налічував 41 520 осіб (Батюк Т. Козацькі збройні формування у II половині XVI – першій чверті XVII ст. *Проблеми гуманітарних наук*. Дрогобич, 2006. Вип. 14. С. 84–93).

¹⁴ Джура, від перського *товариш*, зброєносець, цим терміном, запозиченим з тюркської, позначали козаків, не внесених у *компути* (списки реєстру), які не отримували плати за службу, а тільки частину військової здобичі.

¹⁵ Отаман, від тюркського *ота* – *батько* і *ман* – *людина*, буквально *батько-командир*.

¹⁶ Кошовий отаман – отаман (командир) *коша* (тюрк. *табір*). Першим відомим кошовим отаманом був Хома (Фока) Покотило, який у 1572 р. очолив морський похід. У 1574 р. він на підтримку гетьмана Івана Свірговського напав з флотилією на Ізмаїл, Кілію і Акерман, але у гирлі Дунаю був перехоплений турецьким флотом і загинув у бою разом зі своєю флотилією.

називати себе *гетьманами*¹⁷ за взірцем військової верхівки Речі Посполитої. Так само за зразками Речі Посполитої були утворені уряди *генеральної старшини*: суддя, осавул, писар, обозний, хорунжий і бунчужний. Схоже, що першим визнав гетьманом козацького зверхника князя Богдана Ружинського король Стефан Баторій, хоча його наступники продовжували називати їх *старшинами*, а самі вони дали титулувалися на зразок польських зверхників *гетьманами*¹⁸.

Переважно це була піхота. Але успішні дії нечисленної запорозької кінноти проти татар, турків, молдован і московитів не пройшли повз увагу польської військової еліти. Приклад показали українські магнати, створивши у своїх надвірних військах підрозділи, озброєні та оснащені за козацькими зразками. Цю легку кавалерію магнатських військ набирали з дрібної шляхти і різних служилих категорій, які мали у посіданні ґрунти і не платили податків, а їхні витрати на оснащення частково покривали магнати, у війську яких вони несли службу, отримуючи відповідну плату. Знаменитий полководець, великий гетьман литовський князь Костянтин Острозький (1460–11.09.1530) мав у своєму надвірному війську близько 5 тис. козаків¹⁹. Далі козаки з'явилися у надвірному війську князя Юрія Збараського²⁰, Потоцьких²¹ та інших магнатів, які мали володіння в українських землях. За цим прикладом пішла і прикордонна адміністрація, формуючи козацькі хорогви. Їхній склад був змішаним із гусарами у співвідношенні 3:2. Перша така хорогва, сформована у 1551 р. теребовельським старостою Бернардом Претвичем, налічувала 121 козака, озброєного луками і рогатинами, та 79 гусарів²². Козацькі хорогви були значно дешевшими в утриманні, на той період квартальна плата козака становила 9 злотих, тоді як гусари отримували 12 злотих²³. Згодом, у 1609–1649 рр., утримання гусарів, важке озброєння яких вимагало витривалих добротних коней, зросло до 41 злото²⁴.

¹⁷ Гетьман, від нім. *hauptmann* – *капітан*, як вища військова посада була запроваджена чеськими *гуситами*, звідки її запозичили у польському та литовському військах. Спочатку їх призначали на час ведення кампанії, від 1503 р. ці посади стали постійними (*гетьман коронний* і *гетьман литовський*), а від 1581 р. – довічними. У 1539 р. у Польщі, а потім у Литві гетьмани отримали заступника (*польний гетьман*) і стали іменуватися *великими*. У козацькому війську згодом з'явилися тимчасові *наказні гетьмани*. Польський уряд визнавав гетьманський титул вибірково, першим визнаним гетьманом був князь Богдан Ружинський (1575–1576). За кожної нагоди поляки намагалися титул козацького гетьмана замінити іншим, менш престижним титулом *старшого*.

¹⁸ Брехуненко В. Гетьман чи старший? За лаштунками номенклатури козацьких провідників (XVI – перша половина XVII ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2011. Вип. 20. *Actis testantibus*. Збірник на пошану Леонтія Войтовича. С. 119–129.

¹⁹ Korzon T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. Kraków, 1912. T. 1. S. 363.

²⁰ Dobrowolska W. Książęta Zbarascy w walce z hetmanem Żółkiewskim. Kraków, 1930. S. 9.

²¹ Kitowicz J. Opis obyczajów za panowania Augusta III. Wrocław, 1951. S. 388–389.

²² Spieralski Z. Wojskowość Polska w okresie odrodzenia. S. 308.

²³ Ibid.

²⁴ Bocheński Z. Ze studiów and polską zbroją husarską. S. 12–32.

У польському війську особливо не вистарчало піхоти. У 1563 р. було створено так зване *кварцярне військо*, яке утримувалося від чверті (кварти) доходів з королівщин (територій, які платили податки безпосередньо в коронний скарб). Це військо налічувало всього 3 тис. кінноти і 1 тис. піхоти²⁵, під командуванням польних гетьманів коронних його використовували як *поточну оборону*. Кварцярна піхота мала *роти* по 200 осіб, які ділилися на *почети* по 20 осіб, очолені *війсковими товаришами*, шеренговці яких звалися *пахолками* або *драбами*. У 1578 р. за короля Стефана Баторія була створена *вибранецька піхота*, яку комплектували й утримували за принципом 1 піхотинець від 20 ланів королівської землі²⁶. *Вибранці* були мушкетерами, які проходили щорічний 3-місячний вишкіл. *Десятники* були озброєні алебардами. Вибранецькі роти у 1580 р. мали трьох офіцерів (ротмістра, поручника і хорунжого), барабанщика, 26 десятників-алебардистів і 236 мушкетерів. Але їх було небагато, всього біля 3 тис. в короні і біля 1 тис. у великому князівстві. Під Псков у 1581 р. прибуло 12 рот вибранців чисельністю 1878 осіб.²⁷ Тому нестачу піхоти закривали найманцями. У польському війську були наймані *угорські гайдуцькі роти* по 100 осіб та німецькі роти *жолдаків* по 400 осіб, серед яких, крім мушкетерів, були й пікінери²⁸. Роти і хорогви об'єднувалися в полки (регіменти). Піші регіменти мали різну кількість рот. Перший такий регімент був сформований у 1576 р. і налічував 600 жовнів²⁹.

На початку XVII ст. Річ Посполиту вразив шляхетський бунт – *рокош*, проголошений в 1606 р. у Сандомирі краківським каштеляном Миколаєм Зебжидовським (1553–17.06.1620). Рокошани виступали проти авантюрної політики Сигізмунда III як щодо втягнення Речі Посполитої в боротьбу за шведський престол, так і щодо розгортання контрреформації та боротьби з православними, а головне спроб короля трансформувати шляхетську республіку в абсолютну монархію. У рядах рокошан об'єдналася верхівка польської, литовської та української шляхти. До них приєдналися ветерани війни у Прибалтиці, які не отримали плати з пустої королівської скарбниці. Польний гетьман Станіслав Жолкевський зібрав вірні королю війська і, дочекавшись підходу Яна Кароля Ходкевича, розгромив рокошан під Гузовом у Мазовії 6 липня 1607 р. Ця поразка загасила шляхетський бунт, але й королю довелося відмовитися від своїх амбіційних планів стати абсолютним володарем³⁰.

²⁵ Nowak T., Wimmer J. Historia oręża polskiego. 963–1795. Warszawa, 1981. S. 292.

²⁶ Górski K. Historia piechoty polskiej. Kraków, 1893. S. 24.

²⁷ Wimmer J. Historia piechoty polskiej. Do roku 1864. Warszawa, 1978. S. 140–141, 152–153.

²⁸ Крип'якевич І. Запорозьке військо. *Історія українського війська*. Львів: Видання Івана Тиктора, 1936. Ч. 2. S. 144.

²⁹ Войтович Л. Завершення переходу до професійних найманих військ. *Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва*. Харків, 2017. Т. 1. S. 766.

³⁰ Schmitt H. Rokosz Zebrzydowskiego. Lwów, 1858. XXVII+594+104 s.; Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego: 1606–1608 / wyd. J. Czubek. Kraków, 1916–1918. T. 1–3; Konopczyński W. Liberum veto. Kraków, 1918. 400 s.; Wisner H. Rokosz Zebrzydowskiego albo Sandomierski: cezura czy epizod z dziejów walk politycznych początku XVII wieku. *Kwartalnik Historyczny*. Warszawa, 1983. T. 90. Nr 3. S. 527–539; Wisner H. Rokosz Zebrzydowskiego. Kraków, 1989. 81 s.; Biber T., Leszczyński A., Leszczyński M. Tajem-

Серед активних рокошан був відважний офіцер Олександр Юзеф Лісовський (1580–11.10.1616), якого скарали на вигнання (*баницію*). Зібравши близько 6 тис. польських військових товаришів, жовнірів і джур, які так і не отримали заборгованої платні за свою службу, і долучивши до них близько 8 тис. запорожців, полковник Лісовський подався у сусідню Московську державу. А там якраз розгорнулися події, які російська історіографія назвала *Смутним часом*, а польська – *Димитріадами*. Підтриманий сandomирським воєводою Єжі Мнішком та кількома іншими польськими магнатами, за прихованої згоди короля Сигізмунда III, попри опір більшості сенаторів, сміливий авантюрист Лжедмитрій I, більшу частину війська якого становили українські та донські козаки, розгромив численніші війська царя Бориса Годунова, досяг Москви, був посаджений на царство у червні 1605 р. і навіть проголосив себе імператором. Він одружився з Мариною, дочкою Єжі Мнішка, але через кілька днів (17 травня 1606 р.) був вбитий внаслідок бунту, організованого князями Шуйськими, лідер яких, князь Василь Іванович, зайняв престол. Майже відразу з'явився новий самозванець Лжедмитрій II, якого Марина Мнішек визнала своїм мужем, а польські авантюристи та козаки справжнім царем. Лжедмитрій II, розташувавшись у Тушино, по суті, обложив у Москві Василя Шуйського, а його гетьмани князь Роман Ружинський та Ян Петро Сапега, які прибули туди зі своїми надвірними командами у пошуках пригод та слави, почали підпорядковувати багаті московські провінції³¹.

nice władców Polski. Poznań, 2006. S. 204–205; Kupisz D. Działania zbrojne na obszarze województwa sandomierskiego podczas rokoszu Mikołaja Zebrzydowskiego (1606–1607). *Rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Skarżysku-Kamiennej*. Skarżysko-Kamienna, 2010. T. 1. Z Dziejów Regionu i Miasta. S. 7–30; Czekalska A. Drugi etap rokoszu Zebrzydowskiego (X 1606–VI 1608) w świetle wybranych druków ulotnych. *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Hitorica*. Łódź, 2016. Vol. 96. S. 19–41.

³¹ Навколо причин подій Смутного часу третє століття тривають дискусії серед дослідників: інтриги католиків (Костомаров Н. Смутное время Московского государства в начале XVII столетия. Московское разорение. Санкт-Петербург, 1868. Т. 3. С. 326–332); антидержавна козацька діяльність, стимульована загальним моральним розкладом суспільства унаслідок правління Івана Грозного та Бориса Годунова (Соловьев С. История России с древнейших времен. Москва, 1960. Кн. 4. С. 388–391); узурпація царського трону, яка викликала спротив більшості верств населення (Ключевський В. Сочинения. Москва, 1957. Т. 3. С. 50–54); Пичета В. Смута и ее отражение в трудах историков. *Голос минувшего* (Москва). 1913. № 2. С. 17–18); боротьба між старою аристократією, яка жертвувала національними інтересами заради збереження влади, та дворянством і міщанською верхівкою, які відстоювали ці інтереси (Забелин И. Минин и Пожарский. Прямые и кривые в Смутное время. Москва, 1896. 329 с.; Платонов С. Очерки по истории Смуты в Московском государстве XVI–XVII вв. (Опыт изучения общественного строя и сословных отношений в Смутное время). Санкт-Петербург, 1910. 642 с.) чи антифеодальна боротьба (Фирсов Н. Крестьянская революция на Руси в XVI в.: исторический очерк. Москва; Ленинград, 1927. 126 с.; Смирнов И. Восстание Болотникова, 1606–1607. Москва, 1951. С. 493–501; Смирнов И., Маньков А., Подъяпольская Е., Мавродин В. Крестьянские войны в России XVII–XVIII вв. Москва; Ленинград, 1966. С. 176–177; Mazour A. G. Modern Russian Historiography. Westport; London, 1975. S. 139–140, 166). Детальніше див.: Andrzejewicz A. Dzieje Wielkiej Smuty. Katowice, 1999. 497 s.; Курбатов О. Военная история русской Смуты начала XVII века. Москва, 2014. 240 с.

Приєднався до цього гурту авантюристів і Олександр Лісовський зі своїм *полком*. У московського самозванця Лжедмитрія II не було відповідних ресурсів, і він 2 серпня 1608 р. уклав угоду з так званою московською конфедерацією, що об'єднувала більшість польських авантюристів на чолі з усятським старостою Яном Петром Сапегою, який проголосив себе гетьманом. Самозванець пообіцяв після здобуття Москви виплатити війську 100 тис. дукатів або ж надати право збору податків у Сіверській та Рязанській землях, а до того військо служило без оплати як волонтери, забезпечуючи себе шляхом реквізій, контрибуцій і грабунків. Полк Лісовського вже у 1609 р. прославився здобуттям Суздалі, Шуї, Ярославля і Кінешми.

Лісовчики утворили окрему корпорацію, запозичивши у січовиків організаційні засади. Вищим органом цього війська було *коло генеральне*, воно обирало вожда, який іменувався *полковником* у війську (за межами війська його величали *гетьманом*), поручника (його заступника), суддю, стражника, обозного, ротмістрів, поручників хорогв і хорунжих. У хорогвах, як і в регулярному війську, були войскові товариші, челядь та джури, але подібно до козацького війська тут можна було авансувати з нижчих посад на вижчі, бо всі уряди були виборними. Войскові товариші лісовчиків у своїх почтах мали 3–5 пахолків та до 10 джур. Військові товариші і пахолки утворювали панську чи *червону* хорогву, джури – окрему *чорну* хорогву. У підпорядкуванні кожного ротмістра були *червона* і *чорна* хорогви, крім того, безпосередньо полковникові підлягали ще дві червоні і дві чорні хорогви. Лісовчики не носили жодного захисного озброєння. Вони мали карабін, два пістолети, лук, шаблю або меч-концерж, іноді ще рогатини. Лісовчики не мали обозів, послугуючись тільки в'ючними кіньми. Це давало їм змогу робити швидкі марші і несподівані наскоки. Переправи долали по татарськи – вплав, тримаючись за кінські хвости, а в'юки з сідел переправляли по натягнутому через водну перешкоду канату-поліспасти. Щоб забезпечити раптовість появи, вони обирали неосвоєні дороги і вбивали кожного зустрічного по дорозі, аби не просочилася інформація. Так само добивали власних поранених, коли не було змоги транспортувати їх із собою. Це забезпечувало їм успіхи у глибоких блискавичних рейдах, під час яких вони тероризували населення. Без грабунку, який заміняв їм плату за службу, за повної відсутності логістики, без реквізій і контрибуцій формація не могла існувати³². Чисельність *полку* коливалася в межах 2–10 тис. з тенденцією до зменшення, позаяк лісовчики не мали звідки набирати свіжі сили для поповнення втрат. У 1610 р. лісовчики перейшли на королівську службу у підпорядкування польного гетьмана литовського Яна Кароля Ходкевича і здійснили успішний рейд до Торопця і Пскова. У 1615 р. Лісовський з 2 тис. *лісовчиків* здійснив ще сміливіший рейд, здобувши Карачев, Орел, Болхов, Белев і Перемишль. Олександр Лісовський раптово помер 11 жовтня 1616 р. після падіння з коня під Вязьмою³³.

³² Teodorczyk J. Lisowczycy. Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864. Warszawa, 1965. T. 1. S. 370–372.

³³ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. Lwów, 1844. T. 1–2. 380+560 s.; Ekes J., Kotarski H. Aleksander Józef Lisowski. *Polski Słownik Biograficzny*. Warszawa, 1972. T. 17. S. 471–473; Wisner H. Lisowczycy. Warszawa, 1976. 356 s.; Wisner H. Lisowczycy: Łupieżcy Europy. Warszawa, 2013. 200 s.; Зорин А. Великий рейд Александра Лисовского (март–декабрь 1615 г.). *Русский сборник*. Брянск, 2009. Вып. 5. С. 224–232; Зорин А.

Рештки соратників Лісовського повернулися до Речі Посполитої, зберігши свою формацію, і були готові служити за добру плату. Саме тоді почала розгортатися Тридцятилітня війна (1618–1648), перша загальноєвропейська війна за участі більше сотні великих і малих держав. Міжконфесійне протистояння католиків з протестантами привело до утворення у Священній Римській імперії Протестантської Євангелістської унії (1608), яку очолив курфюрст Пфальца Фрідріх V фон Віттельсбах (16.08.1596–19.11.1632), та Священної Католицької ліги (1609), очоленої герцогом Баварії і курфюрстом Максиміліаном I фон Віттельсбахом (27.04.1573–27.09.1651), і втягнуло не тільки сусідні протестантські Нідерланди, Данію та Швецію, але й католицьку Францію, що виступила на боці протестантів, налякана «обіймами» австрійських та іспанських Габсбургів, які ще у 1609 р. уклали між собою союзну угоду, спрямовану проти неї. Річ Посполита була готова підтримати католицький табір, але амбітний авантюрист король Сигізмунд III, який сам загубив достатньо реальну можливість утвердження на московському престолі королевича Владислава Вази, визнаного московським боярством, зважився на чергову інтервенцію та похід на Москву у 1617–1618 рр., який скінчився Деулінським перемир'ям та підготовкою до продовження війни. Такі ж відносини були в польського короля і зі Швецією. З обома сусідами Річ Посполита мусила воювати і під час Тридцятилітньої війни³⁴. Тому безпосередня участь Польщі у цій війні обмежувалася її бойовими діями проти шведів в польсько-шведській війні, що була продовженням попередньої політики Сигізмунда III як шведського короля, усуненого шведами. Поряд із тим Польща не заперечувала проти участі своїх підданих у складі найманих контингентів спочатку на боці Католицької ліги, а потім і Франції.

Тридцятилітня війна стала періодом розквіту професійних найманих армій. Підготовка бійців була дорогою і довгою. Наприклад, аркебузирів чи мушкетерів, у яких ефективною була тільки залпова стрільба, готували роками. Тому наймали на службу цілі роти і полки підготованих бійців, які прибували зі своєю зброєю і своїми офіцерами готові до битв³⁵. У польській та литовській частинах Речі Посполитої були обмежені можливості для вербування найманців-професіоналів. Набрати кваліфікованих воїнів вдавалося тільки з двох формацій: запорозьких козаків і лісовчиків. З українського козацтва можна було набрати досвідчених піхотинців-мушкетерів³⁶, з

Александр Юзеф Лисовский: герой Смутного времени. *История военного дела: исследования и источники*. Москва, 2012. Т. 3. С. 1–203; Зорин А. Лисовчики: Александр Юзеф Лисовский и его полк в истории Смутного времени. Москва, 2017. 232 с.

³⁴ Östergren S. Sigismund: en biografi över den svensk-polske monarken. Ängelholm: Fredestad, 2005. 340 s.; Leitsch W. Das Leben am Hof König Sigismunds III. von Polen. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009. Bd. 1–4; Сас П. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква, 2010. 512 с.; Wimmer J. Polska–Szwecja. Konflikty zbrojne w XVI–XVIII wieku. Warszawa, 2013. S. 53–165.

³⁵ Войтович Л. Професійні наймані армії: результат «порохової революції» чи еволюції військової справи? *Воєнно-історичний вісник* (Київ). 2016. № 3(21). S. 5–11.

³⁶ Войтович Л. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. *Проблеми історії країн Цен-*

лісовчиків – легку кінноту. Частину легкої кінноти набирали зі запорозьких козаків³⁷. Не можна погодитися з висновками, наприклад, Володимира Голобуцького, який вважав, що до найманого польського контингенту, який воював у Франції, входила німецька піхота³⁸. Наймані війська коштували завжди дорого і їх складно було набрати, а тим більше під час такої війни. І хто став би набирати в польських землях німецьких піхотинців чи дозволив би забирати вже залучених до польського війська? Уряд Речі Посполитої не заперечував проти наймання козаків, сподіваючись, що в такий спосіб їхні проблеми самі собою будуть вирішені. Це стосувалося і лісовчиків, яких прагнули позбутися ще швидше, тільки-но відпадала необхідність у цій формації, розуміючи, що за потреби вони повернуться і знайдуть можливість для поповнення своїх рядів. Зрозуміло також, що наймали не реєстрових козаків, яких утримував уряд, а козаків нереєстрових, яких завжди було в рази більше і з якими уряд мав проблеми, не бажаючи визнавати реального стану речей. Козацькі гетьмани записували частину нереєстрових джурами або ділили отриману плату, але це відбувалося у періоди воєн, а між війнами серед запорожців було достатньо досвідчених воїнів, яких можна було набрати на службу.

Література, присвячена проблемі участі українських козаків у Тридцятилітній війні, досить численна³⁹, але багато дослідників не беруть до уваги особливостей набору

тральної та Східної Європи: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3. С. 64–79.

³⁷ Наливайко Д. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVII ст. Київ, 1998. С. 223.

³⁸ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 317.

³⁹ Костомаров М. Богдан Хмельницький. Київ, 2004. С. 48, 160–161; Dembolęcki W. Przewagi elearów polskich co ich niegdy lisowczykami zwano, które czynili w państwach Cesarzkich przeciwko heretykom... Dzieło wydane... roku 1623. Puławy, 1830. С. 74–75; Diwald H. Wallenstein. Biographie. Berlin, 1987. S. 123; Борщак І. Козаки Хмельницького під Дюнкерком 1645 (за невиданими документами архівів військового міністерства і міністерства закордонних справ у Парижі). *Українська трибуна* (Варшава). 1922. 6 січня; Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція. Сторінки дипломатичної історії. *Записки НТШ*. Львів, 1924. Т. 134–135. С. 87; Gayecky G., Baran A. The cossaks in the Thirty yars war. Roma, 1969. Vol. 1: 1619–1624. 140 p.; Gayecky G., Baran A. The cossaks in the Thirty yars war. Roma, 1983. Vol. 2: 1625–1648. 240 p.; Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619-ім році. *Український історик*. 1970. № 1–2 (37–38), 76–81; Крип'якевич І. Козаччина у політичних комбінаціях 1620–1630-х років. *Записки НТШ*. Львів, 1914. Т. 117–118. С. 65–114; Голобуцький В. Дипломатическая история Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. Киев, 1962. С. 84; Голобуцький В. Про одну легенду з історії України XVII ст. *Український історичний журнал*. 1985. № 9. С. 132–140; Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ, 1994. С. 297–314; Wójcik Z. Czy Kozacy Zaporoscy byli na służbie Mazarina? *Przedłqd Historyczny* (Warszawa). 1973. Т. 64, zesz. 3. S. 580–585; Вергун І. Чи козаки Хмельницького брали Дюнкерку в 1646 році? *Визвольний шлях* (Лондон). 1980. Кн. 5(386). С. 626; Сергійчук В. Українські козаки у Франції. *Наука і суспільство* (Київ). 1988. № 3. С. 68–71; Сергійчук В. Іменем війська запорозького. Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ, 1991. С. 129–134; Федорук А. До проблеми участі козаків у боях за Дюнкерк 1646 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*: зб. наук. статей. Чернівці: Золоті литаври, 1999.

і формування найманих військ або по-різному трактують інформацію джерел, часто у патріотичному запалі, що приводить до гострих дискусій і протилежних висновків із багатьох питань. Загалом запорожців і лісовчиків не завжди можливо розділити.

Спробуємо проаналізувати найважливіші дискусійні моменти цієї, безперечно, актуальної проблеми. Війна почалася доволі несподівано і застала обидві сторони конфлікту недостатньо підготованими. Оголошення бунтівниками протестантських депутатів чеського сейму, які 5 травня 1618 р. звернулися до імператора Священної Римської імперії Матвія фон Габсбурга з протестом на дії чеського короля Фердинанда Штирійського⁴⁰, призвели до бунту в Празі. У червні 1618 р. почалися бойові дії зі здобуття чеським військом, очоленим генерал-лейтенантом графом Індржихом Матіашем фон Турн-Вольсасіна (24.02.1657–26.01.1640)⁴¹, замку Крумлов на р. Влтаві, який своїми розмірами та потужністю поступався тільки Празькому Граду. 21 листопада 1618 р. кондотьєр на чеській службі граф Ернст фон Мансфельд (1580–29.11.1626)⁴² із 20-тисячним найманим різноетнічним протестантським військом після трьох штурмів здобув Пльзень. Іспанські Габсбурги перекинули армію з Фландрії, яка одночасно з австрійським військом вторглася у Чехію. Граф Турн з полковником Андреасом Шликом блокували фландрську армію у Будвайзе. А тим часом австрійські емісари посол граф Адольф Алтген і Петер Фукс⁴³ за мовчазної згоди короля Сигізмунда III почали вербувати волонтерів на австрійську службу, переважно запорозьких козаків.

Але події розвивалися дуже стрімко. Чеський сейм оголосив недійсним обрання королем Фердинанда II Габсбурга. Його підтримали сейми Моравії, Сілезії і Лужиць. 26 серпня 1619 р. чеським королем обрали Фрідріха V курфюрста Пфальцу, не так главою Протестантської унії, як зятем англійського короля, на допомогу

Т. 3. С. 87–98; Федорук А. Козаки в контексті військового мистецтва Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.). *Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.* Чернівці: Золоті литаври, 2000. С. 116–120; Федорук А. Бій під Івоа 1636 р.: особливості тактичного мистецтва козаків у Тридцятирічній війні. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку».* (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.). Доповіді та повідомлення. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острого: Вид-во На УОА, 2006. Т. 2. С. 460–463; Федорук А. «Лісовчики» в битві на Белой горі 1620 г. (К вопросу о военной деятельности украинского казачества после окончания русской Смуты). *Смутное время в России: конфликт и диалог культур.* Санкт-Петербург, 2012. С. 258–261; Макух С. Казаки наемники в Тридцатилетней войне 1618–1648. *Зеркало недели* (Київ). 2004. 24–29 апреля. № 16 (491).

⁴⁰ Матвій фон Габсбург (24.02.1557–20.03.1619), який був королем Чехії (Матяш II) (11.03.1608–16.05.1617), у 1612 р. він став німецьким королем і від 20 січня 1612 р. – імператором Священної Римської імперії. Зрікшись чеської корони, він поставив 6 червня 1617 р. королем Чехії свого двоюрідного брата Фердинанда Штирійського, який відразу ж почав переслідувати чеських протестантів.

⁴¹ Hallwich H. Turn-Valsassina, Graf von Matthias. *Allgemeine Deutsche Biographie.* Leipzig, 1895. Bd. 39. S. 70–92.

⁴² Krüssmann W. Ernst von Mansfeld (1580–1626). Grafensohn, Söldnerführer, kriegsunternehmer gegen Habsburg im Dreißigjährigen krieg. Berlin, 2010. 742 s.

⁴³ Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619-ім році. С. 76.

якого чехи розраховували. Курфюрст прийняв це обрання і 4 листопада 1619 р. був коронований. Тим часом, розгромивши біля Требішова на початку вересня 1619 р. лідера угорських католиків графа Дьєрдя Другета-Гомонаї (1583–1620), який залишив Кашшу (Кошіце) і відступив через карпатські перевали до Галичини, 20-тисячне угорське військо князя Габора Бетлена 16 жовтня 1619 р. здобуло Пожонь (Братиславу), а в листопаді підійшло до Відня. 27 листопада 1619 р. Габор Бетлен зайняв літню резиденцію імператорів Еберсдорф.

Між тим Дьєрдь Другет-Гомонаї не гаяв часу. Він ще раніше провадив переговори з командиром лісовчиків полковником Валенти Рогавським, який погоджувався на кондотьєрську службу за умови оплати по 15 злотих за 5 тис. козаків і пахолків та повного права на військову здобич. Зрештою, отримавши частину виплат, Рогавський рушив до Спіша наприкінці жовтня з 4 тис. лісовчиків, але був розбитий і відступив до Кросна. Тут Рогавський долучив щонайменше 6 тис. запорожців, на вербованих австрійськими емісарами. Полковник лісовчиків Рогавський став гетьманом всього війська. Як пізніше заявив Габору Бетлену крайчий великий коронний, а згодом один з героїв Хотинської битви 1621 р. Станіслав Любомирський (1583–17.06.1649), у цьому війську «польської крові було мало»⁴⁴. Сучасник цих подій, пізніший львівський бургомістр, хроніст і поет Бартоломей Зіморович (20.08.1597–14.10.1677) у збірці поезій, присвячених лісовчикам, виданих у Кракові 1620 р., писав, що *лісовчики* розмовляли українською мовою⁴⁵, очевидно, автор вважав так на підставі почутих розмов під час проходження цих підрозділів через Львів.

Капітан Верхньої Угорщини Дьєрдь І Ракоці (8.06.1593–11.10.1648), якому Габор Бетлен доручив охорону свого тилу, довідавшись про приготування графа Другета, негайно повідомив свого князя. Але Бетлен не повірив, що Другет-Гомонаї зміг за такий короткий час зібрати значні сили. Його безпечність приспала пильність молодого Ракоці, який дозволив Другету з козаками форсувати Лубківський перевал. 21–22 листопада 1619 р. біля с. Стрипсько під Гуменним козаки і лісовчики розгромили 7-тисячне військо Ракоці (2 500 гусарів, 2 тис. комітатського ополчення та 2,5 тис. угорських опришків *собо́дів*), він втратив до двох тисяч і відступив до Шарошпотока, а потім замкнувся в потужному замку Макк, який переможці обложили.⁴⁶ У цій битві відзначилися ротмістри лісовчиків Єронім Кличковський та Станіслав Русиновський, які зі своїми хорогвами атакували противника, а потім імітували втечу, заманивши угорців в оточення. Було здобуто 17 прапорів, три з

⁴⁴ Szabó K. Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. *Történelmi Tár*. (1881). 2. Füz. S. 283–343.

⁴⁵ Zmrcz B. [Zimorowicz Józef Bartołomej]. *Żywot kozaków Lisowskich. Także i potyczki ich szczęśliwe*. Kraków, 1620. 140 s.

⁴⁶ Nagy L. Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Budapest, 1969. S. 182–199; Sándor P. Bethlen Gábor, a Magyar királyság és a Porta (1619–1621). *Századok*. Budapest, 2011. Nr 135(2011-4). S. 915–973; Borbély Z. A Homonnai Druget György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi háttéréhez. Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évforduliján rendezett konferencia tanulmányai. Koloszvár, 2014. 295–309; Borbély Z. A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedeiben. Eger, 2015. S. 110–208.

яких Рогавський відіслав до короля Сигізмунда III, а решту – імператору. Другет повів це військо до Кашші (Кошиць) та Еперешу (Пряшева), але прихильники Габсбургів переважно були репресовані, і Другета ніхто не підтримав⁴⁷.

Коштів на подальше утримання майже 10-тисячного війська у графа Другета не було. Військо збунтувалося. Представник короля Сигізмунда III белзький хорунжий Адам Ліпський наполягав на поході під Відень проти Габора Бетлена. Другет хотів продовжувати боротьбу з Ракоці. Більшість лісовчиків і козаків разом з Рогавським через Дукельський перевал повернули за Карпати 16 грудня 1619 р., попутно грабуючи села і містечка. У Дуклі на військовій раді було скинено з гетьманства Рогавського і замінено на Ліпського. Ліпський не належав до формації лісовчиків, отже, їхні представники на цій раді не мали більшості.

27 листопада 1619 р., отримавши у щойно здобутому Еберсдорфі звістку про розгром війська Ракоці, князь Бетлен Габор зняв табір і повернув назад. У січні 1620 р. він уклав перемир'я з Габсбургами. Залишившись без козаків і лісовчиків, граф Дьєрдь Другет-Гомонаї не зміг протистояти Габору Бетлену і невдовзі загинув 21 липня 1620 р.⁴⁸.

Габор Бетлен підступив до карпатських перевалів і польний гетьман коронний Станіслав Конєцпольський з великим конюшим коронним князем Криштофом Збарзьким спішно перекинули військо до перевалів, щоб стримати угорців від вторгнення. У таборі Ліпського в Жмігруді було обрано новим очільником-гетьманом Єроніма Кличковського, який з 4 тис. лісовчиків та запорожців виступив на цісарську службу. Решта війська з Рогавським, яке не захотіло найматися, було розпущено⁴⁹.

Серед розпущеного війська більшість становили саме лісовчики, бо полковнику Рогавському вдалося невдовзі зібрати 1 200 бійців, з якими він взяв участь у виправі коронного гетьмана до Цецори. Лісовчики вели себе мужньо до останнього бою, полковник Рогавський зумів вирватися з близько 700 бійцями і далі успішно воював з татарами у війську Станіслава Конєцпольського аж до смерті 30 листопада 1625 р., очолюючи решту лісовчиків⁵⁰.

Єронім Кличковський зі своїми козаками воював у Чехії і загинув в околицях Горна 4 березня 1620 р.⁵¹. Формацію очолив полковник Станіслав Русиновський. У її складі залишалося щонайменше 3 тис. лісовчиків і українських козаків. Папський

⁴⁷ Kudelka F. Bitwa pod Humiennem. *Przegląd Powszechny*. 1902. T. 85. S. 187–199; Баран О. Козаки на Закарпатті в 1619-ім році. С. 76–81.

⁴⁸ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. Lwów, 1844. T. 1. S. 200–202; Szilágyi S. Rákóczy György. Budapest, 1893. S. 70–72; Angyal D. Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. *Magyar Nemzet története* / ed. S. Szilágyi. Budapest, 1898. 6 köt. S. 240–241; Teodorczyk J. Walenty Rogawski. 2 pol. XVI w. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1988–1989. T. 31. S. 324–325.

⁴⁹ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. T. 1. S. 196–201.

⁵⁰ Dembolski W. Przewagi elearów polskich... S. 33–36; Magnuszewski W. Z dziejów elearów polskich. Warszawa, 1978. 215 s.

⁵¹ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. T. 1. S. 340–341; Kersten A. Hieronim Kleczkowski vel. Jarosz nazw. Takży Wojciechem, rzadziej Stanisławem (zm. 1620). *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1967. T. 12/4, zesz. 55. S. 557–558.

нунцій у Венеції в реляції до Риму від 20 серпня 1620 р. повідомляв про прибуття до цісарського війська 5 тис. козаків «з-над Чорного моря», яких очолював капітан Хасана Тараса⁵². Зрозуміло, що частину цього підкріплення було включено до складу полку Русиновського, тому не можна відкидати можливої участі українців у знаменитій битві на Білій горі 8 листопада 1620 р.

Імперське військо К. Б. де Бюкуа з'єдналося з військами глави Католицької ліги баварського герцога Максиміліана I та його фельдмаршала Йогана Церкласа фон Тіллі (1559–30.04.1632)⁵³, досягнувши кількості 28 тис. Тіллі відразу ж відтіснив військо Фрідріха V до Праги. Вирішальна битва відбулася 8 листопада 1620 р. біля Білої Гори. Протестантським військом чисельністю близько 23 тис. із 10 гарматами командував герцог Христіан I фон Ангальт-Бернбург (11.05.1568–17.04.1630). Обидві армії складалися з найманців. Герцог Христіан I не зміг використати переваг місцевості, розгорнувши військо рівномірно по фронту. Він пробував застосувати нідерландську побудову, але його військо було не привчене до цієї системи. П'ять *терцій*⁵⁴ Тіллі і п'ять баварських терцій Максиміліана виявилися стійкішими і довели свою перевагу. Протестантське військо розпочало хаотичний відступ, який переріс у втечу. Від повного розгрому протестантів врятував герцог Вільгельм фон Саксен-Веймар (27.07.1598–17.05.1662), який прикрив їхній відступ і до останнього

⁵² Gayecky G., Baran A. The cossaks in the Thirty yars war. Roma, 1969. Vol. 1: 1619–1624. S. 75.

⁵³ Klopp Onno. Tilly im dreisigjährigen kriege. Bd. Stuttgart, 1861. S. 131–220; Wittich K. Tilly Johann T'Serclaes Graf von. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig, 1894. Bd. 38. S. 314–350; Rill B. *Tilly. Feldherr für kaiser und Reich*. München, 1984. 335 s.; Kavka F. *Bílá hora a české dejiny*. Praha, 2003. 325 s.; Rebitsch R. *Wallenstein. Biografie eines Machtmenschen*. Wien, 2010. 232 s.

⁵⁴ Терція (tercio) – полк в іспанських та німецьких військах другої половини XVI – середини XVII ст. у складі 12 рот. Десять рот пікінерів мали у своєму складі по 3 офіцери, 8 унтер-офіцерів, 219 пікінерів (половина з яких була без доспівів) і 20 мушкетерів. Дві роти аркебузирів мали по 3 офіцери, 8 унтер-офіцерів, 224 аркебузири та 15 мушкетерів. Всього в терції з командиром було 3 001 ос., серед них офіцерів – 37, унтер-офіцерів – 96, пікінерів – 2 190, аркебузирів – 448, мушкетерів – 230. *Терція* розгорталася в три лінії, розташовані на зразок римських легіонів у шахматному порядку (дві баталії у першій та третій лініях і одна найбільша – у другій). Кожна баталія у перших двох–трьох шеренгах мала аркебузирів (яких поступово повністю замінили мушкетери), які оточували її з усіх боків. Всередині були пікінери у латах і без лат з відповідною довжиною пік. Така побудова давала змогу вести вогонь по противнику майже до прямого зіткнення. Аркебузири могли відступити всередину баталії або ж взяти участь у зіткненні, використовуючи свої мечі. При наступі аркебузири чи мушкетери могли перегрупуватися в центрі на всю глибину (глибина баталії була звично 10 шеренг) і вести залповий вогонь, за якого кожна наступна шеренга після залпу попередників ділилася навпіл і займала перший ряд. Тоді пікінери прикривали фланги, а при прямому контакті зникали ряди попереду стрільців, які також могли брати участь у рукопашному бою. Тож при відступі мушкетери могли вести безперервний залповий вогонь, маючи прикриті фланги. Після кожного залпу шеренга стрільців ділилася навпіл і відступала назад. Такий маневр аркебузирів (потім мушкетерів) мав назву *караколе – рух слимака*. Цей тип стрільби застосовували мушкетери та фузилери ще протягом перших двох третин XVIII ст. (Quatrefages R. *Los tercios*. Madrid, 1983. 522 p.; Quatrefages R. *La revolucion militar moderna. El crisol español*. Madrid, 1996. 438 p.; Giménez M-J. *Tercios de Flandes*. Madrid, 1999. 284 p.).

залишався на полі бою. 7-тисячне угорське військо трансильванського князя Габора Бетлена не встигло підійти на поле битви. Протестанти втратили 5 тис. проти 2 тис. у католиків.

Кіннота фельдмаршала Тілли мала 7 550 осіб. У її складі був полк Станіслава Русиновського. Цей полк розгромив 5-тисячну угорську кінноту, яка становила третю лінію протестантського війська, і здобув 52 штандарти, серед них головне знамено чеського короля Фрідріха V та його шатро⁵⁵. Кількісно цей полк мусив бути співрозмірним з угорцями, тобто налічував не менше 4–4,5 тис. осіб. З них запорожці, що прийшли з поповненням, про яке згадував папський нунцій, могли становити до 1,5 тис. осіб. Виглядає, що в битві біля Білої гори у складі полку Русиновського були і запорожці, але основну його частину становили-таки лісовчики.

Після цієї битви полковник Станіслав Русиновський з більшістю лісовчиків повернувся до Польщі, взяв участь у битві під Хотиним (1621), де був важко поранений⁵⁶. В армії Тілли залишився польсько-український полк Станіслава Стройновського, який 1622 р. налічував у своїх рядах від 3 800 до 5 000 осіб⁵⁷. Полк Станіслава Стройновського відзначився у Сілезії в битвах під Клодзьком (травень, 1622) та під Габельшвертом (червень, 1622), а також під Спішем у Словаччині (серпень, 1622)⁵⁸. Далі цей полк перекинули на Рейн, де він прославився знаменитою переправою під Друсенгеймом (1622) і успішно воював до 1625 р.⁵⁹

У самій Речі Посполитій розгорталися репресії проти героїв Хотинської війни. За межами реєстру залишилося більше 30 тис. запорожців, які мали досвід участі у цій війні. Лісовчиків, що брали участь у Хотинській війні, залишилося буквально кілька сотень. Але у 1623 р. сейм підтримав ухвалу сеймика у Вишні Руського воєводства, прийнявши «Акт про запобігання жовнірській конфедерації і всілякій домашній сваволі», який дозволяв вживати війська проти самочинної жовнірської конфедерації, оголошуючи її учасників ворогами Вітчизни і караючи їх баніцією (Вигнанням) та інфамією (позбавленням честі)⁶⁰. Наступна постанова 1624 р. «Про оборону проти свавільників» прямо вказувала на *лісовчиків*, які «з хорогвами і знаками воєнними ... немалим числом ... до інших панств за кордоном». Постанова передбачала амністію тим, хто повернеться протягом 12 тижнів і складе зобов'язання не вдаватися до забороненої діяльності⁶¹. Лісовчики не мали стосунку до рокошу 1622 р., коли збунтувалося військо, з яким не розраховалися за Хотинську війну, але обидві постанови розпускали їхню формацію. У 1625 р. нова постанова «Умови забезпечення безпеки Речі Посполитої» передбачала глейтові листи безпеки для

⁵⁵ Kavka F. *Bílá hora a české dejiny*. Praha, 2003. S. 293–302.

⁵⁶ Szymona Starowolskiego *Wojownicy sarmaccy / przełożył, wstępem poprzedził i przypisami opatrzył J. Starnawski*. Warszawa, 1978. S. 272.

⁵⁷ *Theatrum Europaeum oder Warhafftige beschreibung alter und jeden denckurirdiger Geschichten 1617–1629*. Frankfurt am Main, 1662. T. 1. S. 545.

⁵⁸ Dzieduszycki M. *Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków*. T. 2. S. 107–109, 143–156, 207–212.

⁵⁹ Teodorczyk J. *Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII w. Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia*. Warszawa, 1972. S. 180.

⁶⁰ *Volumina legum*. Petersburg, 1859. Vol. 3. F. 449. S. 216.

⁶¹ *Ibid.* F. 453–466. S. 223.

всіх, хто повертався на службу в польське військо⁶². У 1626 р. сейм вже опікувався відновленням *почесних людей* відповідно до попередньої постанови⁶³. Але у 1629 р. постанова *про гурти свавільні* знову повторила раніші заборони⁶⁴.

Вказані постанови сприяли поповненню рядів лісовчиків у війську Габсбургів. Командував цією формацією у 1625–1626 рр. полковник Ідзі Калиновський, який почав кар'єру ще за Олександра Лісовського у 1610 р. під час московської авантюри. Воювали ці козаки навіть на італійському фронті⁶⁵. Решта лісовчиків була виведена до Польщі і у 1626–1628 рр. воювала в Пруссії в ході польсько-шведської війни 1626–1629 рр. під командуванням полковника Миколая Мочарського. У невдалій битві під Гневом (22.09–1.10.1626)⁶⁶ їх було близько 400 осіб у складі двох хорогв, а в переможній битві під Чорним (Гаммерштейном) (12–17.04.1627) теж кількесот осіб⁶⁷. Сам Мочарський залишався на королівській службі і загинув у битві з українськими козаками гетьмана Павла Бута (Павлюка) під Кумейками 16 грудня 1637 р.

Після поразки під Брейтенфельдом (17.09.1631) та смертельного поранення Тіллі на р. Лех (15.04.1632), не маючи чим стримати наступ протестантів, на боці яких виступала блискуча шведська армія Густава II Адольфа, імператор знову звернувся до відставного генералісімуса Альбрехта Венцеля Еусебіуса фон Валленштайна герцога фон Фрідланд (24.09.1583–25.02.1634), який прибув з армією, набраною власним коштом⁶⁸. Знаменитий полководець намагався найняти якомога більше козаків, але наштотхнувся на протидію польського уряду в умовах конфронтації з Московією і Швецією за постійної загрози серйозних кримських нападів. Крім того, у 1626 р. під командуванням барона Ді Дона в армії Валленштайна вже служило 4 тис. козаків, які були відпущені без оплати за останні три місяці, що теж впливало на вербування нових контингентів, яке 8 грудня 1631 р. оголосив генералісімус, обіцяючи таке щоденне утримання: два фунти хліба, фунт м'яса, два пива, одне вино, пів корця вівса на тиждень для коня і плату в розмірі 6 рейнських талерів на місяць. Тому в 1632 р. у війську Валленштайна в Сілезії воювало тільки 2 тис. українських козаків. 29 січня 1633 р. під Штреленом козаки були

⁶² Volumina legum. Petersburg, 1859. Vol. 3. F. 489. S. 235.

⁶³ Ibid. F. 499. S. 240.

⁶⁴ Ibid. F. 613. S. 294.

⁶⁵ Dzieduszycki M. Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków. T. 1. S. 212, 249, 332, 360; T. 2. S. 30, 52, 116, 273–274, 283, 345, 389, 443–444; Kotarski H. Kalinowski Idzi. *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław, 1964–1965. T. 11. S. 454–455.

⁶⁶ Podhorodecki L. Rapier i koncerz. Warszawa, 1985. S. 154–160; Skworoda P. Hammerstein 1627. Warszawa, 2006. 256 s.

⁶⁷ Podhorodecki L. Rapier i koncerz. Warszawa, 1985. 1. S. 66–172.

⁶⁸ Wittich K. Wallenstein Albrecht Wenzel Eusebius von. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig, 1900. Bd. 45. S. 582–641; Karl von Boehn. Wallenstein. Wien, 1926. S. 45; Helmut D. Wallenstein. *Biographie*. Berlin, 1987. 575 s.; Weir W. Fatal Victories. Connecticut, 1993. 272 p.; Івонин Ю. Альбрехт Валленштейн. *Вопросы истории* (Москва). 2003. № 1. S. 48–77; Mann G. Wallenstein. Hamburg: Spiegel-Verlag, 2006. 1293 s.; Rebitch R. Wallenstein. *Biographie eines Machtmenschen*. Wien, 2010. 232 s.; Schubert I., Reichel M. Die blut'ge Affair' bei Lützen. Wallensteins Wende. Wettin, 2012. 304 s.

розгромлені шведами і втратили більше 500 осіб. Далі, незважаючи на заборону короля Владислава IV найму і виведення війська з Речі Посполитої, число козаків у лютому 1633 р. сягнуло 6 тис. Але сюди ввійшли і рештки цих підрозділів, які воювали в Ломбардії, біля озера Комо і на Рейні. Вони вже не становили єдиної формації, а були розкидані по різних полках армії Валленштайна⁶⁹.

Восени 1631 р. через Москву до запорозьких козаків була відправлена шведська місія у складі капітана П'єра д'Адміраль і фендріха Жака де Грева. Залишивши в Києві свого провідника-путівльця Григорія Гладкого, місія заблукала і замість Запорозжя потрапила до Переяслава, де реєстровий гетьман Іван Кулагга-Петражицький заарештував її, повідомив польський уряд і таємно передав йому шведських посланців⁷⁰. Перша спроба залучити запорожців до протестантського табору закінчилася невдачею.

У 1635 р. Польща поспішила скористатися ситуацією після загибелі шведського короля Густава II Адольфа. Але шведський флот повністю контролював балтійське побережжя. Польський флот у складі десяти фрегатів і двох галер відразу ж був розгромлений. Тоді Владислав IV наказав козацькому полковнику Костянтину Вовку, учаснику Хотинської битви і ротмістру коронного війська у Смоленській кампанії 1632–1634 рр., набрати півтори тисячі січовиків, добре обізнаних із морською справою, і прибути до Ковна (Каунаса). Одночасно у литовському Юрбурзі під наглядом козацького майстра почалося будівництво 30 чайок, необхідне обладнання для яких доставляли коштом уряду. 19 липня 1635 р. з гирла Німану флотилія чайок під командуванням полковника Вовка вирушила до Кенігсбергу. Але до того часу бойові дії у Прибалтиці стихли і почалися переговори, в ході яких шведи захопили флагманський фрегат польського флоту «Чорний орел». І король наказав атакувати шведську ескадру, яка стояла в Піллау. Вовк провів свої чайки вночі з 30 на 31 серпня і несподівано атакував шведів, захопивши в абордажному бою великий шведський транспорт, який пізніше був обмінаний на польський флагманський фрегат. Після цього бою козацькі чайки ще два тижні крейсерували між Піллау і Кенігсбергом. 12 вересня 1635 р. було укладено мир на 26 років. 23 вересня 1635 р. король наказав розрахуватися з козаками, виплативши їм у Торуні 15 тис. золотих і дозволивши їм забрати здобуті трофеї. Чайки з бойовими припасами мали бути відведені до Ковна і там зберігатися до нових потреб⁷¹.

Тоді ж за угодою від 23 вересня 1635 р. полковник Павло Носковський привів в імперську армію козацький контингент за плату по 6 талерів рядовим козакам. Сам полковник мав отримувати 200 талерів. Козаки воювали в Пікардії та Ельзасі, але восени 1636 р. залишили службу через вічні проблеми з оплатою⁷². Лісовчиків

⁶⁹ Баран О. Валленштайн і козаки. *Український історик*. 1978. Ч. 1–3 (57–59). С. 40–51.

⁷⁰ Szelaḡowski A. Układy królewicza Władysława i dysydentów z Gustawem Adolfem w r. 1632. *Kwartalnik Historyczny*. Lwów, 1899. T. 13. S. 685–700; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ; Львів, 1922. Т. 8. С. 129–132.

⁷¹ Мамчак М. Костянтин Вовк, полковник. *Мамчак Мирослав. Флотоводці України. Історичні нариси, хронологія походів*. Снятин, 2005. С. 111–113.

⁷² Войтович Л. Козацьке військо на іноземній службі у 1618–1648 рр. *Леонтій Войтович. Віктор Голубко. Історія війн і військового мистецтва*. Харків, 2018. Т. 2. С. 143–144.

серед них вже майже не було. Формация, по суті, перестала існувати, а її рештки розбрелися по різних формуваннях.

Польський уряд не розплатився із запорозькими козаками, які брали участь у Смоленській кампанії, і не дуже противився набору цих козаків до імперської армії, яка вела переможну кампанію на Рейні. Козаки брали участь у Гессенській кампанії 1636 р., зокрема у здобутті Сеста (27 вересня 1636 р.) та інших міст⁷³. Чотири тисячі козаків, очолених полковником Тараським, воювали в складі імперського війська у Люксембурзі⁷⁴ проти французької армії принца Луї де Бурбон-Суассон (1.05.1604–6.07.1641)⁷⁵. Вони відзначилися перемогою при Івоа⁷⁶.

Виникає питання, хто такий полковник Тараський? Чи не був це Федорович Тарас на прізвище Трясило (? – 1639), гетьман нереєстрових козаків (1630, 1634–1635), чигиринський реєстровий полковник (1632)⁷⁷, учасник Смоленської кампанії, який розбив московське військо під Щелкановим (10 квітня 1634 р.)⁷⁸. На січневій раді 1635 р. він не тільки здав гетьманство, але й спалив власний двір і покинув козацькі землі⁷⁹. Вважають, що колишній гетьман відразу ж кинувся шукати притулку на Дону та московській службі, але Тарас Чорний, який трапляється в документах цього періоду, радше родич гетьмана Григорія Чорного, ніж Тарас Федорович. Напевно, Тарас Федорович зі своїми прихильниками подався на цісарську службу і відзначився у боях в Люксембурзі.

Найбільш дискусійним залишається питання участі українських козаків у здобутті Дюнкерка в 1646 р.⁸⁰ Вступ Франції у Тридцятилітню війну на боці протестантського союзу змусив останню воювати на кількох фронтах зі значними втратами. Ще керівник французького уряду кардинал герцог Арман-Жан дю Плессі де Рішельє (9.08.1585–4.12.1642) через свого посла 3 березня 1637 р. звернувся

⁷³ Баран О. Козаки на імператорській службі в роки 1635–1636. *Український історик*. 1974. Ч. 1–3 (41–43). С. 5–22.

⁷⁴ Про це повідомляла газета «Gazette de France» № 81 за 1636 р.

⁷⁵ Courcelles Jean-Baptiste-Pierre Jullien de. *Dictionnaire historique et biographique des généraux français, depuis le onzième siècle jusqu'en 1821*. Paris, 1821. S. 43–46.

⁷⁶ Федорук А. Бій під Івоа 1636 р.: особливості тактичного мистецтва козаків у Тридцятирічній війні. *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку»*. (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.). Доповіді та повідомлення. Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во На УОА, 2006. Т. 2. С. 460–463.

⁷⁷ Ковалець Т. Тарас Федорович: спроба реконструкції історичного образу, або козацька доля – наче голлівудський сценарій. *Військово-науковий вісник*: зб. наук. праць. Київ, 2016. Вип. 25. С. 33–45.

⁷⁸ Gayecky G., Baran A. The cossaks in the Thirty yars war. Roma, 1983. Vol. 2: 1625–1648. S. 140.

⁷⁹ Іванцов І. Повстання українського народу проти шляхетської Польщі 1635–1638 рр. Київ, 2002. С. 64.

⁸⁰ Федорук А. До проблеми участі козаків у боях за Дюнкерк 1646 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*: зб. наук. статей. Чернівці: Золоті литаври, 1999. Т. 3. С. 87–98.

до польського уряду з проханням про залучення на французьку службу козацьких контингентів⁸¹. Досі Польща дозволяла наймати війська тільки цісарю і католицькій коаліції. Тому перемовини йшли важко. Наступник Рішельє кардинал Джуліо Мазаріні (14.07.1602–9.03.1661) продовжив ці переговори. Французи допомогли полякам розв'язати суперечку з Вюртенбергом у справі контрибуції з сілезьких князівств Ополе і Ратибор, які були під польським протекторатом, а взамін поляки таки дозволили набрати їм козацький контингент у 1645 р.

21 вересня 1644 р. Віконт де Брежі, французький посланець при польському дворі, доносив кардиналу Мазаріні про налагодження контактів із козаками, зазначивши при цьому, що до переговорів залучений «... і нині дуже здібний полководець Хмельницький, його тут при дворі поважають». У жовтні 1644 р. де Брежі писав: «...цими днями був у Варшаві один зі старшин козацької нації полковник Хмельницький, про якого я мав честь писати Вашій еміненції. Він був у мене, я мав з ним дві розмови. Це людина освідчена, розумна, сильна в латинській мові, що стосується служби козаків у його величності, то якщо війни з турками не буде, Хмельницький готовий допомогти мені в цій справі»⁸². Зрозуміло, що мова не йшла про наймання реєстрових козаків, просто із запорожцями контакт можна було встановити тільки через реєстрову старшину. У переговорах брали участь також Солтенко та полковник коронного війська Пржемський. Вони погоджувалися набрати 1 800 піхотинців та 800 кавалеристів з оплатою по 12 ріксталерів, а старшині по 120⁸³. У ході переговорів Богдан Хмельницький навіть їздив до Франції та особисто зустрічався з генералісимусом принцом Луї II де Бурбон-Конде (8.09.1621–11.12.1686). Це підтвердив П'єр Шевальє, французький офіцер і секретар графа де Брежі, який брав участь у цих перемовинах і супроводжував козаків до Дюнкерка, у своїй книзі, виданій в Парижі 1663 р. «Хмельницькому, який з'явився з глибин Росії у Францію, порадили, щоб показати себе тут, звернутись до Вас, монсиньйор, який і може засвідчити його доблесть»⁸⁴. Сам Б. Хмельницький у 1655 р. при зустрічі з французьким агентом із гордістю називав принца Конде «своім старим вождем» та із задоволенням згадував дні, які провів у Франції⁸⁵.

⁸¹ Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclerza w. Litewskiego. Poznań, 1839. T. 1. S. 337.

⁸² Половцов А. О малороссийских казаках на французской службе в 1646 г. *Труды XI Археологического съезда*. Киев, 1902. Т. 2. С. 123.

⁸³ Борщак І. Козаки Хмельницького під Дюнкерком 1645 (за невиданими документами архівів військового міністерства і міністерства закордонних справ у Парижі). *Українська трибуна* (Варшава). 1922. 6 січня.

⁸⁴ Chevalier P. Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. Avec un Discours de levre Origine, Pays, Moeurs, Gouernement et Religion. Et un autre des Tartares Précopites. Paris, 166. P 12; Шевальє П'єр. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Київ, 1993. С. 19.

⁸⁵ Половцов А. О малороссийских казаках на французской службе в 1646 г. *Труды XI Археологического съезда*. Киев, 1902. Т. 2. С. 123; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 48.

Останнє було би можливим тільки тоді, якби Хмельницький справді зустрічався з принцом Конде, що, своєю чергою, було можливим тільки у Франції.

Набраний контингент, близько 2–2,5 тис. піхотинців, зібрали у Гданську, куди 24 квітня 1654 р. прибув граф де Брежі, щоб особисто перевірити зосередження і відправку цього війська, а далі з П'єром Шевальє і полковником Пржемським цих козаків перевезли морем до Копенгагена і далі до Кале, де вони поступили під командування генерал-майора Клода де Летуфа барона де Сіро (12.07.1600–6.04.1652). Барон почав свою кар'єру в 15 років як волонтер голландської армії, у якій пробув до 1620 р. Далі він служив у війську герцога Савойї в Генуї, воював проти князя Габора Бетлена (1625), потім у війську герцога Франца Альберта фон Саксен-Лауенбурга, воював у католицькому війську проти Данії (1627) та шведського короля Густава Адольфа (1635), повернувся до Франції, відзначився в Аррасі (1640) та в битві при Рокруа (1643). Після Дюнкерка став генерал-лейтенантом. Помер від мушкетної рани. Мемуари його були видані в Парижі у 1683 р.⁸⁶ З легкої руки Ілька Борщака барон Сіро став козацьким полковником, знаменитим пізніше Іваном Сірком⁸⁷, що і призвело до стереотипу, який гуляє досі.

Облога Дюнкерка тривала від 7 вересня до 11 жовтня 1610 р. Цю важливу фортецю, яку з моря підтримувала іспанська ескадра, обороняв 5-тисячний гарнізон під командуванням досвідченого генерала маркіза Лейдена. Іспанці не вірили в можливість облоги і штурму такої потужної фортеці. Але, здобувши Фюрн, принц Конде перекрив канали, якими з Дюнкерка можна було дістатися до бельгійських міст. Крім того, 10 лінійних кораблів і 15 фрегатів союзного голландського флоту заважали іспанській ескадрі. У розпорядженні принца Конде було 10 тис. піхоти на 5 тис. кавалерії. Військо відразу ж приступило до будівництва циркумвалаційної лінії для захисту від можливого наступу імперського фельдмаршала Пікколomini з метою деблокади фортеці. Маршали Жан де Гассіон (20.08.1609–2.10.1647) та Йосіас Ранцау (18.10.1609–14.09.1650) зайняли флангові позиції, які впиралися в берегову лінію, а сам Конде – центр. Козацький регімент під командуванням барона Сіро був у складі корпусу маршала Гассіона. Складність підвозу продовольства і важкі кліматичні умови не давали змоги розтягувати облогу надовго. В апрошах розмістили 60 гармат і перший наступ відбувся 24–25 вересня, який маркіз Лейден відбив зі значними втратами. 1–2 жовтня французи повторили наступ. Гарнізон його відбив, хоча втратив один з бастіонів, у штурмі якого брали участь козаки. У маркіза Лейдена була надія на підмогу з моря, але іспанці не наважилися атакувати голландську ескадру й повернули назад. Гарнізон намагався вирватися через французькі позиції поруч з пляжем, але був відкинутий. У цій контратаці теж брали

⁸⁶ *Mémoires et la vie messire Claude de Létouf, chevalier baron de Sirot, lieutenant général des camps et armées du roy... sous les règnes des rois Henri IV, Louis XIII etc. Louis XIV.* Paris, 1693. Vol. 1–2.

⁸⁷ Борщак І. Козаки Хмельницького під Дюнкерком 1645 (за невиданими документами архівів військового міністерства і міністерства закордонних справ у Парижі). *Українська трибуна (Варшава)*. 1922. 6 січня.

участь козаки. Після цього гарнізон капітулював на почесних умовах 11 жовтня 1646 р. і козаки вступили в місто як окрема частина під своїми прапорами⁸⁸.

Далі частина козаків, невдоволена затримкою оплати, перейшла на службу до іспанців. Решта була перекинена у Лотарингію, звідки повернулася додому⁸⁹.

Під Дюнкерком не було Богдана Хмельницького та Івана Сірка, а також, напевно, і Солтенка, але це зовсім не значить, що там були виключно польські найманці, бо французькі автори, військовики і дипломати називали їх *поляками*⁹⁰, як досі в Європі всіх вихідців із колишнього Радянського Союзу називають *росіянами*. Найняти підготованих польських піхотинців у 1645 р. не було фізичної можливості, бо, крім кварцярної та ланової піхоти, решту польської піхоти становили угорські та німецькі найманці. Жодну з цих формацій поляки б не дозволили забрати з огляду на військові плани короля Владислава IV. Лісовчиків у цей час теж не залишилося, зрештою, вони не мали піхоти. І навіть для набору польської піхоти потрібно було залучати козацьких старшин Хмельницького та Солтенка? І для чого граф де Брежі замовляв для Мазаріні «книжки, написані руською мовою»?⁹¹. Ця проблема, як і багато інших, пов'язаних з участю українських і польських козаків у Тридцятилітній війні та Московських війнах, їхнього співвідношення в межах різних формацій, потребує подальших глибоких і неупереджених досліджень.

REFERENCES

Andrusiewicz, A. (1999). *Dzieje Wielkiej Smuty*. Katowice [in Polish].

Angyal, D. (1898). *Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig*. In S. Szilágyi (Ed.), *Magyar Nemzet története*. Budapest [in Hungarian].

Antsishkin, I. (2005). Do pytannia pro «frantsuzkyi pokhid» Ivana Sirka. *Kozatska spadshchyna*, 2, 120–122 [in Ukrainian].

⁸⁸ Histoire du Siège de Dunkerque par M. le Prince (Louis de Bourbon). Par Jean François Sarasin. Paris, 1649. 248 p.; Coste P. Histoire de Louis de Bourbon, second du nom, Prince de Conde et premier prince du Sang. Contenant ce qui s'est passé en Europe depuis 1640, jusqu'en 1686 inclusivement. A La Haye, 1748. P 86–95; D'Aumale Henri d'Orléans duc. *Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècle*. Paris, 1889. T. 5. P 93; Paris, 1896. T. 7. P 169.

⁸⁹ Половцов А. О малороссийских казаках на французской службе в 1646 г. *Киевская Старина* (Киев). 1899. № 5. С. 74–75; Борщак І. Козаки Хмельницького під Дюнкерком 1645 (за невиданими документами архівів військового міністерства і міністерства закордонних справ у Парижі). *Українська трибуна (Варшава)*. 1922. 6 січня; Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 48–49.

⁹⁰ Wójcik Z. Czy Kozacy Zaporoscy byli na służbie Mazarina? *Przedłqd Historyczny*. Warszawa, 1973. T. 64, zes. 3. S. 575–585; Анцишкін І. До питання про «французький похід» Івана Сірка. *Козацька спадщина*. Нікополь; Дніпропетровськ: Пороги, 2005. Вип. 2. С. 120–122; Голобуцький В. Про одну легенду з історії України XVII ст. *Український історичний журнал*. (Київ). 1985. № 9. С. 132–140.

⁹¹ Вергун І. Чи козаки Хмельницького брали в облозі Дюнкерку в 1646 році? *Визвольний шлях* (Лондон). 1980. Кн. 5(386). С. 625.

- Baran, O. (1970). Kozaky na Zakarpatti v 1619-im rotsi. *Ukrainskyi istoryk*, 1–2 (37–38), 76–81 [in Ukrainian].
- Baran, O. (1974). Kozaky na imperatorskii sluzhbi v roky 1635–1636. *Ukrainskyi istoryk*, 1–3 (41–43), 5–22 [in Ukrainian].
- Baran, O. (1978). Vallenshtain i kozaky. *Ukrainskyi istoryk*, 1–3 (57–59), 40–51 [in Ukrainian].
- Batiuk, T. (2006). Kozatski zbroini formuvannia u II polovyni XVI – pershii chverti XVII st. *Problemy humanitarnykh nauk*, 14, 84–93 [in Ukrainian].
- Biber, T., Leszczyńska, A., & Leszczyński, M. (2006). *Tajemnice władców Polski*. Poznan [in Polish].
- Biernacki, W. (2006). *Biała Góra 1620*. Gdansk [in Polish].
- Bocheński, Z. (1960). Ze studiów and polską zbroją husarską. *Rozprawy i sprawozdania Muzeum Narodowego w Krakowie*, 6, 12–52 [in Polish].
- Borbély, Z. (2014). A Homonnai Druget György vezette Bethlen-ellenes mozgalom nemzetközi hátteréhez. In G. Sipos (Ed.), *Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene: A Bethlen Gábor tronra lépésének 400. évforduliján rendezett konferencia tanulmányai* (pp. 295–309). Kolossvár [in Hungarian].
- Borbély, Z. (2015). *A Homonnai Drugethek Felső-Magyarországon a 17. század első évtizedében*. Eger [in Hungarian].
- Borshchak, I. (1922, Sichen 6). Kozaky Khmelnytskoho pid Dunkerkom 1645 (za nevydanymy dokumentamy arkhiviv viiskovoho ministerstva i ministerstva zakordonnykh sprav u Paryzhi. *Ukrainska trybuna* [in Ukrainian].
- Borshchak, I. (1924). Hetman Pylyp Orlyk i Frantsiia. Storinky diplomatychnoi istorii. *Zapysky NTSH*, 134–135, 79–136 [in Ukrainian].
- Brekhunenko, V. (2011). Hetman chy starshyi? Za lashtunkamy nomenklatury kozatskykh providnykiv (XVI – persha polovyna XVII st.). *Ukraina: kulturna spadshyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 20, 119–129 [in Ukrainian].
- Brzezinski, R., & Vuksic, V. (2005). *Polish winged hussar, 1500–1775*. Oxford [in English].
- Chevalier, P. (1663). *Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne. Avec un Discours de levr Origine, Pays, Moeurs, Gouernement et Religion. Et un autre des Tartares Précopites*. Paris [in French].
- Cichowsky, J., & Szulczyński, A. (1977). *Husaria*. Warsaw [in Polish].
- Coste, P. (1748). *Histoire de Louis de Bourbon, second du nom, Prince de Conde et premier prince du Sang. Contenant ce qui s'est passé en Europe depuis 1640, jufques en 1686 inclusivement*. A La Haye [in French].
- Courcelles, J. (1821). *Dictionnaire historique et biographique des généraux français, depuis le onzième siècle jusqu'en 1821*. Paris [in French].
- Czekalska, A. (2016). Drugi etap rokoszu Zebrzydowskiego (X 1606 – VI 1608) w świetle wybranych druków ulotnych. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Historica*, 96, 19–41 [in Polish].
- D'Aumale Henri d'Orléans duc. (1889). *Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècle* (Vol. 5). Paris [in French].
- D'Aumale Henri d'Orléans duc. (1896). *Histoire des princes de Condé pendant les XVI et XVII siècle* (Vol. 7). Paris [in French].

- Dembolęcki, W. (1830). *Przewagi elearów polskich co ich niegdy lisowczykami zwano, które czynili w państwach Cesarских przeciwko heretykom... Dzieło wydane... roku 1623*. Puławy [in Polish].
- Dembski, K. (1956). Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku. *Zeszyty naukowe uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia*, 3 (1), 49–96 [in Polish].
- Denison, D. (2014). *Istoria konnitsy*. Moscow [in Russian].
- Diwald, H. (1987). *Wallenstein. Biographie*. Berlin [in German].
- Dobrowolska, W. (1930). *Książęta Zbarascy w walce z hetmanem Żółkiewskim*. Krakow [in Polish].
- Domanytskyi, V. (1906). Chy bula reforma Batoria? *Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Mykhaila Hrushevskoho*, 235–248 [in Ukrainian].
- Dzieduszycki, M. (1844). *Krótki rys dziejów i spraw Lisowczyków* (Vol. 1–2). Lviv [in Polish].
- Ekes, J., & Kotarski, H. (1972). Aleksander Józef Lisowski. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 17, pp. 471–473). Warsaw [in Polish].
- Fedoruk, A. (1999). Do problemy uchasti kozakiv u boiakh za Dunkerk 1646 r. *Pytannia starodavnoi ta seredniovichnoi istorii, arkheolohii i etnolohii*, 3, 87–98 [in Ukrainian].
- Fedoruk, A. (1999). Kozaky v konteksti viiskovoho mystetstva Trydtsiatyrichnoi viiny (1618 – 1648 rr.). *Seredniovichna Yevropa: pohliad z kintsia XX st.*, 116–120 [in Ukrainian].
- Fedoruk, A. (2006). Bii pid Ivoa 1636 r.: osoblyvosti taktychnoho mystetstva kozakiv u Trydtsiatyrichnii viini. *Proceedings of Scientific Conference: II Mizhnarodnyi naukovyi konhres ukrainskykh istorykiv «Ukrainska istorychna nauka na suchasnomu etapi rozvytku»*, (Vol. 2, pp. 460–463), Kamianets-Podilskyi, 17–18 sentiabria 2003. Kamianets-Podilskyi; Kyiv; New York; Ostroh [in Ukrainian].
- Fedoruk, A. (2012). «Lisowchiki» v bitve na Beloi gore 1620 g. (K voprosu o voiennoi deiatelnosti ukrainskogo kazachestva posle okonchaniia russkoi Smuty. *Proceedings of Scientific Conference: Smutnoie vremia v Rossii: konflikt i dialog kultur*, (pp. 258–261), Saint Petersburg, 12-14 oktiabria 2012. Saint Petersburg [in Russian].
- Firsov, N. (1927). *Krestianskaia revoliuciia na Rusi v XVII v.: istoricheskii ocherk*. Moscow; Saint Petersburg [in Russian].
- Gajecy, G., & Baran, A. (1969). *The cossaks in the Thirty years war* (Vol. 1). Rome [in English].
- Gajecy, G., & Baran, A. (1983). *The cossaks in the Thirty years war* (Vol. 2). Rome [in English].
- Gembarszewski, B. (1999). *Husarze: ubior, oporzadzenie i uzbrojenie: 1500–1775*. Warsaw [in Polish].
- Giménez, M. (1999). *Tercios de Flandes*. Madrid [in Spanish].
- Godley, E. (1915). *The Great Conde. A life of Louis II, De Bourbon, Prince of Condé*. London [in English].
- Golobutskii, V. (1962). *Diplomaticheskaiia istoria Osvoboditelnoi voiny ukrainskogo naroda 1648–1654 gg*. Kyiv [in Russian].
- Górski, K. (1893). *Historia piechoty polskiej*. Krakow [in Polish].
- Górski, K. (1894). *Historia jazdy polskiej*. Krakow [in Polish].
- Hallwich, H. (1895). Turn-Valsassina, Matthias Graf von. In *Allgemeine Deutsche Biographie* (Vol. 39, pp. 70–92). Leipzig [in German].

- Holobutskyi, V. (1985). Pro odnu lehendu z istorii Ukrainy XVII st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 9, 132–140 [in Ukrainian].
- Holobutskyi, V. (1994). *Zaporozke kozatstvo*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hrishyn, Y. (1995). *Polsko-litovskie tatory (nasledniki Zolotoi Ordy)*. Kazan [in Russian].
- Hrushevskyi, M. (1922). *Istoria Ukrainy-Rusy* (Vol. 8). Kyiv; Lviv [in Ukrainian].
- Ivantsov, I. (2002). *Povstannia ukrainskoho narodu proty shliakhetskoi Polshchi 1635–1638 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
- Ivonin, Y. (2003). Albrekht Vallsenshtein. *Voprosy istorii*, 1, 48–77 [in Russian].
- Kaiser, M. (1999). *Politik und kriegführung. Maximilian von Bayern, Tilly und die katholische Liga im Dreissigjährigen krieg*. Münster [in German].
- Kavka, F. (2003). *Bílá hora a české dejiny*. Prague [in Czech].
- Kersten, A. (1967). Hieronim Kleczkowski vel. Jarosz nazw. Takży Wojciechem, rzadziej Stanisławem (zm. 1620). In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 12/4 (55), pp. 557–558). Wrocław [in Polish].
- Kitowicz, J. (1951). *Opis obyczajów za panowania Augusta III*. Wrocław [in Polish].
- Kliuchevskii, V. (1957). *Sochineniia* (Vol. 3). Moscow [in Russian].
- Klopp, O. (1861). *Tilly in dreissigjährigen kriege* (Vol. 1–2). Stuttgart [in German].
- Koblasa, P. (2002). *Buquoyové. Stručné dějiny rodu*. České Budějovice [in Czech].
- Kolankowski, L. (1935). Roty koronne na Rusi i Podolu 1492–1572 (Z dziejów obrony granic wschodnich). *Ziemia Czerwieńska*, 1 (2), 141–174 [in Polish].
- Konopczyński, W. (1918). *Liberum veto*. Krakow [in Polish].
- Korzon, T. (1912). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce* (Vol. 1). Krakow [in Polish].
- Kostomarov, M. (2004). Bohdan Khmelnytskyi. Kyiv [in Ukrainian].
- Kostomarov, N. (1868). *Smutnoie vremia Moskovskogo gosudarstva v nachale XVII stoletiiia* (Vol. 3). Saint Petersburg [in Russian].
- Kotarski, H. (1965). Kalinowski Idzi. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 11, pp. 454–455). Wrocław [in Polish].
- Krüssmann, W. (2010). *Ernst von Mansfeld (1580–1626), Grafensohn, Söldnerführer, kriegsunternehmer gegen Habsburg im Dreissigjährigen krieg*. Berlin [in German].
- Kryczyński, S. (1938). Tatarzy litewscy: próba monografii historyczno-etnograficznej. *Rocznik Tatarski*, 3, 8–163 [in Polish].
- Krypiakevych, I. (1914). Kozachchyna u politychnykh kombinaciiakh 1620–1630-h rokiv. *Zapysky NTSH*, 117–118, 65–114 [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. (1936). Zaporozke viisko. In *Istoria ukrainskoho viiska* (Pt. 2, p. 144). Lviv: vydannia Ivana Tyktora [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. (1990). *Bohdan Khmelnytskyi*. Lviv [in Ukrainian].
- Kudelka, F. (1902). Bitwa pod Humiennem. *Przegląd Powszechny*, 85, 187–199 [in Polish].
- Kupisz, D. (2010). Działania zbrojne na obszarze województwa sandomierskiego podczas rokoszu Mikołaja Zebrzydowskiego (1606–1607). *Rocznik Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Skarysku-Kamiennej*, 1, 7–30 [in Polish].
- Kurbatov, O. (2014). *Voiennoia istoria russkoi Smuty nachala XVII veka*. Moscow [in Russian].
- Kovalets, T. (2016). Taras Fedorovych: sprobna rekonstruktsii istorychnoho obrazu, abo kozaka dolia – nache holliivudskyi scenarii. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 25, 33–45 [in Ukrainian].

- Leitsch, W. (2009). *Das Leben am Hof König Sigismunds III. von Polen* (Vol. 1–4). Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [in German].
- Magnuszewski, W. (1978). *Z dziejów elearów polskich*. Warsaw [in Polish].
- Mamchak, M. (2005). Kostantyn Vovk, polkovnyk. In M. Mamchak, *Flotovodtsi Ukrainy. Istorychni narysy, khronolohiia pokhodiv* (pp. 111–113). Sniatyn [in Ukrainian].
- Mann, G. (2006). *Wallenstein*. Spiegel; Verlag [in German].
- Mazour, A. (1975). *Modern Russian Historiography*. Westport; London [in English].
- Mémoires et la vie messire Claude de Létouf, chevalier baron de Sirot, lieutenant général des camps et armées du roy... sous les régnes des rois Henri IV, Louis XIII etc. Louis XIV. (1693). (Vol. 1–2). Paris [in French].
- Makukh, S. (2004). Kazaki naiemniki v Tridtsatiletnei voine 1618–1648. *Zerkalo nedeli*, 16 (491) [in Russian].
- Nagy, L. (1969). *Bethlen Gábor a független Magyarországért*. Budapest [in Hungarian].
- Nalyvaiko, D. (1992). *Kozatska khrystyianska respublika*. Kyiv [in Ukrainian].
- Nalyvaiko, D. (1998). *Ochyma Zakhodu: Retseptsia Ukrainy v Zakhidnii Yevropi XI–XVIII st.* Kyiv [in Ukrainian].
- Nowak, T., & Wimmer, J. (1981). *Historia oręza polskiego. 963–1795*. Warsaw [in Polish].
- Östergren, S. (2005). *Sigismund: en biografi över den svensk-polske monarken*. Ångelholm: Fredestad [in German].
- Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclerza w. Litewskiego. (1839). (Vol. 1). Poznań [in Polish].
- Papp, S. (2011). *Bethlen Gábor, a Magyar királyság és a Porta (1619–1621)*. *Századok*, 135 (2011–4), 915–973 [in Hungarian].
- Picheta, V. (1913). Smuta i yeio otrazhenie v trudakh istorikov. *Golos minuvshogo*, 2, 5–39 [in Russian].
- Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego: 1606–1608. (1918). (Vol. 1–3). Krakow [in Polish].
- Platonov, S. (1910). *Ocherki po istorii Smuty v Moskovskom gosudarstve XVI–XVII vv. (Opyt izucheniia obshchestvennogo stroia i soslovnnykh otnoshenii v Smutnoie vremia)*. Saint Petersburg [in Russian].
- Podhorodecki, L. (1985). *Rapier i koncerz*. Warsaw [in Polish].
- Polovtsov, A. (1899). O malorossiiskikh kazakakh na frantsuzskoi sluzhbe v 1646 g. *Kievskaiia Starina*, 5, 74–75 [in Russian].
- Polovtsov, A. (1902). O malorossiiskikh kazakakh na frantsuzskoi sluzhbe v 1646 g. *Trudy XI Arkheologicheskogo siezda*, 2, 123 [in Russian].
- Polskie krylatyie husary 1576–1775. (2002). *Novyi soldat*, 142, 40 [in Russian].
- Quatrefages, R. (1983). *Los tercios*. Madrid [in Spanish].
- Quatrefages, R. (1996). *La revolucion militar moderna. El crisol español*. Madrid [in Spanish].
- Rebitsch, R. (2010). *Wallenstein. Biografie eines Machtmenschen*. Vienna [in German].
- Rill, B. (1984). *Tilly. Feldherr für kaiser und Reich*. Munich [in German].
- Romański, R. (2007). *Beresteczko 1651*. Warsaw [in Polish].
- Saller, R. (2007). *Reichsgraf Johann T'Serclaes von Tilly Chronik über Leben und Laufbahn*. Altötting [in German].

- Sarasin, J. F. (1649). *Histoire du Siège de Dunkerque par M. le Prince (Louis de Bourbon)*. Paris [in French].
- Sas, P. (2010). *Zaporozhtsi u polsko-moskovskii viini naprykintsi Smuty 1617–1618 rr.* Bila Tserkva [in Ukrainian].
- Schmitt, H. (1858). *Rokosz Zebrzydowskiego*. Lviv [in Polish].
- Schuberth, I., & Reichel, M. (2012). *Die blut'ge Affair' bei Lützen. Wallensteins Wende.* Wettin [in German].
- Serhiichuk, V. (1988). Ukrainski kozaky u Francii. *Nauka i suspilstvo*, 3, 68–71 [in Ukrainian].
- Serhiichuk, V. (1991). *Imenem viiska zaporozkoho. Ukrainske kozatstvo u mizhnarodnykh vidnosynakh XVI – seredyny XVII st.* Kyiv [in Ukrainian].
- Shevalie, P. (1993). *Istoria viiny kozakiv proty Polshchi z rozvidkoiu pro yikhnie pokhodzhenia, krainu, zvychai, sposib pravlinnia ta relihiiu i druhoiu rozvidkoiu pro perekopskykh tatar.* Kyiv [in Ukrainian].
- Sikora, R. (2012). *Z istorii polskykh krylatykh husariv.* Kyiv [in Ukrainian].
- Sikora, R. (2013). *Fenomen husarii.* Warsaw [in Polish].
- Skworoda, P. (2006). *Hammerstein 1627.* Warsaw [in Polish].
- Smirnov, I. (1951). *Vosstanie Bolotnikova, 1606–1607.* Moscow [in Russian].
- Smirnov, I., Mankov, A., & Podiapolskaia, Ye. (1966). *Krestianskie voyny v Rossii XVII–XVIII vv.* Moscow; Saint Petersburg [in Russian].
- Soldatenko, A. (1993). Polskaia gusaria 1500–1776 gg. *Orel*, 3, 17–24 [in Russian].
- Soloviev, S. (1960). *Istoria Rossii s drevneishykh vremen* (Vol. 4). Moscow [in Russian].
- Spieralski, Z. (1965). Wojskowość Polska w okresie odrodzenia. In *Zarys dziejów wojskowości Polskiej do roku 1864* (Vol. 1, 244–351). Warsaw [in Polish].
- Starnawski, J. (Comp.). (1978). *Szymona Starowolskiego Wojownicy sarmaccy.* Warszawa [in Polish].
- Storozhenko, A. (1904). *Stefan Batorii i dneprovskii kozaki: issledovania, pamiatniki, dokumenty i zametki.* Kyiv [in Russian].
- Szabó, K. (1881). Bethlen Gábor fejedelem politikai levelezése. *Történelmi Tár*, 2, 283–343 [in Hungarian].
- Szelągowski, A. (1899). Układy królewicza Władysława i dysydentów z Gustawem Adolfem w r. 1632. *Kwartalnik Historyczny*, 13, 685–700 [in Polish].
- Szilágyi, S. (1893). *Rákóczy György.* Budapest [in Hungarian].
- Sichynskyi, V. (1991). *Chuzhyntsi pro Ukrainu.* Kyiv [in Ukrainian].
- Teodorczyk, J. (1965). Lisowczycy. In *Zarys dziejów wojskowości Polskiej do roku 1864* (Vol. 1, pp. 370–372). Warsaw [in Polish].
- Teodorczyk, J. (1972). Wojskowość polska w pierwszej połowie XVII w. In *Historia wojskowości polskiej. Wybrane zagadnienia* (pp. 177–193). Warsaw [in Polish].
- Teodorczyk, J. (1989). Walenty Rogawski. 2 pol. XVI w. – 1625.11.30. In *Polski Słownik Biograficzny* (Vol. 31, pp. 324–325). Wrocław [in Polish].
- Theatrum Europaeum oder Warhafftige beschreibung alter und jeden denckurirdiger Geschichten 1617–1629. (1662). (Vol. 1). Frankfurt am Main [in German].
- Tyszkiewicz, J. (1989). *Tatarzy na Litwie i w Polsce. Studia z dziejów XIII–XVII w.* Warsaw [in Polish].

- Vasiliev, A. (1998). Polsko-litovskaia husaria XVII veka. *Cheihauz*, 1 (7), 2–6 [in Russian].
- Voitovych, L. (2012). Kozatska pikhota: ozbroiennia, organizatsia, boiovi mozhlyvosti na tli yevropeiskoi liniinoi pikhoty kintsia XV – seredyny XVII st. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy. Zbirnyk naukovykh prats*, 3, 64–79 [in Ukrainian].
- Voitovych, L. (2016). Profesiini naimani armii: rezultat «porokhovoï revoliutsii» chy evolutsii viiskovoï spravy? *Voienno-istorychnyi visnyk*, 3 (21), 5–11 [in Ukrainian].
- Voitovych, L. (2017). Zavershennia perekhodu do profesiinykh naimanykh viisk. In L. Voitovych, & Yu. Ovsynskyi, *Istoria viin i viiskovoho mystetstva* (Vol. 1, pp. 739–817). Kharkiv [in Ukrainian].
- Voitovych, L. (2018). Kozatske viisko na inozemnii sluzhbi u 1618–1648 rr. In L. Voitovych, & V. Holubko, *Istoria viin i viiskovoho mystetstva* (Vol. 2, pp. 143–144). Kharkiv [in Ukrainian].
- Voitovych, L., Zaborowskyi, L., Isaievych, Ya., Sysyn, F., Turylov, A., & Floria, B. (Comps.). (1998). *Dokumenty rosiiskyykh arkhiviv z istorii Ukrainy* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
- Weir, W. (1993). *Fatal Victories*. Connecticut [in English].
- Wergun, I. (1980). Chy kozaky Khmelnytskoho braly Dunkerku v 1646 rotsi? *Vyzvolnyi shliakh*, 5 (386), 625–626 [in Ukrainian].
- Weyhe-Eimke, A. (1876). *Karl Bonaventura Graf von Buquoy*. Vienna [in German].
- Wimmer, J. (1978). *Historia piechoty polskiej. Do roku 1864*. Warsaw [in Polish].
- Wimmer, J. (2013). *Polska–Szwecja. Konflikty zbrojne w XVI–XVIII wieku*. Warsaw [in Polish].
- Wisner, H. (1976). *Lisowczycy*. Warsaw [in Polish].
- Wisner, H. (1983). Rokosz Zebrzydowskiego albo Sandomierski: cezura czy epizod z dziejów walk politycznych początku XVII wieku. *Kwartalnik Historyczny*, 90 (3), 527–539 [in Polish].
- Wisner, H. (1989). *Rokosz Zebrzydowskiego*. Krakow [in Polish].
- Wisner, H. (2005). *Kirchholm 1605*. Warsaw [in Polish].
- Wisner, H. (2013). *Liszowczycy: Łupieżcy Europy*. Warsaw [in Polish].
- Wittich, K. (1894). Tilly Johann T'Serclaes Graf von. In *Allgemeine Deutsche Biographie* (Vol. 38, pp. 314–350). Leipzig [in German].
- Wittich, K. (1900). Wallenstein Albrecht Wenzel Eusebius von. In *Allgemeine Deutsche Biographie* (Vol. 45, pp. 582–641). Leipzig [in German].
- Wittmann, T. (1952). *Bethlen Gábor mint hadszervező*. Budapest [in Hungarian].
- Wittmann, T. (1956). Bethlen Gábor és az 1628–1629 evi erdélyi-orosz szövetségterv heletkezése. In *Magyar-orosz történelmi kapcsolatok* (pp. 35–57). Budapest [in Hungarian].
- Wójcik, Z. (1960). *Dzikie Pola w ogniu: O kozaczyzni w dawniej Rzeczy Pospolitej*. Warsaw [in Polish].
- Wójcik, Z. (1973). Czy Kozacy Zaporoscy byli na służbie Mazarina? *Przedłqd Historyczny*, 64 (3), 580–585 [in Polish].
- Wójcik, Z. (1983). *Jan Sobieski*. Warsaw [in Polish].
- Zabelin, I. (1896). *Minin i Pozarskii. Priamyie i krivyie v Smutnoie vremia*. Moscow [in Russian].

- Zmrcz, B. [Zimorowic Józef Bartołomej]. (1620). *Żywot kozaków Lisowskich. Także i potyczki ich szczęśliwe*. Krakow [in Polish]
- Zorin, A. (2009). Velikii reid Aleksandra Lisovskogo (mart–dekabr 1615 g.). *Russkii sbornik*, 5, 224–232 [in Russian].
- Zorin, A. (2012). Aleksandr Yuzef Lisovskii: geroi Smutnogo vremeni. *Istoria voennogo dela: issledovania i istochniki*, 3, 1–203 [in Russian].
- Zorin, A. (2017). *Lisovchiki: Aleksandr Yuzef Lisovskii i yego polk v istorii Smutnogo vremeni*. Moscow [in Russian].
- Żygulski, Z. (2000). *Husaria polska*. Warsaw [in Polish].

Leontii VOITOVYCH

Doctor of Historical Sciences, Professor

Senior Researcher

Department of Medieval History

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9191-6537>

e-mail: lev67420@ukr.net

DOI: 10.33402 / up.2020-13-5-33

THE POLISH COSACKS: LEGENDS AND REALITY

A short history of lisovchycks (Polish cossacks) long ago shrouded in legends and stereotypes distant from reality. Their incredible raids, reckless bravery, as well as extreme cruelty equally shocked contemporaries and resulted in liquidation and prohibition of the formation. After the structure, armament, and tactics, lisovchycks did not differ much from the Zaporozhian Cossacks since the latter were widespread in their rows. European sources of the Thirty Years' War of 1618–1648 almost did not distinguish lisovchycks and the Zaporozhian Cossacks, quite often naming both simply Cossacks (even the Zaporozhian Cossacks – the Poles). As a result, especially in modern popular literature, the participation of lisovchycks and Zaporozhian Cossacks in the battles of the war is considered either as participation of the Polish Cossacks, or military achievements are associated only with the former, and cruelty – only with the latter. Supporting this idea, scholars use the fact that lisovchycks, as representatives of the gentry, could not engage in robberies, and the Zaporozhian Cossacks, as representatives of the lower class, were used to it. The Ukrainian researchers are not concerned about this problem, which can be perceived as a tacit agreement, or from some patriotic reasons circulate other legends like the capturing of Dunkirk by Bohdan Khmelnytskyi and Ivan Sirko. In research, emergence, structure, organization, personnel, and the features of application of lisovchycks' subdivisions, supported by the Zaporozhian Cossacks, and specifics of functioning in the absence of logistics, are analyzed. Furthermore, attention is drawn to recruiting trained mercenary troops from Poland by the Catholic coalition and France during the Thirty Years' War. Humenné (1619) and White mountain (1620) battles, the Silesia, Rhine, Hessen, and Luxemburg campaigns, and the Baltic expedition were analyzed. The rationale for the hypothesis about the identicalness between Colonel Taraskyi and Hetman

Fedorovych Taras (Triasylo) is given. The Cossacks' involvement and contribution to the capture of Dunkirk (1646) and the participation of Bohdan Khmelnytskyi, Ivan Sirko, and Soltenko in these events are elucidated in detail.

Keywords: lisovchycks, Zaporozhian Cossacks, Aleksandr Lisowski, Thirty Years' War, battle of Humenne, battle of White mountain, battle of Ivoa, Dunkirk.

УДК 94(470+571:477+438)"1618"

DOI: 10.33402/up.2020-13-34-74

Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ

доктор історичних наук

старший науковий співробітник відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

доцент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Інституту гуманітарних і соціальних наук Національного університету

«Львівська політехніка», вул. Митрополита Андрея 5, м. Львів, індекс 79026

(andrii.v.bolianovskiy@lpnu.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskiy@gmail.com

ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКА АРМІЯ ТА КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО У ПОХОДІ НА МОСКВУ В 1618 РОЦІ

Пояснено основні причини війни Речі Посполитої проти Московської держави. Аргументовано, що однією з них було намагання Варшави випередити реалізацію планів Кремля щодо завоювання України. З'ясовано політичні домовленості між керівництвом Речі Посполитої та гетьманом Війська Запорізького Петром Конашевичем-Сагайдачним напередодні цієї воєнної кампанії. Наведено дані про чисельний склад та структуру польсько-литовської армії (10 000 вояків) та козацького війська (20 000 козаків). Описано головні успіхи козаків на шляху просування на Москву. Проаналізовано стратегію й тактику та головні бойові дії козацького війська.

У війні Речі Посполитої проти Московської держави у 1617–1618 рр. зламним етапом став похід військ П. Конашевича-Сагайдачного на допомогу силам королевича Владислава. Прихід великого козацького війська, що за чисельністю більше ніж удвічі перевищувало армію королевича, не тільки вигідно змінив співвідношення сил на користь польсько-козацьких військ, а й визначив успіх і забезпечив досягнення принаймні «програми-мінімум» війни. Для Варшави прихід козацьких військ врятував ситуацію, вирішив долю «Московської кампанії» і став незаперечним доказом незамінності Війська Запорізького як важливої складової Збройних сил Речі Посполитої у першій половині XVII ст. Хоча учасники воєнних дій по-своєму залишилися невдоволеними їхніми політичними результатами (усі розраховували на значно більше), похід гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного на Москву залишився в минулому як один із найуспішніших спільних воєнних походів в історії Речі Посполитої та України.

Ключові слова: Річ Посполита, Україна, Московська держава, козацьке військо.

Минуле польсько-українських відносин сповнене спільними переможними воєнними походами, вдале проведення яких виразно й переконливо свідчить про

здатність двох сусідніх народів не тільки конфліктувати й воювати між собою, а й успішно протистояти своїм історичним ворогам. Одним із найвідоміших результативних прикладів і доказів успішної взаємодії в спільній історії став похід польсько-литовської та української козацької армій на Москву у 1618 р. Однак за умов перебування України в складі Російської імперії й згодом Радянського Союзу та подальший майже 20-річний «пострадянський період» формування політики історичної пам'яті було «пропорційно залежне» від проросійської політики в Україні, тож цю тему тривалий час або взагалі замовчували й обходили увагою, або тільки коротко згадували «під критичним кутом осуду» участь козацтва під командуванням гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного в поході на Москву.

Похід козацького війська з України на допомогу польсько-литовській армії привертав увагу дослідників від початку XIX ст. Перші згадки про нього опубліковано в книгах, у яких описано дії армії Речі Посполитої в поході на Москву. Окремі сторінки цьому питанню на тлі загального перебігу воєнних подій того часу приділили Адам Нарушевіч (Adam Naruszewicz) в другому томі «Історії Яна Кароля Ходкевіча» та Юліан Урсин Немцевіч (Julian Ursyn Niemcewicz) в «Історії панування Зигмунта III»¹.

Першу книгу, присвячену власне походу об'єднаних військ королевича Владислава, написав Павел Муханов, який на її початку зробив закид щодо необ'єктивності в працях двох згаданих польських авторів. Однак його теж проблемно вважати неупередженим і відстороненим з огляду на те, що він брав участь у придушенні Польського повстання 1830 р.²

У міжвоєнний період XX ст. із польських авторів цікаве дослідження про воєнні кампанії польських військ і українського козацького війська 1605–1618 рр. опублікував Казимир Тишковський. Однак він використав переважно тільки польські архівні джерела, не зміг уникнути упередженості в оцінках дій ворогуючих сторін³.

Одну з новітніх праць з історії проблеми, чи не найповнішу за використанням джерел та літератури, опублікував Анджей Адам Маєвський⁴. В монографії «Москва 1617–1618» вартим уваги є його акцент на участі козацького війська в поході на Москву, автор вважав, що, всупереч поширеній в російській історіографії думці, українські «козаки не визнавали Москви як природного союзника»⁵.

¹ Naruszewicz A. *Historia Jana Karola Chodkiewicza*. Warszawa: Wyd. P. Hr. Mostowskiego, 1805. T. II; Niemcewicz J. U. *Dzieje panowania Zygmunta III, Króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego*, itd. Kraków: Wyd. K. J. Turowskiego, 1860. T. III.

² Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства о взаимныхъ отношеніяхъ Россіи и Польши, преимущественно во время Самозванцевъ. Москва: Тип. Семена Селивановского, 1834. 296 с.

³ Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618)*. Warszawa, 1936. S. 31.

⁴ Majewski A. A. *Wyprawa królewicza Władysława na Moskwę w latach 1617–1618. Studia i materiały do historii wojskowości*. Warszawa, 2005. T. 41. S. 5–25.

⁵ Majewski A. A. *Moskwa 1617–1618*. Warszawa: Dom Wydawniczy Bellona, 2006. S. 7–8.

У часи перебування України в складі СРСР тему не досліджували, на неї наклали «табу». В кращому разі про похід козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного на Москву згадували як про помилку гетьмана⁶.

З українських авторів перший популярний нарис історії походу козацького війська на Москву написав Юрій Крохмалюк⁷. Петро Сас здійснив ґрунтовну спробу висвітлити історію участі козаків у польсько-московських війнах⁸.

Оскільки тепер дослідникам однаково доступні матеріали з українських та польських архівів й частково опубліковані з теми документи з архівних фондів Російської Федерації⁹, шляхом зіставлення джерел різного походження та напрацювань інших дослідників можна скласти належне уявлення про проблему й дати відповіді на багато питань, а саме з'ясувати політичні передумови кампанії Речі Посполитої проти Московської держави, мотивацію та масштаби участі в ній українського козацтва, його стратегію й тактику, розвиток і географію, наслідки бойових дій, а також зробити об'єктивні висновки про значення війни в історії й оцінити внесок козаків у ведення війни.

З метою максимального дотримання принципу історизму в науковому дослідженні вжито ті терміни щодо країн, які використовували в назвах і для самоідентифікації учасники подій, зокрема, Україна, Річ Посполита або Польща й Московська держава – так офіційно називали її цар і згодом в різний час історики Російської імперії, Радянського Союзу та Російської Федерації (РФ)¹⁰.

У дослідженні також вжито термін «українське козацтво», хоча в історіографії утвердилася хибна думка, нібито йдеться тільки про запорізьких козаків із Запорізької Січі. Однак не тільки українські, а й польські історики намагалися відійти від цього стереотипу (К. Тишковський, наприклад, вважав застосування терміна

⁶ Ребенок В. Московський похід гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного 1618 р.: Історіографія проблеми *Ніжинська старовина* (Ніжин). 2012. Вип. 14. С. 80–82.

⁷ Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). Львів: Накладом вид-ва «Батьківщина» mgr. М. Дзьоба у Львові, 1936.

⁸ Сас П. М. Запорозжці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр. Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010. 512 с.

⁹ Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства о взаимныхъ отношеніяхъ Россіи і Польши... 296 с.; Документи російських архівів з історії України / упоряд.: Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін. Львів, 1998. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. 442 с.

¹⁰ Див., наприклад: Барсуковъ А. Списки городовыхъ воеводъ другихъ лицъ воеводскаго управления Московскаго государства XVII столѣтія. По напечатаннымъ правительственнымъ актамъ составилъ Александръ Варсуковъ членъ археографической коммисіи. С.-Петербургъ: Типографія М. М. Стасюлевича, 1902. 614 с.; Памятники дипломатическихъ сношеній Московскаго государства съ польско-литовскимъ государствомъ / подъ ред. С. А. Блюкурова. *Сборникъ Русскаго историческаго общества*. Москва, 1913. Т. 142. Памятники дипломатическихъ сношеній древней Россіи съ державами иностранными по высочайшему повелѣнію изданные Императорскимъ Русскимъ Историческимъ Обществомъ. Т. V. 1609–1615 гг. 554 с.; Новосельский А. А. Борьба Московскаго государства с татарами в первой половине XVII века. Москва; Ленинград, 1948.

«запорізьке» неточним, оскільки за назвою географічно він не охоплював усіх земель України у складі Речі Посполитої¹¹).

Політична мета війни Речі Посполитої проти Московської держави

Боротьба за володіння «спадщиною Русі», тобто насамперед за Україну, була однією з багатьох причин війни Речі Посполитої проти Московської держави на початку 1616 р. Водночас Зигмунт III як король Польщі й великий князь Литви та Русі розраховував, що настав найсприятливіший час для Польщі вирішити свої справи з Московським царством, поки воно не встигло зміцніти від тривалих зовнішніх і внутрішніх війн і не мало достатньо засобів для ефективної оборони. З цієї метою король скликав сейм у Варшаві 26 квітня 1616 р., що визнав московські умови, особливо вимогу повернення Смоленська, неприйнятними, погодився на пропозицію короля і 4 липня прийняв рішення оголосити війну Московському царству¹².

Польський історик А. Нарушевіч констатував, що в той час Речі Посполитій треба було «подумати про безперервне наростання небезпеки з боку Москви», а приводом до війни стало прагнення Владислава силою зброї повернути Московський престол, адже він претендував на нього й отримав підтримку московських бояр ще в 1610 р. З метою забезпечення успіху спланованої кампанії король і сейм призначили 8 сановників-комісарів, які мали постійно перебувати з Владиславом й надавати королеви поради та рекомендації під час організації походу на Москву. Серед них були великий литовський канцлер Лев Сапега (Lew Sapieha), син Люблінського воєводи Мартіна Собеського Якуб Собеський (Jakub Sobieski) та Луцький римо-католицький єпископ Анджей Ліпський. Ці комісари зобов'язалися виконати дане їм таємне доручення шляхом перемовин якнайшвидше закінчити війну (оскільки на утримання військ для її ведення було виділено обмежену кількість грошей). Владислав у разі, якби йому вдалося «сісти на Московський престол», повинен був заприсягнути ніколи не чинити нічого проти Речі Посполитої та урочисто дотримуватися умов, які мали бути затверджені його особистим підписом¹³.

Коли у Варшаві тільки розробляли плани щодо війни проти Москви, з Московського царства розпочалося активне ведення війни в західному напрямку. 10 липня 1616 р. цар Михайло Федорович наказав воєводі князю Михайлу Тинбаєву та Нікіті Ліхареву зібрати значні сили, йти з ними «за рубіж в литовську землю» і завоювати місцевості «біля Суража, Веліжа та Вітебська й далі»¹⁴. У наступному році Московська держава відновила напади на Лівонію (відому як Інфлянти). За кілька місяців ситуація виявилася настільки загрозливою для місцевих жителів, що 8 вересня 1617 р. громадяни інфлянтського князівства звернулися до польного

¹¹ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 5 (przypis).

¹² Volumina Legum. Przedruk Zbioru Praw Staraniem Xx. Pijarów W Warszawie Od Roku 1732 Do Roku [1793] [Przedruk]. Warszawa: Nabu Press, 2011. Vol. III. S. 272.

¹³ Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza... T. II. S. 82–83.

¹⁴ Собрание Государственных грамотъ и договоровъ, хранящихся въ Государственной коллегіи иностранныхъ дѣлъ. Москва: В типографии Селивановскаго, 1822. Ч. III. С. 145.

литовського гетьмана Криштофа II Радзивіла з проханням про заступництво й надіслання війська для відсічі нападів з Москви¹⁵.

Литва була не просто надійним воєнним союзником Польщі, а й однією з двох держав єдиної дуалістичної держави, що ініціювали війну проти Московської держави. Можна погодитися з К. Тишковським у тому, що, хоча ініціатива ведення нової війни «виходила від королівського двору», «інші чинники, особливо литовські, задля заспокоєння московського кордону вимагали більш енергійної війни і, можливо, швидкого та успішного її закінчення» й саме «литовські сенатори на чолі з Левом Сапегою вимагали якнайшвидшого прибуття королевича на московський кордон під Смоленськом»¹⁶.

Мобілізація перших контингентів українців

У той час у Польщі склалися складні внутрішньополітичні умови. Частина патріотичної шляхти підтримувала війну, чому сприяло поширене серед неї негативне сприймання Московії як ворога Речі Посполитої¹⁷, але в основній своїй масі поляки не хотіли брати участі в нових війнах. Дослідник К. Тишковський визнав, що під час війни проти Московії у 1614–1615 рр. Польща як «країна, спустошена військовими конфедераціями, грабунками солдатів і постійними війнами, прагнула миру, і було неможливо пояснити шляхті, що домовитися з Москвою можна тільки за допомогою військового тиску». Як наслідок, у польському суспільстві ця війна була непопулярною, дехто її сприймав у Речі Посполитій як «приватну справу короля»¹⁸.

Було запроваджено обов'язок військової служби, чи, точніше, масовий рух збору добровольців з метою формування ополчення до похідної армії, формальне командування якою доручили королевичу Владиславу. Король планував скерувати великого коронного гетьмана Станіслава Жулкевського (Stanisław Żółkiewski) до Владислава, але коли турецькі та молдавські справи зупинили його на півдні, фактичним командувачем армії був призначений великий коронний литовський гетьман Ян Кароль Ходкевіч (Jak Karol Chodkiewicz), який до того часу забезпечував оборону невеликої армії під Смоленськом¹⁹.

В історіографії війни Речі Посполитої проти Московської держави утвердилося хибне переконання, нібито на Москву спочатку вирушили суто польські сили,

¹⁵ Prośba obywateli księstwa inflanckiego do Krzysztofa II księcia Radziwiłła, hetmana polnego litewskiego, o nadesłanie wojska dla odparcia napadów z Moskwy. 8 Sept. A.D. MDCXVII. *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (AGAD). Zesp. 354 – Archiwum Warszawskie Radziwiłłów. Dział II. Nr 684. K. 3.

¹⁶ Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 31, 33.

¹⁷ Maciszewski J. *Polska a Moskwa 1603–1618: opinie i stanowiska szlachty polskiej*. Warszawa: Wyd-wo: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1968. 326 s.; Goszczyński A. *Nieprzyjacieli narodu naszego. Historia stosunków polsko-moskiewskich w opinii szlachty Rzeczypospolitej w przededniu i w pierwszych latach wojny 1609–1618. Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne* (Kraków). 2016. Nr 12 (1/2016). S. 95–118.

¹⁸ Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 29.

¹⁹ *Ibid.* S. 30.

до яких пізніше приєдналися українці в складі козацького війська. Насправді на Москву вирушило змішане за національним складом польсько-литовське військо, в складі якого були і тисячі поляків та литовців, і багато сотень українців переважно з Наддніпрянщини. Їхньому приєднанню до армії передували проведені мобілізаційні заходи. 10 лютого 1617 р. король Зигмунт III видав універсал до жителів Київського воєводства з повідомленням про свій наказ, щоб його син «королевич Владислав з тими, які готуються до московської експедиції» вирушив на оборону кордонів, а жителі Київського воєводства «не з примусу ..., але для щастя Вітчизни» збиралися під командуванням київського воєводи і виступили «на захист Вітчизни, сім'ї та майна»²⁰.

Навесні 1617 р. заклик короля дав бажані наслідки, й поступово до літа того року кампанія збору добровольців на військову службу Речі Посполитої поширилася з Київського воєводства на інші воєводства, особливо на Волинь, де тоді перебувала армія королевича Владислава. Владислав збирав сили на Волині протягом травня і, повільно стягуючи війська, у червні з Дубна рушив до Крем'янца, щоб встановити там табір²¹. Характеризуючи поширення до того часу мобілізації на території України, 16 серпня 1617 р. С. Жулкевський констатував у листі київському воєводі Томашеві Замойському, що на Волині «люди князів Збаразьких зібралися вже до Прилук, а інші українські люди також збираються до війська»²².

Після рішення здійснити часткову мобілізацію українців для воєнних дій з Речі Посполитої виступили перші хоругви після збору грошей і укладення домовленості про те, що до них приєднуються мобілізовані шляхтою місцеві селяни. 5 квітня перед королевичем виступив гнізненський єпископ Гембіцький, який побажав успіху походу для «християнської Речі Посполитої», у відповідь на що почув подяку від Владислава²³. 22-річний син короля урочисто отримав з рук Примаса Римо-Католицької Церкви Гембіцького освячений меч і прапор й на чолі війська під захоплені вигуки юрби вирушив у похід, його супроводжували король та королева зі свитою. Військо пішло до Луцька, у якому й навколо нього дислокувалося від 1 травня до 22 червня, звідти – до Крем'янца²⁴.

На початку червня 1618 р. Зигмунт III видав новий королівський універсал із закликом зголошуватися до війни проти Туреччини²⁵. Однак незабаром було

²⁰ Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного (съ приложеніями). Київ: Типографія М. М. Фиха, 1901. С. 12.

²¹ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 33.

²² Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584–1620. Wydał T. Xzół dla miłośników języka i dziejów. Kraków: w drukarni Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządem K. Mankowskiego, 1868. S. 144.

²³ Żegnanie KJM Władysława do Moskwy wyjeżdżającego przez JMX Gębickiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, w Warszawie odprawowane a. 1617. *Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів* (далі – ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів). Ф. 5 (фонд Оссолінських). Спр. 204. Арк. 90–93.

²⁴ Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 13.

²⁵ Uniwersał Zygmunta III, króla polskiego, zzywający obywateli koronnych do obrony kraju przeciw Turkom. Juni A.D.MDCXVIII. *AGAD*. Zesp. 354. Dział II. Nr 680a. K. 2.

досягнуто мирної угоди з турецьким султаном, тож цей документ став прихованим наказом про збір добровольців та резервів для продовження війни проти Московської держави. Одночасно з цим 28 травня король заборонив ввозити продукти харчування з Інфлянт (Лівонії) в Московську державу, тобто фактично оголосив її економічну блокаду²⁶.

Королевич Владислав майже три місяці збирав сили й тільки у другій половині липня 1617 р. під тиском литовських сенаторів Зигмунт III дозволив своєму синові вирушити на Москву. Невідомо точно, скільки людей мобілізували до того часу до польської армії в Україні, але впевнено можна стверджувати, що їхню кількість обчислювали тисячами, і вона перевищувала 3 000 осіб. Мобілізовано було настільки багато жителів, що частину з них скерували на допомогу для захисту південних кордонів Речі Посполитої від можливих нападів турецьких військових загонів. 16 липня в умовах турецького терору Владислав спрямував за вказівкою свого батька та на прохання Жулкевського частину армії на чолі з Марціном Казановським до р. Дністер²⁷.

Перші дії козаків у складі армії королевича Владислава на зламі 1617–1618 рр.

У складі польсько-литовської армії в похід на Москву 1617 р. вирушило 11 сотень «важких гусарів», 5 хоругв і 4 сотні «панцирників» (воїнів у залізних обладунках), хоругва та рота і два загони рейтарів (різновид важкої кавалерії – воїни, які носили нагрудні лати і шоломи, були озброєні карабінами, пістолетами та палашами, а іноді мали ударні списи подібно до гусар), дві хоругви списоносців, 5 кінних полків (також і полк «лісовчиків») і 6 100 піхотинців. Разом було не більше, ніж 10 800 вояків. З урахуванням того, що з військом пересувалася невідома кількість польової артилерії та «обслуговувального персоналу», очевидно, що загальна чисельність війська сягала 11 000 вояків. Проте одна частина з них тривалий час перебувала під командуванням Гонсевського під Смоленськом й зазнала втрат у людях, а інша частина воїнів, зібраних для походу на Москву, спочатку була переведена під командування гетьмана С. Жулкевського й приєдналася до основних військових сил Владислава майже через рік після початку кампанії аж біля Можайська, також зазнавши значних людських втрат. З урахуванням цього основна чисельність усієї армії Владислава під час найбільшої кількості її вояків сягала від 8 000 до 10 000 осіб²⁸.

Від виходу об'єднаних польсько-литовських сил з-під Варшави у складі польських військ також перебували козаки й укомплектовані з них пліч-о-пліч з польськими вояками невеликі військові відділи. Їхня точна кількість невідома, але можна

²⁶ Uniwersał Zygmunta III, króla polskiego, do urzędników inflanckich, zakazujący wywożenia w granice Moskwy produktów żywnościowych. 26 Mai A.D. MDCXVIII. *AGAD*. Zesp. 354. Dział II. Nr 676 a. K. 2.

²⁷ Tyszkowski K. *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich...* S. 33.

²⁸ Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 7–10. Детальний перелік відділів польського війська див. також: Majewski A.A. Liczebność polowej armii polsko-litewsko-kozackiej podczas wyprawy moskiewskiej królewicza Władysława w latach 1617–1618. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości* (Białostok) 2008. Nr. 45. S. 5–12.

стверджувати, що їх було від 1 100 до 2 000 вояків. Згідно зі щоденником походу на Москву Якуба Собєського, до кінця 1617 р. було укомплектовано 10 козацьких сотень (хоругв) загальною чисельністю 1 100 козаків, якими командували тільки три обрані з їхнього середовища командири (Берко, Держко та Козика), тоді як решту сім очолили польські шляхтичі (Самуїл Лящ, Кохановський, Рожнятовський, Оудзький, Єжи Речицький, Вітославський та Жардецький)²⁹. Відомий дослідник історії України Леонтій Войтович вважає, що в армії королевича Владислава під Вязьмою перебувало разом не менше 2 000 козаків³⁰. Якщо брати цю кількість за максимальну, можна стверджувати, що козаки становили приблизно 1/5 складу вояків армії королевича.

У «Книзі сеунчів» на початку 1618 р. зафіксовано факт наступу понад 2 000 поляків та литовців і майже 10-тисячного козацького війська на Путивль. 28 січня 1618 р. із Путивля від стольника, воєводи і князя Григорія Тюфякіна і воєводи Степана Чемесова, зокрема, прибули сеунчі (так називали посланців, які приносили добрі звістки) Олексій (Алексей) Юдін, Олексій Константінов та отаман Андрій (Андрей) Грінев, які повідомили, що опівночі 5 січня під Путивль підійшли загони князя Юрія Вишневецького, а з ним 1 200 осіб. Вони взяли приступом великий острог і три дні намагалися захопити місто, перекрили джерела постачання води, а проти ночі, 15 січня, місто намагалися взяти штурмом з чотирьох боків, тоді загинуло понад 1 000 осіб. Місто відбили, й «литовські загони» з великими втратами повернулися, звідки прийшли. У середині лютого 1618 р. козаки здійснили наступ на Воронеж. 21 лютого з Воронежа від воєвод князя Василя Пронського і Артемія Лодигіна прибули сеунчі Іван Стрешнев та Артьом Буланов, які повідомили, що приходили під Воронеж литовські загони і 5 000 «черкас», місто й острог двічі приступом з усіх боків брали, місто й посади відбили, прапори, литаври і литовців взяли, посади випалити не дали. 18 травня 1618 р. з Дорогобужа від боярина, воєводи і князя Ю. Я. Сулешева прибув Петро (Петр) Борятинський, який повідомив, що 14 травня приходили під Дорогобуж «литовські загони» і «черкаси», був бій, супротивника розгромили вщент і захопили прапори, труби, литаври і 240 полонених³¹.

Однак записи в «книзі сеунчів» потребують критичного сприймання й верифікації з огляду на те, що деколи в ній були зафіксовані дані «фальшивих сеунчів», які прибували до Москви з метою отримати нагороду за неправдиві звістки про вигадані напади ворога й вигадану ними ж інформацію про перемогу над нападниками. Звістки про захоплення козаками таких міст, як Путивль, Рильськ та Курськ не відповідали дійсності – насправді до укладення Деулінського миру вони перебували під контролем царських воєвод, які організовували власні походи на територію Речі Посполитої³².

²⁹ Majewski A. A. Moskwa 1617–1618... S. 202.

³⁰ Початок і успіх Московської війни за панування короля й. м. Сігізмунда III, за регіменту й. м. пана Станіслава Жолкевського, воєводи київського, гетьмана польного коронного. Біла Церква, 2019. С. 23 (прим.).

³¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 72–73.

³² Книга сеунчей 1613–1619. *Памятники истории Восточной Европы*. Москва; Варшава. 1995. Т. I. С. 92–93.

Перемовини гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного з комісією Речі Посполитої восени 1617–1618 рр.

У той час серед козацтва відбувалося утвердження самоусвідомлення як українського військового стану, географічно розміщеного на прикордонні. Ці території називали окраїнними («українні землі»), згодом «українськими», врешті в офіційних універсалах польських королів, рішеннях сейму й офіційному листуванні вищих польських сановників щодо них вживали загальний термін «Україна», вкладаючи в нього насамперед власне бачення і трактування цих земель як прикордоння Речі Посполитої. Коли чисельність козацтва почала збільшуватись й місця їхнього проживання й зосередження значно зросли, поширились процеси національного самоусвідомлення козаків як провідної верстви «народу руського», то утвердилося і сприймання руських етнічних земель як заселеного ними великого територіального простору від Білорусі до Чорного моря. 11 травня 1602 р. гетьман Іван Куцкович у листі до галицького старости Юрія Струся при окресленні контрольованої козаками території стверджував, що, «почавши від Могилева на всі України [*wszitkie Ukrainie*] аж до гирла Дніпра – усе це є місцями наших зупинок»³³.

Обраний гетьманом Війська Запорізького П. Конашевич-Сагайдачний вирішив довести його кількість до 20 000 козаків й, щоб випередити протести польських комісарів проти збільшення чисельності козацького війська, у середині квітня 1615 р. вислав посланця до короля Зигмунта III, якому заявив про готовність козаків у будь-яку хвилину виступити в похід проти Туреччини чи Московської держави. Про це стало відомо послам Федора Желябузького та піддячого Семена Матчина (наприкінці грудня 1614 р. їх делегували для ведення переговорів з польськими комісарами), серед документів яких за 1615 р. зберігся запис (там, однак, кількість козацького війська було перебільшено удвічі) про те, що «вийшло ж бо із Запорогів черкас із 40 000 й післали ж бо до короля: куди король накаже йти – Турську ж бо землю воювати або Московську землю» (цитати подано в перекладі автора)³⁴.

Однак більше року на пропозиції П. Конашевича-Сагайдачного у Варшаві не реагували так, як цього очікував гетьман. Тоді ще залучення козаків до походу на Москву не було актуальним питанням політики Речі Посполитої. Першочерговим завданням щодо козаків вважали стримання зростання їхньої чисельності й припинення воєнних походів проти Туреччини. Зміст листів Зигмунта III до комісії з ведення переговорів із козаками від липня до початку жовтня 1617 р. виразно свідчить, що в той час найважливішим для Речі Посполитої було забезпечити припинення цих походів, які могли спровокувати турецько-польську війну й змусити вивести армію королеви Владислава з Московської держави³⁵.

³³ AGAD. Archiwum Zamojskich. Nr 3036. K. 41.

³⁴ Памятники дипломатических сношений... Т. 142. С. 578.

³⁵ Universal Krola JMci na Commissia z Kozakami Zaporoskimi, Zygmunt z laski Bożej Król Polski, trzeci, wielki Xiążę Litowski, Ruski, Pruski, Mazowiecki, Żmudzki, Inflantzki y Szwedcki, Gothski, Wandalski Dziedziczny Król. Dan w Warszawie. Die 15 Juli Roku 1617. Sigismundus Rex. ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 79–81; Universal Krola JMci na Commissia z Kozakami Zaporoskimi, Zygmunt Trzeci z Bożej laski Król Polski, Wielki Xiążę Litowskie, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie,

Скеровуючи козаків із Запорізької Січі в похід на Москву, у Речі Посполитій розраховували вирішити відразу кілька завдань. По-перше, і це було найголовніше, важливо було отримати основну військову силу для організації походу й війни проти Московського царства. По-друге, у такий спосіб можна було на якийсь час стримати наростання соціальних антагонізмів, що могли викликати нові козацькі повстання. І, по-третє, скерування основної маси козацтва в похід на Москву автоматично відвертало головне вістря його боротьби проти Туреччини, мир з якою в цей час був як ніколи потрібен для Речі Посполитої, щоб не допустити до війни на два фронти, на яку, як уже було згадано, в той час дуже розраховували у Кремлі. Королю та комісарам вдалося-таки досягнути бажаного. 28 жовтня 1617 р. у таборі в місцевості Стара Ольшанка над р. Рось укладено так звану Росавицьку угоду, в пунктах якої зафіксовано, що козакам «щороку даруємо їм від ЙКМ [Його Королівської Милості – А. Б.] тисячу злотих та сімсот комплектів каразії [тут йдеться про сукно для пошиття одягу для козаків – А. Б.] й усе це щороку має бути передане їм у Києві на свята». Містилася невідгідна для козаків умова, сформульована так: «А оскільки їх зібралося так багато, що такому великому їх згромадженню важко буде вчинити порядок, то щоби з тих своїх куп інших розпустили й зменшили їх». У відповідь Конашевич-Сагайдачний заявив, що виділених коштів вистарчить виплатити платню тільки для 1 000 козаків, а для оборони підконтрольної їм території від можливих нових нападів турецьких загонів та війська Кримського ханства потрібно значно більшу кількість оборонців. Ось як це, зокрема, було зафіксовано в протоколі переговорів комісарів із Конашевичем-Сагайдачним: «Однак нам [комісарам – А. Б.] сказали, що тих грошей та сукна ледве вистарчить для 1 000 людей, а для утримування тамтешніх місць потрібна більша маса людей. У цьому [питанні] залишили собі [право] вільного прохання до ЙКМ нашого Милостивого Пана й до станів, презентованих на сеймі, як і щодо [підтвердження] вольностей, які стародавнім козакам від колишніх Їх Милості королів були надані в давнину і які підтвердив ЙКМ, щоб вони в них залишилися в цілості й не були порушені; у разі, якби вони ті свої прохання внесли на найближчий майбутній сейм до ЙКМ через своїх посланців, просили нас, щоб вони підтримали їх в Його Милості короля»³⁶.

Принципово важливим для розуміння логіки дій П. Конашевича-Сагайдачного є зміст умов політичних угод, що передували приєднанню козацького війська до армії королеви Владислава під Москвою. 31 жовтня 1617 р. П. Конашевич-Сагайдачний у листі з місцевості над р. Рось до С. Жулківського як голови комісії

Żmudzkie, Inflantzkie y Szwecki, Gothski, Wandalski dziedziczny Król. Dact. w Warszawie. Die 3 Septembris. Roku 1617 Panowania krolów naszych roku 32 y szwedzkiego 26. Sigismundus Rex. ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 82–83; Universal Krola JMci na Commissia z Kozakami Zaporoskimi, Zygmunt Trzeci z Bożej laski Król Polski, Wielki Xiążę Litowski, Ruskie, Pruskie, Mazowieckie, Żmudzkie, Inflantzkie y Szwecki, Gothski, Wandalski dziedziczny Król. W Warszawie. Die 13 O[cto]bris 1617. Sigismundus Rex. ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 81–82.

³⁶ Zbiór pamiątek historycznych o dawnej Polsce z rękopisów, tudzież drukowanych. Lwów: Wytlóocznia Narodowa Ossolińskich, 1833. T. VI. S. 113–117.

Речі Посполитої для переговорів із козаками та до інших комісарів просив забезпечити гарантування «прав наших, від ЙКМ Пана нашого наданих» й право мати «старшого ..., який би з війська нашого гідний і до того здатний, нами самими й ніким іншим був обраний, а через Його Милість пана коронного гетьмана був затверджений». Конашевич-Сагайдачний обіцяв, що «той, який старший, і все товариство будуть брати платню від ЙКМ; будуть попереджувати про неприятеля Святого Хреста й обороняти переправи, як це чинили наші предки, і ми також хочемо і обіцяємо і зобов'язуємося служити ЙКМ Панові нашому милостивому й усій Речі Посполитій». Військо запорізьке мало залишатися на місцях постійного розміщення й зобов'язувалося припинити морські походи Чорним морем проти Туреччини й звільнити усіх купців, різників та інших потрібних фахових людей і надалі не приймати «без волі ЙКМ і пана коронного гетьмана»³⁷.

Незалежно від укладання Росавицької угоди в жовтні 1617 р. козаки, по суті, висунули ще один ультиматум: якщо їм не буде видано платні й не буде їх забезпечено одягом, вони не вирушать у похід на Москву. Інформація про плани Варшави залучити українських козаків до походу проти Московської держави незабаром стала відома у Кремлі. 1 січня 1618р. полонений шляхтич Желобовський розповів, що його сотня під Різдво прийшла з Вязьми в Погоріле, де їм наказано розквартируватися до католицького Великодня й очікувати приходу «запорізьких черкас» і, дочекавшись, разом йти через інші села під Москву. Полонений також розповів, що під час перебування у Вязьми туди прибули послы від запорізьких козаків, які повідомили, що тільки поблизу Могилева їх зібралось 6 000 і за дотримання певних умов вони готові вирушити на допомогу королевичу Владиславу. 28 січня цю інформацію доповнив у своїй розповіді полонений слуга П. Дековського, який повідомив про те, що козацькі посланці до королевича Владислава перебувають у Могильові й вимагають прислати наперед виплату козакам грішми та сукном, бо в разі відмови весною козаки до королевича не прибудуть. Того ж дня інший полонений, слуга П. Злоткова, підтвердив, що навесні у Вязьми очікують прибуття гетьмана С. Жулкевського і запорожців, з якими королевич Владислав планує йти походом на Москву³⁸.

Тому фактові, що влітку 1617 р. на Московську державу вирушила тільки об'єднана польсько-литовська армія, можна дати одне цілком логічне пояснення: спочатку керівництво Речі Посполитої, мабуть, наївно сподівалося, що зможе завоювати Москву й досягнути політичної мети війни без допомоги козацького війська. Очевидно, політики й військові вважали достатнім те, що у складі наступальної армії будуть зачислені на службу до неї окремі групи козаків у різних її сотнях, особливо у складі полку Лісовського. Однак перші втрати, труднощі ведення війни й проблеми з оплатою служби вояків спонукали керівництво Речі Посполитої шукати порозуміння з гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним з

³⁷ Pismo od Kozaków zaporoskich Jeo Msci Panu Stamisawowi Żółkiewskiemu, wojewodzie Kijowskiemu, Canclerzowi i Hetm. Coron. i szl. PP. Comisarzom dane w obozie nad Rossya rzeką. Działo się w obozie nad rzekę Rosyę dnia ostatniego Oktobra Roku 1617. Piotr Konaszewic na ten czas woyska J.L.M. Zaporoskiego Hetman ręką swą [i inne]. *ЛННБ ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 475. Арк. 78–79.

³⁸ Документи російських архівів... Т. 1. С. 116–118.

метою забезпечити прибуття очолюваного ним козацького війська на допомогу силам королевича Владислава. Через рік після початку походу гетьман погодився допомогти в разі вирішення важливих умов політичного характеру. Якщо навесні 1615 р. на початку свого гетьманування П. Конашевич-Сагайдачний спершу тільки задекларував лояльність щодо Речі Посполитої, то через півтора року, свідомий того, що польська армія королевича зупинила свій похід на Москву й потребує військової допомоги для його продовження, наважився висувати вимоги. Ось як описав його перемовини з польськими комісарами та наслідки цих розмов Д. Яворницький:

«Сагайдачний, вислухавши поляків, не відразу погодився на їхнє прохання. Він запропонував їм такі умови: 1) розширення козацької території; 2) свобода в Україні православної віри; 3) збільшення кількості козацького війська; 4) визнання Польщею судової й адміністративної автономії України. Польські король та сенат, які опинилися в критичному становищі, погодилися на всі ці вимоги... Була потрібна ще для підкріплення обіцянок короля та сенату згода загальнодержавного сейму, але угоду укладали нашвидкуруч через поспіх справи...»³⁹.

Збір основних козацьких сил для участі в поході

До кінця березня 1618 р. для походу на Москву зібралось 12 000 українських козаків. Однак кількість нових добровольців швидко збільшувалася й незабаром під командуванням П. Конашевича вдалось зібрати козацьке військо чисельністю 20 000 вояків. Інформацію саме про цю кількість знаходимо в більшості повідомлень розвідки у Посольський приказ і саме це число підтверджує більшість джерел. Таку кількість вояків зібраного козацького війська 3 березня 1618 р. названо у розповіді полоненого шляхтича А. Савицького зі згадкою про те, що в районі Корсуня і Богуслава зібралось до 20 000 козаків. 26 квітня 1618 р. в іншому повідомленні у Посольський приказ цю інформацію було ще раз підтверджено. Полонений гайдук П. Рахоцький розповів, що «зібрано черкас двадцять тисяч, а де стоять, того не відає, і королевич тим черкасам велів йти до себе у Вязьму»⁴⁰.

Страх сприяв поширенню найрізноманітніших чуток, однією з яких стала хибна інформація про те, нібито козаків зібралось удвічі більше – 40 000. В отриманій 3 березня 1618 р. записці з переказом розповіді полоненого шляхтича М. Жиринського цю інформацію було підтверджено з уточненням, що готові до походу на Москву українські козаки зосереджені під Білою Церквою і під Фастовом. Після 27 квітня 1618 р. цю ж перебільшену кількість назвав полонений слуга Я. Михайлова⁴¹.

Утім, цілком можливо, що на заклик П. Конашевича-Сагайдачного козаків для походу на Москву зібралось набагато більше, ніж 20 000 осіб, і саме «надлишок» від потрібних сил було скеровано на південь для підтримки сил гетьмана С. Жулкевського. Між тим загроза з боку Криму для Речі Посполитої тоді була ще доволі відчутною. Усвідомлюючи найбільшу небезпеку для Московського царства від дій на боці Польщі українських козаків, у Кремлі намагалися посварити кримського

³⁹ Эварницкий Д. И. Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный. *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. Екатеринослав, 1912. Вып. IX. С. 25.

⁴⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 118–121.

⁴¹ Там само. С. 118, 121–122.

хана з королем, формуючи в хана образ козаків як найбільших ворогів кримського ханства і Туреччини. З цього приводу 2 квітня 1618 р. думний дяк Петро (Петр) Третьяков заявив послам Кримського хана у Посольському приказі, що король Речі Посполитої у листі до боярів написав, що йому не зможуть протистояти навіть разом Московське царство і Кримське ханство, кримський хан зміг врятуватися втечею від запорізьких козаків і сам турецький султан просить короля забезпечити йому від них мир і спокій⁴².

Остаточне укладання домовленостей про дії козацького війська

У середині травня 1618 р. до м. Вязьма прибули послы від українських козаків, яких Владислав прийняв, вислухав і, відпускаючи, попросив передати їм, щоб вони швидше поспішали на допомогу польському війську. 13 червня у Приказному столі отримали запис про це полоненого слуги В. Гаврилова. Після наближення до кордонів Московського царства основні сили козацького війська вирушили в напрямку Москви, інші отримали наказ взяти в облогу окремі міста. Козацький полк під командуванням Казановського, наприклад, у середині травня зупинився під Вязьмою на короткий перепочинок, після якого вирушив на Калугу⁴³.

21 травня 1618 р. із Можайська від стольника, воєводи і князя Петра Пронського й Івана Колтовського прибув сеунч Істома Стогов, який повідомив, що Істома і Федір Устимови побили литовців, татар і козаків, від яких забрали як трофеї прапори й литаври⁴⁴.

Незабаром після цього до королевича Владислава планувало прибути 2 000 українських козаків і окремих загін «лісовців». 26 травня 1618 р. полонений слуга Т. Михайлова розповів про очікуваний прихід лісовчиків, 2 000 гусарів і 2 000 запорожців, які нібито збиралися наступати на Можайськ. З того ж приводу через місяць, 26 червня 1618 р., у Посольський приказ надійшла записка з інформацією, отриманою від полоненого слуги Я. Нечецького. Слуга розповів, що «він чув від пахолків [інших слуг – А. Б.], що до королевича буде послано брата Лісовського із запорізькими черкасами, а черкас буде дві тисячі». У процесі аналізу обставин підготовки козаків до «московської кампанії» залишається додати, що переважна більшість українських козаків підтримала ідею походу на Москву. Тільки невелика частина козаків головню з прикордонних із Московським царством земель заявила про готовність служити їхньому цареві⁴⁵.

Структура, озброєння та вояцький склад війська П. Конашевича-Сагайдачного

За родом військ козацьке військо П. Конашевича-Сагайдачного складалося з піхоти та кінноти, а на озброєнні мало здебільшого «холодну» зброю

⁴² Документи російських архівів... Т. 1. С. 120.

⁴³ Там само. С. 124, 125.

⁴⁴ Книга сеуньщиков с 121 по 126 год. *Российский государственный архив древних актов в Москве* (далі – РГАДА). Ф. 210 (Разрядный приказ). Оп. 6 (Книги Московского стола. 1626 г.). Кн. 2. Л. 130.

⁴⁵ Документи російських архівів... Т. 1. С. 123–125.

(шаблі й ножі), легку вогнепальну зброю (пістолі), петарди та 17 легких гармат. За класифікацією воїнів за реєстровим статусом, крім внесених у списки фінансованих козаків, у козацькому війську були також джури (від перського *товариш, зброєносець*), на відміну від стереотипного трактування цієї категорії воїнів як козацьких слуг чи свого роду «денщиків», цим терміном, запозиченим з тюркської, називали козаків, не внесених до компутів (списків реєстру), які не отримували плати за службу, а тільки частину військової здобичі (трофеїв, здобутих унаслідок бойових дій)⁴⁶.

За реєстром війська гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного (на зламі 1617–1618 рр.) у складі його 12 полків налічувалося 16 308 осіб, розподілених так: гетьманський полк – 1 560 козаків, Михайла Дорошенка – 1 450, Теморовського – 1 200, Курила – 1 407, Богдана Конші – 1 360, Мартина Пневського – 1 400, Андрія Наливайка – 2 330, Захаринівського – 1 360, Вошивого – 1 160, Бонькового – 1 200, Версуновського – 1 430, пушкарів та візників – 451⁴⁷. П. Сас вважає, що під час походу на Москву через проведення часткової мобілізації у Київському воєводстві наприкінці 1617 р. загальна чисельність козацького війська перевищила 20 000 воєнків (разом із 3 000 козацьких джур). Відбулися також структурні зміни, унаслідок об'єднання чи «злиття» двох полків в один було укомплектовано шість полків (під командуванням М. Дорошенка, Б. Конші, А. Наливайка та двох інших полковників), найбільшим із яких був гетьманський полк з 6 000 козаків⁴⁸.

Списки полонених пізніше українських козаків із зазначенням місцевостей, з яких вони походили, однозначно спростовують нав'язувану в документах Московської держави й згодом окремими авторами з періоду Російської імперії інформацію про те, що участь у поході на Москву брали нібито тільки «запорожці» або козаки із Запорізької Січі. Насправді, крім них, були й оплачувані реєстрові козаки з тих міст, звідки вони походили й де виконували службу, а незабаром після походу в тих містах були дислоковані сформовані з них постійні козацькі полки. Згідно зі списками, полонені українські козаки були уродженцями і жителями таких міст здебільшого Правобережної України: Крилов, Корсунь, Канів, Переяслав, Київ, Бориспіль під Києвом, Черкаси, Біла Церква, Пирятин, Оржищев, Борщогоул, Фастів, Київський повіт, Коростишев, Лубни, Босани, Волшенка, Димер, Золотоноша, Ходурков, Вишгородок, Животов, Горностайполь, Потребище, Білогородка, Шклов, Мозир, Баришовка, Лукомль, Остр, Березань, Гостомль, Самогород⁴⁹.

Воснні операції П. Конашевича-Сагайдачного улітку 1618 р.

3 березня 1618 р. могилевський купець Л. Власов розповів під час опитування у Приказному столі про те, що запорожці у Вязьму не підуть, а отримали наказ Зигмунта III йти на Москву через Путивль і Сіверську землю. Зі слів Власова, у Посольський приказ передали звістку про те, що після Великодня «вказав ж бо

⁴⁶ Початок і успіх Московської війни... С. 23 прим.

⁴⁷ Там само. С. 24 прим.

⁴⁸ Сас П. М. Запорожці в польсько-московській війні... С. 317.

⁴⁹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 225–226.

король з України зі своїми людьми та із запорізькими черкасами і з гайдуками йти ... на Київ, а з Києва на Путивль та на північ»⁵⁰.

Одним шляхом на Москву вирушило 12 000 українських козаків, іншим шляхом – ще 8 000. В отриманому 6 травня записі розповіді полоненого слуги Камашинського з цього приводу було сказано, що «до королевича з Польщі йдуть дванадцять тисяч запорізьких черкас, і незабаром чекають [приходу] Казановського і черкас». Майже одночасно з першим контингентом вояків козацького війська на початку травня 1618 р. наступні 8 000 козаків також вирушили у похід на Москву. У переданому 26 травня у Посольський приказ записі розповіді полоненого слуги Я. Судетського з цього приводу констатовано, що «тижнів зо три тому король прислав із Польщі з гінцями листи ..., а посилає король до королевича у похід із перемишльським старостою вісім тисяч запорізьких черкас»⁵¹.

Тимчасовим місцем збирання козацьких сил стало Київське воєводство, де козаки розквартирувалися на кілька тижнів. Безпосереднім приводом до їхнього остаточного виступу, крім політичних причин домовленостей з королевичем та з міркувань воєнної доцільності, стали чисельні скарги польських магнатів цього воєводства, невдоволених вимушеною необхідністю утримувати 20 000 козаків за рахунок сільських угідь та селянських господарств на магнатських землях⁵².

Після тимчасового об'єднання сил під Путивлем з метою охоплення своїми діями більших територій П. Конашевич-Сагайдачний розділив понад 20-тисячне військо на два угруповання, кожне чисельністю приблизно по 10 000 вояків. Перша група під командуванням самого гетьмана вирушила повз Лебедин на лінії таких міст: Путивль, Курськ, Лівни, Єлець, Данков, Ряжок, Скопін, Михайлов та Шацьк, Рязань, Кашира, Коломна та Касимов. Друга група рушила від Путивля через міста Курськ, Болхов, Белєв, Лихвін, Перемишль над р. Ока, Калуга та Серпухов, звідки пішла на об'єднання з першою групою під Москвою⁵³.

Впевненість королевича Владислава у надходженні допомоги з України вирішила долю воєнної кампанії. Ю. У. Немцевіч в своїй «Історії панування Зигмунта III» фактично визнав, що Я. К. Ходкевіч після отаборення під Вязьмою й відмови від активних бойових дій наважився відновити їх тільки у травні 1618 р. після надходження звісток про те, що на допомогу польській армії вирушила козацька армія гетьмана П. Конашевича: «Тоді також врешті починалася пізня у тих краях весна; командувачі, поінформовані про надходження полків Казановського (які, як вже було згадано, затрималися проти турків із Жулкевським), впевнені у наближенні запорожців під командуванням Конашевича, вирішили вийти в поле»⁵⁴.

⁵⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 119.

⁵¹ Там само. С. 122, 124.

⁵² Majewski A. A. Moskwa, 1617–18... S. 147.

⁵³ Див. мапу походу війська П. Конашевича-Сагайдачного: Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 50.

⁵⁴ Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III... Т. III. S. 82.

Перші успіхи козаків: оволодіння Лівнами та Єльцем

В останній декаді червня, після переходу кордонів Московського царства, П. Конашевич-Сагайдачний, щоб не витрачати основних сил, призначених для допомоги Владиславу й штурму Москви, вирішив не брати приступом найбільших фортець і після переходу між Курськом та Орлом вирушив на Лівни. Згідно з одними даними, козацьке військо раптово захопило й спалило Лівни 30 червня, при чому у полон потрапив особисто воєвода й керівник захисту міста Микита (Никита) Черкаський⁵⁵.

Однак, відповідно до архівних документів, українські козаки захопили Лівни 27 червня 1618 р. Після цього валуйський воєвода А.Тургенев так описав наступ запорожців і здобуття ними м. Лівни на підставі листа білгородського воєводи Федора Плещеева: «... котрі литовські люди були в зборі і пішли на твої пана українні міста Муравським шляхом, і їм, ж бо, г[осуда]рю, треба відвернути від Оскола або від Лівен піших людей під Білгород та під Валуйки ... А ... червня, ж бо, г[осуда]рю, в 27-й день литовські люди Лівни взяли взяти і воєводу князя Микиту Черкасова взяли живим, а Петра ж бо Данилова вбили, а [скільки] голів козацьких і стрілецьких живих і побитих [-] невідомо»⁵⁶.

1 липня 1618 р. посланці так охарактеризували чутки про здобуття козаками м. Лівни: «А ... литовські люди Лівни взяли згоном в суботу червня в 27 день. ... В суботу ж бо червня в 27 день за дві години до вечора прибігли на Єлець з Лівен багато людей, а сказали, що литовські люди того ж дня в суботу о першій годині дні Лівни взяли згоном і твоїх г[осуда]ревих воєвод князя Микиту Черкаського під час вилазки взяли, а Петра Данилова вбили і лівенських людей, яких в місті і в острозі застали, всіх побили, і стали ж бо литовські люди у Лівнах у місті»⁵⁷.

2 липня 1618 р. прибулі до Москви посланці так описали здобуття козаками м. Лівни і появу козацького війська в околицях Єльця, куди дійшло посольство: «Липня, г[осуда]рю, в 2 день писав до нас, х. т., на Лебедань з Єльця твої г[осуда]реві стольник і воєвода Ондрей Полев та Іван Хрущов, що гнівом Божим литовські люди місто Лівни взяли і стоять на Лівнах на посаді і по слободам, а вихідці, де, до них приходять від литовських людей у всі дні, а під час опитування кажуть, що литовські люди незабаром підуть під Єлець усіма людьми ... і ми, х[олопи] т[вої] ... з твоїм г[осуда]рю посольством і з кримськими послами пішли на Єлець того ж дня за дві години до вечора і йшли наспіх всю ніч...»⁵⁸.

Серед захоплених козаками у полон були посол до кримського хана Степан Хрущов та його помічник Семен (Семейка) Бредихін. 15 липня 1618 р. кречетник П. Маслов розповів подробиці здобуття Єльця. З його слів цю подію в записі розповіді описано так: «І після того, як вони прийшли на Єлець, через три дні прийшли до Єльця від Лівен запорізькі черкаси і таборами стали уздовж річки під Єльцем і уздовж річки під Лунком поблизу острогу. А пам'ятає тільки, що прийшли вони до

⁵⁵ Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III... Т. III. S. 82.

⁵⁶ Документи російських архівів... Т. 1. С. 129.

⁵⁷ Там само. С. 129–130.

⁵⁸ Там само. С. 130.

Єльця в понеділок, нині десять днів тому і стояли під Єльцем у вівторок, середу, четвер. І в ті три [дні] виходили з Єльця охочі люди на вилазк[и] з черкасами билися. А з четверга на п'ятницю з вечора прийшли до острогу з усіх боків черкаси. А до Новосільських воріт і до Лівенських прийшли з турами і з щитами і приступали цілу ніч до острогу, і від острогу ж бо їх відбивали єлецькі в'язні тричі, а на самі зорі ж бо прийшли черкаси до острогу з Аргамачеві гори і залізли на Аргамачеві ворота з прапорами ... Черкаси, які залізли на ворота в острог, вломилися в острог людей побити і за річку ж бо за Єлець билися з ними зі сторони міських стін боку воєвода Ондрей Полев, Іван Хрущов, Матвій Челюсткін, Степан Хрущов, Семен Бредихін та кримські послы й гінці. І тут ж бо їх черкаси перемогли. І Степан Хрущов та Матвій Челюсткін ввійшли до міста і ворота за собою зачинили, а хто з ними ратних людей в місто пішли, того він не знає. А воєвода ж бо Ондрей Полев та Семен Бредихін в ту пору, як ратні люди, які з ними були, злякалися й побігли поодинокі, поїхали їх бити, щоб їх знову повернути проти черкас, але повернути [їх] не зуміли. Побігли всі з острога вище міста в Стрілецькі ворота і почали кидатися в річку в Сосну і багато почали топитися. І Ондрей ж бо і Семейка виїхали в ті ж ворота, та з ними ж бо виїхав Кузьма Малишев та кримські послы і гінці і кинулися всі в річку в Сосну. І те ж бо він бачив, що Ондрей Полев і Кузьма Малишев, і Семейка Бредихін в річці топилися, а чи виплили з річки ... не знає. А скарбниця ж бо г[осударе]ва, яку було послано в Крим, вся була ввезена до міста...»⁵⁹.

29 червня 1618 р. інший кречетник Яків Мосеев розповів, як українські козаки зайняли Єлець: «Як черкаси взяли Єлець, воєводи Ондрей Полев та Іван Хрущов, государевий посланник Степан Хрущов та Матвій Челюсткін, та кримські гонці Ромозан з товаришами 12 осіб, ще двоє кречетників Іван Петров та він, Яків, та ястребник Розгільдей Григоров, та з ними єльчани деякі люди, разом людей з двісті, сиділи в місті того дня, як острог взяли, до обіду. І почали виходити з міста до черкасів єлецькі попи. А почали говорити, щоб їх не побили і церкви не попалили, а вони їм Степана [Хрущова] з казною віддадуть. А Степан, дізнавшись це, почав плакати і говорити воєводі й всім людям, щоб вони того не вчинили, государеві скарбниці і його з казною не видавали, а билися б, доки зможуть, а якщо [далі] буде не можливо, то краще було би місто запалити і згоріти з усім, а від них же пощади не буде. І погодилися попи на те: ... черкасам видали воєводу Ондрея Полева, і підписали своїми записами [капітуляцію] і хрест цілували. І черкаси цілували на те, що не будуть нікого вбивати, і міст і церков палити, і нікого з людей сікти. А єльчани цілували хрест на тому, що скарбницю віддадуть їм і ні в чому не будуть протистояти. А Степану сказали – тільки не віддавай скарбниці, бо всі загинуть. І впустили в місто черкас чоловік із сорок. І ті черкаси прийшовши, взяли воєводських жінок та воєвод Івана Хрущова і Матвія Челюсткіна, і Степана Хрущова з казною, і їх, кречетників, і тлумачів Богдана Ісемчюріна, а Гриша, тлумач Санюка, ті з попами ходили [підписувати] мир і договір»⁶⁰.

Козаки захопленням посольства С. Хрущова зуміли зашкодити інспіруванню царем війни Кримського ханства проти Речі Посполитої й новим нападам

⁵⁹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 130–132.

⁶⁰ Там само. С. 127.

кримського хана на українські землі (що, за розрахунками Кремля, мало зупинити наступ польсько-литовської армії та козацького війська або навіть припинити його й повернути значну їхню частину для захисту південних кордонів). Наскільки важливим для Речі Посполитої стало захоплення козаками у полон С. Хрушова та С. Бредихіна, свідчить той факт, що П. Конашевич-Сагайдачний особисто привіз їх до табору королевича Владислава, звідки після особистого допиту великим литовським канцлером Левом Сапегою їх передали для охорони козакам і звільнили тільки після укладення миру з Московською державою й домовленості про обмін військовополоненими⁶¹.

Серед істориків РФ немає однастайності в трактуванні наслідків перемоги українських козаків під Єльцем, різних кількісних показників тощо – як, наприклад, в оцінках вартості захопленої тоді козаками трофейної скарбниці. Якщо А. Нікольський писав, що козаки здобули призначені для хана «поминки» загальною вартістю 8 500 рублів, то А. Станіславський – що козаки захопили послів до Криму «з легкою казною» вартістю 10 000 рублів⁶².

Шлях наступу козацького війська на Москву у вересні 1618 р.

У той час, коли військо П. Конашевича-Сагайдачного зайняло Лівни та Єлець, передові козацькі загони полковника М. Дорошенка зайняли без бою Лебедянь, Данков і Рязьск, після чого захопили й спалили Скопін та Шацьк та інші міста й завдали їм значних матеріальних втрат⁶³.

У складеній у Розрядному приказі довідці про міста, спустошені козаками під час походу 1618 р., причину захоплення м. Лебедянь було пояснено втечею воєводи Семена Леонтьєва, яка посіяла паніку в таборі оборонців: «І як черкаси, прийшовши, стояли під Єльцем, й з Лебедяні воєвода Семен Леонтьєв, не дочекавшись приходу черкасів до Лебедяні, утік з Лебедяні злодійством, і покинув Лебедянь, і черкаси, прийшовши з Єльця, Лебедянь взяли і розорили без залишку...»⁶⁴.

Значно більшою проблемою були бої під Пронськом, куди надійшла допомога з Рязьська. Звітуючи згодом про використання пороху і свинцю із запасів рязької фортеці під час наступу П. Конашевича-Сагайдачного в липні 1618 р., рязький воєвода М. Трусов повідомив цареві Михайлу Федоровичу, що значну частину свинцю звідти було передано для виготовлення набоїв до вогнепальної зброї та ядер до гармат для оборони Пронська⁶⁵.

30 серпня полонені, захоплені козаками під м. Никола Зарайський (сучасний Зарайськ), яке взяли в облогу запорізькі козаки, повідомили Волконському, що Сагайдачний буде переправлятися через р. Ока під Каширою⁶⁶. 28 серпня 1618 р. до

⁶¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 129.

⁶² Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва; Ленинград, 1948. С. 102; Станиславский А. С. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. Москва: Мысль, 1990. С. 179.

⁶³ Сас П. Запорожці у польсько-московській війні... С. 317, 329–341.

⁶⁴ Документи російських архівів... Т. 1. С. 219.

⁶⁵ Там само. С. 240–241

⁶⁶ Станиславский А. С. Гражданская война... С. 183.

Москви з Коломни від окольничого і воєводи, князя Григорія Волконського, прибув Кирило (Кирилл) Картавий, який повідомив, що за милю від Михайлова поблизу Курганів місцевий загін вступив у бій проти «литовського загону» (козацької сотні), під час якого багатьох повбивали і 15 осіб захопили у полон⁶⁷.

2 вересня 1618 р. П. Конашевич-Сагайдачний отримав від Владислава послання з проханням прискорити просування на Москву⁶⁸. Однак перед виступом назустріч королевичу гетьман вирішив 5 вересня здійснити спробу захопити м. Никола Зарайський. Згодом, 18 вересня 1618 р., з листом із цього міста від воєводи Василя Короб'їна прибули сеунчі Дмитрій Короб'їн та Михайло (Михаил) Трегубов, які поінформували, що 5 вересня до Зарайського городища приходив П. Конашевич-Сагайдачний із загонами, які взяли в облогу посади, острог і багато слобод. Вони ж повідомили, що під час їхньої вилазки загони Сагайдачного зазнали значних втрат, багато людей потрапили в полон, а місцеві охоронці не дали їм змоги підпалити слободи й посади. Після того гетьман відійшов від міста на версту і два дні стояв поблизу, намагаючись знову взяти його штурмом⁶⁹.

Однак на повторний штурм у козацьких військ не було часу, оскільки в той час П. Конашевич-Сагайдачний у відповідь на прохання королевича Владислава змушений був поспішати на об'єднання з його військами під Москвою. 6 вересня 1618 р. українські козаки (за словами князя Г. Волконського, 7 000 «старих» козаків і 3 000 «слуг» (джур, тобто не внесених до реєстру козаків) почали переправлятися через р. Ока не в районі Кашири, а під Коломною, поблизу гирла р. Осетр. Волконський поспіхом вирушив до переправи, щоб завадити переходу. Бій на Оці тривав два дні; спочатку запорожців відтіснили на правий берег, але незабаром після цього, за словами російського історика А. Станіславського, «вони знову переправилися через річку й розпочали тіснити загони Волконського, які вимушені були відступити до Коломни»⁷⁰.

Хоча коронний гетьман наказав їм вийти лише з частиною армії до Вязьми, але, як це пояснив П. Конашевич-Сагайдачний королевичу Владиславу, свідомий своїх успіхів, він вирушив усім військом, «побоюючись, щоб сваволя не примножилася», оскільки його полки вимагали, щоб їх не роз'єднували і дозволили вирушити усім разом. Ось як згодом пояснив причину затримки виступу козацького війська сам гетьман у листі королевичу від 24 вересня 1618 р.: «Ми задекларували Вашій королівській милості, панові своєму милостивому у своїх листах і через своїх посланців з просуванням [козацького] війська у московську землю [готовність] за найпершим наказом виконати волю вашої королівської милості, у чому ми виявили одностайну згоду. Однак після наступу Скіндер-Баші з турецькими військами до коронних кордонів Ясновельможний Його милість пан коронний гетьман вирішив затримати при собі. А після того, як зі Скіндер-Башею настало заспокоєння, прийшла зима, нам було складно йти до Вашої королівської милості,

⁶⁷ Документи російських архівів... Т. 1. С. 73.

⁶⁸ Станиславский А. С. Гражданская война... С. 183.

⁶⁹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 73–74.

⁷⁰ Станиславский А. С. Гражданская война... С. 183–184.

бо теж від татар часто в Україні тривоги бували, тому після весни був нам наказ Ясновельможного пана канцлера і коронного гетьмана, щоб ми частину війська з-поміж себе спрямували на допомогу Вашій королівській милості на Вязьму. Проте ми побоювалися, щоб не збільшувалося свавілля державі Речі Посполитій переведенням таких полків, бо це би не могло відбутися без завдання шкоди людям. Ми дали знати про це Його королівській милості, своєму милостивому панові, жадаючи, щоб, нас не роз'єднуючи, нам дозволили вирушити з усім своїм арсеналом [*swoiem wszystkim arsazakiem*]. Дозволяючи нам це, Його королівська милість надіслала листа через свого шляхтича, Його королівської милості пана Обалковського, ми поспішили виконувати наказ»⁷¹.

К. Тишковський виявив і опублікував документ під титулом «Московські міста, замки та поселення – зайняті, спалені та висічені, які Сагайдачний взяв, йдучи з Дикого поля, увійшовши у московську державу й сягнувши під [її] столицю до Його милості королевича». У ньому було наведено неповний перелік тих найбільших міст, які військо під командуванням П. Конашевича-Сагайдачного захопило під час походу на допомогу королевичеві Владиславу. Згідно зі згаданим документом, гетьман застосував стратегію «блискавичної війни» й тактику захоплення короткочасними облогами й штурмом укріплених міст, які після приступу спалював і спустошував, щоб позбавити воєнного супротивника джерел поповнення сил, які очікували в Москві для оборони столиці. За короткий час (два місяці від 19 липня до 23 вересня 1618 р.) Конашевич-Сагайдачний захопив і спустошив понад 10 великих укріплених міст і в такий спосіб унеможливив надходження очікуваної в Кремлі допомоги для поповнення сил міської оборони⁷².

Облога Михайлова

10 серпня 1618 р. П. Конашевич-Сагайдачний із військом перейшов р. Оку біля її гирла р. Осетр і розмістив козаків уздовж берега. Про це згодом взнав Г. Волконський і повідомив царя, який підтвердив це в одній зі своїх грамот до князя⁷³. Через тиждень після переходу козаки взяли в облогу Михайлов, але, на відміну від Лівен та Єльця, у цьому місті воєводу заздалегідь попередили про наступ козацького війська і він встиг приготувати місто до оборони, тож облога козацьким військом закінчилася невдачею⁷⁴.

Якщо Лівни та Єлець гетьман захопив, завдаючи раптового сильного удару (згодом відомий німецький теоретик воєнної стратегії Карл фон Клаузевіц назвав такі дії застосуванням стратегії ведення «блискавичної війни»), то напередодні штурму добре укріпленого Михайлова він змінив тактику й спочатку вирушив під Шацьк, щоб запобігти можливому надходженню звідти військової допомоги для наміченого для облоги великого міста. Тим часом за його наказом перед основними

⁷¹ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 52.

⁷² Ibid. S. 52–53.

⁷³ Документи російських архівів... Т. 1. С. 163.

⁷⁴ Сас П. Запорожці у польсько-московській війні... С. 341–343; Книга сеунчей 1613–1619. Т. I. С. 87.

козацькими силами спочатку на місто вирушив козацький загін із 1 000 козаків під командуванням полковника Милостивого, який отримав наказ захопити місто вночі 11 серпня 1618 р. Однак козацького командира зупинила природна стихія – велика гроза з сильними блискавками, через яку той встиг підійти під місто тільки 12 серпня. Того дня на шляху Милостивий на чолі першої сотні зіткнувся з сотнею місцевого ополчення (серед якого було 40 досвідчених «ратних людей», які саме тоді з місцевими жителями вийшли з сусіднього міста Сапожкова). Під час бою козацька сотня зазнала перших втрат і змушена була відступити, внаслідок чого того дня козацький загін не підступив до Михайлова⁷⁵.

16 серпня 1618 р. гетьман нарешті підійшов до міста й розпочав його штурм. Одне з багатьох цікавих джерел до історії цього наступу – напіврелігійний переказ про облогу Михайлова військом Сагайдачного. Згідно з ним, наступ тривав два дні та дві ночі, а після його припинення михайловці нібито самі вийшли з міста, з вигуками здійснили наступ проти козаків, убили багатьох із них і спалили їхні наступальні конструкції (так звані щити та штурми) та їхні військові атрибути (прапори, бунчуки тощо). У відповідь розлючений вимушеним нічним відступом гетьман погрозово вигукнув до міських жителів, що наступного дня зранку він візьме місто приступом легко, неначе птаха, й спалить. Відтак усі козаки гукнули, що не підуть від міста, доки не захоплять його. Козаки змайстрували нові щити та штурмові знаряддя, і гетьман вдруге підступив під місто через п'ять днів, 23 серпня, з усіх боків повторно обстріляв його запаленими ядрами, але після чергової невдачі через чотири дні облоги, 27 серпня, остаточно відступив з міста. Решта змісту переказу потрібно сприймати критично, оскільки текст був написаний згідно з традиційними шаблонами духовно-релігійних творів, для яких було характерним пояснення подій втручанням небесних сил. Зокрема, там йшлося, що після другого наступу міщани нібито під час облоги палко молилися й ходили зі священниками з іконами по місту й по тому, збадьорені, вдруге здійснили контрнаступ на козацьке військо, але захопленню міста зашкодило втручання Пречистої Богородиці, яка своєю опікою захистила «благочестивих михайловців» від «противних Богу черкас». Це у майбутньому заклало підґрунтя для закликів православним духовенством міста до святкування міщанами кожного року першого дня відсічі козакам, 17 серпня, як дня «чуда Архистратига Михайла» й остаточного дня відступу, 27 серпня, як дня подяки «великому чудотворцеві Миколаю»⁷⁶.

3 вересня 1618 р. до Москви з Михайлова від воєводи Степана Ушакова прибув як сеунч його син Денис, який повідомив про те, що 16 серпня під Михайлов із загонами приходив гетьман Сагайдачний (Саадачной), стояв з облогою 2 тижні, намагався взяти місто штурмом, а під час останнього нападу відбувся рукопашний бій, всі напади відбили, багатьох побили і поранили, полонених взяли, які сказали, що під місто приходили понад 1 000 осіб. За добру для Кремля звістку син воєводи отримав «государеве жалування, ківш ціна 6 руб., камку, 40 соболев і 20 рублев»⁷⁷.

⁷⁵ Эварницкий Д. И. Гетмань Петръ Коначевичь Сагайдачный... С. 26.

⁷⁶ Киевская старина. Киевъ, 1885. № 12. С. 684–685.

⁷⁷ Книга сеуньщиков с 121 по 126 год. РГАДА. Ф. 210 (Разрядный приказ). Оп. 6 (Книги Московского стола. 1626 г.). Кн. 2. Л. 191.

Гетьман здійснив штурм, застосовуючи ті самі методи ведення бою, що й до того під час походів на турецькі фортеці: наступ на місто з усіх боків, підпалювання стін міста петардами (палаючими ядрами), обстріл міста великою кількістю стріл із запаленим вогнем⁷⁸. Під час атаки м. Михайлов козаки зазнали найбільших втрат в людях – з обох боків втрати сягнули кількох тисяч осіб. Відомий дослідник історії України Іван Крип'якевич так охарактеризував цю битву: «Військо стало в сусідніх слободах і з трьох сторін брало мури, засипуючи фоси [рови – А.Б.], місцями приходилося до завзятої рукопашної боротьби – противники кололи одні одних списами й різали ножами». За його ж оцінками, «козаків полягло до тисячі»⁷⁹.

Успіхові оборони Михайлова посприяло те, що, крім місцевих запасів артилерії, для його захисту встигли передати багато пороху й свинцю з артилерійського складу Донкова. Очевидно, козацька розвідка знала, що свинець привезли до Михайлова з Донкова, це місто стало об'єктом особливого контролю. Внаслідок успішних і злагоджених дій козацьких загонів охорону іншого конвою з Донкова для оборони Пронкова було розбито й захоплено багато свинцю та зілля для варіння смоли⁸⁰.

Усупереч легендам про те, що козацьке військо змусило відступити «Боже провидіння», насправді відступити від міста гетьмана спонукали «прозаїчніші причини»: небажання витрачати час на неважливий, з погляду стратегії ведення війни, укріплений пункт, прагнення берегти сили після втрат під час перших штурмів для нових бойових дій та вирішального удару (до кінця серпня козацьке військо втратило понад 1000 воїнів) й потреба вирушати на об'єднання з армією королевича Владислава для наступу на Москву. Ці міркування були добре продуманими й час підтвердив правильність стратегії гетьмана. Після того, зокрема, козацькі війська наступом взяли одне за іншим ще кілька міст: Касім (пізніше відоме як Касімов над р. Ока) й розташоване за 20 миль від нього м. Кашир. Після чотириденного пішого переходу козацькі війська взяли приступом Буцки й відтак Боярський Грод Романов (згодом Борисоглебськ над р. Волга). Тільки через потребу швидкого об'єднання з силами королевича Владислава гетьман не став штурмувати м. Коломна (яке він, утім, все ж захопив по дорозі назад після відходу з-під столиці)⁸¹.

Невдале протистояння сил Г. Волконського супроти війська П. Конашевича-Сагайдачного

Основними оборонними силами Московської держави під Боровськом були ненадійні козацькі станиці. Доки ними командував князь Дмитро Пожарський, вони виконували накази, але після того, як він захворів, відмовилися підпорядковуватися

⁷⁸ Эварницкий Д. И. Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный... С. 27.

⁷⁹ Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). 4-те вид., змінене і доп. / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів, О. Думін, С. Шрамченко. Львів: Світ, 1992. С. 186.

⁸⁰ Документи російських архівів... Т. 1. С. 232, 239.

⁸¹ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 52–53.

другому воєводі князеві Григорію Волконському. Тож українські козаки змогли просуватися далі на Москву⁸².

1 вересня 1618 р. польовий воєвода, окольничий князь Г. К. Волконський повідомив у Москву про донесення розвідників козаків станиць Т. Кабардіна, С. Короткого, І. Ареф'єва та селянина І. Яковлева про появу українських козаків у Перевитську і їхню вилазку через переправу. Того ж дня Г. К. Волконський сповістив царя про лист каширського воєводи Івана Пушкіна, у якому йшлося, що николозарайський воєвода Василь Короб'їн довідався від полонених таке: П. Конашевич-Сагайдачний вирушив на Коломну, Каширі загрожує облога, але козацьке військо поспішає об'єднатися з королевичем, незалежно від того, чи візьме місто⁸³.

2 вересня 1618 р. Г. К. Волконський написав цареві про прибуття до нього естафети (групи людей) від стежі (розвідки) осаула Іваниса зі звісткою про намір гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного йти наступом на Коломну і відступ згаданої стежі до Зарайська після сутички з українськими козаками. Через цей бій воєвода не ризикнув виступити до Кашири і згідно з рішенням військової ради скерував туди тільки стрільців М. Беглецова та козаків К. Терентьєва. Волконський також доповів у Кремль про подробиці бою під м. Никола Зарайський, отримані через стрільця Є. Івашова, і просив дозволити йому з військом відступити в коломенський кремль (укріплений замок). У відповідь цар наклав на листі резолюцію з наказом посилати станиці до перевозів зі Серпухова, щоб завадити переправі, а також попередити серпуховських воєвод. Наступного дня, 3 вересня, цар Михайло Федорович видав грамоту воєводі Г. К. Волконському з наказом утримувати переправу через Оку і підступи до Серпухова. Того ж дня він видав грамоту до козаків, які були в поході з князем Г. К. Волконським з повідомленням про виплату частини жалування і обіцянкою зібрати кошти для повної сплати та закликом постояти «за віру християнську» проти «литовських людей і черкас». 4 вересня 1618 р. Г. К. Волконський повідомив цареві про подробиці бою під м. Никола Зарайський і спробу запорожців захопити Каширу на підставі інформації, отриманої від захопленого в полон козака⁸⁴.

Скеровуючи окремий козацький загін у Мещерський край (де було спалено Касимов та Романов), на початку вересня П. Конашевич-Сагайдачний підійшов до Зарайська⁸⁵. Незабаром після того, 4 вересня 1618 р., Г. К. Волконський із Коломни повідомив цареві про отриману від зарайського воєводи В. Короб'їна звістку, що гетьман Сагайдачний 2 вересня отримав від королевича наказ вирушати на Москву до Симонова монастиря і 3 вересня повідомив на козацькій раді, що військо виступає 4 вересня, не чекаючи полковника Бориспольця, який із 2 000 козаків пішов у Мещерську волость. 4 вересня 1618 р. стежа служок Чудова монастиря на чолі

⁸² ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 145.

⁸³ Документи російських архівів... Т. 1. С. 134–136.

⁸⁴ Там само. С. 137–141.

⁸⁵ Кочегаров К. А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года. *Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг.*: сб. документов / отв. ред. и сост. С. Е. Рычаловский Москва: Древлехранилище, 2017. Т. I: Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654–1657 гг. С. 17.

з Т. Кудрявцевим розповіла у Москві про розгром запорожцями станиці отамана Степана Красна Ногавка⁸⁶.

5 вересня 1618 р. цар видав грамоту Г. К. Волконському з наказом підкріпити гарнізон в Каширі й не допустити переправи гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного через Оку. 7 вересня 1618 р. у Москві гонець з Коломни Ф. Остолопов розповів, що під час його від'їзду зі стану князя Г. Волконського прийшло повідомлення від стежі про переправу через річку на суднах 400 піших запорожців, проти яких виступив воєвода. 8 вересня 1618 р. Г. К. Волконський повідомив цареві про подробиці оборони переправи через Оку, вимушений відступ до Коломни, самовільний відхід козаків з війська воєводи до с. Висоцького і втечу трьох козаків з війська воєводи до гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного⁸⁷.

9 вересня 1618 р. звенигородець Д. Александров розповів у Москві про те, що П. Конашевич-Сагайдачний переправився через Оку і має 7 000 війська, а з джурами – 10 000. Того ж дня цар видав грамоту до Г. К. Волконського з наказом укріпитися в Коломні на посаді у Спаському монастирі, а якщо козаки, які покинули військо воєводи, не повернуться і не буде змоги обороняти посад, то відступити в місто; якби козаки пройшли повз Коломну на Москву, то діяти проти них, наскільки буде можливо⁸⁸. Того ж дня цар підписав грамоту Г. К. Волконському з доганою за відступ до Коломни без дозволу. Він наказав воєводі укріпитися в Коломні на посаді у Спаському монастирі, а якщо козаки П. Конашевича-Сагайдачного обійдуть Коломну, то по можливості діяти проти них і постійно інформувати Москву про їхнє пересування⁸⁹.

Врешті козацьке військо зуміло перейти р. Ока й військо Г. Волконського не змогло його зупинити. Ось як описано перехід козаків через р. Ока в одному з літописів Московської держави того часу: «А черкаси в ту пору прийшли до річки Оки й тих черкас не хотіли через річку пропустити. Черкаси ж почали перемагати московських людей...»⁹⁰.

Поступово гарнізон міста й військо князя Г. Волконського зменшувалися, доки для них не склалася критична ситуація, яку лаконічно підсумував дослідник із РФ А. Станіславський: «Незабаром майже всі дворяни також покинули Волконського й втекли до Москви, а згодом до столиці був відкликаний і сам воєвода, який залишився без армії»⁹¹.

Стратегія, тактика й успіхи козацького війська у другій половині вересня 1618 р.

Після вступу на землі Московського царства козацьке військо П. Конашевича-Сагайдачного діяло окремо від основної армії, за винятком частини козаків і

⁸⁶ Документи російських архівів... Т. 1. С. 143–144.

⁸⁷ Там само. С. 144–145, 147, 156.

⁸⁸ Там само. С. 157, 160–161.

⁸⁹ Там само. С. 158–159.

⁹⁰ ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 145.

⁹¹ Станиславский А. Л. Гражданская война... С. 179.

невеликих козацьких відділів, які воювали у складі полку «лісовчиків». З метою охоплення якомога більшої кількості населених пунктів й поширення діяльності козацького війська одночасно на якомога більшій території П. Конашевич-Сагайдачний розділив військо на окремі сотні, кожна з яких отримала завдання діяти на виділений для неї території. Зазвичай у волості скеровували кілька сотень, яким було наказано раптово займати й спустошувати одне за одним великі села й невеликі, слабо укріплені містечка. Завдяки швидкому пересуванню важливою позитивною ознакою козацького війська була мобільність високого рівня, тобто рухомість і здатність прискорено змінювати територію дій. Виконуючи свої завдання, козаки активно застосовували тактику несподіваних для супротивника нападів, під час яких зненацька знищували гарнізони ворога, виганяли худобу, а в окремих населених пунктах забирали з собою помічників для війська. Протягом вересня майже щодня відбувалися бої козацьких загонів під Коломною, що підтверджує велика кількість документів того часу. Наприклад, пересланий після закінчення польсько-московської війни лист коломенських воєвод до царя Михайла Федоровича про участь боярських дітей Савелія та Афанасія Нарбекових у боротьбі проти козаків у 1618 р. У ньому серед іншого було згадано: «як прийшов під Коломну і в Коломенський повіт [г]етьман Саадачной з черкаси», незабаром після того «вересня, государю, в 10 день була справа під Коломною за річкою Репенкою», а «вересня в 24 день приходили вночі під Коломну пан Пирский і був бій в посаді»⁹². 15 вересня розвідники й «двірцеві люди» на чолі зі стряпчим К. Протасовим розповіли у Москві про те, що вони на каширському шляху за три версти до р. Пахри зустріли боярського сина С. Савлукова, якому ледве вдалося врятуватися після сутички з козаками біля с. Назар'єв⁹³.

Тим часом тактика застосування раптових наступів дала очікувані результати. 16 вересня польові воєводи князь І. Катирєв-Ростовський та князь М. Борятинський повідомили у Москві про зайняття запорожцями монастиря на р. Угреша. 17 вересня боярський син Іван Ленін повідомив у Москві про підхід запорожців до монастиря св. Миколи на Угреші, відхід запорозької стежі чисельністю 120 осіб до Звенигорода і сутичку запорожців з місцевими козаками біля с. Мячкова. У записі його розповіді також зафіксовано надану перебіжчиком інформацію про те, що «пішло 120 чоловіків черкас в Звенигород» і «зійшлися ті черкаси з козаками, які поїхали з Москви»⁹⁴.

18 вересня 1618 р. відбувся бій під Зарайськом⁹⁵. У той час майже щодня у Кремль надходили звістки про інші успіхи козацького війська. 19 вересня, наприклад, розвідники, служили татари на чолі з Д. Алеєвим, повідомили, що згідно з інформацією від селянина-втікача з с. Беседи козацька стежа здійснила набіг на околицю села. 20 вересня для воєвод на чолі з Василієм Бутурліним передали інформацію про сутичку фуражирів із стежею запорожців за Беседами біля Острова⁹⁶.

⁹² Документи російських архівів... Т. 1. С. 233.

⁹³ Там само. С. 169.

⁹⁴ Там само. С. 170, 172.

⁹⁵ Там само. С. 231.

⁹⁶ Там само.

20 вересня розвідники задвірні конюхи на чолі з Д. Шемякіним розповіли про чутки щодо нападу запорожців на Беседи та інші села. Того ж дня Савка Федоров, підданий Федора Самаріна, розповів у Розрядному приказі про подробиці сутички з запорожцями між Бесєдами та Островом, а розвідники на чолі з Ф. Болдиревим повідомили, що зустрічний селянин, який втік від «черкас», розповів про появу на Боровському шляху чотирьох сотень козаків, які йшли зі своїми прапорами зі Звенигорода у напрямку на Серпухов⁹⁷.

Пізніше П. Конашевич-Сагайдачний в листі королевичеві Владиславу від 24 вересня 1618 р. так відзвітував про успіхи козацького війська під час походу на Москву: «Не дармуючи часу, забезпечивши собі харчування зі своєї нужденної худоби, щоб [реквізиціями] не викликати образ в інших людей, забезпечивши себе воєнним спорядженням, [ми] вийшли з коронних кордонів й рухалися немалий час пустими полями (не без голоду, бо харчі закінчилися) до московських кордонів в край землі Сіверської, а після прибуття до Лівен, головного прикордонного міста, ми його здобули силою й звідти могли вільно [йти] до Вязьми; довідавшись від «язиків», яких ми у різних краях часто здобували, що Ваша королівська милість вирішив вирушити з Вязьми до столиці, оминаючи непотрібні шляхи, ми також вирушили, як нам здавалося, до Москви у Рязанський край; а коли ми підійшли під Єлець, [нас зустріли] головні люди, достатньо озброєні гарматами, які обороняли замок та місто, в якому були посол з Мценським воєводою і татарами з кримським послом, які йшли з подарунками з Москви; залишаючи за собою людей такої сили, щоб уникнути на переправах труднощів, які би від них не оминули б, постоявши під ним кілька днів, ми засадничо уникали зіткнень з ними [...]. Якось з допомогою Пана Бога всемогутнього й за щастям Вашої королівської милості пана нашого милостивого, штурмуючи кілька годин не без страждання на горло й частини тіла в багатьох із нас, [ми] здобули це місто, висікли до двадцяти тисяч військових людей, а воєвод та послів, які залишилися живими, забрали з собою. Розіслані загони знесли багато інших міст, містечок та замків, де колись Москва збирала до війська, розгромили й не допускали до об'єднання, а саме майже усі їхні рязанські сили, на велику кількість яких звідти очікували у столиці»⁹⁸.

Під час висвітлення історії походу козацьких військ на Москву у 1618 р. не можна не відзначити й характерного для того часу трагічного елементу братовбивства: козаки з України, які не мали своєї незалежної держави, воювали одні проти інших спільно з військами двох ворогуючих між собою держав, що було неминучим драматичним наслідком бездержавності будь-якого народу. Тут достатньо згадати, що під час згаданої облоги міста Михайлова козацькі загони гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, які воювали на боці Речі Посполитої, протистояли супроти цього міста, основні військові сили якого становили саме українські козаки. Згідно зі списком нагороджених за оборону Михайлова, серед його оборонців, крім воєводи, керівника оборони Шиловського, дворян та 19 «боярських дітей», було 40 «пушкарей і зачинщиков», два козацькі сотники, 430 «рядових стрільців-козаків»

⁹⁷ Документи російських архівів... Т. 1. С. 178–180.

⁹⁸ Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 52–53.

і «черкасов так званих козаків запорізьких» (тобто серед оборонців були донські й українські козаки) або разом приблизно 500 людей⁹⁹.

Утім, в ті часи така практика дій одних співвітчизників й одновірців проти інших була поширеною. У складі козацького війська були татари, а окремий їхній підрозділ діяв у Єлецькому повіті. 16 липня 1618 р. у Розрядний приказ до Москви від стольника і воєводи, князя Василя Ромодановського й Івана Хрущова прибув сеунч Софрон Бородін, який повідомив, що голови Олімпій Артем'єв і Гаврила Салков у Єлецькому повіті в Заплоських лісах за 20 верст від міста розбили одних татар, багатьох інших поранили й захопили в полон, а своїх полонених відбили¹⁰⁰. Одночасно з наступом одних татар у складі козацького війська П. Конашевича-Сагайдачного інші татари протистояли йому в складі війська під командуванням князя Г. Волконського (про що свідчить, зокрема, той факт, що на листі Г. К. Волконського від 4 вересня 1618 р. з Коломни у Москві написали резолюцію з наказом подати інформацію про кількість козаків, татар і стрільців у його війську)¹⁰¹.

Об'єднання військ королевича Владислава і П. Конашевича-Сагайдачного у третій декаді вересня 1618 р.

У середині вересня козацьке військо швидко просувалося на об'єднання з армією королевича Владислава. Гінці королевича цікавилися, звідки йому назустріч просувається П. Конашевич-Сагайдачний зі своїм військом. 21 вересня розвідники на чолі з боярським сином Захарієм Озеровим повідомили у Москву, що згідно з інформацією від козака Р. Грудцова та домодедовських селян 19 вересня з табору королевича виїхало дві сотні українських козаків зі складу його армії на р. Пахру шукати табір гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, а з інших джерел відомо, що українські козаки вже перебувають поблизу р. Пахри в с. Количеві, а 1 000 воїнів, яких бачили серпуховські татари на Лопасні, пробивається до королевича з провідниками з місцевих жителів¹⁰².

21 вересня розвідники-конюхи на чолі з Ф. Болдирєвим повідомили, що за три версти до р. Пахри зустріли загін І. Спасителева, від якого довідалися про сутичку із запорожцями за р. Пахрою і перенесення стану (штаб-квартири) П. Конашевича-Сагайдачного у Бронницю. 23 вересня розвідники на чолі з боярським сином І. Волосатим розповіли у Москві про зустріч із селянином, пораненим запорожцями під с. Микитино¹⁰³.

24 вересня 1618 р. П. Конашевич-Сагайдачний у листі королевичеві Владиславу з табору на Москві-ріці поблизу с. Черкізово так описав обставини, що передували об'єднанню його сил із польським військом: «Після розгрому [ворожих сил] ми планували, довідавшись про Вашу королівську милість, повідомити про себе, не

⁹⁹ Русская Историческая Библиотека. Москва, 1901. Т. XXVIII. С. 801–804.

¹⁰⁰ Книга сеуньщиков с 121 по 126 год. РГАДА. Ф. 210 (Разрядный приказ). Оп. 6 (Книги Московского стола). Д. 2 (1626 г.). Л. 140.

¹⁰¹ Документи російських архівів... Т. 1. С. 142.

¹⁰² Там само. С. 181.

¹⁰³ Там само. С. 181–182.

доходячи до монастиря Николи Зарайського. За Божою допомогою наші послы від Вашої Королівської милості прибули до нас із листом, від прибуття якого й отримання певних відомостей ми немало втішилися. І зрозумівши з листа Вашої королівської милості, пана свого милостивого, що своєю волею Ваша королівська милість з-під Можайська вирушив на столицю, а нам доручив наказати, щоб і ми поспішали без будь-яких зволікань, [ми], перейшовши через Оку, стали над річкою Москва вище Коломни, звідки ми з метою [подання] відомості про себе та про своє поведження Вашій королівській милості посилаємо панів послів полковників Михайла Дорошевича [Дорошенка – А. Б.], Богдана Коншу з іншим товариством, через яких Ваша королівська милість, пан наш милостивий нехай накаже, коли ми маємо і на який час підтягнутися під столицю або також призначити місце для об'єднання з військом Вашої королівської милості. Як тільки буде наказ Вашої королівської милості, [ми] негайно готові виступити, а за те, що, перебуваючи до цього часу у тій московській землі, не давали про себе знати Вашій королівській милості, то нехай Ваша королівська милість, пан наш милостивий на підніжків своїх не ображається, бо ми до нього не могли прийти через віддаленість дуже важких і частих переходів та переправ. А послуги нашої крові милостивою ласкою своєю прийнявши, будь нам милостивим паном. Уклінно і покійно Вашу королівську милість пана свого милостиво просимо, щоб з милостивої ласки своєї наказав нам прислати знак, за який ми могли би щиро до кінця надавати подальші свої послуги під ним при боці Вашої королівської милості. Після того, щоб Пан Бог всемогутній у взятому на себе замислі здобути те царство, призначене Вашій королівській милості, вірно як найнижчі підніжки Вашої королівської милості панові своєму милостивому зичимо ошасливити й благословити той впертий народ, підбити під ноги своєї держави»¹⁰⁴.

Об'єднання польсько-литовської армії та козацького війська з України викликало занепокоєння у Кремлі. 2 жовтня цар Михайло Федорович видав грамоту до белозерського воеводи з попередженням про з'єднання військ королевича з козаками, чисельність яких сягала 6 000, попередив про намір П. Конашевича-Сагайдачного скерувати частину свого війська у замосковські міста та закликав підготуватися до оборони¹⁰⁵.

Штурм Москви

Після об'єднання сили польсько-литовського і козацького війська сягнули 25 000 воїнів, з яких 8 000 становила армія під фактичним командуванням Я. К. Ходкевича (що від початку походу втратила 2 000 людей вбитими, дезертирами або полоненими) й решту – 17 000 воїнів козацького війська, решта вояків із 20-тисячного війська переважно загинула (1 000 осіб тільки під час спроби штурму Михайлова) або потрапила в полон¹⁰⁶. Кількісно сили П. Конашевича-Сагайдачного у 2,5 рази перевищували сили ворогів і є всі підстави вважати, що тільки після прибуття козаків королевич Владислав і Я. К. Ходкевич наважилися на штурм Москви.

¹⁰⁴Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 52–53.

¹⁰⁵Там само. С. 185.

¹⁰⁶Majewski A. A. Moskwa, 1617–1618... S. 152.

Польсько-литовська армія і козацьке військо почали готуватися до штурму Москви, що була не лише столицею ворожої їм держави, а й містом, що дало назву цій державі і з якою воно ототожнювалося як у підданих царя Михайла Федоровича, так і в іноземців. Принципово важливо зазначити, що Московське царство як таке сприймали не тільки інші держави. Його правителі й піддані систематично ідентифікували свою країну не як Росію, а як Московську державу й факт цього підтверджено в усіх щоденних офіційних царських грамотах, зверненнях та листах царя того часу. 21 липня 1618 р., наприклад, цар Михайло Федорович у грамоті до Донського війська інформував донських козаків про те, що (тут і далі цитування царських грамот мовою оригіналу) «недруг наш и разоритель ... царствия польский Жигимонт король умыслил наше Московское государство воевать и разорять»¹⁰⁷.

7 вересня 1618 р. цар видав Г. К. Волконському грамоту, в якій піддав осудові всіх тих, «которые ныне с литовским королевичем хотели тово, чтоб их, атаманов и казаков, от нас и ото всего Московского государства отлучных учинить, а изменником бы нашим с литовскими людьми Московским государством завладеть»¹⁰⁸. Того ж дня цар видав іншу грамоту до війська Г. К. Волконського в Коломну із закликом воювати проти «литовських людей» та запорізьких козаків й за Московську державу, яку у зверненні було згадано тричі. Цар спочатку похвалив своїх вірнопідданих і зазначив, що «и та ваша служба и раденья нам и всему Московскому государству ведомо». Після того він зауважив: якщо його воїни здобудуть перемогу, то «тем бы себе от бога милость, а от нас, великого государя, жалованья, а Московского государства ото всяких людей честь и славу получили». У документі були й згодом викреслені слова визнання царя заслуг тих його підданих, які «будучи в походе с okolничим нашим и воеводою князем Григорьем Костянтиновичем Волконским многою кровною свою службу к нам и ко всему Московскому государству показали»¹⁰⁹.

9 вересня 1618 р. у грамоті до відданих йому козаків цар, не вживаючи назви «Росія» й не використовуючи терміна «Російська держава», похвалив їх за вірну службу, про яку йому «и всему Московскому государству ведомо» й закликав їх і далі боротися «помня бога идуш своих, к нам и ко всему Московскому государству службу свою, и дородство, и крепкостоятелство исполняли, против разорителей веры крестьянской, полских и литовских людей и черкас»¹¹⁰. 10 вересня 1618 р. у грамоті до козаків, які перебували у війську Г. К. Волконського, Михайло Федорович ствердив, що про їхню службу «против разорителей веры крестьянские полских и литовских людей и черкас ... нам и всему Московскому государству ведомо» й закликав їх і надалі вірно служити цареві та «всему Московскому государству»¹¹¹.

Цікаво, що кожна зі сторін протистояння намагалася якомога ефективніше використати у війні «своїх» козаків. Так само, як король Зигмунт III закликав українських козаків виступити на допомогу війську Речі Посполитої, 21 липня 1618 р.

¹⁰⁷ Документи російських архівів... Т. 1. С. 133–134.

¹⁰⁸ Там само. С. 152.

¹⁰⁹ Там само. С. 154–155.

¹¹⁰ Там само. С. 161–162.

¹¹¹ Там само. С. 165–166.

цар Михайло Федорович закликав донських козаків вирушити на допомогу війську Московської держави. Він мотивував це тим, що гетьман українських козаків готується захопити усі міста й землі, які раніше входили до складу Речі Посполитої¹¹².

Характерно, що, збираючи сили до штурму Москви, керівництво Речі Посполитої не мало чітких планів щодо неї в разі захоплення. 25 серпня 1618 р. Зигмунт III написав у листі комісарам при королевичеві Владиславу: «Стосовно того, що вчинити з Москвою, якби вона не захотіла погодитися ні на умови, ні на перемир'я, Вашим вельможностям треба порадитися з іншими вашими товаришами, які вже прибули або скоро прибудуть до війська». Король особливо згадав козаків: «Сам час із прибуттям запорізьких козаків та іншої підтримки, можливо – нехай допоможе Господь Бог, – зробити щось таке, щоб цей пункт не потребував нашого подальшого вирішення»¹¹³.

22 вересня армія королевича Владислава підійшла під Москву й зупинилася табором у Тушино. Натомість П. Конашевич-Сагайдачний спочатку розмістив свої полки поблизу Донського монастиря, прикриваючи переправу через Москву-ріку своїх обозів. Головною лінією оборони став так званий Білий город. Об'єднання сил Речі Посполитої з козацьким військом наприкінці вересня 1618 р. так прокоментував П. Муханов: «Військо Владислава, пожвавлене прибулою допомогою, виступило зі Звенигорода; за три дні воно перейшло в Тушино, де розташувалося на тому самому місці, яке раніше займав тушинський Самозванець. Наступного дня із ранковою зорею поляки зраділи, побачивши рухливий густий ліс списів – це були козаки. Незабаром Сагайдачний, оточений чисельною свитою своїх прибічників, з'явився перед королевичем, якому відрекомендував найвідоміших полонених, захоплених у розорених містах, і серед них згаданого вище посла Степана Хрущова. Сагайдачний вибачився перед Владиславом за те, що прибув днем пізніше визначеного часу, бо на шляху від Бронниці до Тушина він зустрів висланий проти нього з Москви стрілецький загін, проти якого вимушений був воювати. Отаман розбив цей загін, захопивши багатьох стрільців у полон й вбивши власною рукою ударом булави по голові начальника загону Бутурліна»¹¹⁴.

Нестача сил і психологічне пригнічення завадило військам Московської держави зашкодити об'єднанню армії королевича Владислава і гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного. Бояри, які зі своїми «ратними людьми» вирушили назустріч польсько-козацьким військам, поінформовані про їхню велику кількість, не наважилися вступити з ними в бій і повернулися у Москву. Зі слів одного з літописців із табору супротивника, «бояри ж з Москви пішли з усією раттю й грішним ділом наших опанував страх і бою з ними не провели»¹¹⁵.

Найбільше небажання воювати демонстрували хиткі у своєму ставленні до тоталітарного монарха козаки в гарнізоні Москви. Про відсутність в них особливого

¹¹²РГАДА. Ф. 89. 1617 г. Д. 1. Л. 227–228, 230–231; Документи російських архівів... Т. 1. С. 133–134.

¹¹³Муханов П. А. Подлинныя свидетельства... С. 155–157.

¹¹⁴Там же. С. 65–67.

¹¹⁵ПСРЛ. Т. 14. Первая половина. С. 145.

бажання вмирати за царя напередодні штурму столиці польсько-литовськими й козацькими силами виразно й однозначно свідчить запис літописця того часу: «Козаки ж були в Москві... І збунтувалися вночі, проломивши за Яузою острог і втекло з Москви тисячі з три козаків... Государ же послав за ними вмовляти бояр своїх ... і ледве їх повернув ...»¹¹⁶.

Маловтішна для Москви ситуація змусила бояр вислати делегатів для переговорів із речниками Речі Посполитої. Поінформований про це 25 вересня 1618 р. Зигмунт III надіслав відрядженим під Москву комісарам листа з порадою почати розмови про мир¹¹⁷. Ще через два тижні, 10 жовтня, він подякував комісарам за те, що вони зуміли стримати вояків від протестів за невивлату заборгованої платні. Король висловив сподівання, «щоб при підступі до столиці справи пішли так, як є намір і очікування Речі Посполитої, а особливо тепер, коли Москва, ймовірно, виявить більшу схильність до переговорів». Він схвалив, щоб воякам виплатили завдаток, висловив надію, що тим часом надійдуть гроші¹¹⁸.

Тоді, коли король підписував цитованого листа, у таборі королевича Владислава прийняли рішення розпочати генеральний наступ. Усвідомлюючи, що Кремль тільки затягує розмови, щоб виграти час і зібрати сили для відсічі, визначили ніч з 10 на 11 жовтня часом захоплення Москви¹¹⁹.

Згідно з розробленим планом наступу, першою в бій мала вирушити піхота на чолі з кавалером Мальтійського хреста Новодворським – на Арбатські ворота, за ними дві хоругви з мушкетами під командуванням Бетлурі і Бегле, у резерві – хоругви Лермуша, Сея і полк лісовців. Після оволодіння воротами у бій мала вступити угорська піхота, дві згадані хоругви штурмували б стіни, а полки Лермунша й Лісовського спільно з рейтарями увійшли б у місто з боями через ворота. З протилежного боку міста, з так званих Тверських воріт, на місто мали наступати піхотні полки Невьяровського та Прилупського, за якими йшли б 200 мушкетників під командуванням Бренне та Фулера. Після них мали ввести у дію 20 петард під командуванням француза Барб'є (Barbier) і сотню під командуванням Заторського старости Марціна Лесньовольського та полк Марціна Казановського. Услід за цим загоном мала вирушити піхота Апельмана й урешті-решт основні сили наступу – 10 000 козаків і 6 хоругв рейтарів. Юліан Урсин Нємцевіч твердив про «десять тисяч піхоти запорожців»¹²⁰.

Згідно з планом штурму, розробленим у штабі Я. Ходкевіча, зранку відволікти увагу московського гарнізону мали 5 000 українських козаків, які планували напасти на остроги у Замоскворіччі. Тим часом головний удар мав бути завданим із заходу по Арбатських та Тверських воротах. Після зруйнування воріт і відкриття шляху для наступу піхота мала захопити стіни Білого города, а кіннота вирушити

¹¹⁶ Там же. С. 147.

¹¹⁷ Odpowiedź Zygmunta III, króla polskiego, dana komisarzom wysłanym do Moskwy, dotycząca traktowania o pokój. *AGAD*. Zesp. 354. Dział II. Nr 685a. K. 4.

¹¹⁸ Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 163–165.

¹¹⁹ Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza... T. II. S. 144.

¹²⁰ Niemcewicz J. U. Dzieje panowania Zygmunta III... T. III. S. 91.

на вулиці Москви. Прорив через укріплення мав привести до оточення Кремля й захоплення у полон бояр та царя¹²¹.

Наступові об'єднаних польських і українських козацьких військ протистояв великий гарнізон оборонців. 9 вересня 1618 р. під час скликаного у Москві собору цар затвердив 9 780 місцевих жителів для оборони міських стін, воріт й інших місць лінії оточення міста. З урахуванням залишених у місті як резервів й для підтримування порядку людей можна стверджувати, що в Москві у ті дні перебувало понад 10 000 жителів¹²².

Перший наступ на Арбатські ворота зустрів відсіч оборонців міста, але не був невдалим для учасників атаки, з яких загинуло тільки 30 осіб й понад 100 зазнали різного роду тілесних ушкоджень, однак оборонці зазнали більших втрат в людях. Наступ на Тверські ворота, в якому взяли участь основні сили українських козаків, виявився ще менш вдалим, оскільки інженери змайстрували закороткі драбини, які не сягали потрібної для штурму стін довжини, що стало однією з причин невдалого штурму на цій ділянці водночас із зрадою французьких інженерів Жоржа Бессона та Жака Безе, які дізналися й передали у Москву інформацію про подробиці запланованого наступу, внаслідок чого у місті змогли організувати ефективну оборону¹²³. Український дослідник П. Сас вважає, що в штурмі Москви насправді взяло участь лише 5 000 козаків, тобто удвічі менше, ніж було заплановано¹²⁴.

Згодом, 20 березня 1619 р., посол Московської держави в Криму Обросим Лодиженський так згадав про участь прибулого з-під Зарайська війська П. Конашевича-Сагайдачного у штурмі Москви: «А з-під Зараскова ж бо прийшли під Москву, а під Москву ж бо прийшовши, взяли були таємно троє воріт міських, і государеві ж бо люди, черкас з міста вибили ж й багатьох побили й живих упіймали». Було згадано, що після невдачі знову «черкаси ж бо хочуть незабаром наступати на Москву»¹²⁵. У відповідь Я. Ходкевіч з огляду на неспроможність прогодувати військо через нестачу харчів наказав козацькому війську й «лісовчикам» вирушити на Коломну й далі у місцевість над р. Ока до Переславля Рязанського й по дорозі руйнувати «вогнем і мечем» укріплені міста й поселення, щоб у такий спосіб послаблювати здатність супротивника чинити опір¹²⁶.

Характерно, що з часом про спробу штурму Москви козацьким військом П. Конашевича-Сагайдачного було складено багато легенд. Принципово важливо спростувати й зруйнувати найпоширеніші з них, що від часу появи у середині ХІХ ст. слугували утвердженню в свідомості українців у Російській імперії міфу про «відвічне прагнення Малоросії приєднатися до Великої Росії». Згідно з першою (до речі, без покликання на будь-яке джерело), авторство якої належить М. Маркевичу, штурм Москви нібито

¹²¹Majewski A. A. Moskwa, 1617–1618... S. 153–155.

¹²²Собрание Государственных грамотъ и договоровъ. Ч. 3. С. 169; Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 75–76.

¹²³Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza. T. II. S. 146.

¹²⁴Сас П. М. Запорожці в польсько-московській війні... С. 317.

¹²⁵Документи російських архівів... Т. 1. С. 235.

¹²⁶Naruszewicz A. Historia Jana Karola Chodkiewicza. T. II. S. 146.

був безуспішним тому, що П. Конашевич-Сагайдачний почув калатання дзвонів у московських церквах і асоціативно як вірянин православної церкви не захотів воювати проти «одновірців»¹²⁷. Насправді у Москві в той час ще не набула поширення ідея духовного підкорення України й українців, а «черкас» трактували як «ворогів віри православної». Інакше кажучи, виразного поширення набуло уявлення про те, що українці і піддані царя Московської держави (яких у той час в Україні та світі сприймали як московитів) – два різні народи. Особисто на цьому наголошував цар у всіх грамотах до своїх підданих із закликом воювати проти «поляків, литвинів та черкас». 7 вересня 1618 р., наприклад, у грамоті до московського війська і донських козаків цар висловив подяку за те, що вони «і за нас і за все селянство проти литовських людей і черкас стояли і з ними билися, скільки милосердний бог помочи подасть». Тут же він піддав осудові дії українських козаків. Цар закликав: «А кожному б з вас службу свою нам зробити, на наш указ із окольничим нашим і воєводою з князем Григорієм Костянтиновичем Волконським в поході бути і нам служити, за святі Божі церкви і за святу справжню православну селянську віру проти литовських людей і черкас стояти і з ними битися, скільки милосердний бог помочи подасть»¹²⁸.

Мабуть, ще поширенішою легендою стало розповсюдження інформації про те, що П. Конашевич-Сагайдачний шкодував і розкаювався за участь у війні «проти» одновірців, а його участь у поході нібито засудив Єрусалимський патріарх Феофан¹²⁹. Насправді патріарх Феофан підтримав створення окремої митрополії за власним бажанням на прохання гетьмана незалежно від позитивного чи негативного ставлення до цього рішення у православної ієрархії в Москві. Скерування гетьманського посла Петра Одинця до царя у Москву 1620 р. було одним із дипломатичних кроків гетьмана, який залишався вірнопідданим Речі Посполитої й підтримував відносини з іншими державами (відомо, наприклад, що гетьман вів переговори з представниками Франції, Грузії та інших країн). Крім того, його делегацію дуже «прохолодно» прийняли у Москві й не підтримали позитивно пропозиції прийняти козаків на службу у переддень їхніх приготувань до війни проти Османської Туреччини (яку в Москві теж сприймали як ворога). Чи не найкраще згадану легенду про міфічну духовну єдність України і Московської держави спростував Д. Яворницький у дослідженні про П. Конашевича-Сагайдачного: «У той час Україна та Запоріжжя були чужими для Росії, й коли якось від Сагайдачного прибули послы до Москви з упійманими татарськими полоненими, то цар Михайло Федорович сказав їм, що вони прибули до нього перед великим постом, а в піст у великого государя ніякі послы не бувають»¹³⁰.

Унаслідок зупинення штурму Москви політичні розрахунки, надії і сподівання П. Конашевича-Сагайдачного не були здійснені. Козаки хоча й становили основну силу наступу, були тільки використані як військова сила і їхні заслуги не

¹²⁷Максимович М. Сказаніе о запорожскомъ гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном. Москва, 1850. С. 362.

¹²⁸Документи російських архівів... Т. 1. С. 154–155.

¹²⁹Сюндюков И., Махун С. Счастливый вождь казакский. *Рыночная площадь*. 2002. № 46.

¹³⁰Эварницкий Д. И. Гетманъ Петръ Конашевичъ Сагайдачный... С. 14–15.

були оцінені, так би мовити, у політичній площині. Представників Конашевича-Сагайдачного не допустили до переговорів між Річчю Посполитою і Московським царством, очевидно, питання про це навіть «не стояло на порядку денному» політики обох ворогуючих держав.

Незважаючи на це, більшість українських та польських істориків дала високу оцінку діям козацького війська та його гетьмана. Т. Корзон в «Історії війн та військового мистецтва Польщі», порівнюючи реальний внесок польсько-литовської армії та козацького війська у війну проти Московської держави, ствердив, що П. Конашевич-Сагайдачний подолав понад 1 200 км протягом тільки трьох місяців і здобув на шляху багато укріплених міст та фортець, тоді як військо королевича Владислава за той же час пододало «тільки 250 кілометрів, не здобувши жодної фортеці, причому не зустрічало серйозного опору на своєму шляху»¹³¹. Зі слів К. Тишковського, «великі військові справи, які він вчинив під польським прапором (експедиція до Москви та його героїчна участь у штурмі Хотина)» забезпечили Конашевичу-Сагайдачному заслужене місце в історії Польщі й «участь козаків у московській експедиції Владислава за царську корону – факт, який разом із хотинським лавровим вінком прикрасив лицарську славу Сагайдачного»¹³².

Неможливість укладення політичного союзу Речі Посполитої з Московією через періодичні провокування нею нападів кримськотатарських загонів на українські землі, намагання Кремля нав'язати духовну залежність Московського православного патріарха й посилити внутрішні релігійні розходження в Україні геополітично перетворювали українських гетьманів та козацьку старшину на політичних союзників Польщі.

Підсумки кампанії

Через понад століття після закінчення війни Речі Посполитої проти Московської держави 1618–1618 рр. її історію було оповито позитивними міфами, що мали сприяти поширенню великоросійського націоналізму у Російській імперії. До їхнього конструювання долучився історик В. Ключевський, який наступ польсько-литовських і українських козацьких військ вважав важливим чинником внутрішньополітичної консолідації політичної еліти і формування національної спільноти в Московському царстві як форму реакції на підступ цих військ до Москви¹³³.

Однак, критично аналізуючи думку В. Ключевського, важко погодитися з його висновками й доречно внести до його твердження певні корективи. Похід П. Конашевича-Сагайдачного не сприяв консолідації чи об'єднанню підданих царя навколо Москви – факти засвідчують протилежне. Крім того, похід виразно спростував пропагандистську тезу про те, що Московське царство – це нібито Русь, а Україна – «Мала Русь», яка завжди «притягувалася» і прагнула «возз'єднатися» з Московською державою. Це міф, яким остання активно зомбувала українців після смерті Б. Хмельницького з метою прискорити й полегшити московізацію України політично, економічно,

¹³¹Korzon T. Dzieje wojen i wojskowosci Polski: w 3 t. Lwow, 1923. T. 1. S. 14.

¹³²Tyszkowski K. Kozaczyzna w wojnach moskiewskich... S. 41.

¹³³Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций. Москва: Олма-ПРЕСС Образование, 2005. С. 447.

ментально, мовно, релігійно, культурно. Натомість можна стверджувати, що успіхи й воєнні перемоги, сприймання московитів як окремого народу під час походу на Москву прискорило процеси національного самоусвідомлення українських козаків, які під час і після походів на Москву сприймали себе представниками окремого народу – спадкоємцями колишньої великої Руської держави зі столицею в Києві. Серед них утвердилося переконання, що князівства й королівство Русі увійшли до Речі Посполитої на засадах договору. У січні 1622 р. козацька старшина, яка з'їхалася до Києва на чергову комісію, перераховуючи свої вимоги від імені «народу руського», усвідомлювала єдність з усіма «землями руськими» разом з Польщею та Литвою у складі Речі Посполитої. Межі етнічних руських земель було поширено на Волинь, Галичину («Червону Русь») і Холмщину та Грубешівщину¹³⁴.

Деулінське перемир'я – головний політичний результат війни

Ще у середині жовтня 1618 р. прибулі з Москви повноважні послы запропонували провести переговори про мир¹³⁵. Вони отримали від царя доручення пропонувати королевичу Владиславу швидше укласти мир і припинити взаємне проливання крові¹³⁶.

Кремль вимушений був піти на поступки під тиском багатьох несприятливих обставин: армія королевича Владислава розмістилася під Москвою, козацьке військо П. Конашевича-Сагайдачного продовжувало завдавати дошкульних ударів під Калугою, а внутрішня ситуація у країні залишалася нестабільною й кількість незадоволених політикою царського уряду зростала. За таких умов 11 грудня 1618 р. у селищі Деуліно за його назвою було підписано мир на 14 років від 1 січня 1618 р. до 1 січня 1633 р., після чого можна було запропонувати нові умови з метою подальшого продовження дії мирної угоди¹³⁷. Історики з Польщі стверджували, що у польсько-литовському варіанті угоди записано 14 років як термін укладення миру, тоді як у збереженому в Москві примірнику – 14,5 років¹³⁸.

¹³⁴Див.: Брехуненко В. «Вітчизна» в уявленнях християнських козацтв XVI – першої половини XVII ст. *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* / pod red.: M. R. Drozdowskiego, W. Walczaka, K. Wiszowatej-Walczak. Białystok, 2012. С. 133.

¹³⁵Наказъ полномочнымъ російськимъ посламъ боярину Федору Шереметьеву, боярину князю Даниле Мезецкому, окольничему Артемию Измайлову да дьякомъ Ивану Болотникову и Матвею Сомоду на съездъ Пополоцной дорогъ на рѣку Пресню для договоровъ с полскими послами княземъ Адамомъ Новодворскимъ, бискупомъ Каменецкимъ съ товарищи о постановленіи между Россіи и Польши перемирія. 17 октября 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79 (Сношения России с Польшей – (коллекция) из фондов Боярской Думы, Посольского приказа, Посольской канцелярии, Коллегии иностранных дел 1718–1719 гг.). Оп. 1. Д. 32.

¹³⁶Списокъ с наказа полномочнымъ російськимъ посламъ боярину Федору Шереметьеву съ товарищи, доставленный на съездъ для заключенія с полскими послами между Россіи и Полюши перемирія. Окт. 7127 г. (1618 г.). РГАДА. Ф. 79. Оп. 1. Д. 33.

¹³⁷Niemcewicz J.U. Dzieje panowania Zygmunta III... T. III. S. 103–104.

¹³⁸Определение полномочныхъ російскихъ пословъ боярина Федора Шереметьева, боярина князя Данила Мезецкого с товарищи на съездъ по Троещной дорогъ въ Дѣулино для заключенія съ с полскими послами княземъ Адамомъ Новодворскимъ, бискупомъ

Кремль вимушений був піти на великі територіальні втрати й поступитися Речі Посполитій багатьма містами. Головними з них були: Біла, Дорогобуж, Смоленськ, Серпейськ, Рославль, Трубчевськ, Невель, Себеж, Новгород-Сіверський з навколишніми землями по обидва береги р. Десни, Чернігів, Монастирище та Муромськ. Річ Посполита повертала Московському царству Мосальськ, Мещовськ, Козельськ та Вязьму з навколишніми землями, за що отримувала як «компенсацію» Почеп, Стародуб, Попову Гору, Невлю, Себіж, Красний Тороповець та Веліж¹³⁹.

Про підписання миру не знав навіть король, який 20 грудня 1618 р. закликав комісарів чинити «так, щоб укладення миру було ґрунтовним, безпечним і принесло Речі Посполитій значну користь». Він радив мати на увазі, що московити «вічного миру з Річчю Посполитою укласти не хотіли» й застерігав, що вони розраховують з часом «повернути на нашу державу й все те, що віддали тепер Речі Посполитій, знову відібрати, маючи близько у Вязьмі та Козельську ворота до цих відданих замків». Король просив враховувати претензії на московський престол королевича Владислава, щоб «право нашого сина було охоронене, й щоб той хитрий народ при теперішніх ослаблених своїх силах прийняв умови, які відповідали би безпеці й користі Речі Посполитої»¹⁴⁰.

Звістка про прискорене укладення перемир'я викликала у Варшаві якщо не гнів, то принаймні різке невдоволення. У листі комісарам від 12 січня 1619 р. король «у стриманій дипломатичній формі» висловив свій жаль і докір з приводу того, що вони без консультацій і обговорення з ним «так поспішно приступили до укладення цих трактатів із Москвою»: «Бачимо у цьому не тільки неславу, а навіть велику шкоду для Речі Посполитої тому, що даремно було здійснено так багато надлишкових витрат і збитків, і що неприятели, який не мав не тільки сил, а й жодної нізвідки надії, дали час зміцнити й потім, використовуючи сприятливу нагоду, випустити отруту на Річ Посполиту». Король докоряв комісарам, що «якщо ще й наш син вимушений буде поступитися своїм правом [на московський престол]

Каменецкимъ и протчими в присутствіи с ними полского королевича Владислава перемирія на 14 лѣтъ съ половиною. 17 ноября – 4 декабря 1618 г. (1618 г.). *РГАДА*. Ф. 79. Оп. 1. Д. 34.

¹³⁹Списки с двухъ договорныхъ записей из заключенной в Троецкой деревнѣ Дѣулинъ между Россійскими послами бояриномъ Федоромъ Шереметьевымъ и пр. с полскими послами княземъ Адамомъ Новодворскимъ, бискупомъ Новодворскимъ и пр. о перемиріи между Россією и Полшею на 14 лѣтъ с половиной. 1/11 декабря 1618 г. (1618 г.). *РГАДА*. Ф. 79. Оп. 1. Д. 35; Бантыш-Каменский, Н. Н. Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). Москва: Комис. печатания гос. грамот и договоров при Моск. гл. арх. М-ва иностр. дел, 1897. Ч. 3. 320 с.; Маевский А. А. Деулинское перемирие 1618–1619 гг. *Единорогъ: Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени* / гл. ред. А. В. Малов. Москва: Фонд «Русские витязи», 2014. Вып. 3. С. 43–72; Савич А. А. Деулинское перемирие 1618 г. *Ученые записки Московского государственного педагогического института им. К. Либкнехта. Серия историческая*. Москва, 1939. Т. 4, вып. 2. С. 49–112.

¹⁴⁰List Zygmunta III, króla polskiego, do komisarzy wysłanych do Moskwy. 20 Dec. A.D. MD-CXVIII. *AGAD*. Zesp. 354. Dział II. Nr 698. K. 2.

(про що нам, як і про інші умови цього трактату, нічого не відомо), то це викликало би у нас ще більший жаль»¹⁴¹.

Застереження у листі Зигмунта III не були безпідставними. Формально внаслідок перемовин представників Речі Посполитої і Московської держави її цар відмовився додавати до свого титулу «Лівонський, Смоленський та Чернігівський» і надав право вживати ці слова у титулі королю Польщі. Натомість королевич Владислав зберіг право писати в титулі «цар московський», що давало йому підстави у перспективі знову претендувати на престол Московської держави¹⁴².

Однак фактично Московська держава не відмовилася від «спадщини Русі», а її цар – від претензій здійснювати експансію на землі України, колишні землі Київської держави. Її послы ще 2 листопада 1618 р. на початку перемовин про умови миру з комісарами Речі Посполитої під Москвою у відповідь на протест проти їхнього трактування інкорпорованих до Речі Посполитої колишніх князівств Русі як таких, що мають перебувати в складі Московської держави, відповіли, що всі колишні землі Русі мають бути під владою царя. У протоколі переговорів цю заяву було зафіксовано так: «Московські послы на ці всі згадані князівства й замки відповіли, що це Вітчизна їхнього господаря, й не тільки вони, але й Київ, Смоленськ та інші замки, якими тепер править король, належать до Московського государства [у польськокомовному протоколі «do Hospodarstwa Moskiewskiego» – А.Б.]»¹⁴³.

Подальший перебіг історичних подій засвідчив, що Московська держава справді не відмовилася від претензій на Україну й це стало очевидним через 30 років після початку повстання Б. Хмельницького, що трансформувалося у війну козацької України проти Речі Посполитої, яку по-різному підтримував Кремль. Проте отримані перемир'ям територіальні здобутки стали незаперечним і неспростовним успіхом й запорукою зростання політичної могутності Речі Посполитої. Від часу його укладення й до переходу Лівонії під владу Швеції у 1622 р. територія Речі Посполитої досягнула 990 000 км² – максимального розміру в історії цієї держави, тоді як Московська держава була відкинута до кордонів кінця XV ст.¹⁴⁴

За умов внутрішніх конфліктів у таборі королевича Владислава під час «Московської кампанії», зумовлених головно невдоволенням польських вояків несплатою або несвоєчасної виплатою їм платні за військову службу, успіх походу опинився, так би мовити, «під великим знаком запитання». Похід військ П. Конашевича-Сагайдачного на допомогу силам королевича Владислава став вирішальним для результату війни Речі Посполитої проти Московської держави у 1617–1618 рр. Прихід великого козацького війська, що майже втричі перевищувало чисельність армії королевича, не тільки вигідно змінив співвідношення воюючих сил на користь польсько-козацьких військ, а й визначив успіх і забезпечив досягнення принаймні «програми-мінімум» воєнної кампанії. Для Варшави прихід козацьких військ не просто врятував ситуацію і вирішив долю «Московської кампанії», а й став

¹⁴¹Муханов П. А. Подлинныя свидѣтельства... С. 179–182.

¹⁴²Там же. С. 100–102.

¹⁴³Zbiór pamiątek historycznych... T. VI. S. 273.

¹⁴⁴Majewski A. Moskwa 1617–1618... S. 7.

незаперечним доказом незамінності Війська Запорізького як важливої складової Збройних сил Речі Посполитої у першій половині XVII ст.

Збільшення чисельності й успіхи козацького війська посприяли зростанню серед українських козаків усвідомлення власної сили й спроможності використовувати це у своїх інтересах. Участь козацьких військ у поході стала однією з політичних комбінацій гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, який військовими успіхами у поході розраховував схилити на користь підтримки його політичних планів керівництво Речі Посполитої: змінити політику Речі Посполитої щодо України, розширити автономію і територію більшості українських земель, забезпечити рівноправність релігійних віросповідань, збільшити кількість офіційного реєстру козацтва. Ця програма була рятівною для вирішення конфліктів між українським козацтвом і Річчю Посполитою. Затягування із її втіленням у зв'язку з подальшою підготовкою й веденням війни проти Туреччини у 1620–1622 рр. призвело до кризи 1625 р. й згодом до повстань 1630-х років, а кульмінацією стала війна від 1648 до середини 1650-х років.

Для Кремля з усією виразністю і гостротою похід польсько-литовської армії та козацького війська на Москву зупинив реалізацію його амбітних великодержавних планів, прагнення реваншу після Смути й викликав усвідомлення, що укладення тривалих стабільних і надійних стосунків Речі Посполитої з українським козацтвом може бути загрозливим для незалежності Московського царства. Можливо, саме тому вся подальша політика цієї держави була спрямована на те, щоб політичними й матеріальними обіцянками, підкупом, акцентуванням на «спільній православній грецькій вірі» й іншими засобами всіляко провокувати козацькі виступи проти Речі Посполитої. Укладення Деулінського перемир'я якщо не зупинило, то принаймні стримало й відтермінувало реалізацію експансіоністських планів Московського царства на Сході Європи.

REFERENCES

Bantysh-Kamenskii, N. N. (1897). *Obzor vneshnikh snoshenii Rossii (po 1800 g.)*. (Vol. 3). Moscow: Komis. pechataniia gos. gramot i dogovorov pri Mosk. gl. arh. M-va inostr. del [in Russian].

Barsukov, A. (1902). *Spiski gorodovykh voievod i drugikh lits voievodskago upravleniia Moskovskago gosudarstva XVII stoletia. Po napechatannym pravitelstvennym aktam sostavil Aleksandr Barsukov, chlen arheograficheskoi kommissii*. Saint Petersburg: Tipografiia M. M. Stasiulevicha [in Russian].

Brekhunenko, V. (2012). «Vitchyzna» v uiavlenniah khrystyianskykh kozactv XVI – pershoi polovyny XVII st. In M. R. Drozdowski, W. Walczak, K. Wiszowatej-Walczak, (Comps.), *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą* (pp. 117–135). Białystok [in Ukrainian].

Evarynskii, D. I. (1912). Getman Petr Konashevich Sagaidachnyi. *Letopis Yekaterinoslavskoi uchenoi arkhivnoi kommissii*, IX, 1–58 [in Russian].

Goszczyński, A. (2016). Nieprzyjacieli narodu naszego. Historia stosunków polsko-moskiewskich w opinii szlachty Rzeczypospolitej w przededniu i w pierwszych latach

wojny 1609–1618. *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ. Nauki Społeczne*, 12, 95–118 [in Polish].

Krypiakievych, I., Hnatevych, B., Stefaniv, Z., Dumin, O., & Shramchenko, S. (Eds.). (1993). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.)* (4th rev. ed). Lviv: Svit [in Ukrainian].

Kamanin, I. (1901). *Ocherk hetmanstva Petra Sahaidachnago (s prilozeniiami)*. Kyiv: Tipografiia M. M. Fiha [in Russian].

Kliuchevskii, V. O. (2005). *Russkaia istoriia. Polnyi kurs lektsyi*. Moscow: Olma-PRESS Obrazovaniie [in Russian].

Kochegarov, K. A. (2017). Vzaimootnosheniia Rossii i zaporozhskogo kazachestva s serediny XVI veka do 1654 goda. In S. Ye. Rychalovskii (Comp.), *Perepiska getmanov Levoberezhnoi Ukrainy s Moskvoi i Sankt-Peterburgom. 1654–1764 gg.* (Vol. 1, pp. 5–41). Moscow: Drevlekhranilishche [in Russian].

Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowosci Polski: w 3 t.* (Vol. 1). Lviv [in Polish].

Krokhmaliuk, Yu. (1936). *Voiennyi shliakh Sahaidachnoho na Moskvu 1618 r. (Stratehichno-taktychna studiia)*. Lviv: Nakladom vydavnytstva «Batktivshchyna» mgr. M. Dzioba u Lvovi [in Ukrainian].

Maciszewski, J. (1968). *Polska a Moskwa 1603–1618: opinie i stanowiska szlachty polskiej*. Warsaw: Wydawnictwo: Państwowy Instytut Wydawniczy [in Polish].

Maievskii, A. A. (2014). Deulinskoie peremiriie 1618-1619 gg. *Yedinorog: Materialy po voiennoi istorii Vostochnoi Yevropy epokhi Srednikh vekov i Rannego Novogo vremeni*, 3, 43–72 [in Russian].

Majewski, A. (2005). Wyprawa królewicza Władysława na Moskwę w latach 1617–1618. *Studia i materiały do historii wojskowości*, 41, 5–25 [in Polish].

Majewski, A. A. (2006). *Moskwa 1617–1618*. Warsaw: Dom Wydawniczy Bellona [in Polish].

Maksimovich, M. (1850). *Skazanie o zaporozhskom getmane Petre Konasheviche Sagaidachnom*. Moscow [in Russian].

Muhanov, P. A. (1834). *Podlinnyia svidetelstva o vzaimnyih otnosheniakh Rossii i Polshy, preimushchestvenno vo vremia Samozvantsev*. Moscow: Tip. Semena Selivanovskogo [in Russian].

Naruszewicz, A. (1805). *Historya Jana Karola Chodkiewicza* (Vol. 2). Warsaw: Wyd. P. Hr. Mostowskiego [in Polish].

Niemcewicz, J. U. (1860). *Dzieje panowania Zygmunta III, Króla Polskiego, Wielkiego Księcia Litewskiego, itd.* (Vol. 3). Krakow: Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego [in Polish].

Novoselskii, A. A. (1948). *Borba Moskovskogo gosudarstva s tatarami v pervoi polovine XVII veka*. Moscow; Saint Petersburg [in Russian].

Prochaska, A. (1937). *Hetman Stanisław Żółkiewski*. Warsaw: Wydawnictwo Kasy Im. J. Mianowskiego Instytutu Popierania Nauki [in Polish].

Rebenok, V. (2012). Moskovskiy pokhid hetmana P. Konashevycha-Sahaidachnoho 1618 r.: istoriohrafiia problemy. *Nizhynska starovyna*, 14, 80–82 [in Ukrainian].

Savich, A. A. (1939). Deulinskoie peremiriie 1618 g. *Uchenyie zapiski Moskovskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo in-ta im. K. Libknehta. Serii istoricheskai*, 4 (2), 49–112 [in Russian].

Sas, P. M. (2010). *Zaporozhtsi u polsko-moskovskii viini naprykintsi Smuty 1617–1618 rr.* Bila Tserkva: Vyd. O. V. Pshonkivskiyi [in Ukrainian].

Siundiukov, I., & Makhun, S. (2002). Schastlivyi vozhd kazatskii. *Rynochnaia ploshchad*, 46 [in Russian].

Stanislavskii, A. S. (1990). *Grazhdanskaia voina v Rossii XVII v. Kazachestvo na perelome istorii.* Moscow: Mysl [in Russian].

Tyszkowski, K. (1936). *Kozaczyzna w wojnach moskiewskich Zygmunta III (1605–1618).* Warsaw [in Polish].

Zenchenko, M. Yu. (2008). Yuzhnoie rossiiskoie porubezhie v kontse XVI – nachale XVII vekov. Moscow [in Russian].

Andrii BOLIANOVSKYI

*Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher
Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»*

*Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the
National Academy of Sciences of Ukraine*

Associate Professor

*Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage,
Institute of Humanities and Social Sciences,*

*Lviv Polytechnic National University,
The Metropolitan Andrei Sheptytskyi str., Lviv, 79026*

(andrii.v.bolianovskiyi@lpnu.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-7685-1854>

e-mail: andrii.bolianovskiyi@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-34-74

THE POLISH-LITHUANIAN ARMY AND THE COSSACK HOST IN MOSCOW CAMPAIGN OF 1618

The main reasons for the war of the Polish-Lithuanian Commonwealth against the Moscow state are explained. The author argues that the attempt of Warsaw to prevent the realization of the Kremlin's plan toward the conquer of Ukrainian lands was one of them. The essence of political agreements between the rule of the Polish-Lithuanian Commonwealth and hetman of Zaporozhzhian Host Petro Konashevych-Sahaidachnyi before this military campaign is studied. The main strategy and tactics, as well as basic battles of the Cossack army, are described. Data on the number and structure of the Polish-Lithuanian army (10,000 soldiers) and the Cossack host (20,000 Cossacks) are given. The main successes of the Cossacks on the way to Moscow are determined. The strategy and tactics and the main battles of the Cossack host are analyzed.

The march of Konashevych-Sahaidachnyi's host to help the forces of Prince Władysław decisively estimated the result of the war of the Polish-Lithuanian Commonwealth against

the Muscovite state in 1617–1618. The arrival of a great Cossack army, more than two times larger than the size of the Prince's army, not only changed the balance of power in favor of the Polish-Cossack troops but also decisively determined the success and ensured the achievement of at least a «minimum program» of the war. The arrival of Cossack troops not only saved the situation and decided the fate of the «Moscow campaign» for Warsaw but also became an indisputable proof of the irreplaceability of the Zaporozhian Host as an important component of the Armed Forces of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the first half of the XVII century. Although the participants of military operations were unsatisfied on their own (because all of them had calculated much more plans), the Cossack host participation in the war against the Muscovian state has been left in history as one of the most successful common military campaigns in the history of Polish-Lithuanian Commonwealth and Ukraine.

Keywords: Polish-Lithuanian Commonwealth, Ukraine, Moscow state, Cossack army.

Андрій БОЙКО-ГАГАРІН

кандидат історичних наук

завідувач сектора проблем фондової роботи

Національного музею історії України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

e-mail: boiko.gagarin@gmail.com

ФАЛЬШИВИ МОНЕТИ ПОЛЬСЬКОГО ЦАРСТВА В ГРОШОВОМУ ОБІГУ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Проаналізовано проблеми фальшивомонетництва у Царстві Польському та його особливості, визначено, які основні прототипи монет фальсифікували, ареал поширення фальшивих грошей. За вперше введеними до наукового обігу джерелами встановлено основні тенденції фальшування монет у Царстві Польському, локалізовано потенційні центри виготовлення фальсифікатів. Досліджено причетність польських антиросійських революціонерів до спроб підриву економіки. Особливу увагу приділено ситуації навколо фальшування грошей під час повстання 1830–1831 рр., яке спричинило глибоке соціальне потрясіння і тимчасову зміну специфіки підробки монет в регіоні.

Опрацьовано такі малодосліджені у фокусі зазначеної теми джерела, як каталоги та архіви нумізматичних аукціонів, тогочасні газети, матеріали з приватних колекцій, проаналізовано звіти Державної комісії внутрішніх справ (пол. Komisja Rzadowa Spraw Wewnetrznych, KRSW) у фондах Головного архіву давніх актів у м. Варшаві (пол. Archiwum Głowne Aktow Dawnych, AGAD), що містять відомості з окремих польських повітів та губерній Російської імперії.

З'ясовано, що в період Російської імперії польське м. Лодзь було центром фальшивомонетництва, а збували виготовлені підробки переважно в інших, більш віддалених регіонах всієї імперії.

Зроблено висновки, що, на відміну від загальнодержавних монет, монети високого номіналу Царства Польського мали, окрім складного рисунка орла на аверсі, також портрет імператора й легенду на реверсі, що значно ускладнювало роботу фальшивомонетників. Архівні матеріали містять численні свідчення про виготовлення та виявлення підробок на Волині саме польських злотих. Монету номіналом 10 грошів зразка 1840 р. можна впевнено назвати однією з найпоширеніших монет свого часу, зокрема й серед підробок. Розглянуто тогочасні особливості судочинства над фальшивомонетниками в Царстві Польському. Згадано про рідкісну підробку у Царстві Польському паперових грошових знаків – асигнацій, кредитних білетів та грошових сурогатів, певних номіналів грошових знаків Російської та Австро-Угорської імперії.

Ключові слова: фальшивомонетництво, Російська імперія, Царство Польське, джерела вивчення, музейні колекції, нумізматичні аукціони.

Довгий час вивчення фальшивомонетництва не виходило за межі поглядів нумізматів, дослідження цього питання не було включено в перспективи розвитку української нумізматики. На сьогодні в історіографії немає комплексної всеохопної праці, присвяченої проблемам вивчення процесів фальшування грошей в Україні в імперську добу. Збільшення кількості відомого нумізматичного матеріалу, відкриття розсекречених архівних фондів, доступність сучасних технічних вимірювальних пристроїв дають змогу дослідникам якісно висвітлювати обрані теми.

Базис дослідження економічної історії Російської імперії заклав український професор В. Орлик, визначивши стан та основні тенденції розвитку державних фінансів імперії¹, методологію² та законодавство як джерельну основу дослідження³, особливості фіскальної системи⁴ та державного фінансового управління⁵. Вагомий внесок у дослідження суспільного аспекту особливостей грошового обігу⁶, фінансової політики Російської імперії⁷ та фальшивомонетництва⁸ в часи Першої світової війни здійснив С. Орлик.

Окремі питання історії фальшування грошей в Російській та Австро-Угорській імперіях вивчав А. Бойко-Гагарін⁹.

¹ Орлик В. М. Державні фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. Ізмаїл, 2011. Вип. 30. С. 96–108.

² Орлик В. М. До питання методології досліджень проблем економічної історії Російської імперії. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ, 2011. Вип. XVIII. С. 9–64; Орлик В. М. Методологічні аспекти дослідження проблем податкової політики в українських губерніях Російської імперії у першій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2008. № 5. С. 187–195.

³ Орлик В. М. Дожовтнева фінансово-правова література як джерело до вивчення проблем фінансової політики уряду Російської імперії кінця XVIII початку XX ст. *Історія науки і біографістика*. 2010. № 2. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf

⁴ Орлик В. М. Єгор Канкрін і фіскальна політика Російської імперії в Правобережній Україні в другій чверті XIX ст. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2006. № 13. С. 97–110; Орлик В. М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період: монографія. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. 631 с.

⁵ Орлик В. М. Казенні палати в системі фінансового управління Російської імперії в кінці XVIII – у XIX ст. (на матеріалах Київської губернії). *Український історичний журнал*. 2003. № 2 (449). С. 66–73.

⁶ Орлик С. В. Українське повітове місто і велика війна: продовольчі проблеми та ріст цін. *Проблеми української історії*. Київ, 2015. Вип. 23. С. 114–133.

⁷ Орлик С. В. (2018) Фінансова політика російського уряду на окупованих територіях Галичини і Буковини в період Першої світової війни (1914–1917 рр.): монографія. Біла Церква: Вид. Пшонківський О. В., 716 с.

⁸ Орлик С. В., Бойко-Гагарін А. С. Фальшивомонетництво в Україні в роки Першої світової війни. *Український нумізматичний щорічник*. Переяслав-Хмельницький, 2017. № 1. С. 143–164; Орлик С. В. Российские фальшивые кредитные билеты в Галиции в годы Первой мировой войны. *Банкаускі Веснік* (Мінск). 2018. № 2 (655). С. 51–54.

⁹ Бойко-Гагарін А. С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года по материалам украинской газетной периодики. *Studia i Materiały «Forum Numizmatyczne*,

Локальною особливістю місцевого грошового обігу в Царстві Польському була наявність у грошових розрахунках серед місцевих жителів монет сусідньої Пруссії. Відповідно, траплялись і фальшиві пруські монети. Для підроблення використовували найрізноманітніші талери Пруссії, головне управління поліції інформувало KRSW про виявлення підробки за зразком імперського талера ще 1777 р., карбованого у Берліні¹⁰. Також 14 травня 1819 р. керівництво монетного двору Варшави повідомляє KRSW про виявлення поліцією 30 квітня фальшивого талера Пруссії зразка 1809 р. (до речі, названого в документі «пруська двозлотовка») і бажання дирекції монетного двору залишити зразок фальсифікату для роботи над експертними висновками щодо таких монет¹¹. 7 лютого 1820 р. дирекція монетного двору у м. Варшаві надсилає до KRSW ще один експертний висновок під № 2765 про фальшивий литий прусський талер, виявлений в Остроленківському повіті¹².

На особливу увагу заслуговують продані на нумізматичному аукціоні Павла Немчика фальшиві 10 грошів зразка 1813 р., виготовлені за прототипом російських імперських монет, карбованих для обігу в Царстві Польському (одні з перших російсько-польських монет, рис. 1)¹³.

Рис. 1. Фальшиві 10 грошів зразка 1813 р.

У серпні 1815 р. згідно з рапортом військового коменданта м. Хелма повідомлено, що в населення виявлено фальшивий рубль, переданий для слідства до Урядової Ради Царства Польського¹⁴. Фальшива монета належала євреєві Лахману

Pieniądz I Mennice». Białystok, 2016. № 1. S. 103–109; Бойко-Гагарін А. С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Київ, 2020. Вип. 41. С. 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9; Бойко-Гагарін А. С. Половина матриці фальшивомонетчика для подделки рубля Николая II Романова. *Банкаўскі веснік* (Мінск). Снежань 2017. № 12 (653). С. 57–58. Також див.: Kotsur V., Boiko-Gagarin A. Napoleon russian forged assignations in Naddnapianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*. Drohobych, 2019. Issue 11. P. 66–77.

¹⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). Zespół 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs a falszowanie monet. Vol. I. S. b/n.

¹¹ Ibid. S. 73.

¹² Ibid. S. 105.

¹³ Aukcja Paweł Niemczyk. Lot 1184103118. URL: <http://archiwum.niemczyk.pl/page/1184103118/ks-warszawskie-10-groszy-1813-ib-falsz-epoki-st3>. Title from screen (дата звернення: 01.04.2018).

¹⁴ Ibid. S. 2.

Лахмановичу, який прибув 4 вересня до Хелма і хотів збути її перевізнику козаку Науму Парамонову, розраховуючись у пізній вечірній час, тоді як наступного дня за денного світла козак виявив мідний рубль серед отриманих від Лахмановича грошей і звернувся зі скаргою до військового коменданта міста¹⁵.

Протягом 1820–1830 рр. російська влада для запобігання завезенню з Англії підробок надала розпорядження перевіряти всіх євреїв, які поверталися з Англії до Російської імперії через різні порти й міста Пруссії. У липні 1829 р. із підробленими кредитними білетами на польському кордоні затримано єврея Мойшу Іжека, в якого серед 200 рублів виявилися підробки¹⁶. Всіх осіб, що перетинали польський кордон, вносили у спеціальні списки, збережені у фонді Урядової комісії внутрішніх справ. Список із відомостями про всіх, хто перетнув кордон з 1 по 8 листопада 1833 р., засвідчує, що більша частина прусських підданих в'їжджала в Царство Польське для пошуку кращої роботи, натомість австрійські піддані – здебільшого в туристичних цілях. Так, 1 листопада прусський підданий Томаш Гасхіль перетнув кордон Польщі, їдучи на роботу по паспорту поліції м. Вільборга, а 4 листопада австрійський підданий Міхаль Брав разом із дружиною та дітьми їхав зі Львова до Кракова по паспорту губернатора м. Львова¹⁷. В разі виявлення у євреїв, які перетинали польський кордон, фальшивих російських асигнацій, їх відразу доставляли до начальника воєводства¹⁸. Протягом декількох років спостереження буде встановлено, що громадяни Пруссії, мешканці прикордонних з Польщею містечок часто шукають кращого заробітку шляхом трудової міграції в сусідню державу та, стикаючись із фінансовими труднощами, погоджуються на збут підроблених грошей, ввезених у Російську імперію¹⁹.

Жага до незаконного збагачення призводила до змов між службовцями митниці та збувальниками фальшивих грошей. Так, 15 вересня 1848 р. Гродненська карна палата розглядала справу про виявлення в єврея Шмуля Утеровича Гільдера фальшивих 3 руб. Польського банку за № 20678 і його незаконну діяльність за участі колишнього керівника митниці у м. Цехановець²⁰ (нині у Підляському воєводстві у Польщі).

Архівні матеріали AGAD дають можливість простежити особливості судочинства над фальшивомонетниками у цей час в Царстві Польському: там мали право судити лише поляків, затриманих у Польщі, натомість справи фальшивомонетників-уродженців інших губерній Російської імперії мали розглядати російські суди. Наприклад, 9 вересня 1829 р. затриманих у Мазовецькому воєводстві росіян-фальшивомонетників не могли судити у воєводському суді Польщі, про що

¹⁵ Aukcja Pawel Niemczyk. Lot 1184103118. S. 12.

¹⁶ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV. (1829–1832). S. 39.

¹⁷ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7694. Kurs a falszowanie monet. Vol. V. (1832–1835). S. 126.

¹⁸ Ibid. S. 146.

¹⁹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). S. 259–260 odw.

²⁰ Ibid. S. 278–279.

комісія Мазовецького воєводства додатково повідомила KRSW²¹. Так само затриманих дев'ятьох фальшивомонетників-російських мешканців рішенням карного суду Августовського та Полоцького воєводств було передано до судових місць у російській губернії²².

Згаданий архівний фонд містить цікаві відомості про особливості проведення слідства над фальшивомонетниками. 29 грудня 1845 р. секретним циркуляром Міністерства внутрішніх справ було повідомлено Департамент поліції про необхідність надання такого розпорядження всім громадянським та поліцейським керівництвам відомств: у разі виявлення сумнівних банківських білетів не затримувати одразу підозрюваного для допиту, а лише довідатися, звідки отримано фальсифікат і чи готова особа надати підозрілі гроші на експертизу до Правління Асигнаційного Банку, а повноцінні слідчі дії розпочинати вже після доведення експертами, що асигнація справді підроблена²³. Натомість маємо протилежний приклад у Київській губернії – 22 жовтня 1909 р. київський губернатор наказав Фастівському відділенню Київського жандармського поліцейського управління залізниць перевіряти всіх пасажирів та покупців білетів у касах за найменшої підозри на фальшивість наданих ними кредитних білетів та монет²⁴.

Рис. 2. Тогочасна підробка 1 золотого зразка 1823 р. Знайдено в околицях с. Згинці, Деражнянський р-н Хмельницької обл. Приватна колекція м. Київ. Розмір 25,68 мм. Вага 7,13 г

До вибуху Листопадового повстання в грошовому обігу Польщі були золоті монети (номіналом 50 та 25 злотих), срібні монети (номіналом 10, 5, 2 та 1 злотий),

²¹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV. (1829–1832). S. 72.

²² AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7694. Kurs a falszowanie monet. Vol. V. (1832–1835). S. 110.

²³ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7699. Kurs a falszowanie monet. Vol. X. (1845–1851). S. 32.

²⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 285 (Фастівське відділення Київського жандармського поліцейського управління залізниць, ст. Фастів Київської губернії). Оп. 1. Спр. 874 (Наказ по Фастівському відділенню про недопущення розповсюдження фальшивих грошей. Рік 1915). Арк. 431.

білонові (номіналом 10 та 5 грошів), а також мідні (номіналом 3 та 1 грошів). Під час повстання 1830 р. інсургенти захопили Варшаву, передавши монетний двір під керівництво Польського Банку. З 29 листопада 1830 р. варшавський монетний двір перестає карбувати монети з портретом імператора Миколи I та вже 10 лютого готує проєктні малюнки нових монет²⁵. 17 липня 1831 р. в повсталому Королівстві Польському, згідно з постановою муніципального уряду м. Варшави № 1412, населенню міста повідомлялось про введення нових банкнот номіналом 1 та 2 злотих на загальну суму 10 млн злотих, що мали компенсувати вилучення з обігу скарбових білетів номіналом 50 злотих на таку саму суму для досягнення балансу в грошовій масі. За підробку нових банкнот було передбачене покарання, аналогічне до фальсифікації 1- та 2-злотових монет, між якими планувався паритет. За надання правдивої інформації щодо фальсифікаторів та в разі їхнього успішного викриття інформатора чекала винагорода в сумі 3000 злотих²⁶. Хоча подальші документи, збережені в KRSW, свідчать про реальну причину заміщення 50-злотових касових білетів на нові 1- та 2-злотові, яка крилась у великій кількості фальшованих 50-злотових білетів. Так, 11 січня 1834 р. з канцелярії намісника Його Імператорської Величності у Царстві Польському надіслано лист до Державної комісії внутрішніх та духовних справ і народної освіти про єврея Абрама Кронгейма Ловича, що поїхав у м. Лондон для отримання фальшивих 50-злотових касових білетів, а також був помічений у м. Бремені, в Голландії, а також в м. Лейпцигу, через який він зазвичай повертався до Польщі²⁷.

В процесі дослідження знахідок фальшивих монет за прототипом 10 грошів нам вдалось також виявити монету із датою «1829», коли свідчень про карбування монет в цей рік у нумізматичних каталогах немає. Припускаємо, що виявлена монета є тогочасною підробкою із фантазійною датою (Рис. 3).

Рис. 3. Тогочасна підробка 10 грошів із датою «1829». Знайдено в Ізяславському р-ні Хмельницької обл. Приватна колекція м. Київ. Розмір 18,24 мм. Вага 1,89 г

²⁵ Колобова И. Н. Монеты восстания 1830–1831 г. на территории Беларуси. *Materiały z I Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Wspólne dzieje pieniądza. Białoruś, Litwa, Polska, Ukraina.* (Supraśl, 20–22.X.1994). Warszawa, 1996. S. 133.

²⁶ AGAD. Zespół 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a fałszowanie monet. Vol. IV. (1829–1832). S. 281.

²⁷ AGAD. Zespół 191. KRSW. Sygnatura 7694. Kurs a fałszowanie monet. Vol. V. (1832–1835). S. 127.

Повставши проти російського уряду, поляки потребували закупівлі з-за кордону продовольства та зброї, що вимагало повноцінної монети, натомість запасів срібла у Польському банку було недостатньо. Для потреб зовнішніх закупівель прийняли рішення налагодити карбування імітацій голландських дукатів²⁸, для чого взяли в борг 2 400 вагових гривень кельнського золота. Поле польського повстанського золотого дуката мало легенду «MONETA REGNI BELGII» і відрізнялось знаком монетного двору – маленьким орлом. Вибір голландського дуката як зразка для імітації був очевидним, адже монету визнавали в Європі як міжнародний платіжний засіб. В подальшому запаси срібла було вичерпано, тож вирішили понизити вміст срібла, унаслідок чого продовжилась емісія низькопробних монет номіналом 10 грошів 1831–1832 рр. з білону, які карбували у Варшаві цілодобово²⁹. Саме ці монети й слугували зразком для масштабного фальшування. Так, зокрема, монетний депозит, знайдений у 1971 р. в околицях м. Рогачов, частина якого (483 монети) зберігається і експонується в БДУ (Рис. 4), детально вивчила І. Колобова³⁰. Під час риття котловану на території автовокзалу м. Рогачов Гомельської обл. було виявлено скарб із більш ніж 1 000 мідних посріблених монет, основну кількість яких становили польські 10-грошові монети 1831 р. та пруські монети номіналом $\frac{1}{12}$ талера 1766 р. В подальші 10 років після придушення повстання білонові монети вивели з обігу, тому І. Колобова припустила про виготовлення підробок у м. Рогачові незадовго після повстання 1830–1831 рр. За наявною у публікаціях дослідниці інформацією, одна з підробок зі скарбу, знайденого в Рогачові, наявна у приватній колекції в Одесі³¹.

Рис. 4. БДУ. Скарб тогочасних підробок монет Царства Польського номіналом 10 грошів 1840 р. Інв. № 4958-5440

²⁸ Биткин В. В. Сводный каталог монет России. Часть II (1740–1917). Киев: Юнона-Монета, 2003. С. 1018.

²⁹ Terlecki W. Polityka monetarna Banku Polskiego w dobie Powstania listopadowego. Wiadomości Numizmatyczne. Rok VI. Warszawa, 1962. Zesz. 1 (19). S. 30–35.

³⁰ Колобова И. Н. Монеты восстания 1830–1831 г. на территории Беларуси. *Materiały z I Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Wspólne dzieje pieniądza. Białoruś, Litwa, Polska, Ukraina.* (Supraśl, 20–22.X.1994). Warszawa, 1996. S. 135.

³¹ Колабава І. Н. Скарбы фальшываманетчыкаў са збораў нумізматычнага кабінета Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Мінск: БДУ, 2008. Вып. 4. С. 55–59.

Іншими популярними іноземними монетами в грошовому обігу Царства Польського були золоті дукати Голландії, підробки яких виявили в Каліському воєводстві. Експерти варшавського монетного двору вивчили монети й 20 березня 1820 р. надіслали негативний висновок щодо їхньої справжності до KRSW³². Повстанська влада також вдавалась до спроб фінансової диверсії шляхом ввезення через територію Польщі до інших губерній Російської імперії виготовлені за кордоном фальшиві російські асигнації різного номіналу. Так, 16 квітня 1831 р. до Управління новоросійського генерал-губернатора надійшло повідомлення про наміри польських повстанців переправити до м. Одеси та м. Бердичева фальшиві російські асигнації, залучивши до цього банкіра з широкими зв'язками, уродженця м. Тикоцина, який мешкав у м. Бродах – єврея Олександра Сюскина Мінца³³.

Після придушення Польського повстання 1831–1832 рр. місцеві монети продовжували підробляти, вже 14 лютого 1832 р. у мешканки м. Ружани (нині Пружанському р-ні Брестської обл. в Білорусі) єврейки Гітлі Шимельової виявили 5 фальшивих злотих, та довели, що затримана не мала відношення до виготовлення підробок, і відпустили її³⁴.

Повстання 1830–1831 рр. призвело до глибокого соціального потрясіння, прагнення польського народу до незалежності від Російської імперії відійшли у підпілля, а викарбувані за той час монети стали символом боротьби, як, наприклад, збережений набір монет у спеціальній коробочці (Рис. 5) – імітація голландського дуката 1831 р., срібні монети номіналом 5 та 2 злотих, дрібні розмінні монети номіналом 10 та 5 грошів, а також касовий білет в 1 злотий 1831 р. Набір був проданий на 72 аукціоні «Giessener Münzhandlung Dieter Gorny» 1995 р.³⁵

Рис. 5. Патріотичний набір учасника Польського повстання 1831–1832 рр. GM Giessener Münzhandlung Dieter Gorny. Auktion 72. Donnerstag, den 4. Mai. München, 1995. Lot 3754

³² AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7690. Kurs a falszowanie monet. Vol. I. S. 118.

³³ Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). Ф. 1 (Управління Новоросійського та Бессарабського Генерал Губернатора). Оп. 200. Спр. 23 (Про спостереження за появою фальшивих асигнацій з Польщі. Пік 1831). Арк. 17.

³⁴ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7693. Kurs a falszowanie monet. Vol. IV (1829–1832). S. 371.

³⁵ GM Giessener Münzhandlung Dieter Gorny. Auktion 72. Donnerstag, den 4. Mai. München, 1995. Lot 3754.

Рис. 6. Тогочасна підробка 5 злотих зразка 1829 р. Знайдено в околицях Львова. Приватна колекція, м. Київ. Розмір 31,44 мм. Вага 11,73 г

До слідства проти фальшивомонетників притягували також військових, що підпадало під юрисдикцію польового аудиторіату чинної армії. Цей орган від 29 серпня 1834 р. розглядав справу підсудного 28-літнього Федіра Жаркова – рядового піхотного фельдмаршала графа Дібича Забалканського полку. Підсудний самостійно відлив у м. Бржезін Полоцького воєводства фальшиву монету по прототипу 1 злотового, щоб придбати алкогольних напоїв та пропити отриманий незаконно прибуток. Виготовлену монету солдат поніс збувати в шинок М. Пугачева, який запідозрив несправжність монети та передав її до владних органів. Відповідно до скоєного злочину аудиторіат прийняв рішення щодо покарання: прогнати рядового Жаркова через 500 чоловіків зі шпіцрутенами три рази, позбавити військового звання та заслати до Сибіру³⁶.

Вибір польських злотих для копіювання не був рідкісним явищем в Україні. У листопаді 1834 р. Васильківський земський суд розглядав справу егеря українського егерського полку Володимира Федорова, який виготовив з олова в алебастрових ливарних формах 35 «півкарбованців», а також монети номіналом 5, 2 та 1 злотий, які вимінював шинкарю неподалік Олександрії (р-ну Білої Церкви в Київській обл.)³⁷. Також у березні 1837 р. комендант тюремного замку в м. Житомирі подав рапорт до київського військового, подільського та волинського генерал-губернатора про виготовлення фальшивих польських 2-зловових монет арештантом Яковом Волковським, який на запит охоронців добровільно віддав саморобну форму та фальшиві 2 злотих. Згідно зі свідченнями осудженого за крадіжку Якова Волковського, який діяв спільно з ув'язненим за виготовлення фальшивих монет Миколою Леонтєвим, фальшивомонетній справі їх навчив ув'язнений за підробку польських 5-зловових монет Мартин Сойченко. Пластинки для виготовлення форми вони добули, відламавши пічну кришку у флігелі, що стояв у тюремному дворі, а необхідні свинець та ртуть принесла дружина Якова Волковського – Анель. Для отримання додаткового матеріалу арештанти відірвали свинцеві гудзики з кафтану

³⁶ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7694. Kurs a falszowanie monet. Vol. V. (1832–1835). S. 212–213 odw.

³⁷ Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.). Ф. 185 (Васильківський міський магістрат). Оп. 1. Спр. 618 (Справа про рядового егерського полку Федорова та міщанина Островського, звинувачуваних у виготовленні фальшивої срібної монети. Рік 1834–1836). Арк. 6.

іншого арештанта Мітона, а справжній двозлотник для копіювання випросили в арештанта Станіслава Гурлова, повернувши монету після виготовлення зліпка йому назад. Для досягнення потрібної температури плавлення свинцю арештанти роздували вугілля в кімнаті поблизу тюремної бані. Таким способом тюремним фальшивомонетникам вдалося виготовити шість двозлотових монет, п'ять з яких вони розміняли через пересильних арештантів. Керівництво тюрми та інші арештанти стверджували, що отримати необхідні для виготовлення монет матеріали неможливо через суворий контроль над відвідувачами та їхній постійний обшук, а також через те, що Волковський та Сойченко останнім часом не топили бані, де за їхньою версією і відбувалося виготовлення монет, хоча кришка печі у флігелі тюремного двору і справді була відламана. Та згодом слідство встановило, що виготовлення фальшивих монет у тюрмі стало можливим через змову арештантів із тюремним наглядачем Свідерським, який сприяв злочинцям матеріалами та згодом був осуджений Волинською карною палатою³⁸.

16 червня 1837 р. фальшивий польський 2-злотовий було виявлено в арештанта Ямпільської тюрми Степана Резанова. За його словами, він отримав його від корчмаря Хайма, що жив за 5 верст від Бердичева³⁹.

На польському нумізматичному аукціоні Маріуша Марциняка були продані надзвичайно цікаві підробки. Для візуальної демонстрації різниці між справжніми монетами та їхніми тогочасними підробками в одному лоті було продано одразу дві монети: 5 злотих державного зразка 1830 р. та виготовлений за прототипом цієї монети фальсифікат⁴⁰ (Рис. 7).

Рідкісними та не менш цікавими є підробки паперових грошових знаків – асигнацій, кредитних білетів та грошових сурогатів. Серед тогочасних підробок паперових грошових знаків у Польщі виділимо фальшивий касовий білет у 5 злотих зразка 1830 р. (Рис. 8), проданий на аукціоні «Warszawski Centrum Numizmatyczne»⁴¹. Фальшива банкнота має серію A 1315160, а також підписи T. Szymanowski та L. Plater.

Через часті фальшування російських кредитних білетів та обігових монет у м. Кам'янці-Подільському та м. Бердичеві (карбованих для Польщі 1- та

³⁸ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора). Оп. 146. Спр. 99 (Справа по виготовленню в Острозі фальшивої монети арештантом Волковським. Рік. 1837). Арк. 8–24.

³⁹ ЦДІАК України. Ф. 442 (Канцелярія Київського військового, Подільського та Волинського Генерал-Губернатора). Оп. 146. Спр. 288 (Справа по рапорту Бердичівського поліцмейстера про знайдений у тамтешнього арештанта Степана Резанова фальшивого двозлотовика. Рік. 1837). Арк. 2–23в.

⁴⁰ Gabinet Numizmatyczny D. Marciniak. Lot 244582. URL: [https://archiwum.gndm.pl/a,1519-5-zl-1830-KG-oryginal-i-fals-\(z-epoki-\),rid,244582.html](https://archiwum.gndm.pl/a,1519-5-zl-1830-KG-oryginal-i-fals-(z-epoki-),rid,244582.html). Title from screen (дата звернення: 01.04.2018).

⁴¹ Warszawski Centrum Numizmatyczne. Lot 81305. URL: <http://wcn.pl/archive/81305?q=fals>. Title from screen (дата звернення: 01.04.2018).

Рис. 7. Царство Польське, 5 злотих 1830 р. державного зразка та виконана за прототипом цієї монети тогочасна підробка з олова

Рис. 8. Фальшиві 5 злотих зразка 1824 р. Серія А 1315160

2-злотовок), Міністерство фінансів Австрійської імперії від 2 листопада 1858 р. заборонило прийом у місцевих касах російських грошей⁴².

Монету номіналом 10 грошів зразка 1840 р. (яку продовжували карбувати і в наступні роки тими самими штемпелями) фальшивомонетники не дарма обрали як прототип, адже її можна впевнено назвати однією з найпоширеніших монет свого часу⁴³. Польський дослідник Я. Рафаль також описує відомий екземпляр підробки 10 грошів зразка 1840 р., виготовлений з монети 1 гріш, що певний час мали схожі елементи дизайну⁴⁴. В. Узденіков так описує технологію виготовлення цих підробок: «... мідні 1-грошові монети покривались тонким шаром олова, а на їхній реверс, справа від цифри “1”, наплавлявся більш товстий шар олова, а з цього нашарування вирізалась

⁴² Огуй О. Д. Фальшування монет у період Австрійської та Золотої коронової валют на Буковині (на архівному матеріалі). *Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. Матеріали Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання»* (Чернівці, 22–23 травня 2004 р.). Вижниця: Черемош, 2004. Ч. 2. С. 74.

⁴³ Синчук И. И. Фальшивые оловянные монеты XIX–XX вв. из Западной Беларуси: деградация технологических традиций. *Нумізматика і фалеристика* (Київ). 2007. № 4. С. 10.

⁴⁴ Rafal J. Uwagi do artykułu chronologia dziesięciogroszówek Królestwa Polskiego z data 1840. *Biuletyn Numizmatyczny*. Warszawa, 2011. Nr. 2 (362). S. 141.

цифра «0»). Така фальсифікація з'явилась через ідентичне зображення аверсу обох монет. В подальшому для протидії цьому виду фальшування дизайн монет номіналом 1 гріш біло змінено, номінал стали позначати прописом «JEDEN», а не цифрою «1»⁴⁵.

Фальшиві монети за прототипом грошів **та злотих і монет подвійного номіналу**, що виготовляли на Варшавському монетному дворі, є серед знахідок в Білорусі. Дослідник І. Сінчук публікує фальшиві олов'яні монети номіналом 5 злотих зразка 1829 р., виявлені в околицях м. Кобрин⁴⁶. Свідчення про підробку монет для Польщі подвійного номіналу у злотих/копійках І. Колобова зафіксувала у фондах Мінського повітового суду в НІАРБ. Так, у 1864 р. у Мінському повіті виявили фальшиві 30 копійок / 2 злоті зразка 1837 р.⁴⁷.

Найвище ухвалене «Укладення про покарання карні та виправні», затверджене імператором 15 серпня 1845 р. за № 19283, встановлювало обмеження для ввезення іноземної монети з білону для уникнення збитків від її обігу, хоча окремо була примітка, що «Польська злотова монета найвищого номіналу, а в Бессарабії та м. Одесі і турецька золота монета, не вважаються білоном»⁴⁸.

1 вересня 1837 р. уряд Люблінського воєводства повідомив окружного комісара м. Грубешева про виявлення фактів збуту фальшивих литих олов'яних російських рублів під час сплавляння товарів з м. Гданська вздовж річок. Збувальники, повертаючись до Пруссії, обмінювали їх у шинках на горілку чи пруські талери⁴⁹. Якщо на початковому етапі входження польських земель у склад Російської імперії на території царства підробляли іноземні монети Пруссії та Голландії, то вже у другій чверті XIX ст. набуває популярності підробка монети загальнодержавного зразка.

Загалом протягом 1840–1850 рр. у Царстві Польському за отриманими повідомленнями з ЕЗДП налічувалась така кількість видів підробок, що уряд висловив найбільше занепокоєння, розіславши опис видів підробок по губерніях⁵⁰: 100 рублів – 2 види, 50 рублів – 7 видів, 25 рублів – 21 вид, 10 рублів – 15 видів, 5 рублів – 11 видів, 3 рублі – 21 вид, 1 рубль – 5 видів. Як бачимо, найпопулярнішим зразком для фальсифікації серед кредитних білетів 1843 р. стали грошові знаки номіналом 25, 10 та 3 руб.

⁴⁵ Уздеников В. В. Монеты России XVIII – начала XX века. Очерки по нумизматике. Москва, 1994. С. 150–151.

⁴⁶ Синчук И. И. Фальшивые оловянные монеты XIX–XX вв. из Западной Беларуси: деградация технологических традиций. *Нумизматика і фалеристика*. 2007. № 4. С. 8.

⁴⁷ Колобова И. Н. О подделке «российско-польской» монеты Варшавского монетного двора. *Studia i Materiały «Forum Numizmatyczne, Pieniądz I Mennice»*. Białystok, 2016. № 1. S. 94–96.

⁴⁸ Деммени М. Сборник указов по монетному и медальному делу в России, помещенных в Полном Собрании Законов с 1649 по 1881 г. С.-Петербург: Издание Вел. Кн. Георгия Михайловича, 1887. Вып. 3. С. 240.

⁴⁹ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7696. Kurs a falszowanie monet. Vol. VII. (1837–1838). S. 172.

⁵⁰ AGAD. Zespol 191. KRSW. Sygnatura 7702. Kurs a falszowanie monet. Vol. XIII. (1854–1858). S. 5–515.

У січні 1872 р. під підозру у ввезенні на територію Царства Польського фальшивих кредитних білетів потрапив єврей Хайм Вольф. За припущенням Полоцького губернатора та органів внутрішніх справ він потенційно міг привозити у Варшаву з метою збуту фальшиві російські кредитні білети⁵¹. 20 травня 1896 р. «Галичанин» повідомляє про затримання у Варшаві великої кількості фальшивих півімперіалів, що були виготовлені у високій якості та відрізнялися лише за дзвоном⁵².

Фальшиві російські монети загальнодержавного зразка, з високою імовірністю виявлені на території Польщі, збережено в зібранні НМВ. Наведемо аналіз наявних у нумізматичному зібранні НМВ тогочасних підробок монет Російської імперії.

- Тогочасна підробка рубля зразка 1892 р. (Рис. 9). Лиття, нанесення покриття. За візуального огляду із засобами оптичного збільшення помітні дефекти лиття. Гурт гладкий, написів немає. Угорі наскрізний отвір, подряпини.
- Тогочасна підробка рубля зразка 1896 р. (Рис. 10). Карбування, олов'яний сплав. Гурт з імітацією напису виконаний пуансонами.
- Тогочасна підробка рубля зразка 1898 р. (Рис. 11). Карбування, олов'яний сплав. Гурт з імітацією напису виконаний пуансонами. Окремі літери гуртової легенди виконані ідентичними пуансонами (такі як «С», «Р», «О», а деякі різними – як літера «А»).
- Тогочасна підробка рубля зразка 1899 р. (Рис. 12). Карбування, покриття. Гурт з імітацією напису, гуртильне кільце зміщене під час карбування, написи нерозбірливі.
- Тогочасна підробка 10 руб. зразка 1899 р. (Рис. 13). Лиття, позолота. Гурт з імітацією напису гравірований за допомогою штихелів.

Рис. 9. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка рубля зразка 1892 р. Інв. № NPO 169793; вага 14,19 г; розмір 33,52 мм

Рис. 10. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка рубля зразка 1896 р. Інв. NPO 169801; вага 14,52 г; розмір 33,68 мм

⁵¹ Archiwum Państwowe w Warszawie (далі – APW). Zespół 1416/II. KGW. Referat i Tajny. Sygnatura. 125. Дело по отзыву Плоцкого губернатора об еврее Хайме Вольфе, подозреваемом в распространении фальшивых кредитных билетов. Rok 1872. S. 1.

⁵² Поддельные полуимпериалы. *Галичанин* (Львов). 1896. Ч. 101. 8 (20) мая. С. 3.

*Рис. 11. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка рубля зразка 1898 р.
Инв. NPO 169810; вага 15,14 г; розмір 33,75 мм*

*Рис. 12. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка рубля зразка 1899 р.
Инв. NPO 169818; вага 17,63 г.; розмір 34,42 мм*

*Рис. 13. НМВ. Російська імперія. Тогочасна підробка 10 руб. зразка 1899 р.
Инв. № NPO 169855; вага 4,76 г; розмір 22,74 мм*

Усі монети різні, як прототиби використано зразки високого номіналу: 1 руб. та 10 руб., що цікаво, адже найпопулярнішими зразками для фальсифікації, згідно з нашим спостереженням, найчастіше були монети номіналом 20 коп. та 1 руб. Варте уваги також і те, що всі монети створені за допомогою різних технологій та окремих технічних прийомів. Більша частина монет виготовлена шляхом покриття поверхневим шаром заготовки із недорогоцінного металу, частина – суцільно зі сплаву, подібного за кольором до срібла, найімовірніше – олова. Гуртові написи нанесені як із застосуванням гуртильного кільця, так і набиті окремими пуансонами чи гравіровані вручну. Така різноманітність використаних прототипів та технологій виготовлення, а також відсутність у фондово-обліковій документації НМВ свідчень про більш точне надходження цих монет наводить на думку про їхнє формування і передачу до музею як окремо сформованої колекції. Наявні підробки мають багато відмінностей – копіюють різні оригінальні прототиби, зроблені за різними

технологіями: мають різні техніки виготовлення заготовки, нанесення поверхневого покриття, імітації гурту тощо. Опрацьовані історичні джерела дають змогу вважати локалізацію в Царстві Польському імовірного центру фальшивомонетництва в м. Лодзь, але щодо причетності саме цих монет до цього центру ми маємо сумнів через широку різноманітність їхніх прототипів та технологій виготовлення.

У попередньому дослідженні ми проаналізували свідчення дореволюційної газетної періодики про підробки грошей, окрім монет загальнодержавного зразка. У Царстві Польському відомі також фальсифікати кредитних білетів загальнодержавного російського зразка⁵³.

Користування пошуковою системою аукціону WCN дало змогу виявити нові продані лоти, що належать до продукції фальшивомонетників імперської доби. Нам вдалось виокремити фальсифікати за прототипом таких монет Російської імперії: 10 коп. 1899 р. (Рис. 14)⁵⁴, 15 коп. зразка 1905 р. (Рис. 15)⁵⁵, а також 50 коп. 1899 р. (Рис. 16)⁵⁶. З високим ступенем імовірності можна припустити, що вказані фальсифікати були свого часу виготовлені в Царстві Польському та знайдені місцевими жителями на території сучасної Польщі.

«Підроблені півімперіали. Згідно з повідомленнями варшавських газет, у м. Варшаві з'явилась значна кількість підроблених півімперіалів. Монети виконані досить мистецьки, мають відповідну вагу та лише дзвоном відрізняються від справжніх»⁵⁷.

Рис. 14. Фальшиві 10 коп. 1899 р., вага 1,56 г

Рис. 15. Фальшиві 15 коп. 1905 р., вага 2,38 г

⁵³ Бойко-Гагарин А. С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года... S. 103–109.

⁵⁴ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 223025. URL: <https://archiwum.gndm.pl/a,1783-Rosja-falsyfikat-z-epokii-10-kop-1899,rid,223025.html>. Title from screen (дата звернення: 01.04.2018).

⁵⁵ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 229712. URL: <https://archiwum.gndm.pl/a,1910-Rosja-FALSZERSTWO-z-epoki-15-kop-1905,rid,229712.html>. Title from screen (дата звернення: 01.04.2018).

⁵⁶ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 290874. URL: <https://archiwum.gndm.pl/a,136-FALSYFIKAT-z-epoki-Rosja-50-kopiejek-1899,rid,290874.html>. Title from screen (дата звернення: 01.04.2018).

⁵⁷ Доморощенный монетчик. *Галичанин*. 1896. Ч. 101. 8 (20) мая. С. 3.

Рис. 16. Фальшиві 50 коп. 1899 р., вага 8,28 г

Перші згадки про виявлення в околицях м. Лодзь фальшивомонетників знаходимо в листопаді 1872 р.: арештований за замах на вбивство дружини і засуджений до двох років ув'язнення у тюрмі м. Серадз (нині Лодзинське воєводство) квартирмейстер при магістраті м. Кутно Владислав Смошинський, вважаючи це своїм обов'язком державного чиновника, дав свідчення, що єврей Хайм Зайдлер, який відбував разом із ним покарання, затриманий з фальшивими кредитними білетами номіналом 50 руб., повернувшись із Лондона, розповів йому по секрету про існування злочинного угруповання. За його словами, мешканець м. Вроцлавека Лейбкес Лакернік їздив до Англії за фальшивими пруськими паспортами і привозив до Росії фальшиві рублі на суму 50 000 руб. Фальшивки в необмеженій кількості євреї купували в Соломона Розебнауа, який мешкав у Лондоні вже понад 20 років і вів розкішний образ життя, а збувальників підробок (регулярно отримував їх з різних місць без власного виробництва) знаходив через земляків під час азартних ігор⁵⁸. «Фальшиві гроші. Днями викриті у місті Лодзь фальсифікатори монет. Дня 5 березня один торговець старого базару поскаржився поліції на Матвія Вічака, що дав йому фальшиву десятикопійчану монету. Вічака відразу обшукали та знайшли в його кишені декілька фальшивих монет 10 та 20 коп. номіналу. Під час обшуку в його приміщенні були знайдені машини для виготовлення монет, гіпсові форми, декілька фальшивих монет та шматки металу. Дружина Вічака визнала, що чоловік її брав участь у підробці фальшивих грошей на вмовляння Осипа Каширака та Андрія Зелінського. Останній же надав навіть Вічаку машину. Всіх трьох заарештували. Вічак, зі слів його дружини, займається підробкою монет вже третій рік»⁵⁹.

Нове повідомлення про фальшивомонетників у м. Лодзь опубліковане в газеті «Смоленский Вестник» від 16 лютого 1910 р.: збут фальшивих дрібних обігових монет відбувався у м. Варшаві⁶⁰, а 28 травня 1911 р. є згадка, що в м. Лодзь затримано ще чотирьох фальшивомонетників, що за допомогою гіпсових форм

⁵⁸ APW. Zespol 1416/II. KGW. Referat i Tajny. Sygnatura. 177. Дело по отзыву Калишского губернатора по предмету производства обыска у приехавшего из Лондона с 50 фальшивыми кредитными билетами еврея Лакерника живущего во Вроцлавке. Rok 1872. S. 1–2.

⁵⁹ Фальшивые гроши. *Галицкая Русь* (Львов). 1892. 3 (15) апреля. № 77. С. 3.

⁶⁰ Телеграммы Смоленского вестника. *Смоленский Вестник* (Смоленск). 1910. 16 февраля. № 37. С. 2.

підробляли гроші⁶¹. 18 жовтня 1911 р. у м. Згеж Лодзинського повіту затримали фальшивомонетника з трьома спільницями, які виготовляли фальшиві монети номіналом 50 коп.⁶² Така кількість фактів свідчить про те, що в період Російської імперії польське м. Лодзь стало центром фальшивомонетництва, виготовлені там підробки переважно збували в інших, навіть досить віддалених регіонах всієї імперії.

Нерідко в джерелах знаходимо відомості про вилучення з великих підпільних майстерень суттєвої кількості готової продукції, яку фальсифікатори не встигли реалізувати. Так, майстерні, які займалися виготовленням значних партій підробок, були виявлені у м. Лодзь, а також у м. Дембніках та Підгуржі (в досліджуваному періоді – передмістя Кракова)⁶³. Окрім місцевого виготовлення фальсифікатів, були спроби ввезення їх з-за кордону, а також збуту у віддалених від місця виготовлення регіонах Кавказу та Сибіру.

Матеріали газет повідомляють, що злочинці в Царстві Польському підробляли досить багато номіналів грошових знаків Російської імперії: кредитні білети вартістю 100, 25, 10, 3 та 1 руб., а також монети вартістю 5 руб. (півімперіал), 10 та 20 коп. за прототипом грошей Австро-Угорської імперії, за зразок використовували банківські білети номіналом 5 кор. (радіше за все йшлося про банкноту в 5 гульденів) та монети в 1 гульден і 10 кр. Ці номінальні види підроблених монет також відповідають найчастіше вживаним монетам та паперовим грошовим знакам в обох імперіях.

Для запобігання обману населення та застерігання громадян від розрахунку фальшивими монетами газети публікували описи відмінних рис фальсифікатів від державних монет, розповідали про невідповідність дзвону, кольору та розміру, викривленість тексту, наявність покриття та відмінності у рисунку. «Підроблені три рублівки. За словами «Гінця», у м. Варшаві з'явилося останнім часом в обігу багато підроблених кредитних білетів трирублевого номіналу. Відрізнити їх від справжніх досить легко. Передусім вони дещо менші від справжніх, колір їхній блідий і, нарешті, підписи на білетах виконані літерами, неначе надламаними посередині та за кольором світлішими за написи на справжніх кредитних білетах»⁶⁴.

Цікавими також вважаємо свідчення щодо професійної належності затриманих польських фальсифікаторів – слюсаря, ювеліра та годинникаря, тобто осіб, які мають навички обробки металів⁶⁵. «Підроблювачі монет. Перед судом присяжних у м. Кракові ведеться розправа проти трьох підроблювачів монет: слюсаря Лука з м. Кракова, годинникаря Дефлікевича так само з Кракова та ювеліра Клінгера з м. Будапешту. Ця «чесна» компанія влаштувала у Дембніках під Краковом фабрику монет. Однак при розділі прибутку Клінгер відчув себе скривдженим та повідомив про все поліції»⁶⁶.

⁶¹ Фальшивомонетчики. *Южная Копейка* (Київ). 1911. 28 мая. № 171. С. 3.

⁶² Фальшивомонетчики. Лодзь. *Южная Копейка*. 1911. 18 октября. № 306. С. 4.

⁶³ Бойко-Гагарин А. С. Фальсификация монет и банкнот в Польше до 1917 года... S. 103–109.

⁶⁴ Подделка трехрублевки. *Киевлянин* (Київ). 1907. № 342. С. 5.

⁶⁵ Бойко-Гагарин А. С. Професійна приналежність фальшивомонетників в сер. XIX – поч. XX ст. *Часопис української історії*. Київ, 2020. Вип. 41. С. 69–77.

⁶⁶ Поддельщики монет. *Галичанин*. 1900. Ч. 61. С. 3.

Як повідомляє «Аккерманское Слово», Дунаєвський розпочав свою діяльність ще в 1908 р. і був причетним до появи фальшивих грошей у м. Баянсушу неподалік м. Харбін⁶⁷, обладку тоді організував добре знаний у тій місцевості служитель Китайсько-Східної залізниці Т. Простаков⁶⁸. Дунаєвського разом із підробленими грошима викрили та затримали, коли він прямував з м. Ніцци до Російської імперії, митники в м. Олександрові виявили у валізі Дунаєвського подвійне дно, заповнене фальшивими грошима. Згодом Дунаєвського передали до суду: «У справі фальшивомонетників Варшавська судова палата після дводенної наради винесла вирок, яким затвердила рішення окружного суду щодо головних винних процесу: Дунаєвського та Евальда, засуджених до десятилітньої каторги. Семерова замість десятилітньої засудили до восьмилітньої каторги. Педасова та Кіреєва – до трьох місяців в'язниці. Двоє виправдані»⁶⁹. Пізніше було затримано й інших спільників банди Дунаєвського, які привозили у Царство Польське фальшиві російські кредитні білети з Ніцци: «Фабриканти фальшивих сторублевих. До м. Москви прибудуть етапом з м. Варшави головні герої “фабрики фальшивих російських сторублевок” у м. Ніцці – Готхард Левенталь та Емілія Володко. Як відомо, французька влада видала їх Росії, їх доправили до пограничного пункту, а звідти перевезли до м. Варшави. Діяльність шайки мала настільки широкий характер, що представники “фабрикантів грошей” Левенталь та Володко діяли у найвіддаленіших куточках Росії – на Кавказі та в Сибіру, у Царстві Польському тощо. Серед розповсюджувачів фальшивих грошей є люди найрізноманітніших професій. В них відбувались обшуки та вилучення, а потім вони відправлялись у м. Москву. Цікаво зазначити, що зазвичай вони один одного не знали і до тюрми знайомі не були. Діяли особливі роз'їзні агенти “комівояжери”, що збували “товар із Ніцци”. Левенталь та Володко будуть поміщені до Бутирської пересильної тюрми, де вже перебуває близько 20 осіб, заарештованих за цією справою»⁷⁰. «Фальшиві кредитки. Київський губернатор повідомляє керівникам поліції Київської губ., що внаслідок припису головного начальника постачання армії Південно-Західного фронту головний керівник округу засвідчив, що в м. Кракові трапляється багато російських паперових грошей – 10-, 25- та 100-рублевого номіналу з датою 1909. Можливо, що вони підроблені, тому рекомендується ставитись з особливою обережністю до прийому цих грошей від приватних осіб»⁷¹.

Заразом серед підробок кредитних білетів Російської імперії виділяються білети номіналом 3 руб. Фальшивомонетники відтворювали цей середній номінал, щоб мінімізувати ризик швидкого викриття підробки (при цьому фальсифікат виконував свою головну функцію вже після першої ж угоди), хоч номінал був

⁶⁷ Фабрика фальшивых ассигнаций. *Аккерманское Слово* (Аккерман). 1913. 28 мая. № 420. С. 3.

⁶⁸ Монетный двор на реке Сунгари. *Черниговское Слово* (Чернигов). 1908. 5 сентября. № 530. С. 3.

⁶⁹ Ведомости одесского градоначальства (Одесса). 1915. № 110. С. 3.

⁷⁰ Фабриканты фальшивых сторублевок. *Полтавский Вестник* (Київ). 1913. № 3118. 3 мая. С. 4.

⁷¹ Фальшивые кредитки (Київ). 1915. № 443. С. 4.

невеликим, але достатнім для вигоди у його фальсифікації. «Підробка кредитних білетів. Петроград. “Лодзер Цайтунг” повідомляє, що у м. Варшаві з’явилися в обігу підроблені кредитні білети 3-рублевого та рублевого номіналу. Досить імовірно, що таке виробництво фальшивих грошей, якщо не заохочується, то, мабуть, не карається німецькою владою»⁷².

Влітку 1913 р. фальшиві рублеві монети було виявлено в околицях м. Білостоку: «Мистецьки виконані, вони нічим із зовнішнього боку не відрізняються від справжніх. Про фальсифікацію свідчить лише деяка легковагість монети та відсутність дзвону»⁷³.

Зразки фальшивих монет та банкнот, які є німими свідками подій Першої світової війни, відомі і на колекційному ринку. Нумізматичний аукціон «Gabinet Numismatyczny D. Marciniak» декілька разів виставляв на продаж підробки: 15 коп. 1914 р. (Рис. 17)⁷⁴, 50 польських марок 1916 р.⁷⁵, а також фальшивий рубль для м. Лодзь 1915 р.⁷⁶.

Рис. 17. Фальшиві 15 коп. 1914 р., вага 2,53 г

Окрім підробки засобів платежу, фальсифікатори не обійшли увагою і цінні папери та інші документи. Часто на сторінках газетної періодики повідомляли про шахрайство та махінації з векселями і їхньою підробкою, що також несло суттєву вигоду, частіше навіть більшу, ніж збут підроблених кредитних білетів, адже суми, отримані за допомогою підроблених векселів, могли бути значно більшими за найбільший номінал банкнот. У харківській газеті «Черная сотня» читаємо: «Польські пани. У Кракові заарештований польський граф Генріх Потоцький за те, що він за підробленим векселем отримав до ста тисяч корон. Подібний випадок з ним вже був раніше, але він викрутився: тепер навряд»⁷⁷. В газеті «Галицкая Русь» знаходимо досить цінні свідчення про затримання та суд над організованою групою, яка

⁷² Подделка кредитных билетов. Петроград. *Вечерняя газета* (Киев). 1916. № 1246. С. 2.

⁷³ Фальшивые рубли. *Голос Белостока* (Белосток). 1913. 6 июня. № 129 (874). С. 3.

⁷⁴ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 276412. URL: <https://archiwum.gndm.pl/a,1026-Rosja-10-i-20-kop-1914-+-FALS-z-Epoki-15-kop,rid,276412.html>. Title from screen (дата звернення: 01.04.2018).

⁷⁵ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 2683877951. URL: <http://archiwum.niemczyk.pl/page/2683877951/polska-50-marek-polskich-1916-jeneral-fals-st>. Title from screen (дата звернення: 01.04.2018).

⁷⁶ Gabinet Numismatyczny D. Marciniak. Lot 253895. URL: <https://archiwum.gndm.pl/a,2907-Lodz-1-rubel-1915-ze-stemplem-FALSYWY,rid,253895.html>. Title from screen (дата звернення: 01.04.2018).

⁷⁷ Польские паны. *Черная Сотня* (Харьков). 1907. № 27. С. 4.

підробляла свідоцтва про закінчення гімназії. Злочинці отримали досить щадне покарання – тюремне ув'язнення терміном від трьох тижнів до пів року. Редакція газети наголосила, що за такі злочини карати потрібно суворіше⁷⁸.

На відміну від загальнодержавних монет, монети високого номіналу Царства Польського мали, крім складного рисунка орла на аверсі, також портрет імператора і легенду на реверсі⁷⁹. Це значно ускладнювало роботу фальшивомонетників над інструментами виготовлення підробок.

Проаналізувавши викладене вище, можемо зробити висновок щодо особливостей фальшування грошей у Царстві Польському. Перебуваючи в складі Російської імперії, Царство Польське мало власну монету, що паралельно із грошима загальнодержавного зразка також стала прототипом для незаконного виготовлення. Локальною особливістю місцевого грошового обігу в Царстві Польському була наявність монет сусідньої Пруссії в грошових розрахунках місцевих жителів, що викликало появу підробок найрізноманітніших пруських талерів.

Протягом 1820–1830 рр. російська влада для запобігання завезенню з Англії підробок надала розпорядження з перевірки всіх євреїв, які поверталися з Англії до Російської імперії через різні порти й міста Пруссії. Матеріали історичних архівів чітко демонструють причетність польських патріотичних антиросійських таємних організацій до навмисного ввезення та збуту в Російській імперії фальсифікатів кредитних білетів.

Повстання 1830–1831 рр. призвело до глибокого соціального потрясіння, а також тимчасової зміни специфіки підробки монет в регіоні. Повставши проти російського уряду та потребуючи закупівлі з-за кордону продовольства та зброї, поляки налагодили карбування повноцінної монети за зразком голландських дукатів 1831 р. У процесі дослідження знахідок фальшивих монет за прототипом 10 грошів нам вдалось виявити монету із датою «1829», свідчень про карбування якої в нумізматичних каталогах немає, що визначає її як тогочасну підробку.

В Україні часто обирали для фальшування польські злоті, джерела містять багато відомостей про виготовлення та виявлення таких підробок на Волині. Особливістю судочинства над фальшивомонетниками в Царстві Польському було те, що суди мали право розглядати справи лише поляків, затриманих у Польщі, справи фальшивомонетників з інших губерній Російської імперії передавали російським судам.

Підробляли й паперові грошові знаки: асигнації, кредитні білети та грошові сурогати. Хоч нам поки не вдалось відшукати свідчень про їхню підробку в українських історичних архівах, такі артефакти трапляються в продажу на польських нумізматичних аукціонах.

Популярною для підроблення в сер. XIX ст. була монета номіналом 10 грошів зразка 1840 р. Фальшиві монети за прототипом грошів та злотих і монет подвійного

⁷⁸ Подделка школьных свидетельств. *Галицкая Русь* (Львов). 1891. 12 (24) ноября. Ч. 179. С. 3.

⁷⁹ Середа А. В. Оформление монет Царства Польского в первой половине XIX в. *Тезисы докладов и сообщений. Восемнадцатая Всероссийская нумизматическая конференция* (Москва; Коломна, 20–25 апреля 2015 г.). Москва, 2015. С. 202–204.

номіналу, що виготовлялись на Варшавському монетному дворі, переважно знаходять у Білорусі.

На монетах високого номіналу Царства Польського, крім складного рисунка орла на аверсі, був також портрет імператора і легенда на реверсі, що ускладнювало роботу фальшивомонетників. Якщо на початковому етапі входження польських земель у склад Російської імперії на території царства підробляли монети Пруссії та Голландії, то вже в другій чверті XIX ст. набуває популярності фальшування монет загальнодержавного зразка. Своєрідним центром фальшивомонетництва стає польське м. Лодзь, хоч збувають виготовлені підробки переважно в інших, часто віддалених регіонах імперії.

Злочинці в Царстві Польському підробляли досить багато номіналів грошових знаків Російської імперії: кредитні білети вартістю 100, 25, 10, 3 та 1 руб., а також монети вартістю 5 руб. (півімперіал), 10 та 20 коп. Як прототипи використовували гроші Австро-Угорської імперії, банківські білети номіналом 5 кор. та монети в 1 гульден та 10 кр.

REFERENCES

Bitkin, V. V. (2003). *Svodnyi katalog monet Rossii* (Vol. II). Kyiv: Yunona-Moneta [in Russian].

Boiko-Haharin, A. S. (2020). Profesiina prynalezhnist falshyvomonetnykiv v ser. XIX – poch. XX st. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 41, 69–77. DOI: 94.10347/2522-4111.2020.41.1.9 [in Ukrainian].

Boiko-Haharin, A. S. (2017). *Falsifikacyia monet i banknot v Polshe do 1917 goda po materialam ukrainskoi gazetnoi periodiki. Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*, 103–109 [in Russian].

Boiko-Haharin, A. S. (2017). Polovina matricy falshivomonetchika dlia poddelki rublia Nikolaia II Romanova. *Bankay'ski vesnik*, 12 (653), 57–58 [in Russian].

Demmeni, M. (1887). *Sbornik ukazov po monetnomu i medalnomu delu v Rossii, pomeshhennyh v Polnom Sobranii Zakonov s 1649 po 1881 g.* (Vol. 3). Saint Petersburg: Izdanie Vel. Kn. Georgiia Mikhailovicha [in Russian].

Kolabava, I. N. Skarby falshyvamanetchykau sa zborau numizmatychnaga kabineta Belarusskaga dziazhaunaga universitieta. *Krynicaznaustva i specyialnyia gistarychnyia dyscypliny*, 4, 55–59 [in Belorussian].

Kolobova, I. N. (1996). *Monety vosstaniia 1830–1831 g. na territorii Belarusi. Proceedings of the International Numismatic Conference: Wspolne dzieje pieniadza. Bialorus, Litwa, Polska, Ukraina*, (p. 135), Supraśl, 20–22 zhovtnia 1994. Warszawa [in Russian].

Kolobova, I. N. (2016). O poddelke «rossiisko-polskoi» monety Varshavskogo monetnogo Dvora. *Forum Numizmatyczne, Pieniadz I Mennice*, 1, 94–96 [in Russian].

Kotsur, V. P., & Boiko-Haharin, A. S. (2019). Napoleon russian forged assignations in Naddniprianshchyna (over Dnipro land). *East European historical bulletin*, 11, 66–77 [in English].

Ohui, O. D. (2004). Falshuvannia monet u period Avstriiskoi ta Zolotoi koronovoi valiut na Bukovyni (na arkhivnomu materialy). Proceedings of the Scientific Conference: R. F. Kaindl i ukrainska istorychna nauka. Mizhnarodnyi naukovi seminar «Kaindlivski chytannia», (pp. 74), Chernivtsi, 22-23 travnia 2004. Vyzhnytsia: Cheremosh [in Ukrainian].

Orlik, S. V. (2018). Rossiiskie falshyvye kreditnye bilety v Galicii v roky Pervoi mirovoi voyny. *Bankauski Vesnik*, 2, 51–54 [in Russian].

Orlyk, S. V. (2015). Ukrainske povitove misto i velyka viina: prodovolchi problemy ta rist tsin. *Problemy ukrainskoi istorii*, 23, 114–133 [in Ukrainian].

Orlyk, S. V. (2018). *Finansova polityka rosiiskoho uriadu na okupovanykh terytoriiakh Halychyny i Bukovyny v period Pershoi svitovoi viiny (1914–1917 rr.)*. Bila Tserkva: Pshonkivskiy O. V. [in Ukrainian].

Orlyk, S. V., & Boiko-Haharin, A. S. (2017). Falshyvomonetnytstvo v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi numizmatychnyi shchorichnyk*, 1, 143–164 [in Ukrainian].

Orlyk, V. (2006). Yehor Kankrin i fiskalna polityka Rosiiskoi imperii v Pravoberezhnii Ukraini v druhii chverti XIX st. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*, 13, 97–110 [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2007). *Podatkova polityka Rosiiskoi imperii v Ukraini v doreformeniyi period: monohrafiia*. Kirovohrad: Imeks-LTD [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2008). Metodolohichni aspekty doslidzhennia problem podatkovoi polityky v ukrainskykh huberniiakh Rosiiskoi imperii u pershii polovyni XIX st. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 187–195 [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2010). Dozhovtneva finansovo-pravova literatura yak dzherelo do vyvchennia problem finansovoi polityky uriadu Rosiiskoi imperii kintsia XVIII pochatku XX st. *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 2. Retrieved from http://www.nbu.gov.ua/e-journals/INB/2010-2/10_orlyk.pdf [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2011). Derzhavni finansy Rosiiskoi imperii pershoi polovyny XIX st.: stan ta osnovni tendentsii. *Naukovyi visnyk Izmail'skoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu*, 30, 96–108 [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2011). Do pytannia metodolohii doslidzhen problem ekonomichnoi istorii Rosiiskoi imperii. *Problemy istorii Ukrainy XIX pochatku XX st.*, 18, 59–64 [in Ukrainian].

Orlyk, V. M. (2003). Kazenni palaty v systemi finansovoho upravlinnia Rosiiskoi imperii v kintsia XVIII – u XIX st. (na materialakh Kyivskoi hubernii). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 66–73 [in Ukrainian].

Rafal, J. (2011). Uwagi do artykulu chronologia dziesiecigroszowek Krolewstwa Polskiego z data 1840. *Biuletyn Numizmatyczny*, 2, 362 [in Polish].

Sereda, A. V. (2015). *Oformlenie monet Tsarstva Polskogo v pervoi polovine XIX v.* Proceedings of the Scientific Conference: Vosemnadsataia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferentsiia, (pp. 202–204), Moscow-Kolomna, 20-25 aprelia 2015. Moscow [in Russian].

Sinchuk, I. I. (2007). Falshivyye oloviannyie monety XIX – XX vv. iz Zapadnoi Belarusi: dehradatsiia tekhnologicheskikh traditsiy. *Numizmatika i faleristika*, 4, 8 [in Russian].

Terlecki, W. (1962). Polityka monetarna Banku Polskiego w dobie Powstania listopadowego. *Wiadomosci Numizmatyczne*, 1 (19), 30–35 [in Polish].

Uzdenikov, V. V. (1994). *Monety Rossii XVIII – nachala XX veka. Ocherki po numizmatike*. Moscow [in Russian].

Andrii BOIKO-HAHARIN

PhD

Head of the Sector of Problems of Stock Work

National Museum of History of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4610-3665>

e-mail: boiko.gagarin@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-75-98

FAKE COINS OF THE POLISH KINGDOM IN THE MONETARY CIRCULATION OF THE UKRAINIAN LANDS

Being a part of the Russian Empire, in the Kingdom of the Polish were own coins, which in parallel with the money of the national sample also became a prototype for counterfeit manufacturing. The regional peculiarity of the money circulation in the Kingdom of Poland was the presence of coins of neighboring Prussia in cash payments among the locals, which caused the appearance of the counterfeits of various Prussian thalers.

During 1820–1830 the Russian authorities ordered the inspection of all Jews returning from England to the Russian Empire through various ports and cities of Prussia to prevent the importation of counterfeits from England. Historical archives clearly demonstrate the involvement of the Polish patriotic anti-Russian secret organizations in the deliberate import and sale of credit bills forgeries inside the Russian Empire.

The Polish uprising of 1830–1831 led to a deep social upheaval, as well as a temporary change in the specifics of counterfeiting in the region. Having rebelled against the Russian government, the insurgents needed to make purchases of food and weapons from abroad, so the Poles needed to mint a quality coin. It resulted in a decision to mint an imitation of the Holland ducats in 1831 at Warsaw mint. In the process of investigating the findings of counterfeit coins for the prototype of 10 grosz coins, we also managed to find a coin with the date «1829», evidence about the minting of which during this year is missing in the numismatic catalogs, so we can define it as an old counterfeit.

The choice as a specimen for the counterfeiting of the Polish zloty was not a rare occurrence in Ukraine lands. The archival materials contain numerous testimonies about the production and detection of similar fakes in the Volyn region. The archival materials reveal the characteristics of legal proceedings against counterfeiters at this time in the Kingdom of Poland, whose courts had the right to judge only Poles (not Russians) detained in Poland;

Rare and equally interesting are counterfeits of paper money – assignments, credit bills, and money surrogates. Today we have not been able to find evidence of their counterfeiting in the national historical archives of Ukraine, such artifacts we have noticed only on sale at Polish numismatic auctions.

The 10 grosz denomination coin of the 1840 year of mint can be confidently called one of the most common coins of its time, including one of the most common counterfeiting prototypes of the Polish coins in the middle 19th century. Counterfeit coins for the prototype of the double-denomination coins produced at the Warsaw mint are mostly noted in the finds of modern Belarus.

In contrast to the national coins, the high denomination of the Kingdom of Poland has not only a complex eagle drawing on the obverse but also a portrait of the emperor and a legend on the reverse. This fact made it much more difficult for counterfeiters to work and reproduce it. If at the beginning stage of the entering of the Polish lands to Russian Empire on the territory of the kingdom there was a forging of foreign coins – Prussian thalers and Hollandian ducats, then in the second quarter of the XIX century counterfeiting of the coins of the nationwide sample become more popular.

A large number of facts shows that during the Russian Empire, the Polish city of Lodz became the center of counterfeiting, selling manufactured counterfeits mainly in other, even far regions of the whole empire.

Based on the material of the newspaper notes, it is also known that the criminals in the Kingdom of Poland were falsified by a fairly wide range of denominations of Russian Empire banknotes: credit bills value of 100, 25, 10, 3 and 1 rubles, as well as 5 rubles coin denominations (half imperial coins), 10 and 20 kopecks. As the prototype of the money of the Austro-Hungarian Empire, there were reproduced by the counterfeiters the banknotes of 5 corona and coins denominations of 1 gulden and 10 kreutzer.

Keywords: counterfeiting, Russian Empire, Kingdom of Poland, sources of study, museum collections, numismatic auctions.

Олена АРКУША

кандидатка історичних наук

старша наукова співробітниця відділу

«Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-2541-6603>

e-mail: o_arkusha@yahoo.com

ОБРАЗИ РУСИ ТА РУСИНІВ У ПРИВАТНІЙ КОРЕСПОНДЕНЦІЇ ПОЛЬСЬКИХ АРИСТОКРАТОК ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Приватна кореспонденція жінок із польських аристократичних родин XIX ст. є великим самостійним корпусом джерел, який відображає світоглядні, політичні й повсякденні уявлення та практики свого часу. Стаття є спробою вловити «українську тему» в повсякденному спілкуванні родин польських аристократів у Галичині. Протягом XIX ст. світ польської аристократії залишався відгородженим від решти суспільства соціальними бар'єрами. Уявлення жінок цього середовища визначали: родинні традиції, в яких значну роль відігравали історичні міфи та стереотипи про цивілізаційну місію Польщі в Східній Європі; висновки, винесені зі спілкування з політично активними чоловіками з родинного й товариського середовища, з-поміж яких переважало зверхнє й легковажне трактування українців як «перешкоди» до вирішення насправді важливих питань; власні спостереження і враження від зустрічей із місцевими русинами, які переважно зводилися до домашньої служби, робітників, інколи греко-католицьких священників. Згадки про українців на сторінках приватної кореспонденції польських аристократок трапляються нечасто, утім, опрацювання значного її масиву дає змогу вловити певні тенденції та змодельовати основні підходи. До найбільш виразно акцентованих тем, які були пов'язані з українцями, належали: романтичні уявлення про звитяжне минуле польських «захисників європейської цивілізації» в українських степах; милування українськими пейзажами (Карпат, Поділля, Південної України), складовою яких ставав колорит місцевого населення; зверхнє ставлення до української культури, яке впливало з політичних упереджень і незнання мови; рідше – прагнення долучитися до цивілізаційних перетворень українського суспільства. Віддалений від реального життя стінами панського маєтку, цей образ приховував у собі можливості великих відкриттів, які довелося згодом робити його носителькам після швидкої руйнації звичного для себе світу.

Ключові слова: українсько-польські відносини в Галичині другої половини XIX – початку XX ст., польська аристократія, приватна кореспонденція XIX ст., національні стереотипи, жіночі тексти XIX ст.

Приватна кореспонденція в широких масштабах є явищем XIX ст. Завдяки зростанню загальної освіченості листи стали добрим способом підтримки зв'язків між рідними і знайомими. Одночасно з процесами модернізації та урбанізації, появою нових видів транспорту, зміною уявлень про час і простір мобільність людей зростала: вони їздили на навчання, роботу, відпочинок. Для родин аристократів звичним було мати сімейне гніздо (двір, палац) у сільській місцевості та будинок (палац, квартиру) в місті. Жінки з дітьми зазвичай проводили теплі місяці за містом, тоді як чоловіків затримували у Львові або Відні справи, часто – засідання парламенту чи сейму. Виїжджали також на лікування і відпочинок. У всіх таких випадках контакт із родиною підтримували через листування. Загалом у XIX ст. листів писали чимало. За цим заняттям переважно проводили по кілька годин двічі-тричі на тиждень; робили це здебільшого за власним письмовим столом у кабінеті, людину, яка займалася кореспонденцією, зайвий раз не турбували, тобто за нею в цей час визнавали право на приватність, а саме написання листів вважали важливою справою.

Викладення, а почасти навіть і формування поглядів у кореспонденції стало одним із наслідків процесів модернізації, під знаком якої проходило XIX ст. Саме «у XIX столітті людина перемогла найлютішого свого ворога – простір. Тільки зараз відчула вона себе правителем світу і могла розпочинати його експлуатацію на повну»¹. Прокладення шляхів сполучення й нові види транспорту пришвидшили курсування кореспонденції між адресатами і зробили можливим її функціонування саме як розмови між респондентами, а не епізодичної звістки про себе. Іншим аспектом модернізації стало ламання станових бар'єрів. Відомо, що аристократія жила у власному, закритому для сторонніх світі, який виходив поза межі національних і політичних кордонів. Він був цілком комфортним для причетних до нього, адже саме там ухвалювали найважливіші рішення.

Однак у досліджуваний період цей світ опинився напередодні докорінних руйнувань. Відкриті соціальні ліфти виносили наверх інтелектуалів та підприємців, а демократизація суспільних відносин віщувала зрівняння громадянських прав. До нового світу аристократам належало якось пристосуватися. Під тиском модернізації, стверджував польський історик Станіслав Василевський, «духовний і фізичний вигляд людини мінявся мало не на очах. З істоти, що збавляє порожнє життя на паркетах салонів, вона перероджується на сучасну робочу людину. І мимоволі зауважує поруч себе істоту, про існування якої взагалі могла досі не знати, не думати і ним не клопотатися: робітника»². У Східній Галичині з високою дозою ймовірності цим «робітником», який несподівано потрапив у поле зору аристократії, міг виявитися українець.

Відправною точкою для дослідження стало спостереження про те, що «українська тема» в тексти жінок із польського аристократичного середовища потрапляла нечасто. Можна переглянути не одну архівну справу з приватного листування тогочасної мешканки Східної Галичини обсягом до тисячі аркушів і не знайти про українців жодної згадки. Робоча гіпотеза полягала в тому, що тогочасні українці, які жили поряд і мали національний рух, що міцнів, були присутніми в інформаційному

¹ Василевський С. Життя польське у XIX столітті. Київ: Темпора, 2015. С. 15.

² Там само.

просторі, передусім у пресі, мали «про-никати» у свідомість відмежованих від них соціальними й національними бар'єрами польок-аристократок та формувати про себе якийсь набір уявлень, нехай навіть віддалених від реальності й насичених стереотипами. Мета статті – схарактеризувати корпус приватної кореспонденції польських аристократок Галичини другої половини XIX – початку XX ст. як історичне джерело, встановити місце, яке займають у ньому згадки про Русь та русинів, і виокремити ті їхні образи, які можна вважати типовими.

За слушним твердженням польської дослідниці Дороти Фельценльобен, тексти аристократок займають проміжне становище між насиченими політичними подіями й характеристиками знаних діячів записами постатей «першого плану» – дружин королів і керівників держав або ж державних діячів, та жінками, чий світ був замкнений межами дому, приватних взаємин і побутом³. Аристократки здебільшого відігравали роль сполучної ланки між цими групами, оскільки, керуючи домом, вони одночасно мали широке коло спілкування серед політичних та інтелектуальних еліт, а високий рівень освіти давав не одній із них змогу брати діяльну участь не лише в житті чоловіка, а й у його політичних і громадських справах. Загальновідомою й неодноразово підтвердженою на практиці є більша емоційність і образність жіночого письма порівняно з чоловічим, ознакою якого є увага до фактів та описовості⁴.

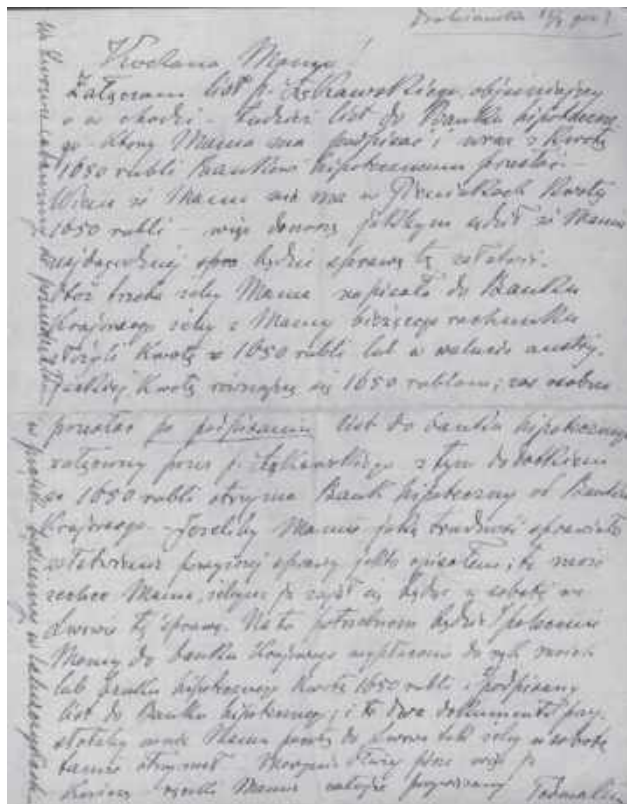
Основними респондентами для дорослої жінки ставали її батьки, сестри, меншою мірою – брати, чоловік за його відсутності вдома, згодом – дорослі діти, а пізніше й онуки. Так, у родинях Потоцьких і Дзедушицьких написання листів до бабусі, особливо якщо вона овдовіла, вважалось обов'язком і ознакою доброго тону змалечку. Жінки старші або ж хворі іноді призвичаювалися диктувати листи помічницям; ті ж часом за дорученням або й від власного імені (здебільшого коли бачили, що їхні пані потребують більшої підтримки, ніж це показують) вступали

*Катажина з Браницьких Потоцька.
Портрет Луї-Густава Рікарда, 1855 р.
Оригінал зберігається в
Національному музеї у Варшаві*

³ Felcenloben D. Pamiętnikarstwo kobiece przełomu XIX i XX wieku na przykładzie wspomnień Felicji Skarbków ze Szczepańskich i Anny Sokołowskiej ze Skarbków. *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)* / pod red. K. Karolczaka. Kraków: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2011. S. 169.

⁴ Karolczak K. *Dzienniki z podróży ziemian polskich. Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)*... S. 165.

Фрагмент листа Тадеуша Ценського до матері, 15 квітня 1900 р.
Оригінал зберігається у відділі рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника
(Ф. 45. Оп. 4. Спр. 4666. Арк. 2)

в переписку з адресатами від власного імені, просячи їх передусім морально підтримати близьку людину. Для старших людей листи від дітей ставали очікуваною розрадою. «Як би я хотіла, понад усе, хоча б 15 хвилин тебе, мій дорогий синку бачити і порадитися, і порозмовляти з тобою! – писала Марія Дзедушицька синові Октаву. – Так мені тепер залежить на звістках від вас, і якщо навіть на день залишаюся без карток, то почуваю себе дуже бідною»⁵.

Теплі взаємини матері з дорослими синами міцніли у разі смерті чоловіка й батька. Прикладом може слугувати листування з матір'ю Анджея Потоцького, який не ухвалював важливих життєвих рішень ані в особистій сфері, ані в кар'єрі, не порадившись із матір'ю, яка, своєю чергою, вміла показати йому свою підтримку й повагу до його вибору. Якщо ж у родині рано помирала мати, то бабуса з її боку всіляко намагалася компенсувати дітям цю втрату, охоплюючи в листах як

⁵ Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 45 (Дзедушицькі). Оп. 4. Спр. 3723. Арк. 4зв. (лист Марії Дзедушицької до сина Октава, 12 серпня 1915 р.).

повсякденні справи й турботи про здоров'я, поради, так і намагання сформувати в дитині чітке усвідомлення належності також і до материнського роду. «Фамілійний дух ти успадкував від матусі, – запевняла Влодзімежа Козловського його бабуся Целіна Стаженська (з Бадені). ... Чи ти пам'ятав цьогоріч про річницю її смерті?»⁶.

Листи були покликані повністю компенсувати відсутність рідної людини; в них не лише розповідали про щоденні клопоти, події, здоров'я та емоційний стан членів родини, а й порушували глибші психологічні та світоглядні проблеми. Якщо батько через громадську чи політичну активність часто перебував поза межами дому, листи щоразу підтверджували його присутність; коли ж діти виростали, він писав уже до кожного з них зокрема, розповідаючи про свої справи й ділячись конкретними життєвими й практичними порадами. Інколи написати було легше, ніж сказати, адже перед мовчазним листом людина могла краще зосередитися і викласти свої думки. Бували й інші випадки, коли написане зопалу нищилося невідправленим і до адресата йшла тільки коротка замітка про зліквідований лист.

Даючи настанови вже дорослим дітям, батьки намагалися робити це делікатно, виявляючи повагу до їхньої самостійності. «Не один раз людина згрішить, не один раз зазнає падіння, проте правда повинна залишитися для неї правдою і має нею сміливо визнаватися», – такими настановами Катажина (з Браницьких) Потоцька вітала доньку Марію з першим причастям, що символізувало перехід із дитячого в юнацький вік⁷. Хоча гендерні ролі в ХІХ ст. були поділені на «її» простір дому та «його» простір світу, в повсякденній практиці жінки мали значний вплив майже завжди, коли самі цього прагнули й мали достатній рівень освіти, здобутої під впливом гувернанток та інших спеціально найнятих для цього осіб, інколи й значних світил (так, наприклад, домашнім учителем музики Катажини Браницької (майбутньої Потоцької) був Фридерик Шопен).

Чоловічі тексти ХІХ ст. містять чимало високих оцінок ролей матерів, дружин, доньок. За твердженням Станіслава Тарновського, великим авторитетом була для оточення Катажини Потоцької: «Ми звикли оглядатися на неї в найважливіших приватних чи публічних справах, питати, що вона про це думає, що на це скаже»⁸, а Казімеж Хлендовський взагалі окреслював її як «далай-ламу у спідниці»⁹. «Намісником короля Адама (Чарториського) в Галичині» називали дружину Леона Сапєги Ядвіґу з Замойських. Спритності й майну дружини Л. Сапєга завдячував стрімким збагаченням, а про її вплив на чоловіка свідчить, зокрема, те, що він у листах ділився з нею політичними новинами¹⁰. Дружина його сина Адама, Ядвіґа

⁶ Там само. Ф. 59 (Козловські). Оп. 1. Спр. 362. Арк. 22зв. (лист Целіни Стаженської до внука, Влодзімежа Козловського, 10 лютого 1886 р.).

⁷ Archiwum Narodowe w Krakowie. Oddział I – akt staropolskich grodzkich i ziemskich, archiwów rodów i rodzin, kolekcji i zbiorów (далі – ANK. Oddz. 1). Archiwum Potockich z Krzeszowic. Rkps 459. K. 169 (лист Катажини Потоцької до доньки Марії, Відень, 12 березня 1870 р.).

⁸ Tarnowski S. Pani Adamowa Potocka. Wspomnienie pośmiertne. Kraków, 1907. S. 239.

⁹ Chłędowski K. Pamiętniki. 2-gie wyd. uzupełnione / do druku przygotował, wstępem i przypisami opatrzył A. Knot. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1957. T. 1: Galicja (1843–1880). S. 145.

¹⁰ Jabłonowski L. Pamiętniki / opracował oraz wstępem i opisami opatrzył K. Lewicki. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1963. S. 239.

зі Сангушків, за відсутності чоловіка вела його кореспонденцію: «Мій чоловік виїхав на Поділля й повернеться аж у перших числах жовтня. Доручив мені за своєї відсутності відкривати його листи»¹¹. Феліція зі Щепанських, дружина графа Александра Скарбка, цікавилася кар'єрою чоловіка: вони обговорювали між собою політичні справи та навіть разом писали тексти його промов¹².

Стандартним ідеалом для шляхетських родин ставала жінка, яка тримала на собі дім у значно ширшому сенсі, ніж господарство. У сім'ях аристократів та середньозаможної польської шляхти жінки цілком усвідомлено претендували на роль так званої моральної влади. Саме такий образ матері Теофілії залишив у спогадах Тедеуш Бобровський, власник маєтку Терехове Бердичівського повіту: «Про свою вроджену красу моя мати не хотіла пам'ятати, забуваючи про неї заради важливіших обов'язків. Не тільки освітою, – а в епосі її виховання вона була дуже обмеженою, особливо для жінок, – більшою мірою відкритим розумом, інтуїцією, великим теплом серця вона підносилася над іншими жінками. Освіченіші чоловіки любили з нею розмовляти. ... Була однією з найпривітніших господинь дому. Окрім втрати чоловіка і трьох малих дітей, пережила двох дорослих синів і зятя, а при смертях двох доньок, невістки і внучки була постійно присутня і кожному з них доглядала до останньої хвилини. Насправді побожна, вона піддавалася важким вирокам Провидіння без нарікань гарячого серця – уміла кохати і терпіти! Не тільки своїх найближчих, а й чужих уміла обійняти та відігріти своїми почуттями»¹³.

Жіноче життя навіть у заможних родинах не було простим. У великих сім'ях втрати близьких починалися доволі рано, звичними явищами були й смерті власних дітей, важкі недуги, догляд за хворими падав на жіночі плечі. Чоловіки, проводячи час здебільшого поза домом, могли переключитися на громадські справи та господарство і в такий спосіб психологічно полегшити собі переживання. У жінок таке повсякдення виливалось у складні емоційні стани, власні хвороби, вихід з яких вони намагалися шукати в глибокій релігійності, що отожднювали передусім з «чеснотою справжньої християнської покори». Аристократки – саме так вони бачили себе – «хоча й самі не прали, і не готували, й мали життєві зручності, до пізнього віку були завжди діяльними, зайнятими родиною, обов'язками перед слугами, вбогими і суспільністю, серед якої їм довелося жити, не мали ані претензій, ані вимог для себе»¹⁴. Емоційним полегшенням для жінок ставали сторінки листів і щоденників. Їхнє писання було невід'ємною частиною життя тогочасних шляхтянок, і якщо щоденники здебільшого не переживали короткий вік дівування, то ведення кореспонденції ставало прямим обов'язком, який утримував разом родину.

Для особи з певним рівнем інтелектуального розвитку писання ставало формою впорядкування думок, емоційних переживань. «Як же я розумію твої слова про потребу тої письмової розповіді собі про себе, тієї пільги, яку приносить

¹¹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 103 / IV (Архів Сапегів). Спр. 583/2. Арк. 450 (лист Ядвіги Сапегі до Петрикевича, Красічин, 22 вересня 1857 р.).

¹² Felcenloben D. Pamiętnikarstwo kobiece przełomu XIX i XX wieku... S. 165.

¹³ Bobrowski T. Pamiętniki / z przedmową W. Spasowicza. Lwów, 1900. T. 1. S. 11.

¹⁴ Sapieżyna z Windisch-Graetzów M. My i nasze Siedliska. Kraków: Wyd-wo Literackie, 2003. S. 26.

*Лист Марії Дзедушицької до сина Октава на поштівці з написом
«Наш цісар при молитві», 1915 р.*

*Оригінал зберігається у відділі рукописів ЛННБ ім. В. Стефаника
(Ф. 45. Оп. 4. Спр. 3723. Арк. 4)*

виписування, – писала Марія Гарсдорф (з Гневошів) у листі до подруги, – Чудово розумію ото тремтливие ставлення до щоденника, і я його вела до заміжжя: скільки разів він приймав звиряння про “приплив і відплив волі” ... , ті пориви і знеохочення, які проходять усі люди, хоча й не багато хто з них можуть собі в цьому зізнатися»¹⁵. Звичка писати як спосіб упорядкування світу часом була такою сильною, що в разі зникнення респондента чи неможливості йому писати людина негайно шукала якусь заміну. «Коли вибухла велика війна в 1914 р., – писала дружина останнього крайового маршалка Галицького сейму Станіслава Незабітовського Анна, – й запроваджено цензуру на листи, мені довелося позбутися звички посилення моїй матері тижневого щоденничка. Тоді прийшла до мене гадка писати спогади, щоб продовжити враження й переживання, які з часом стираються в пам’яті»¹⁶.

Намагаючись виокремити руську тему в кореспонденції польських аристократок XIX ст., потрібно насамперед враховувати віддаленість шляхетського двору від «решти світу». Польська дослідниця Ірена Доманська-Кубяк, висвітлюючи збірний образ життя тогочасного польського «двору», загалом вважала за

¹⁵ Hłyń M. Listy Marii z Gniewoszków Harsdorffowej do Heleny Mycielskiej. *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*. Kórnik, 2007. Cz. II: Listy od 16 I 1893 do 29 III. 1898. Zesz. 28. S. 266.

¹⁶ Niezabitowska A. *Pamiętnik 1914–1918 r.* Машинопис. Зберігається у фондах ЛННБ України ім. В. Стефаника. S. 1.

можливе вилучити селян зі своєї оповіді з тієї причини, що їх мало зауважували: «Не братиму до уваги селян, без яких, звісно, не існував жоден двір, однак вони не мали для шляхетської культури більшого значення. Існували, щоправда, десь поза межами парку, але їх відділяла від панів величезна цивілізаційна прірва. На східних кресах від католицького двору їх додатково відокремлювала православна релігія та руська або литовська мова. Вони були лише місійним тереном, на якому пані з товариства реалізовували свої філантропічні ідеї»¹⁷.

Незважаючи на поділи, репресії і часткові конфіскації майна за участь у повстаннях, польські землевласники на території Галичини й Правобережної України протягом усього XIX ст. залишалися соціальною верхівкою суспільства. На етнічних українських землях ця «еліта з народження, маєтку і смаку», за висловом Данієля Бовуа, топилася в українському селянському морі. Польські землевласники «безуспішно старалися відокремитися від українського елементу й окопатися у своїх дворах-фортецях; українців вони трактували як “наш народець”, слухняну і гречну масу», щоразу до моментів, коли ті перетворювалися в небезпечних бунтівників¹⁸. Тогочасна польська аристократія й середньо заможна шляхта жила у світі, що не збігався з державними кордонами імперій, легко пересувалася між родинними маєтками в усіх трьох частинах поділеної Речі Посполитої, бачила світ з їхніх вікон. Загал жіночої частини дворів знаходив себе в обговоренні спільних знайомих і родичів, творячи специфічне середовище, під осуд якого було нескладно потрапити.

Яким було місце Галичини в цьому, вже значною мірою уявному просторі Речі Посполитої? Провінційним і далеко не центральним. Світовідчуття вихованки шляхетської родини, вочевидь, живцем списане з навколишніх персонажів, представив у романі «Змішаний шлюб» (*«Małżeństwo mieszane»*) Войцех Дзедушицький. Його героїня Климентина, живучи у старосвітському шляхетському дворі «на Русі», марила «великим світом». Життя навколо здавалося їй приреченим, постійні розмови «про відбудову вітчизни» та програні битви, що змалку виглядали романтичними, у дівочтві вже стали нудними: «Такі-то подумала собі, – сільські забави. Товариством бувають голуби та кури, шляхтичі, які розмовляють про те, що було вже давно, і сперечаються навколо того, чого не можуть змінити, або п. нотаріус з сусіднього містечка, або ж селяни, які приходять за ліками. А музикою – дзвони, які нагадують про смерть чи молитву».

Климентину вабило столичне життя – Львів, Відень, Париж, яке вона вловлювала лише фрагментами, відвідавши кілька балів. Зовнішня краса дозволяла їй, головню під впливом матері, мріяти про зміну долі через вдале заміжжя, яке б дало змогу піднятися до рівня аристократів (людей, які «роблять історію», а не лише балакають про неї), тоді як сходження до інтелігенції, змушеної заробляти на життя, сприймалось як життєва поразка. В образ майбутнього чоловіка Климентини, німецького аристократа Ернеста фон Гогеншвангау, В. Дзедушицький спробував вкласти всю зневагу німецького та й загалом західноєвропейського

¹⁷ Domańska-Kubiak I. *Zakątek pamięci. Życie w XIX-wiecznych dworach kresowych*. Warszawa: Wyd-wo Iskry, 2004. S. 17.

¹⁸ Beauvois D. *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914* / przeł. z fr. K. Rutkowski. Sejny: Pogranicze, 1996. S. 280.

*Палац у Ланьцуті, родинне гніздо Потоцьких у Галичині.
Літографія Наполеона Орди*

світу до нецивілізованого сходу. Польська шляхта була в його очах «варварським класом людей, які намагалися тут, на Русі, продовжити своє панування», були малоосвіченими, лише копіювали європейців, дивно змішували революційність і ретроградний консерватизм. Русини ж здавалися йому «допотопними з'явами», серед яких можна було вивчати життя європейських народів з каролінгських часів.

Ідея автора тут досить очевидна: полякам і русинам на Русі не вартувало сподіватися на те, що їм буде добре десь поза межами їхньої малої батьківщини. Це підтверджувала й фабула роману – попри вдале заміжжя, Климентина не знайшла щастя в німецьких землях, де все виявилось чужим¹⁹. Утім, галичанки мали певні комплекси як щодо підросійської частини, так і щодо Познанщини, пов'язані з нижчим рівнем освіти та вільнодумства, станом економіки, зокрема у видимих наслідках модернізації. Для внутрішнього світу польки-шляхтянки в Галичині значно ближчою була подруга, мати чи сестра з-під Варшави чи Познані, ніж русини-селяни з найближчого села.

Погляд на навколишній світ крізь призму передусім соціальної вищості знаходить підтвердження в багатьох тогочасних текстах польських аристократок. Такий погляд поділяли й дружини польських аристократів, які мали інше національне походження, однак приймали місцеві дискурси та жили в Галичині протягом тривалого часу. Так, до прикладу, донька командувача австрійського корпусу у Львові Людвіка Віндішгреца Матильда, вийшовши заміж за князя Павла Сапегу й оселившись у селі Седлиська (неподалік від Рави-Руської та Гребенного, зараз – на території

¹⁹ Dzieduszycki W. *Małżeństwo mieszane. Powieść*. Lwów: Z drukarni «Dziennika Polskiego» pod zarządem Fr. Kattnera, 1892. T. 1.

Український селянин. Портрет
Генрика Родаковського, 1877 р.
Оригінал зберігається в
Національному музеї у Вроцлаві

Польщі) та лише тут почавши вивчати польську мову, якою мусила виховувати дітей, так описувала свої враження від села й місцевого населення кінця XIX ст.: «Село було маленьким, тягнулося долиною, вздовж потічка Прутник; жило в ньому польсько-руське населення, дуже примітивне, однак шанобливе і спокійне. Міжнаціональні чвари ще сюди не дійшли. Єдиним джерелом освіти була парафія в Раві Руській і недільні приїзди сестер домініканок, які навчали катехизису і співу. ... Старші господарі, справжні сільські патріархи, м. ін. старий Федусь і тесля Панчак, були нашими довіреними приятелями, спокійні, досвідчені, хоча, звісно ж, неписьменні. Тато любив розмовляти з ними по-польськи чи по-руськи, вони ж мали ту сільську гідність і повагу, яку сьогодні вже важко зустріти»²⁰.

Для порівняння можна зауважити, що образи українців, зайнятих у домашній службі, принагідно трапляються і в чоловічих текстах цього ж середовища.

Серед них з особливим пієтетом змальовані няньки-русинки, які виступають складовою ширшого поняття малої батьківщини, «раю на кресах». К. К. Дашик у монографії про В. Дзедушицького зацитував таке формулювання: «Усі ми були трохи русинами, бо всіх у дитинстві колисали тужливі руські думи, які співали селянські няньки»²¹. Яскравий образ такої няньки-служниці, яка багато років прожила з сім'єю, залишив у спогадах Богуслав Лоншам де Бер'є, виходець з родини французького походження, яка з XVIII ст. пов'язала життя з Галичиною, де полонізувалася (зокрема через шлюби зі шляхтянками) та отримала шляхетський титул²². Батько Богуслава Францішек займався нафтовим промислом у с. Ріпне Коломийського повіту, а мати, Ванда Дибовська, була донькою власника с. Соколики Турківського повіту, звідки й походила няня. За спогадами Богуслава, няня, «завжди по-лемківськи вбрана», була неписьменною, однак відзначалася життєвою мудрістю, а замість казок розповідала дітям історії з життя. Вона мала політичні уподобання, тісно пов'язані

²⁰ Sapieżyna z Windisch-Graetzw M. My i nasze Siedliska... S. 9.

²¹ Daszyk K. K. Osobliwy Podolak. W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2003. S. 100.

²² Redzik A. Longchamps de Bérér – zarys dziejów rodu. Lwów: *miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* / pod red. K. Karolczaka. Kraków, 2005. T. 5: Ludzie Lwowa. S. 245–270.

з долею шляхетського двору, – зневажливо ставилася до австрійського уряду і місцевої бюрократії, не любила «мазурів» (польських селян) через криваві події 1846 р. і пишалася тим, як греко-католицький священник місцевої церкви під час повстання 1863 р. молився за душі полеглих та успіх воїнів: «Няню неписьменна, няню селянко, няню русинко, якою ж близькою ти була серцю та голові в дитинстві і якою ж близькою залишаєшся ще зараз, через півстоліття!»²³.

Якщо спробувати перевести дослідницький дискурс із соціального на національний аспект, то вихідним пунктом сприймання українців польськими аристократками буде глибокий польський патріотизм. Патріотичне виховання дітей належало до головних жіночих обов'язків. Дискусія про громадську роль жінок почалася в польському суспільстві з кінця XVIII ст. На тлі поділів Речі Посполитої набув популярності образ матері-спартанки (дещо пізніше – сарматки), яка відправляє синів на війну. Тоді при дворі Чарториських у Пулавах навіть поставили оперу Францішка Князьніна «Мати спартанка», героїня якої, Теона, казала старшому синові: «Люблю тебе, сину, але вітчизну я люблю більше. Якщо ти не вартий її, то не можеш бути моїм сином»²⁴. У системі цінностей вітчизна мусила зайняти перше місце, відтіснивши родину на другий план. Довершеності цьому образу надали польські повстання, коли від жінок очікували впливу на чоловіків, аби ті йшли в лави повстанців, створювали атмосферу морального осуду навколо тих із них, хто намагався від участі в повстанських загонах ухилитися.

Історичне підґрунтя жіночої жертвовності в ім'я батьківщини польські історики відшукали в легендарному образі князівни Ванди, яка, відмовивши німецькому князеві Ридигеру, особисто очолила лицарські загони в бою, а згодом, щоб не привести на рідну землю війну, покінчила з собою, кинувшись у Віслу²⁵. Ідею національної гідності та першорядності служіння Польщі матері передавали дітям. Катажина Потоцька в листі до сина Анджея писала: «Щоб ти був добрим поляком, тобто щоб був шанованою людиною. Величі та політичної сили ми не маємо – й так швидко не зможемо мати – для цього потрібні речі понад нашими силами і волею – але завжди під силу кожному з нас так поводитися, щоб змушувати поважати Польщу і поляків»²⁶.

Виховання й навчання в аристократичних палацах передбачало європейський рівень освіти: вивчення античної та пізнішої світової історії, європейських мов, мистецтва, музики, літератури. Такі освітні практики формували стійке розуміння

²³ Longchamps de Berier B. Ochrzczone na szablach powstańczych... Wspomnienia (1844–1918) / wstępem i komentarzami opatrzyli W. Suleja, W. Wrzesiński. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1983. S. 33–35.

²⁴ Barańska A. Wpływ powstań na ewolucję ról społecznych kobiet. *Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku* / red. A. Barańska, W. Matwiejczyk, J. Ziółek. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2001. S. 275–288.

²⁵ Białynia-Chołodecki J. Kobieta polska w obronie ojczyzny. Odczyt wygłoszony z ramienia «Uniwersytetu Żołnierskiego» w «Ochotniczej legii kobiet» we Lwowie dnia 13-go czerwca 1919 r. Lwów, 1919. S. 5–6.

²⁶ ANK. Oddz. 1. Archiwum Potockich z Krzeszowic. Rkps 583. K. 156–157 (лист Катажини Потоцької до сина, Анджея Потоцького, Ланьцут, 20 липня 1886 р.).

причетності Польщі до «великої історії». У багатьох садибах польських аристократів у той час дбайливо зберігали пам'ятки старовини, що йшло в руслі загальної для XIX ст. моди на інтерес до давніх джерел і артефактів та їхнього укладення в загальну схему національної історії. «У замку в Дзікові, – так можна передати атмосферу тогочасного аристократичного палацу на прикладі маєтку Тарновських, – було нескладно натрапити на патріотичні пам'ятки, картини, які відображали переможні битви поляків, чи портрети знаменитих земляків. Величезне значення мала бібліотека в замку з багатою книгозбірнею, що становила невичерпну скарбницю знань, з якої міг черпати кожен мешканець дому. Весь дім був переповнений духом традиції та історії»²⁷.

Порівняно з іншими соціальними верствами, за винятком хіба що наукової інтелігенції, в сім'ях аристократів чи не найкраще розуміли важливість збереження родинних архівів, усвідомлювали родинну історію як важливу складову у формуванні ідентичностей. Нерідко впорядкуванням документів у сім'ях аристократів займалися саме жінки. У низці шляхетських родин залишилися так звані двірські архіви, в яких листи до знаних чоловіків від матерів, дружин, сестер, доньок становлять значний масив. Таке кореспондування жінки інколи розуміли і як свого роду ведення родинних анналів-хронік, навіть коли воно стосувалося розповідей про інших людей, не позбавлених домішку пліток і оцінок. «Отак насправді пожіночому розговорилося я про людей, тобі невідомих, – писала Марія Гарсдорф, – але мені здається, що ми маємо спільну оту жилку хроністів та амбіції пам'ятання й знання тієї усної історії родин, що відзначала наших бабусь»²⁸.

З почуття національного обов'язку впливала й причетність до державних справ. Після утвердження в польському національному русі наприкінці 1860-х років концепції «органічної праці» чимало польських аристократів працювало у вищих органах влади Габсбурзької монархії, вважаючи, що в такий спосіб якнайкраще забезпечують захист національних прав поляків та їхню підготовку до відбудови державності. З погляду їхніх родин, державна служба була самопожертвою, адже життя у Львові не належало до пріоритетів аристократії. Переїзд у Львів не відбувався для аристократичних родин цілком безболісно, тим більше, що тягар адміністративних обов'язків не давав змоги чоловікам проводити з сім'єю багато часу. Як стверджувала Ружа Тарновська, у Кракові від'їзд Потоцьких після призначення Анджея маршалком Галицького сейму сприйняли як «поразку», однак визнавали, що локальні інтереси мусять поступитися вищим міркуванням²⁹. Утім, попри численність, його діти почувались у Львові самотньо. «Так шкодую, що того року ми не можемо бути в Кракові на Великдень, – писала бабусі донька А. Потоцького Кристина, – я б так хотіла зараз мати змогу бути під Баранами. ... Тут гроби в костелах набагато менш гарні, як у Кракові, і значно їх менше ... Вчора ввечері

²⁷ Tymczak K. Wychowanie i edukacja w domu Tarnowskich w świetle dziennika nauczyciela domowego Juliana Antonowicza. *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)*... S. 174.

²⁸ Hłyń M. Listy Marii z Gniewoszków Harsdorfowej do Heleny Mycielskiej. Cz. II. S. 265.

²⁹ ANK. Oddz. I. Archiwum Krzeszowickie Potockich. Rkps 546. K. 358, 353 (лист Ружі Тарновської до Катажини Потоцької, Краків, 26 жовтня 1901 р.).

ми були на хресній ході в Бернардинів, не в Катедрі, бо там занадто офіційно було би йти з маршалком в оточенні військових»³⁰.

Йдучи на «самопожертву» заради державної служби, аристократичне середовище прагнуло компенсувати це відчуттям причетності до насправді важливих справ. У такому разі українці, особливо з початком ХХ ст., відколи почали підніматися на масові акції, ставали перешкодою, тими, хто стримував розвиток, відволікав увагу, свідомо провокував заворушення, врешті-решт забирав у чоловіків час, який вони могли провести з родиною. Уява польок з аристократичних родів, в історіях яких часто зберігалася пам'ять про подвиги їхніх предків «на Україні», опиралася ідеї модерного українського націотворення, зокрема й позиціонуванню галицькими русинами себе як частини українського народу. У жіночих текстах трапляється повторення легенди про винайдення русинів у 1846 р. Францом Стадіоном, яка давала змогу дуже легко списувати будь-які вияви національної свідомості українців на інтриги ворогів проти поляків. Серед простолюду поляків і русинів аристократки розрізняли здебільшого за мовною чи обрядовою ознакою. Питання про залучення русинів у ширші національні проекти вони не ставили або ж розв'язували його на користь польського.

Цей опір модерному націотворенню в жіночих текстах виливався більшою мірою, ніж у чоловічих, акцентоване розрізнення Галицької Русі та поняття України над Дніпром, яку вони сприймали крізь призму творів класиків польської літератури, романтизуючи образ вільного степу, до якого прагнула польська лицарська душа. Так, Кароліна Лянцкоронська стверджувала, що «поєднувала тоді слово Україна лише з Дніпром, з Еміром та з курганами, з Марією Мальчевського, яку батько казав мені вчити напам'ять, з Трилогією, але ніколи з Дмитром – робітником із села поблизу Роздола»³¹. Для Катажини Потоцької «Україна», яка асоціювалася передусім з родинними маєтками Браницьких на Волині, протягом усього життя залишалася «краєм першої молодості, краєм мрій, а згодом – спогадів і туги»³².

В описах повсякдення Русь присутня на сторінках листів зримими образами, світовідчуттям, навіть мовою. «Pamiętajcie lude. Hospod Boh ma właść. Kraszcze ne bude Jak Win daść», – такою руською приказкою намагалася потішити матір Альфонсину з Мйончинських Дзедушицьку її донька Марія, в заміжжі Ценська³³. «Hodi! hodi! trudno, ciężko», фаталістичне руське слово, наповнене глухою резигнацією, пролог важкої конечності, якій потрібно піддатися, епілог боротьби, якої не можна виграти», – так змальовував атмосферу карпатського села Владислав Лозинський у повісті «Бусовиська Мадонна», якою зачитувалися галицькі шляхтянки³⁴. Своєрідна «українізація» мови була помітно присутньою в кореспонденції східногалицьких поляків та, вочевидь, застосовувалася ними й в усному мовленні.

³⁰ Ibid. Rkps 536. К. 991–993 (лист Кристини Потоцької до бабці, Катажини Потоцької, Львів, 30 березня [без дати, 1902 чи 1903 р.]).

³¹ Lanckorońska K. Szkice wspomnień. Warszawa: Więź, 2005. S. 33–34.

³² Tarnowski S. Pani Adamowa Potocka... S. 6.

³³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 45 (Дзедушицькі). Оп. 4. Спр. 2279. Арк. 9зв. (лист Марії Ценської до матері Альфонсини з Мйончинських Дзедушицької, Львів, 23 квітня 1888 р.).

³⁴ Łoziński W. Madonna Busowska. Lwów; Kraków, 1911. S. 16.

Утім, української мови аристократки переважно не знали на літературному рівні й не могли читати в оригіналі, бо зазвичай не володіли кирилицею: «Мушу похвалитися пані, – писала Марія Гнєвош, – новим знанням, ото ж я навчилася нової мови: ні англійської, за якою зітхаю, ні італійської, але... руської! Тобто йшлося мені про можливість і вміння читати й писати кирилицею, бо щодо розмови, то інша справа. Нещодавно мені в руки потрапила збірка руських думок – я була здивована багатством і різноманітністю тих смутних поезій, сповнених народним фольклором, предметом яких, щоправда, постійно є козаки, степи й смуток Вражає також смуток і жаль щодо “Ляхів”, які погорджують руською мовою та утискали руський простолюд; та риса відома, загальна, на щодень із цим стикаємось»³⁵. Особливого успіху у вивченні мови досягнуто не було: в наступні десятиріччя Марія, яка переїхала з Сяноцького повіту в Рогатинський у Східній Галичині, ще не раз нарікала на незнання мови місцевого населення. Незнання, а здебільшого й небажання знати українську мову є важливим моментом, адже, аналізуючи погляди польських аристократок, потрібно враховувати, що українська преса й література були для них майже не доступними, тож відсутні знання замішувала уява і стереотипи.

Наведена вище згадка про «кривди» русинів від поляків належить радше до винятків. Зазвичай аристократки не бачили фактів національних утисків українців з боку власного середовища (або ж про них не писали), не розуміли, що саме українці можуть сприймати як образу, навпаки, щоразу акцентували на фактах доброго ставлення, на яке русини, з їхньої точки зору, відповідали нерозумінням або й відкритою ворожістю. «Дуже мені подобається “Форпост” Пруса, який я тепер прочитала, – писала Магдалена Ценська з Пеняків Бродівського повіту до бабці Альфонсини Дзедушицької, – досконало змальована психологія селян, так правдиво описано враження, яке справляє на селянина пан з двору, котрий не дозволяє йому кланятися і говорить йому “громадянине”. Замість вдячності за піднесення його людської гідності (як думає той пан), селянин каже: “А то певно ошуст, ще й нещастя мені принесе”»³⁶. Таке нерозуміння пояснювали цивілізаційною відсталістю.

Образи Русі чи русинів у листах не завжди були поєднані між собою, тобто між сприйманням території та місцевого населення існував певний розрив. Частим сюжетом жіночих текстів є опис пейзажів, у яких вони реалізовували прагнення до художньої творчості, а одночасно й передавали своє сприймання руської землі. «Не можу передати, як мені сподобалося Поділля, – захоплювалася Марія Гнєвош, – ті старі руїни давніх замків, одяг людей, його тужливі пісні мають якусь рису природженої поезії. Та широка свобода і в людях, у справжніх подоляків, вибивається нагору, попри сучасне виховання»³⁷. Чимало описів стосуються гірських районів Гуцульщини, де родини відпочивали: «Вчора зранку ми були на горі, за Буркутом, і бачили чимало слідів оленів, – писала Магдалена

³⁵ Hłyń M. Listy Marii z Gniewoszków Harsdorfowej do Heleny Mycielskiej. Kórník, 2005. Cz. 1. Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej. Zesz. 27. S. 169–170.

³⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2278. Арк. 39зв. – 40 (лист Магдалени Ценської до бабці, Альфонсини з Мйончинських Дзедушицької, Пеняки, 24 березня 1912 р.).

³⁷ Hłyń M. Listy Marii z Gniewoszków Harsdorfowej do Heleny Mycielskiej. Cz. 1. S. 168.

Ценська, – ... увечері ми пішли на доволі віддалений зруб понад Черемошем. Чудово було. ... Гуцули забирають худобу з полонин, ведуть дорогою під нашим домом овець, корів і коней, навантажених клунками з бринзою Квітнуть тут високі тирличі, а на полонинах безліч білозорів»³⁸.

Подібні барвисті описи Карпат надсилала Леоніві Сапезі гувернантка родини, розповідаючи про відпочинок його дружини й доньки в с. Спас Рожнятівського повіту: «Ходимо з Теренею, а радше як дикі кози драпаємося зеленими горами, звідки приносимо Княгині запашні нічні фіалки, а собі незабудки І добре нам тут дуже – боюся сказати, що краще, ніж у замку, – а якби можна було мати красі-чинський костел, каплицю, школу і корови, – то сміливо б сказала, що краще Місцеве населення вона однозначно сприймала як русинів і зауважувала: «Княгиня так полюбила місцевий простолюд, що хоче залишити мене в нагороду якомусь йохасеві ..., я ж учуся цілувати руки руським ксьондзам»³⁹.

Греко-католицькі священники були чи не найулюбленишим об'єктом критики польських аристократок. Більшість проблем у житті місцевих громад вони пов'язували саме з ними. Класичним прикладом тут є фрагмент спогадів Софії Шептицької з Фредрів про те, яким ударом для неї стало рішення сина Романа (майбутнього митрополита Андрея Шептицького) піти у василіяни та змінити обряд на греко-католицький: «Від найдавніших часів я чула, як про руське духовенство говорено з погордою, на що воно заслуговувало своїми хибами й бездонною темнотою, захланністю й обичаями. Обряду я не знала зовсім, я бачила тільки його представників у найнижчому відразливому суспільному шарі, що в тій верстві викликували згіршення, знеохочували і відштовхували простацтвом, а те, що не було темне й дике, від кільканадцяти літ виступало як ворог латинської Церкви й польської національності»⁴⁰. Про низький рівень освіти, здирництво, пияцтво, врешті поєднання демонстративного руського патріотизму з вихованням дітей у польському дусі писала й Марія Гневош: «Русини нещирі. Мій батько, який дуже добре ставився до священника, врешті розчарувався»⁴¹. Недоліки кліру давали аристократкам підстави говорити про власну цивілізаційну місію на Русі, однак на практиці проводити її було не так легко, тож нерідко все зводилося до намірів.

У мозаїці сюжетів жіночих листів можна чітко виокремити й ту лінію, яка свідчить, що аристократки поділяли занепокоєння поляків у Східній Галичині через її «українізацію» та розуміли, що в перспективі вона матиме успіхи. За твердженням М. Гневош, розважливий погляд на відносини у Східній Галичині засвідчував, що «Русини мають серйозні наміри, спокійний план і щодня витривало працюють для себе. Всі вважають, що їх муравлина чи то кротяча праця за

³⁸ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2278. Арк. 49–50 (лист Магдалени Ценської до бабці, Альфонсини з Мйончинських Дзедушицької, Буркут-Жаб'є, 19 вересня 1913 р.).

³⁹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 103 (Сапези). Спр. 584. Арк. 535–536 (лист гувернантки Трояновської до Леона Сапези, Спас, 15 червня 1850 р.).

⁴⁰ Шептицька з Фредрів С. Молодість і покликання о. Романа Шептицького. Львів: Свічадо, 2009. С. 18.

⁴¹ Hłyń M. Listy Marii z Gniewoszków Harsdorfowej do Heleny Mycielskiej. Cz. II. S. 249–250.

кільканадцять років перехилить шальку терезів»⁴². Так само, як і чоловіки, жінки відзначали загострення польсько-українських суперечностей на зламі XIX–XX ст. й намагалися знайти вихід у протидії.

Як власниці маєтків у Східній Галичині, аристократки долучалися до того, щоб земля, яку вони вважали «польською», не переходила до українців. З такою ситуацією зіткнулася Александра з Віногородських, дружина Едмунда Дзедушицького, коли чоловік продавав її маєток в с. Малий Глибочок Збаразького повіту. А. Дзедушицька просила, щоб продаж відбувся лише за умови парцеляції землі між польськими селянами: «Я ніколи не погоджувалася на продаж євреям, які беруть це на руську парцеляцію. То на російському кордоні, тим важливіший той пост ... Я дуже гаряче за то вболіваю, бо це мій родинний маєток, там працювали мій дід і батько, бабка на смертному одрі просила нікому землю не продавати. Отримавши від мене дозвіл, сьогодні ніхто не питає, як болить моє серце». Як відповідь вищих сил вона сприйняла появу сусіда-поляка Броніслава Копчинського, який купив маєток⁴³.

Листам аристократок не властиві спроби проаналізувати польсько-українські відносини з розумінням позиції українців. В усіх ситуаціях вони однозначно залишалися на польському боці, вважаючи, що поляки щиро прагнуть згоди, яку українці відкидають через схильність до «гайдамаччини». Рефлексії з їхнього боку оберталися навколо потреби зайняти щодо українців жорсткішу позицію. Особливо виразно в парадигмі «злочин – покарання» це виявилось після вбивства намісника А. Потоцького. Кароліна Лянцкоронська так згадувала розповідь батька, власника Роздолу: «Батько після повернення з Відня розповідав моїй мамі й нам деталі всієї тієї трагедії. Кілька разів переривав сам себе, приговорюючи: “Все це сталося, бо конче хотів згоди з Русинами. Та згода є нашим найбільшим прагненням”. Я не могла того зрозуміти, тоді не спитала, зрозуміла значно пізніше»⁴⁴. Відсутність кари за вбивство Анджея Потоцького, – стверджувала Анна Незабітовська, – лише заохотило українців продовжувати в тому ж дусі: «Треба було дивитися зблизька на ту постійну агітацію, щоб зрозуміти, що просто поширюються анархія та безправ’я. Гасло згори “не дражнити Русинів” вело до фатальних наслідків, хтозна, чи те, що відбувається зараз під час війни, не є кращим від того, що могло статися в період миру»⁴⁵.

Поняття безкарності з акцентом на тому, що самі ж поляки через власний конформізм створили на свою біду «руське питання», розвивала й Альфонсина Дзедушицька. Для неї причиною вибуху емоцій стала звістка про те, що Іван Труш (схарактеризований графіною як «русинський маляр, вигодуваний на польському хлібі») намалював портрет Мирослава Січинського. Цей сюжет вона використала як претекст, щоб висловити міркування в руській справі в листі до В. Козловського. Основна ідея А. Дзедушицької полягала в тому, що польська шляхта, не винісши уроків з історії, «годує собі Гонт і Залізників, Хмельницьких і Січинських». Тональність

⁴² Hłyń M. Listy Marii z Gniewoszków Harsdorfowej do Heleny Mycielskiej. Cz. 1. S. 169–170.

⁴³ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 59. Спр. 365–366. Арк. 70–74 (листи Александри Дзедушицької до В. Козловського, Криниця, 9, 10, 22 серпня 1911 р.).

⁴⁴ Lanckorońska K. Szkice wspomnień... S. 48–49.

⁴⁵ Niezabitowska A. Pamiętnik 1914–1918 r... S. 26.

листа була дуже зверхньою щодо українців: «А русини? То тільки пастухи і парубки! ... То ми магнати, то ми шляхта, то ми провідники, то ми сила, потуга. Ви дали себе за чоло взяти ..., по ваших дворах і фільварках вигодуваним пастухам і парубкам?! У це неможливо повірити. То тільки та наша найдурніша в Європі шляхта польська ... По столітній неволі ми нічого не навчилися, нічого не згадали, самі по дворах виховуємо гайдамаків! Щоб нас стріляли, як зайців»⁴⁶. У деяких жіночих текстах можна зустріти наділення русинів негативними рисами й намагання підкреслити вищість поляків за їхній рахунок. Загалом така риторика була характерна для медійних практик польських націонал-демократів, отож, зважаючи на те, що найбільшими їхні впливи були саме серед польської львівської інтелігенції, не дивно, що такі нотки лунали саме у виконанні жінок із цих середовищ.

На час Першої світової війни, а особливо ж після періоду російської окупації Галичини розуміння розбіжності цілей поляків і українців у глобальному зіткненні стало очевидним. Найточніше думки й оцінки, які кружляли навколо цієї теми, можна визначити як взаємну втому. Описуючи піднесення, яке охопило львів'ян на вигляд повернення в місто австрійських військ, Магдалена Бильчинська, між іншим, зауважувала: «Не знаю, як виявляли свою радість Русини, мабуть це були якісь екстреманіфестації, але вони загубилися в загальному замішанні. Однак, прислухаючись до різних реплік громадськості, яка приглядалася до тріумфального входження, вихопила таке речення, виголошене по-руськи: “Най там йдуть, а ми і так-такі города їм не віддамо, тут наш князь був, то єго земля”. Як досі ще чую те прикре пророцтво»⁴⁷.

Корпус жіночої кореспонденції, яка курсувала між польськими шляхетськими дворами протягом ХІХ ст., не є джерелом однозначним, легким і швидким для опрацювання, якщо перерахувати його під оглядом суспільно-політичних практик, національних міфів і стереотипів. У жіночих листах виразно домінують приватні й повсякденні мотиви, новини, господарські справи, стан здоров'я, поради заміжнім донькам, плани на подорожі та відпочинок, пошуки протекцій, описи розважальних

*Альфонсина Дзедушицька. Портрет
Генрика Родаковського, 1876 р.*

*Оригінал зберігається у Львівській
картинній галереї*

⁴⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 59. Спр. 365–366. Арк. 66–67зв. (лист Альфонсини Дзедушицької до Владзімежа Козловського, Львів, 29 вересня 1909 р.).

⁴⁷ Bylczyńska M. Pamiętnik galicjanki (1914–1917) / do druku przygotował M. Dęboróg-Bylczyński. Branice: Oficyna Wydawnicza Zakładu Aktywności Zawodowej im. Jana Pawła II, 2012. S. 18.

вечірок і балів та побачених на них суконь і прикрас. Сюжети про русинів у жіночих текстах не є цілісними, вони потрапляли в записи лише у згадках про рідний дім, знайомих, переважно обслуги, або під впливом якихось драматичних подій, як-от політичні вбивства. Чимало родинних кореспонденцій зникли у вирі війн та інших травматичних подій XX ст., у яких аристократичні палаці легко ставали об'єктами пограбувань і нищень.

Хоча польські аристократки XIX ст. мали високий рівень освіти (серед їхніх домашніх учителів траплялися справжні світила у своїх галузях), усе ж репрезентований чоловіками громадський простір залишав їм небагато місця для висловлення думок. Утім, кореспонденція жінок з аристократичних родин залишається щодо XIX ст. одним із базових джерел, де вони «говорять» власним голосом. Якщо спробувати оцінити приватні листи польських аристократок як джерело до вивчення польсько-українських відносин, то через фрагментарність згадок про русинів на їхніх сторінках можна вважати цю кореспонденцію не повноцінним джерелом, а корпусом документів, аналіз яких дає змогу вловити загальні тенденції.

Для конструювання образів Русі та русинів у приватній кореспонденції польських аристократок у Галичині другої половини XIX – початку XX ст. було характерним, з одного боку, дотримання історичних міфів і стереотипів та соціальних бар'єрів, небажання миритися з процесами модернізації у сфері національної ідентичності, а з іншого – прагнення захиститися від все більшої кількості польсько-українських суперечностей. Поняття Русі-України, русько-українського народу як цілості та місцевих галицьких русинів переважно вживали в різних значеннях. Емоційно-оцінні судження щодо «української теми» можна звести до захвату (природою, культурою, багатством землі), осуду (низький соціальний статус та рівень освіти) і страху (схильність до руйнування).

REFERENCES

Barańska, A. (2001). Wpływ powstań na ewolucję ról społecznych kobiet. In A. Barańska, W. Matwiejczyk & J. Ziółek (Eds.), *Polskie powstania narodowe na tle przemian europejskich w XIX wieku* (pp. 275–288). Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego [in Polish].

Beauvois, D. (1996). *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*. (K. Rutkowski, Trans.). Sejny: Pogranicze [in Polish].

Białynia-Chołodecki, J. (1919). *Kobieta polska w obronie ojczyzny. Odczyt wygłoszony z ramienia «Uniwersytetu Żołnierskiego» w «Ochotniczej legii kobiet» we Lwowie dnia 13-go czerwca 1919 r.* Lviv [in Polish].

Bobrowski, T. (1900). *Pamiętniki* (Vol. 1). Lviv: Z Drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich [in Polish].

Bylczyńska, M. (2012). *Pamiętnik galicjanki (1914–1917)* (M. Dębóróg-Bylczyński, Ed.). Branice: Oficyna Wydawnicza Zakładu Aktywności Zawodowej im. Jana Pawła II [in Polish].

Chłędowski, K. (1957). *Pamiętniki* (A. Knot, Ed.). (Vol. 1). Krakow: Wydawnictwo Literackie [in Polish].

Daszyk, K. K. (2003). *Osobliwy Podolak. W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego*. Krakow: Uniwersytet Jagielloński [in Polish].

Domańska-Kubiak, I. (2004). *Zakątek pamięci. Życie w XIX-wiecznych dworach kresowych*. Warsaw: Wydawnictwo Iskry [in Polish].

Dzieduszycki, W. (1892). *Małżeństwo mieszane* (Vol. 1). Lviv: Z drukarni «Dziennika Polskiego» pod zarządem Fr. Kattnera [in Polish].

Felcenloben, D. (2011). Pamiętnikarstwo kobiece przełomu XIX i XX wieku na przykładzie wspomnień Felicji Skarbek ze Szczepańskich i Anny Sokołowskiej ze Skarbków. In K. Karolczak (Ed.), *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)* (pp. 163–172). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Polish].

Hłyń, M. (2005). Listy Marii z Gniewoszków Harsdorfowej do Heleny Mycielskiej (Pt. 1). *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, 27, 153–188 [in Polish].

Hłyń, M. (2007). Listy Marii z Gniewoszków Harsdorfowej do Heleny Mycielskiej (Pt. II). *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, 28, 243–285 [in Polish].

Jabłonowski, L. (1963). *Pamiętniki* (K. Lewicki, Ed.). Krakow: Wydawnictwo Literackie [in Polish].

Karolczak, K. (2011). Dzienniki z podróży ziemian polskich. In K. Karolczak (Ed.), *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)* (pp. 126–136). Krakow: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Polish].

Łanckorońska, K. (2005). *Szkice wspomnień*. Warsaw: Więź [in Polish].

Longchamps de Berier, B. (1983). *Ochrzczony na szablach powstańczych... Wspomniena (1844–1918)*. (W. Suleja & W. Wrzesiński, Eds.). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [in Polish].

Łoziński, W. (1911). *Madonna Busowiska*. Lviv; Krakow [in Polish].

Redzik, A. (2005). Longchamps de Bérrier – zarys dziejów rodu. In K. Karolczak (Ed.), *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa* (Vol. 5, pp. 245–270). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Polish].

Sapieżyna z Windisch-Graetzów, M. (2003). *My i nasze Siedliska*. Krakow: Wydawnictwo Literackie [in Polish].

Sheptytska z Fredriv, S. (2009). *Molodist i poklykannia o. Romana Sheptytskoho*. Lviv: Svichado [in Ukrainian].

Tarnowski, S. (1907). *Pani Adamowa Potocka. Wspomnienie pośmiertne*. Krakow [in Polish].

Tymczak, K. (2011). Wychowanie i edukacja w domu Tarnowskich w świetle dziennika nauczyciela domowego Juliana Antonowicza. *Pamiętniki, dzienniki i relacje jako źródła do badań historycznych (XVIII–XX wiek)* (pp. 173–180). Kraków: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Polish].

Vasylevskiy, S. (2015). *Zhyttia polske u XIX stolitti* (I. Andrushchenko, Trans.). Kyiv: Tempora [in Ukrainian].

Olena ARKUSHA*PhD, Senior Researcher**Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»**Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the**National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID:*<http://orcid.org/0000-0003-2541-6603>*e-mail:* o_arkusha@yahoo.com*DOI:* 10.33402/up.2020-13-99-118

IMAGES OF RUTHENIA AND RUTHENIANS IN PRIVATE CORRESPONDENCE OF POLISH ARISTOCRATS OF HALYCHYNA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY

The private correspondence of women from Polish aristocratic families of the 19th century is a large independent group of sources that reflects the worldview, political and everyday ideas, and practices of their time. This article attempts to capture the «Ukrainian theme» in the daily communication of the families of Polish aristocrats in Halychyna. During the 19th century, the world of the Polish aristocracy remained isolated from the rest of the society by social barriers. The perceptions of women in this environment were determined by family traditions, among which historical myths and stereotypes about Poland's civilizational mission in Eastern Europe played a significant role; conclusions drawn from communication with politically active men from family and comradely environment, among which a dismissive and frivolous interpretation of Ukrainian prevailed as an «obstacle» to solving really important issues; their own observations and impressions from meetings with local Ruthenians, who were mostly reduced to domestic service, workers, and sometimes Greek Catholic priests. Mentions of Ukrainians in the pages of private correspondence of Polish aristocrats are rare. However, the study of a large array of it allows one to catch certain trends and model the main approaches. Among the most prominent themes related to Ukrainians were: romantic notions of the victorious past of Polish «defenders of European civilization» in the Ukrainian steppes; admiration for Ukrainian landscapes (Carpathians, Podillia, Southern Ukraine), part of which was the flavor of the local population; disdain attitude to Ukrainian culture, which stemmed from political prejudices and lack of knowledge of the language; less often – the desire to join the civilizational transformations of Ukrainian society. Far from real life by the walls of the manor, this image hid the possibility of great discoveries, which later had to make its bearers after the rapid destruction of the world familiar to them.

Keywords: Ukrainian-Polish relations in Halychyna in the second half of the 19th – early 20th centuries, Polish aristocracy, private correspondence of the 19th century, national stereotypes, women's texts of the 19th century.

Олександр СЕДЛЯР

кандидат історичних наук,

доцент кафедри бібліотекознавства і бібліографії

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3787-9744>

e-mail: oleksandr.sedlyar@lnu.edu.ua

ПЕРШИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ РУСЬКИХ ЧИТАЛЕНЬ У ГАЛИЧИНІ (1848–1850)

За матеріалами кореспонденції та спогадів, а також опублікованих джерел у дослідженні проаналізовано передумови створення та організацію руських читалень у Галичині, охарактеризовано номенклатуру літератури, яку отримали чи мали отримати учасники читалень для спільного користування, їхню мету та завдання. З'ясовано, як, де і ким були організовані перші руські читальні в Галичині у 1848–1850 рр., описано проблеми, з якими стикалися перші читальні, їхні форми діяльності для заохочення суспільства до розвитку. Підраховано кількість читалень, що діяли в Галичині. Простежено, що певний час реально діяли лише коломийська окружна читальня і трохи згодом читальня в Греко-католицькій семінарії. Досліджено причини майже цілковитої невдачі організаторів і керівників читалень, які не змогли забезпечити їхнього функціонування взагалі або на тривалий час. Розкрито діяльність Окружної читальні в Коломиї та руських читалень міста Львова. Підкреслено особливий вплив революції 1848 р. на створення читалень, що привело до зацікавлення своєю історією галицьких русинів (українців). На основі цього дослідження зроблено кілька висновків. По-перше, з'ясовано, що під впливом зростання громадської та національно-культурної активності в 1848–1850 рр. виникли спроби організувати діяльність перших у Галичині руських читалень. Саме це спонукало до заснування окружної читальні в Коломиї, двох читалень у Львові (в Народному Домі та Греко-католицькій духовній семінарії). По-друге, виявлено, що перші руські читальні в Галичині були товариствами чи не винятково руської інтелігенції, до яких не входили селяни та міщани. По-третє, читальні були одним з елементів сепарації русинів від галицьких поляків у національно-культурному житті. Брак місцевих руських видань, складнощі з доставкою необхідної літератури з-за кордону і неготовність галицьких русинів до такої нової форми організації громадського життя, самоосвіти і дозволили не дали змоги першим руським читальням проіснувати тривалий час.

Ключові слова: історія руських читалень, історія читання в Галичині, Народний Дім у Львові, Коломия, Я. Головацький.

Серед важливих наслідків революційних подій 1848 р. в Австрійській імперії для галицьких русинів було помітне збільшення інтересу інтелігенції до літератури та читання рідною мовою. Одним із виявів цього стали спроби заснувати кілька

читалень, де охочі русини могли б читати різноманітну літературу, передовсім наукову (з гуманітарних наук), науково-популярну та художню. Окрім організації власне процесу читання, плановані читальні мали стати також культурними осередками із завданням об'єднати навколо себе принаймні найактивнішу частину галицької руської інтелігенції. Хоча організація читалень у 1848–1850 рр. принесла радше негативний досвід і поставлених завдань не вдалося виконати, але дослідження відповідного процесу, мети та завдань його організаторів і виконавців додає нову інформацію до пояснення певного кола проблем національно-культурного життя русинів, що виходять за межі власне читалень. Йтиметься насамперед про особливості громадської діяльності галицьких русинів відразу після 1848 р., їхнє сприйняття «руської» книги та її значення, освіти та самоосвіти руською (у широкому розумінні) мовою, навіть місця галицьких русинів у слов'янському світі.

Галицькі руські читальні австрійської доби стереотипно сприймають насамперед за сільські осередки, що займалися організацією культурного життя галицьких селян. Основним їхнім завданням, звичайно, було забезпечити читання (найчастіше – колективне) періодики та популярних книжок «для народу». Читальні середини XIX ст. дуже відрізнялися (точніше, мали відрізнитися в задумах їхніх засновників) від усталеного пізнішою практикою образу. Вони були цікавим і специфічним культурним феноменом галицького руського громадського та інтелектуального життя, яке помітно пожвавилось завдяки «Весні народів».

Метою статті є простежити та проаналізувати процес організації руських читалень у Галичині, які заснували або хотіли заснувати у 1848–1850 рр., їхню мету та завдання, а також номенклатуру літератури, яку отримали чи мали отримати учасники читалень для спільного користування. Дослідити причини майже цілковитої невдачі організаторів і керівників читалень, які не змогли забезпечити їхнього функціонування або взагалі, або на тривалий час.

Про перші руські читальні історики писали неодноразово. Однак цю тему завжди вважали другорядною і не вдавались до комплексного аналізу. Історія руських читалень середини XIX ст. була дуже недовгою і завершилася переважно вже на етапі проєкту чи намірів розгорнути діяльність. Найбільше уваги темі статті приділив автор хронологічно найстаршої публікації – Михайло Павлик у монографії «Про русько-українські народні читальні»¹. Він ретельно зібрав наявну інформацію про читальні у руській пресі того часу і детально її зреферував у монографії. Відсутність доступу до неопублікованих документів не дала змоги М. Павлику простежити деякі важливі аспекти реального чи планованого функціонування читалень.

У сучасних дослідженнях трапляються хіба що згадки про руські читальні як елемент виявів громадського життя галицьких русинів 1848–1849 рр. Ярослав Глистюк розглянув функціонування читальні у Львівській греко-католицькій семінарії, яка була заснована у 1849 р.² Ольга Колосовська згадала про спробу створити

¹ Павлик М. Про русько-українські народні читальні. Львів, 1887. С. 40–55.

² Глистюк Я. Діяльність студентських товариств Греко-католицької духовної семінарії у Львові (1849–1914). *Львів: місто – суспільство – культура*: зб. наук. праць / за ред.: О. Аркуші й М. Мудрого. Львів, 2007. Т. 6. С. 251–253.

«руську читальню» при бібліотеці Народного Дому у 1850 р.³ Однак зведеного аналізу руських читалень середини ХІХ ст. як результату культурно-просвітницької роботи окремих галицьких русинів під враженням від революційних подій 1848 р. ще не було опубліковано.

Джерела до теми статті, з огляду на коротке існування читалень середини ХІХ ст., нечисленні. Вони, щоправда, достатньо добре інформують про організацію та завдання читалень, є також про окремі аспекти їхньої діяльності. Частину джерел опубліковано: повідомлення про заснування та статут Коломийської окружної читальні⁴, листи представників цієї читальні до Якова Головацького з проханням забезпечити їм постачання необхідних книжок⁵, а також спогади Василя Ковальського про заснування ним читальні в Львівській греко-католицькій духовній семінарії⁶. Є також окремі повідомлення в руській періодиці (передовсім у «Зорі Галицькій») того часу про читальні, плани щодо них та важливість організованого забезпечення русинів книжками. Серед неопублікованих документів на особливу увагу заслуговують матеріали про заснування читальні в Народному Домі у 1850 р.⁷, листування Я. Головацького із галичанами (насамперед із братом Петром) та книгарями із Росії про замовлення і доставку книжок для читання.

Читальні як культурно-просвітницькі осередки в Європі були задовго до 1848 р. Перші заклади з такими функціями (кабінети для читання, читацькі клуби) з'явилися ще у ХVІІ ст. Після 1740 р. почався розквіт читалень в Англії. Після 1770 р. процес створення читацьких товариств став помітним у Німеччині. Читацькі клуби були активними учасниками трьох важливих процесів епохи Просвітництва: вони сприяли розвитку демократичних форм спілкування; були важливим інструментом цивілізації, бо регламентували статутами норми поведінки членів; нарешті, вони сприяли створенню нового інтелектуального та соціального публічного простору, де приватні особи окремо від влади могли обговорювати різні питання⁸.

³ Колосовська О. Бібліотека Народного дому: з історії формування фондів. *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*. Львів, 2002. Вип. 9/10. С. 115.

⁴ Внесеніє Ч. Священника Н. Синовдского въ Радѣ окружнѣй Коломыйской, ухвалою цѣлого собранія приняте. *Зоря Галицка* (Львів). 1849. 14 (26) вересня. С. 458–459; Устроєніє округовой чительни словянської подѣ оглядомъ складки, купованя, читаня и употребленя книгъ. *Там само*. С. 459–461.

⁵ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49 / видав Др К. Студинський. Львів: Накладом НТШ, 1909. (Збірник Фільольогічної секції Наукового товариства імені Шевченка. Т. ХІ і ХІІ). СХХХVІІІ + 463 с.

⁶ Застирець Й., о. З минулого читальні богословів (як повстала перша читальня). *Альманах українських богословів виданий з нагоди 150-ліття гр.-кат. духовної семінарії у Львові і 85-ліття існування читальні богословів 1783–1849–1933* / зібрав О. Буць. Львів, 1934. С. 83–85.

⁷ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 9 (Колекція окремих надходжень). Од. зб. 2940, 2941.

⁸ Шартъ Р. Книги, читатели, чтение. *Мир Просвещения. Исторический словарь* / под ред. В. Ферроне и Д. Роша. Москва, 2003. С. 300–301.

У Центрально-Східній Європі читальні за деякими винятками почали з'являтися у першій половині та середині XIX ст. Їх засновували за зразком французьких *cabinets de lecture*, британських *Reading Rooms* та німецьких *Lesevereine* і *Lesegesellschaften*, хоча читальні в цій частині Європи, окрім випозичення книжок, активно займалися різноманітною культурною діяльністю на національну тематику. Зокрема, у чехів перше читацьке товариство з'явилося 1818 р., у словаків – 1826 р., в угорській Хорватії⁹ – 1837 р., в австрійських сербів – 1842 р., у словенців – 1861 р.¹⁰

У галицьких русинів формалізованих читацьких товариств до 1848 р. не було, хоча традиція колективного читання і/або обговорення актуальних новинок існувала. Траплялися неформальні гуртки чи просто групи знайомих осіб, які обмінювалися прочитаною літературою і приватно могли її обговорювати¹¹. Такі вияви інтелектуальної співпраці у збережених історичних джерелах нечисленні, проте певний вплив на подальші (з 1848 р.) події вони зробили. Окремі русини могли за межами свого краю (здебільшого під час навчання у Відні) знайомитися з вільнішими порівняно з Галичиною практиками читання та обговорення літератури.

Револуція 1848 р. значно поживавила інтерес галицьких русинів до книг і читання рідною мовою. «Руська» тематика стала дуже актуальною. Зникли й наявні раніше застереження (радше неформальні) державної та духовної (церковної) влади до тих, хто активно читав та пропагував світську руську літературу. Русини у 1848 р. відчували себе впливовим чинником на галицькому крайовому рівні; здавалося, що так буде й далі. Принаймні в найактивнішій інтелектуальній частині руської інтелігенції з'явилося бажання надолужити згаяний раніше час і якомога швидше дізнатися більше про історію свого народу. Необхідно було переконатися самим і переконувати потім інших, що руська історія, мова та культура більше чи менше дорівнюють польським – так як політичні і національні права русинів стали теоретично дорівнювати правам поляків. Як саме це зробити і чи взагалі це можливо зробити протягом короткого часу, русини не знали. Однак спроби були, зокрема певні дії, спрямовані на заснування читалень.

⁹ У Далмації читальні за італійським і загалом західноєвропейським зразком з'явилися ще у середині XVIII ст. Після переходу краю до складу Австрійської імперії першу читальню заснували у Задарі в 1807 р., однак це був поодинокий випадок. Читальні там, як і в багатьох інших австрійських провінціях, численно почали засновувати аж у 1848 р. (Lakuš J. Reading Societies and their Social Exclusivity: Dalmatia in the First Half of the 19th century. *Libellarium*. 2008. Vol. 1, N 1. P. 52–53).

¹⁰ Neubauer J. General Introduction. *History of the literary cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries* / ed. by M. Cornis-Pope, J. Neubauer. Amsterdam; Philadelphia, 2007. Vol. III: The making and remaking of literary institutions. P. 16.

¹¹ Наприклад, Я. Головацький, мешкаючи як кооператор у Микитинцях на Коломийщині, обмінювався літературою та обговорював прочитане зі своїми сусідами та друзями. Поза вузьким колом цього неформального гуртка він намагався бути обережним та стриманим ([Головацький Я. О.] Издание «Вѣнковъ» и «Zustände der Russinen» въ 1846 и 1847 г. (Изъ записокъ Якова О. Головацкаго). *Литературный сборникъ издаваемый Галицко-русскою Матицею*. 1885 г. / подъ ред. Б. А. Дѣдицкаго. Львовъ, 1885. Вып. I. С. 38).

Слов'янська окружна читальня в Коломиї. 1 серпня 1848 р. на засіданні Коломийської окружної руської ради священник Микола Синевідський запропонував, «абы въ түтейшѣмъ окрѹзѣ чительна славянска була запроваджена»¹². Рада підтримала цю пропозицію, пізніше було укладено (і, очевидно, затверджено владою) статут читальні, зібрано членські внески та закуплено книжки. У жовтні 1848 р. на засіданні історико-географічної секції першого З'їзду руських вчених М. Синевідський зачитав доповідь про заснування окружних слов'яно-руських читалень. Секція її схвалила¹³. Згодом, у 1849 р., її разом зі статутом коломийської читальні опублікувала «Зоря Галицька» – мабуть, аби поширити ідею таких читалень за межі Коломийщини. Завдяки цій публікації можемо детально проаналізувати плановані організаторами мету та особливості функціонування читальні.

Мета читальні була дуже амбітною як на провінційне товариство: «Вѣдомости о нашѣмъ отечествѣ и нашихъ побратимцахъ оубообщити и такъ всюди розпостерати, абы свѣдѹщество историчне въ краснѣмъ зааснѣло цвѣту; мову нашу родимѹ совокупнымъ промысломъ по̀днести и такъ выгладити, абы въ свѣтлицяхъ и въ театрѣ, въ письмахъ и въ школѣ, на казалницахъ дѹховныхъ и въ мовницахъ политичныхъ годне выступила а́ко мова народа просвѣщенного – се е́сть цѣль тиха и честна чительнѣ»¹⁴.

Із подальшого тексту виступу М. Синевідського на засіданні Коломийської руської ради видно, що він бачив майбутню читальню, по-перше, чи не винятково для сільських священників («Чительна оукраситъ кождому зъ насъ его хату и родинѹ; чительна оубарвить намъ сельское оусторонье, до котрого є́смы призначени; чительна засолодитъ намъ журливѣи господарства труды»); по-друге, вона мала слугувати священникам насамперед як «мила забавка», але також і для науки (самоосвіти); по-третє, вона мала довести всім, що руські священники не «обскуранти» і дбають про долю свого народу; нарешті, ця читальня мала бути «слов'янською», бо треба вивчати інтелектуальну та творчу спадщину всіх слов'ян, працювати для кращого майбутнього разом, «совокупными силами»¹⁵.

Статут читальні виразно підкреслював її елітарний характер та спрямованість на локальну структуру Греко-Католицької Церкви. Високі членські внески (5 рн на рік) та специфіка літератури, яку пропонували читати учасникам товариства, робили читальню доступною лише інтелігентам. Керівником читальні мав бути священник із окружного центру (Коломиї). У поточній діяльності керівництво

¹² Внесеніє Ч. Священника Н. Синовѣдского въ Радѣ окружнѣй Коломѣйской... С. 458.

¹³ Историческій очеркъ основанія Галицко-рускои Матицѣ и справозданье первого собору ученыхъ рускихъ и любителей народнаго просвѣщенія / сост. Я. Головацкимъ. Въ Львовѣ, 1850. С. LXXVIII.

¹⁴ Внесеніє Ч. Священника Н. Синовѣдского въ Радѣ окружнѣй Коломѣйской... С. 458–459.

¹⁵ Там само. С. 459. Останній аргумент («Тѣи дѹховѣи Слованѣ плоды по̀знати, ихъ са радити, ихъ кождою часу по̀дъ рѹкою мати не можѣ ина́кше, іакъ лишь посполѹ, совокупнымъ подвигомъ, совокупными силами, а найлѹчше – въ слованьскѣй чительнѣ окрѹговѣй») був одним із численних тоді виявів у публічному дискурсі дуже популярного у русинів з 1848 р. гасла «Спільними зусиллями», яке, зрештою, стало й гаслом («Viribus unitis») молодого цісаря Франца Йосифа І.

читальні спиралося б на деканати Греко-Католицької Церкви і співпрацювало б із деканами. Читальня як окружна з потенційно численним товариством мала складну (триланкову) структуру: керівник округу (тобто всієї читальні) – керівники кутів – рядові члени. Кожен деканат ділили на 3–4 кути (у всьому окрузі мало бути приблизно 20 кутів), які полегшили б комунікацію між центральним осередком у Коломиї і окремими читачами. Це був цікавий та оригінальний приклад організації читальні, який згодом галицькі русини більше не повторювали¹⁶.

Тематика літератури для членів цього товариства, була визначена чітко: «Зарадь округовый въ купованю книгъ прїймає за засаду исторїю и письменничество слованьское и для того: а) постарася о дѣла историчнїи Слованъ въ ѡбщественномъ европейскомъ ѡзыку написанїи; б) займе ся читателей запѣзнати съ письменничествомъ всѣхъ Слованъ; ...»¹⁷. Ще однією умовою, яку згодом не повторювали в руських читальнях, була відмова від політичної преси та місцевих галицьких руських книг (бо їх планували отримувати через «Галицько-руську матицю»). Нові книжки з центру хотіли розсилати по кутах, а звідти – окремим читачам терміном на місяць. Прочитану за цей час літературу членам товариства варто було здати назад і вона переходила до іншого кута. Кожен кут мав би словники та граматики слов'янських мов для себе, а іншу прочитану літературу передавав би до окружної бібліотеки¹⁸.

Отже, планована в Коломиї читальня мала бути, з одного боку, елітарним і спеціалізованим товариством, а з іншого – охоплювати принаймні більшість (якщо не майже всіх) священників із Коломийського округу. Питання, наскільки цікавим може бути для пересічного сільського священника регулярне читання саме «слов'янської» літератури, перед широкою аудиторією не обговорювали. У 1848 р., коли змінювалося все навколо, здавалося, що й така смілива і зовсім неможлива навіть за рік до того ідея має шанси на реалізацію. Насправді ж з огляду на читацькі зацікавлення більшості священників (які поза літературою духовного змісту читали б хіба поточну періодику), спад зацікавлення літературною тематикою після 1848–1849 рр. та труднощі з набуттям книг про історію та літературу слов'ян окружна слов'янська читальня в Коломиї проіснувала недовго.

Наприкінці 1848 р. вдалося зібрати перші гроші на закупівлю книжок. Коломийська Руська Рада від імені членів читальні попросила Я. Головацького, якого тоді тільки що призначили професором новозаснованої кафедри руської словесності Львівського університету, придбати і вислати деякі книги. Відразу виявилось, що, хоча читальня мала своїх членів знайомити «съ письменничествомъ всѣхъ Слованъ», однак замовила тільки книги з Росії, майже винятково на українську тематику. Серед них були «Історія Малоросії» М. Маркевича, «Історія русів», альманах «Руська старовина», повісті Г. Квітки-Основ'яненка та М. Гоголя¹⁹. Тоді ж

¹⁶ Устроєніє округовой чительни словянской... С. 459–461.

¹⁷ Там само. С. 460.

¹⁸ Там само. С. 460–461.

¹⁹ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49... С. 329 (лист Коломийської руської ради до Я. Головацького, 24 грудня 1848 р. (4 січня 1849 р.).

передали на книжки 50 рн і висловили побажання надіслати, окрім замовлених, ще якісь книги на розсуд Я. Головацького²⁰. Трохи згодом від імені членів читальні до Я. Головацького писав Йосафат Кобринський. На початку березня 1849 р. він додав ще 57 рн і прохання: «Заплатить книги, аки Ви за наилучшіи держете – особливо намъ на сердци лежитъ гісторія отечественнаѧ – також из краснорѣчіѧ избирить, шо хорошаго будетъ. Старайтесѧ, чтобъ аекъ найскорѣй пришли тѣ книги. Пропадаетъ душа из голоду»²¹.

Я. Головацький вже мав попередній досвід отримання книг із Росії. Діставши перший грошовий переказ із Коломиї, він відразу звернувся з проханням замовити потрібні книжки в російських книгарів до купця з Радивилова Данила Гартенштейна. У відповідному листі професор Львівського університету зазначив, що він «имѣлъ честь быть сочленомъ» (очевидно, до свого від'їзду до Львова) «Коломыйского читательского общества», тому й взявся допомогти йому із набуттям бажаних книжок²². До постачання книжок були залучені книгарі з Києва (Павло Должиков) і Санкт-Петербурга (В'ячеслав Печаткін). Сам процес замовлення, оплати і доставки книг був тривалий і викликав незадоволення у замовників.

Я. Головацький як посередник помітно вплинув на асортимент книг, що надійшли до читальні, і відповідно, на її роботу. Перший список, надісланий із Коломиї, був виразно україноцентричним. Я. Головацький замовив усі згадані там видання, але згодом, у процесі консультацій з російськими книгарями, доповнив перелік деякими російськими науковими виданнями. Окрім того, дещо він замовив додатково для себе і своїх знайомих зі Львова. Із його рекомендаціями коломиїяни не сперечалися, тому в другому списку замовлених ними книг були три томи Повного зібрання руських літописів, «История государства Российского» М. Карамзіна у чотирьох книгах, двотомна «Русская хрестоматия» О. Галахова, «Мазепа» Ф. Булгаріна. Й. Кобринський прохав передовсім замовляти книги на історичну тематику, бо «тѣ имѣють на всѣгду свою цѣну»²³. Так, список прохань перетворився у випадково скомпоновану суміш наукових праць, археографічних видань, хрестоматій та художніх творів. Галичани вписували ті видання, про які знали, а російські книгарі рекомендували ті книжки, які на той час були у них в магазинах. Я. Головацький, зі свого боку, хотів доповнити асортимент літератури для читальні добре знаними працями на історичну тематику – це відповідало і його особистим уподобанням, і формальним побажанням коломиїян. На практиці ж частина книг виявилася просто неактуальною для читачів.

²⁰ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49... С. 328–329.

²¹ Там само. С. 344 (лист Й. Кобринського до Я. Головацького, Коломия, 20 лютого (5 березня) 1849 р.).

²² Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 104 (Яків Головацький). Од. зб. 190. Арк. 1 (чернетка листа Я. Головацького до Д. Гартенштейна, б. д. [січень 1849 р.]). Я. Головацький до переїзду до Львова мешкав у Чортківському окрузі, тому, очевидно, окружна читальня в Коломиї запрошувала й окремих відомих осіб з-поза округу.

²³ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49... С. 362–363 (лист Й. Кобринського до Я. Головацького, б. м., 24 травня (7 червня) 1849 р.).

Після тривалого очікування на початку вересня 1849 р. книги з Росії надійшли до Львова. Частину з них Я. Головацький розпорядився переслати до Коломиї. Це були «Історія Малої Росії» Д. Бантиш-Каменського, «Історія Малоросії» М. Маркевича, три томи Повного зібрання руських літописів, три томи збірника «Акты, относящиеся к истории Западной России», описи собору св. Софії у Києві та Києво-Печерської лаври митрополита Євгенія, альманах Є. Гребінки «Ластівка», збірка повістей Г. Квітки-Основ'яненка і його ж п'єси «Сватання на Гончарівці» і «Шельменко-денщик», а також збірка малоросійських приказок. Також можна було, на думку Я. Головацького, який тоді перебував у Відні, передати коломийцям «Историю государства Российского» М. Карамзіна²⁴. Деякі з попередньо замовлених книг читальня не отримала, наприклад, «Історію русів» (бо не було окремого видання), чи деякі твори М. Гоголя («Тараса Бульбу» Я. Головацький планував видати у Галичині, та й книгар хотів продати відразу повне зібрання творів Гоголя в чотирьох томах). Можливо, до Коломиї згодом надіслали й інші книжки, які львів'яни замовляли для себе.

Так, за суму в понад 100 рн коломийська читальня отримала трохи більше десятка назв книг, та ще й чекала занадто довго. Перший запал та бажання читати «слов'янські» книги поступово зійшли нанівець. Ще на початку червня 1849 р. Й. Кобринський писав Я. Головацькому, що грошей на нові книги зібрати неможливо, бо всі чекають на замовлені та оплачені раніше. Однак згодом можна буде отримати нові кошти і замовити книжок навіть і на 200 рублів²⁵. 1 (13) лютого 1850 р. Й. Кобринський вже не згадував за читальню в листі до Я. Головацького²⁶. Нічого не відомо ні про збір коштів (членських внесків), ні про дальші замовлення книг для читальні.

Коломийська окружна читальня, однак, певний час ще існувала і функціонувала відповідно до статуту товариства. Книжки розсилали по кутах, там їх читали і передавали далі. Чи були в ній якісь інші «слов'янські» книги, окрім отриманих із Росії, невідомо. Мабуть, що ні. Деяким членам не сподобались наукові видання; вони, що й не дивно, виявилися непридатними для сільських священників.

У середині 1850 р. у «Зорі Галицькій» з'явився допис М. Синевідського, де йшлося про велике значення наукової літератури, зокрема, «Актів Западной России», які надійшли до коломийської читальні, для розвитку сучасної літературної мови та національної свідомості галицьких русинів. Такі видання, на думку автора, переконують, що наша мова не другорядна та недосконала, а з багатою історією²⁷.

²⁴ Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835–49... С. 389 (лист Я. Головацького до П. Головацького, Відень, 1 (13) вересня 1849 р.).

²⁵ Там само. С. 363 (лист Й. Кобринського до Я. Головацького, б. м., 24 травня (7 червня) 1849 р.). Російський рубль сріблом тоді коштував дорого: аби вислати гроші до Росії Я. Головацький був змушений купувати рублі по ціні 2 рн 10 кр за 1 рубль сріблом.

²⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 36 (Яків Головацький). Од. зб. 188 / п. 9. Арк. 8–8зв.

²⁷ Синеводскій Н. Чутка изъ Коломыйского о читальнѣ. *Зоря Галицка*. 1850. 14 (26) червня. С. 302–303. Н. Синевідський писав, що у стародавніх пам'ятках руської писемності з цього збірника «намъ мило стрѣтити тутъ мову питоменну, яка жїе въ оустахъ народа, яка ала переходити въ часописи; мило пересвѣдчитись, що азыкъ, до недавна потолоченый,

У читача може з'явитися питання: чому про читальню згадано лише в контексті зовсім маловідомого у Галичині збірника? Чим саме «Акты Западной России» привернули увагу ініціатора заснування окружної читальні?

Відповідь можна знайти в листі М. Синевідського до Я. Головацького, де автор допису аргументує потребу його публікації. Виявляється, не всі читачі належно оцінили надіслану літературу: «маю правду сказати, що та книга “Акты относящіеся къ исторіи Западной Россіи, Санктпетербургъ 1846, 1848”, ходила по кількох кутах нашего дружества и що ѣи обсудили: же то дѣло пусте, нездобне, же валяло ся по російских книжных лавках и нам го накынули»²⁸. Тому важливо було виправити таке враження і «заправить вкус молодых и старых читателейъ, абы не шибалися толькo за повѣстками тай оперетками», а читали ще й наукові публікації, «що до умственной борьбы крѣпости додае и колись нам дуже придасть ся»²⁹.

У цьому ж листі автор питав Я. Головацького, чи Коломийська руська рада надіслала йому 20 рн, які читальня заборгувала за придбані в Росії книжки, і чи планує він передати до Коломиї ще деякі книги³⁰. Окрім тісного зв'язку руської ради та читальні (до їхнього складу входили ті самі люди), із цього листа видно, що активність читальні поступово згасала. Члени товариства, зібравши значну суму і замовивши книги, чекали на літературу занадто довго. До того ж серед отриманих книжок виявилось чимало важкої для читання у вільний час літератури. Амбітна мета товариства виявилася недосяжним ідеалом. Для більшості його членів перші результати діяльності (отримана з Росії література) не відповідали очікуванням щодо співвідношення «ціна – якість». Читальня не стала милою забавкою для сільських священників, вони перестали платити членські внески і цікавитися новими книгами. Поступово організована діяльність читальні в Коломійі припинилася, а книжки, мабуть, розібрали члени товариства відповідно до вкладених раніше коштів на їхнє придбання.

Руські читальні у Львові. Другим важливим епізодом історії початків читального руху серед галицьких русинів були спроби відкрити руську читальню (по суті, дві читальні, які на певному етапі розглядали як одне ціле) у Львові. Першу створили у Львівській греко-католицькій духовній семінарії навесні 1849 р. Один із семінаристів, Василь Ковальський, який був добре знайомий зі студентськими читальнями у Відні та Празі, вирішив заснувати читальню у Львові. Разом із деякими своїми колегами (теж семінаристами третього року навчання) він займався реалізацією цієї ідеї³¹. Набагато пізніше у спогадах В. Ковальський писав,

бувъ колись ѣзыкомъ придворнымъ, оурадовымъ, оупотребляли го королѣ, владыки тай боаре» (Там само. С. 303).

²⁸ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 36. Од. зб. 329 / п. 16. Арк. 1зв. (лист М. Синевідського до Я. Головацького, Старий Гвіздець, 15 (27) травня 1850 р.).

²⁹ Там само. Арк. 1зв. – 2.

³⁰ Там само. Арк. 2зв.

³¹ На початку квітня 1849 р. Я. Головацький писав до Осипа Бодяньського, що вслід за коломийською руською читальнею другу читальню заснують у Львові (Савченко Ф. Листування Я. Головацького з О. Бодяньським (1843–1876 рр. *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття* / під ред.

що ініціатори заснування читальні відклали практичне втілення свого задуму, бо не отримали підтримки від старших колег³². Коли ж у наступному навчальному році (1849/1850) вони вже були на четвертому році навчання, то повернулися до попередньої ідеї і за сприяння віцектора семінарії о. Івана Ільницького відкрили читальню. Ректор семінарії о. Іван Бохенський виділив на закупівлю книжок 50 рн із бібліотечного фонду, члени читальні також склали «крейцарями нісколько гульденов», дехто передав якісь свої книжки, і семінарська читальня почала діяти. Як згадував В. Ковальський, «постаралисьмося о містилице, три великії столи, которі покрилисьмо циратами, а на них зобразили народніі герби “Льва” с надписом: “Русе наперед!”; постаралися дальше о столці, світло, топливо і пр., і по ізготовленію статута била читальня открита. Нараз перестали питомці іграти в карти, бавитися в пилку і все свободное время перебивали в читальні, в которій всі три столи били заполнені книгами і часописями»³³.

Хронологічно сучасні цим подіям документи дають змогу уточнити і деталізувати хід подій. Отже, у 1849 р. (на жаль, точна дата невідома) руські семінаристи та деякі інші студенти вирішили заснувати руську читальню і зібрали перші членські внески. Зберігся список членів читальні, датований 20 квітня 1849 р. У списку є 73 особи, головно семінаристи, які зібрали 25 рн (членський внесок був 20 кр)³⁴. Існував ще один список, недатований, де перелічено 29 осіб, з яких 21 особа заплатила членський внесок. У цьому списку – переважно представники руської львівської інтелігенції³⁵. Отже, до львівської читальні 1849 р. належали не тільки семінаристи, хоча вони й переважали. Кількість членів була значною – близько сотні, але не всі вони, очевидно, збиралися активно відвідувати читальню.

Якісь не окреслені точно події у 1849 р. зупинили розвиток читальні. Згодом, однак, після того, як з'явилася ідея створити Народний Дім із бібліотекою та читальнею, засновники семінарської читальні навесні 1850 р. вирішили передати до цієї планованої читальні вже зібрані книги. Так вони стали її засновниками, а складені 1849 р. членські внески були зараховані як внески вже в новій читальні³⁶.

Читальня Народного Дому, однак, так і не розпочала діяти. Очевидно, за якийсь час семінарська читальня відновилася і працювала згодом із перервами ще дуже тривалий час. Можливо, у 1850 р. вона і не зникла зовсім, а продовжила свою діяльність у зміненому форматі – для потреб лише вихованців семінарії. Олександр Буць перші роки цієї читальні описував так: «...доки був у Семінарії Ковальський, до того часу читальня розвивалася. До неї належали всі питомці. Вкладку платили лише ті, що вступили на перший рік. Крім цього щороку Ректорат жертвував певну

М. Грушевського. Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930. С. 142 (лист Я. Головацького до О. Бодяньського, Львів, 28 березня (9 квітня) 1849 р.).

³² Застирець Й., о. 3 минулого читальні богословів... С. 84.

³³ Там само. С. 84–85.

³⁴ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 9. Од. зб. 2941. Арк. 2–2зв.

³⁵ Там само. Арк. 3–3зв.

³⁶ [Головацький Я.] О заведеніи общества читательного русского во Львовѣ. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 9. Од. зб. 2940. Арк. 1зв. – 3.*

суму на читальню. Жертвували й оо. Настоятелі. ... За ці гроші виділ купував книжки і часописи, які виставляв та визичав до читання. До читальні питомці сходилися численно»³⁷. За деякий час «запал остиг», активні учасники читальні закінчили навчання і залишили семінарію. Членські внески перестали надходити і з середини 1850-х років семінарська читальня надовго занепаля³⁸.

У 1849 р. була озвучена ідея заснувати у Львові руську читальню крайового значення. На засіданні Головної Руської Ради 3 (15) червня 1849 р. о. Лев Трещаківський запропонував заснувати у Львові народний руський дім. Цей заклад у майбутньому «помѣстить въ собѣ книгохранилище и читальню рускую, такожъ и древности рускіа, де всьо тоє, що для насъ любопытнымъ и полезнымъ есть, знайтибы можна. Читальня кромѣ книгъ оутрымѣє славенськіи и инніи газети»³⁹. Пропозицію підтримала згодом Головна Руська Рада у відозві до галицьких русинів від 8 лютого 1850 р. із закликом збирати кошти на будівництво Народного Дому й підтвердила, що там буде бібліотека з читальнею⁴⁰. Тоді ж, на межі 1849–1850 рр., розпочалися перші пожертви книжок приватними особами на користь майбутньої бібліотеки. Виділ Товариства народної просвіти (воно було об'єднане із «Галицько-руською матицею», яка тоді дуже тісно співпрацювала із Головною Руською Радою) 25 березня 1850 р. остаточно вирішив заснувати читальню і доручив обраній комісії підготувати її статут⁴¹.

Проект статуту уклав ініціатор читальні 1849 р. В. Ковальський. Його датовано 11 квітня 1850 р. Згодом проєкт відредагував Я. Головацький і 1 травня його за посередництва Головної Руської Ради подали на затвердження військовому керівництву (у Галичині тоді контролювали владу військові). Статут затвердили 18 травня 1850 р. і до кінця місяця надіслали засновникам⁴².

В. Ковальський пропонував назвати читацьке товариство «Общество славянско-русской Читальни»⁴³. Як і з коломийською читальнею, виразним було бажання вивести нове товариство поза галицько-руський контекст. Однак Я. Головацький виправив плановану назву на «русское читательное общество» – у 1850 р. вже стало зрозуміло, що читальня не буде «слов'янською», і тому не варто було обтяжувати себе зайвими зобов'язаннями і привертати увагу влади. Завдання у товариства було скромніше, ніж у коломийської читальні: збирати найрізноманітнішу літературу на руську тематику (всі малоруські книги, видані у Галичині та поза її межами, або книги іншими

³⁷ Буць О. Погляд на історію читальні богословів (у 85-ліття існування). *Альманах українських богословів...* С. 120.

³⁸ Там само. С. 120–121; Глисюк Я. Діяльність студентських товариств Греко-католицької духовної семінарії... С. 253.

³⁹ 93оє Засѣданіє Головної Руської Ради дна 3/15 Червня 1849. *Зоря Галицка*. 1849. 8 (20) червня. С. 291.

⁴⁰ Зоря Галицка. 1850. 25 лютого (9 марта). С. 117.

⁴¹ [Головацький Я.] О заведеніи общества читательного русского во Львовѣ... Арк. 1зв. – 2зв.

⁴² Там само. Арк. 2зв. – 3.

⁴³ Оуставы славянско-русской Читальни въ Лѣвовѣ. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 9. Од. зб. 2941. Арк. 1.

мовами, які стосуються руської літератури та історії), «лучшіи и оужиточнѣйшіи сочиненія якого будь рода», а також словники, граматика та довідкову літературу іншими слов'янськими мовами⁴⁴. Про розвиток руської мови та літератури як завдання читальні прямо не йшлося, хоча тематична всеохопність комплектування її фондів та розміщення у Львові в Народному Домі означали, що вона має стати центральною для галицьких русинів і активно сприяти розбудові їхньої національної культури.

Керівництво читальні мало складатися із голови, двох заступників, касира, контролера і трьох наглядачів («надзирателей»). Обслуговувати читачів мали наглядачі. Члени товариства мусили заплатити 20 кр вступного внеску і щомісяця сплачувати по 6 кр (В. Ковальський у первісному варіанті статуту вказав відповідно 10 кр і 5 кр). Лише ті члени, які сплачували б щомісячні внески, могли користуватися книгами читальні. Для випозичення книги додому треба було внести грошову заставу у розмірі її вартості. Читальня мала працювати у середу та суботу від 14.00 до 16.00, а у четвер від 8.00 до 12.00 і далі від 14.00 до 16.00. Ну і нарешті «цѣле имѣніе Читальни має ся оуважати имѣніємъ цѣлого народа, про тоє безпосередствено народного дому»⁴⁵.

На засіданні Головної Руської Ради Михайло Куземський 23 травня (4 червня) 1850 р. оголосив про затвердження статуту читальні і закликав Я. Головацького зайнятися упорядкуванням справ товариства і якнайшвидше його відкрити. Університетський професор погодився це зробити⁴⁶. 20 червня 1850 р. відбулося засідання засновників руської читальні. Після ознайомлення присутніх зі статутом обрали голів товариства (Я. Головацького та А. Яновського), касира (Я. Хоминського) і контролера (І. Наумовича). Найважливішим було уточнення питання: буде читальня окремим товариством чи об'єднана з бібліотекою Народного Дому. Члени-засновники вирішили «читальню одъ книгохранительницы не оддѣляти»⁴⁷. Вона, однак, залишилася формально окремим товариством. Принаймні згодом, у 1853 р., коли потрібно було перереєструвати статути громадських організацій, то М. Куземський назвав це товариство (просто як «Читальня») разом із «Галицько-руською матицею» та Народним Домом⁴⁸.

У зв'язку з канікулами та літніми відпустками читальня не змогла відразу після цього засідання розпочати роботу. Дещо згодом (можливо, наприкінці 1850 р.) від імені керівництва товариства Я. Головацький склав відозву до русинів та «всѣхъ друзей наукъ и просвѣщенія», де описав історію заснування читальні і звернувся за допомогою⁴⁹. Він закликав усіх авторів і видавців жертвувати свої

⁴⁴ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 9. Од. зб. 2941. Арк. 1.

⁴⁵ Там само. Арк. 1зв., 5.

⁴⁶ Зоря Галицка. 1850. 31 мая (12 червня). С. 279.

⁴⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 9. Од. зб. 2932. Арк. 2.

⁴⁸ Промова Всечестного Г. Михаила Куземского, Предсѣдателя Выдѣла Галицко-Руской Матицы, говоренная на засѣданіи Выдѣла дня 17. (29). Червца 1853 года. *Зоря Галицкая*. 1853. 8 (20) липця. С. 216.

⁴⁹ [Головацький Я.] О заведеніи общества читательного русского во Львовѣ... Немає інформації, чи ця відозва була опублікована.

нові книжки, інших – передавати книги з домашніх бібліотек або, якщо мають, стародруки чи рукописи на збереження для нащадків. Звернувся Я. Головацький і до австрійських слов'ян, «до всѣхъ собратій великой словянской родины ... которыхъ насъ связуетъ одинъ языкъ, одно похождение, одна исторія, одна судьба будущая», аби ті також надсилали книги до Львова⁵⁰.

Зміст відозви добре засвідчує, яким бачили майбутнє товариства його засновники та керівники. Читальня мала би передовсім збирати і зберігати книжки, давні і сучасні. Її не тільки не відокремлювали від бібліотеки Народного Дому, а й, по суті, ототожнювали з бібліотекою. У відозві, щоправда, було зазначено, що «все приготовлено, отворяется приступъ до него [“читалища”] всѣмъ» на підставі статуту товариства⁵¹. Але з якихось причин обслуговування читачів не розпочалося. Напевно, це було пов'язане із будівництвом Народного Дому і невеликим фондом (менше тисячі томів) бібліотеки. Однак у першій половині 1850 р. ці причини були добре відомі і не вплинули на рішення відкрити читальню. Мабуть, через деякий час настрої львівської руської інтелігенції змінилися і фактичне відкриття читальні відклали на невизначений термін. Ще ходили чутки, що незабаром читальня у Львові буде відкрита⁵², але цього не сталося. Протягом довгих десятиліть тему читальні в Народному Домі обговорювали в руській періодиці, але роботу з упорядкування та каталогізації фондів бібліотеки розпочали аж в 1878 р., а саму читальню відкрили для користувачів 19 квітня 1903 р.⁵³

Окрім читалень у Коломиї та Львові, могла ще з'явитися руська читальня в Тернополі. У грудні 1849 р. Петро Головацький, тоді гімназійний вчитель у Тернополі, повідомив брата Якова, що деякі гімназисти хочуть мати руську читальню, а щоб зібрати на неї гроші, організують кілька театральних вистав⁵⁴. Проте це бажання не мало шансів на реалізацію. За кілька місяців П. Головацький відверто про це написав: «Для будущей чительнѣ тутъ нѣтъ книжкохъ, бо я молодъ бороню отъ Московщины, або властиво, я стережу ся съ нею передъ молодью, бо моя гадка вымѣрена на всѣхъ, и могу ся уже повеличати приверженцами всякихъ народностей, котрыхъ въ Рушинѣ соединяю. Чительня ще не має ниякого фонда, бо до складки молодъ не способен, а театра ще [не] давала и про пѣворѣчнѣ выпыты на руске пушѣньсѣ отложила»⁵⁵.

Читальню в Тернополі тоді так і не заснували, хоча окремі представники тернопільської руської інтелігенції (переважно гімназійні вчителі) цікавилися

⁵⁰ Там само. Арк. 4зв. – 5зв.

⁵¹ Там само. Арк. 4.

⁵² Сев. Гавр. Ше.[хович]. Вечерници народни. *Зоря Галицка*. 1851. 23 червня (5 липця). С. 427.

⁵³ Колосовська О. Бібліотека Народного дому... С. 115, 124.

⁵⁴ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 36. Од. зб. 107 / п. 6. Арк. 10 (лист П. Головацького до Я. Головацького, Тернопіль, 12 грудня 1849 р.).

⁵⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 362 (Кирило Студинський). Оп. 1. Спр. 163. Арк. 81–81зв. (лист П. Головацького до Я. Головацького, б. м., б. д. [лютий 1850 р.]).

книгами з Росії і П. та Я. Головацькі допомагали їх отримати у 1850–1851 рр. Як і у випадку з коломийською читальнею, надто тривалі затримки з доставкою книг із Росії непокоїли і знеохочували галицьких русинів⁵⁶.

Після 1850 р. у пресі з'явилося ще кілька згадок про руську читальню у Львові – Северин Шехович, тоді ще гімназист, у 1851 р. між іншим згадував із жалем, що читальню досі не відкрили⁵⁷. Після того питання читалень надовго втратило актуальність для руської інтелігенції. Лише в 1860-х роках з'явилися повідомлення про плановане відкриття читальні у Народному Домі та про важливість організації читалень на провінції. Перші ж руські читальні, які діяли відносно тривалий час, були засновані вже на зовсім інших засадах (передовсім для простолюдю) у 1871–1872 рр.

Отже, перші спроби галицьких русинів щодо організації читалень не були надто успішними. Саму ідею читальні на хвилі революційних змін 1848–1849 рр. вони сприйняли загалом позитивно, без заперечень, але організувати справжні осередки виявилось для руської інтелігенції занадто складним завданням. Руські читальні у Галичині в 1848–1849 рр. – це радше теоретичний проєкт, який допомагає зрозуміти деякі особливості національно-культурного життя русинів у той час, аніж реальні громадські організації.

Дослідження умов їхнього формування та статутів дає змогу зробити декілька висновків. По-перше, реалізація ідеї читальні для галицьких русинів середини ХІХ ст. стала можливою лише завдяки революційним подіям в Австрії, які, з одного боку, значно скорегували внутрішню політику держави, а з іншого – викликали великий інтерес у руської інтелігенції до національної (незалежно від того, як тоді розуміли це поняття) історії, мови та літератури. Після 1850 р., коли революційний імпульс майже перестав відчуватись, тема читалень зникла з порядку денного лідерів галицьких русинів.

По-друге, читальні були одним з елементів сепарації русинів від галицьких поляків у національно-культурному житті. Звідси, на нашу думку, й виразний акцент на «слов'янському» характері читалень. Власне руська чи галицько-руська читальня для інтелігенції у середині ХІХ ст. була неможливою через брак руських видань. Вона б неминуче перетворилася на польсько-німецько-руську, тобто просто «галицьку», і не змогла б навіть на символічному рівні свідчити про культурну окремішність русинів. Слов'янський же контекст виводив читальні поза межі галицького (де домінували не русини) простору і надавав їм додаткової значущості та привабливості, робив, на перший погляд, цілком конкурентноздатними у багатонаціональній Галичині.

Щоправда, «слов'янське» тематичне спрямування читалень для галицьких русинів означало передовсім «всеруське», тобто руське, яке виходило за межі Австрії. Для більшості зацікавлених осіб поняття «всеруський» зводилося на практиці до «малоруський» – перші замовлення коломийської «слов'янської» читальні стосувалися майже винятково «малоруських» (українською мовою або на

⁵⁶ Там само. Арк. 5, 7, 10–10зв., 18–19, 22–22зв., 28зв., 30, 31, 33 та ін.

⁵⁷ Шехович С. Гадка до «Гадки о рускомъ языкѣ». *Зоря Галицка*. 1851. 28 лютого (12 марта). С. 162; Сев. Гавр. Ше.[хович]. Вечерници народни... С. 427.

українознавчу тематику) книг. Деякі галицькі русини (як Я. Головацький), однак, вже у 1848–1849 рр. «руським» вважали все східнослов'янське культурне надбання і пропонували до читалень поряд з українськими (малоруськими) й російські книги. Цікаво, що коломийські замовники малоруських книг довірилися Я. Головацькому і легко погодилися отримати (за власні немалі гроші!) разом із малоруськими ще й російські наукові видання. Така неперебірливість радше зашкодила читальні; з іншого боку, вона є черговим свідченням несформованості та великої гнучкості національної свідомості русинів середини ХІХ ст.

Прагненням запропонувати дещо інший формат організації культурно-національної громадської діяльності, ніж у поляків, можна пояснити й вимогу засновників коломийської читальні виключити поточну періодику з її фондів. Очевидно, що газети читали частіше і більше, ніж книжки, тому періодика і в ті часи, і згодом (зокрема в пізніших руських читальнях) була найпопулярнішою частиною читальняного фонду. Однак поточна періодика у революційний час неминуче надала б читальні характеру дискусійного клубу, який спонукав би розмови передовсім на політичні теми⁵⁸. Коломийські русини, очевидно, не хотіли, як, на їхню думку, це робили поляки, забагато уваги приділяти політичним питанням і викликати можливі підозри у нелояльності, а навпаки, підкреслювали неpolітичний, культурно-освітній характер свого товариства.

По-третє, привертає увагу невелика кількість руських читалень. По суті, певний час реально діяли лише коломийська окружна читальня і трохи згодом читальня в Греко-католицькій семінарії. Це дуже скромний результат навіть з урахуванням того факту, що галицькі русини раніше не мали досвіду організації таких товариств. Кількість читалень контрастувала із досить значною кількістю руських рад, які передовсім привертала увагу й абсорбували зусилля галицьких русинів у 1848–1850 рр. Можливо, на читальні не вистачало часу. Напевно, для більшості представників руської інтелігенції читальні були зовсім новою та незвичною формою організації і громадської діяльності, і власної самоосвіти та дозвілля. В будь-якому разі, їхнє створення не сприймали як першочергове завдання – це була справа окремих ентузіастів. Заразом галицькі русини спробували різні формати читальняних товариств – окружну читальню (читальний клуб), центральну читальню (національного значення) у Народному Домі та локальну читальню (в семінарії).

Вкрай негативно на перспективу розвитку руських читалень у Галичині вплинув брак руських видань. У читальнях, якщо не брати до уваги періодику (та й періодичних видань русини у 1848–1850 рр. читали більше німецькою і польською, аніж руською мовами), було б мало що читати. Про бажання русинів дістати і читати руські книги у 1849–1850 рр. неодноразово писали в газетах, однак кореспонденти відразу ж скаржилися на те, що неможливо ні дізнатися про нові книжки, ні отримати їх⁵⁹. Складалося враження, що руських книжок дуже мало, що їх не вистачить

⁵⁸ Наприклад, у революційному Парижі протягом лютого–травня 1848 р. діяло понад 450 читалень, причому майже всі вони асоціювалися з певними політичними угрупованнями (Lakuš J. Reading Societies and their Social Exclusivity... Р. 54).

⁵⁹ Жажда читанья оу Русинѡвъ. *Галичо-рускій вѣстникъ* (Львів). 1849. 26 липца (7 серпня). С. 41; Перемышль 16го Маа. *Зоря Галицка*. 1850. 17 (29) мая. С. 258; Зъ Чорткѡвского. *Там само*. 13 (25) грудня. С. 666.

для повноцінної читальні. Закордонні ж книги, цікаві своєю новою для галичан тематикою, були дорогі і дуже повільно надходили. Складність комунікації у добу до появи залізниць у Галичині негативно вплинула на поширення нових книг та читання серед русинів. Теоретично читальні як громадські організації могли б допомогти своїм членам зорієнтуватися у видавничих новинках та полегшити доставку книг, але для цього були потрібні ініціативні та ерудовані діячі, які бажали б і могли б виконувати інформаційно-логістичні завдання. Таких осіб (прикладом може бути Я. Головацький) серед галицьких русинів тоді було обмаль.

По-четверте, перші руські читальні в Галичині були товариствами чи не винятково руської інтелігенції. У Європі на той час вже був досвід залучення до читальняних товариств простолюд, однак галицькі русини ще не були готові до цього. Лише наступне покоління (орієнтовно за 25 років) руських інтелігентів почало організовувати і підтримувати читальні для селян та міщан.

Так, перші руські читальні в Галичині стали радше пробою сил, аніж реальним досягненням руської інтелігенції. Вони, проте, засвідчили бажання русинів середини XIX ст. займатися громадською культурною та освітньою діяльністю в межах власного національного проекту. Згодом, у нових умовах, читальні стануть важливим елементом національно-культурного життя та формування модерної національної свідомості галицьких русинів (українців).

REFERENCES

93-tie zasidannia Holovnoi Ruskoi Rady 3–15 chervnia 1849 roku. (1849, Cherven 8 (20)). *Zoria Halytska*, 291 [in Ukrainian].

Didytskyi, B. (Ed.). (1853, July 8 (20)). Promova Vsechesnoho Mykhaila Kuzemskoho, Holovy Viddilu Halytsko-Ruskoi Matytsi, vyholoshena na zasidanni Viddilu 17 (29) chervnia 1853 roku. *Zoria Halytska*, 216 [in Ukrainian].

Hlystiuk, Y. (2007). Diialnist studentskykh tovarystv Hreko-katolytskoi dukhovnoi seminarii u Lvovi (1849–1914). *Lviv: misto – suspilstvo – kultura*, 6, 246–294 [in Ukrainian].

Holovatskyi, Y. (1885). Vydavnytstvo «Vinkiv» i «Zustände der Russinen» v 1846 i 1847 r. *Literaturnyi zbirnyk Halytsko-ruskoi Matytsi*, 1, 38 [in Ukrainian].

Holovatskyi, Y. (Comp.). (1850). Istorychnyi narys zasnuvannia Halytsko-ruskoi Matytsi ta zvit pershoho soboru ruskykh vchenykh ta liubyteliv narodnoi osvity. *Literaturnyi zbirnyk Halytsko-ruskoi Matytsi*, 58 [in Ukrainian].

Hrushevskyi, M. (Ed.). (1930). *Materialy z hromadskoho i literaturnoho zhyttia Ukrainy XIX i pochatkiv XX stolittia* (Vol. 5). Kharkiv; Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy [in Ukrainian].

Kolosovska, O. (2002) Biblioteka Narodnoho domu: z istorii formuvannia fondiv. *Zapysky Lvivskoi naukovoï biblioteky im. V. Stefanyka*, 9–10, 114–135 [in Ukrainian].

Lakuš, J. (2008). Reading Societies and their Social Exclusivity: Dalmatia in the First Half of the 19th century. *Libellarium*, 1 (1), 52–53 [in English].

Neubauer, J. (2007). General Introduction. In M. Cornis-Pope, J. Neubauer (Eds.), *History of the literary cultures of East-Central Europe: junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries* (Vol. 3, p. 16). Amsterdam; Philadelphia [in English].

Pavetskyi, A. (Ed.). (1850, Liutyi 25 (Berezen 9)). *Zoria Halytska*, 117 [in Ukrainian].

Pavetskyi, A. (Ed.). (1850, Traven 31 (Cherven 12)). *Zoria Halytska*, 279 [in Ukrainian].

Pavlyk, M. (1887). *Pro rusko-ukraiynski narodni chytalni*. Lviv: Tovarystvo imeni Shevchenka [in Ukrainian].

Peremysyl 16-ho maia. (1850, Traven 17 (29)). *Zoria Halytska*, 258 [in Ukrainian].

Shartie, R. (2003). *Knigi, chitateli, chtenie*. In V. Ferrone, D. Rosh (Eds.), *Mir Prosvescheniya. Istoricheskiy slovar* (pp. 295-303). Moscow: pamiatniki istoricheskoi mysli [in Russian].

Shekhovych, S. (1851, Cherven 25 (Lypen 5)). *Vechornytsi narodni. Zoria Halytska*, 427 [in Ukrainian].

Shekhovych, S. (1851, Liutyi 28 (Berezen 12)). *Dumka do «Hadky pro rusku movu»*. *Zoria Halytska*, 162 [in Ukrainian].

Studynskyi, K. (Comp.). (1909). *Korespondentsiia Yakova Holovatskoho v litakh 1835–49*. Lviv: NTSH [in Ukrainian].

Synevodskyi, N. (1850, Cherven 14 (26)). *Chutky z Kolomyiskoho pro chytalniu. Zoria Halytska*, 302-303 [in Ukrainian].

Ustirii okruzhnoi slovianskoi chytalni z pohliadu zibrannia, kupuvannia, chytannia ta uzhytku knykh. (1849, Veresen 14 (26)). *Zoria Halytska*, 459-461 [in Ukrainian].

Vnesennia Sviashchennyka N. Synovodskoho do Kolomyiskoi okruzhnoi Rady, pryiniatie ukhvaloiu tsiloho zibrannia. (1849, Veresen 14 (26)). *Zoria Halytska*, 458–459 [in Ukrainian].

Za Chortkivskoho. (1849, Hruden 13 (25)). *Halytsko-ruskyi visnyk*, 666 [in Ukrainian].

Zastyrets, Y. (1934). *Z mynuloho chytalni bohosloviv (iak povstala persha chytalnia)*. In O. Buts (Comp.), *Almanakh ukrainskykh bohosloviv vydanyi z nahody 150-littia hreko-katolytskoi dukhovnoi semynarii u Lvovi i 85-littia isnuvannia chytalni bohosloviv 1783–1849–1933* (pp. 83–85). Lviv [in Ukrainian].

Zhaha chytannia Rusyniv. (1849, Lypen 26 (Serpen 7)). *Halytsko-ruskyi visnyk*, 41 [in Ukrainian].

Oleksandr SEDLIAR

PhD

Associate Professor

Department of Library Science and Bibliography

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3787-9744>

e-mail: oleksandr.sedlyar@lnu.edu.ua

DOI: 10.33402/up.2020-13-119-136

THE FIRST EXPERIENCE IN ORGANIZING RUTHENIAN READING SOCIETIES IN HALYCHYNA (1848–1850)

Based on the materials of correspondence and memoirs, as well as published sources, the study analyzes the preconditions for the creation and organization of Ruthenian reading

rooms in Halychyna, describes the nomenclature of literature that readers received or should have received for common use, their purpose and objectives. It is found out how, where and by whom the first Ruthenian reading rooms in Halychyna were organized in 1848–1850, the problems faced by the first reading rooms, their forms of activity to encourage society to develop. The number of reading rooms operating in Halychyna has been estimated. It is traced that for some time actually operated only the Kolomyia district reading room and a little later the reading room in the Greek-Catholic seminary. Are investigated the reasons for the almost complete failure of the organizers and heads of reading rooms, who failed to ensure their functioning either at all or for a long time. The article reveals the activities of the District Reading Room in Kolomyia and Ruthenian reading rooms in Lviv. The special influence of the Revolution of 1848 on the creation of reading rooms was emphasized, which led to the interest of Halychyna Ruthenians (Ukrainians) in their history. Based on this study, are drawn several conclusions. Firstly, it was found that under the influence of the growth of public and national-cultural activity in 1848–1850, attempts were made to organize the activities of the first Ruthenian reading rooms in Halychyna. This is what prompted the establishment of a district reading room in Kolomyia, two reading rooms in Lviv (in the Narodnyi Dim and the Greek-Catholic Theological Seminary). Secondly, it was found that the first Ruthenian reading rooms in Halychyna were societies of almost exclusively Ruthenian intelligentsia, which did not include peasants and burghers. Thirdly, reading rooms were one of the elements of the separation of Ruthenians from Halychyna Poles in national and cultural life. The lack of local Ruthenian publications, difficulties in delivering the necessary literature from abroad, and the unpreparedness of Halychyna Ruthenians for such a new form of organization of public life, self-education, and leisure as a reading room prevented the first Ruthenian reading rooms from surviving for a long time.

Keywords: history of Ruthenian reading societies, history of reading in Halychyna, Narodnyi Dim in Lviv, Kolomyia, Ya. Holovatskyi.

Роман ЛЕХНЮК

кандидат історичних наук

асистент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

e-mail: roman.o.lekhniuk@lpnu.ua

«СЬОГОДНІ КОЖЕН ПОЛІТИК ПОВИНЕН ЗБЛИЗИТИСЬ З НАРОДОМ»: УКРАЇНСЬКІ КОНСЕРВАТИВНІ СЕРЕДОВИЩА В ГАЛИЧИНІ НА ЗЛАМІ XIX–XX СТОЛІТЬ У КОНТЕКСТІ КОНСЕРВАТИВНИХ РУХІВ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ ЦИСЛЕЙТАНІЇ

Досліджено консервативні рухи й середовища як невід'ємну складову ідейної та політичної мозаїки монархії Габсбургів протягом XIX – початку XX ст., зокрема серед слов'янських народів її австрійської частини – Цислейтанії: українців, поляків, словенців, чехів. З огляду на складність консерватизму як об'єкта дослідження непросто окреслити його єдиний «канонічний» варіант. Тому зроблено спробу подати загальний перелік базових принципів і засад, спільних для всіх консерваторів. Проаналізовані середовища консервативної думки й практики добре ілюструють цю проблему. Попри всі відмінності в соціальній структурі, ідеях чи практичній політиці, розглянуті в тексті українські, польські, чеські та словенські консерватори мали й чимало спільного. Щоб простежити і спільності, і відмінності, проведено порівняльний аналіз за кількома ключовими сюжетами: подано короткий огляд історії формування цих середовищ; способи їхнього реагування на зміни в суспільно-політичному житті епохи, насамперед прилучення до політичних процесів значно більшої кількості людей; сприйняття ідеології націоналізму та пов'язаної з ним радикалізації суспільства; опонування соціалізму в соціально-економічних питаннях та власні альтернативи; ставлення до ролі Церкви і релігії в приватному та публічному просторі. Порівняння за цими параметрами доповнено розглядом нечисленних, проте важливих прикладів безпосередньої практичної співпраці між досліджуваними консервативними середовищами. Особливо важливим виявом такої співпраці стало існування спільної україно-словенсько-хорватської фракції в парламенті Цислейтанії в 1897–1904 рр. У межах діяльності цієї фракції консерватори, зокрема українські, отримали значно кращі можливості для реалізації власних програм, ніж по окремих політичних групах. З'ясовано, що, попри численні відмінності між українськими, польськими, чеськими і словенськими консервативними рухами в імперії Габсбургів на зламі XIX і XX ст., вони стояли в цей час перед подібними

викликами. Деколи схожі, інколи відмінні шляхи їхнього реагування на дилеми часу засвідчили як традиційну неоднорідність консерватизму, так і загальну схожість долі цієї ідеї в досліджувану епоху.

Ключові слова: консерватизм, Цислейтанія, русофіли, християнсько-суспільний рух, «станьчики», «подоляки», «старочехи», партія чеської аристократії («велькостатку»), словенський католицький рух.

Теоретичні засади і типологія консерватизму

«Бути Консерватором, на перший погляд, не складно. Статус-кво є простим символом віри – ви не маєте нічого відкривати, ані нічого винаходити»¹. Такою позірно простою може для багатьох здаватися суть консерватизму. Але, насправді, важко віднайти у політичній та інтелектуальній історії поняття і явище, яке було б складніше охарактеризувати. Своєрідним обов'язком дослідника цієї філософсько-політичної системи уже стало зазначення методологічних проблем її дослідження, адже ця теза трапляється в абсолютній більшості тематичних праць. Інколи проблеми її вживання настільки суттєві, що породжують парадоксальні визначення. Так, Джордж Неш висловив думку, що консерватором є кожен, хто так себе окреслює або кого таким вважають². Не більш помічним є і погляд на консерваторів як на тих, хто лише хоче зберегти наявний стан речей. За такого підходу консерваторами є всі панівні еліти (бо хто ж не хоче зберігати владу), зокрема й успішні революціонери на зразок Робесп'єра чи Сталіна³.

Більшість дослідників погоджується, що труднощі дефініції консерватизму пов'язані з його характером як політичною філософією, відсутністю чітко артикульованих догм і канонів. Консерватизм найчастіше є реакцією на конкретні процеси і явища в конкретних часових і просторових межах, а отже, середовища прихильників цієї ідеї можуть суттєво різнитися своїми поглядами і водночас не переставати бути консервативними. Тому консерватизм не є ані ідеологією, ані політичною системою у класичному розумінні на кшталт націоналізму, соціалізму, лібералізму чи анархізму⁴. Втім, досить реально окреслити засадничі принципи, які значною мірою притаманні всім консерваторам. Потрібно лише пам'ятати, що навіть найбільш загальні принципи не завжди виявляються разом і в повній мірі, а також не можуть вважатись фундаментом певного «єдино правильного» консерватизму, якого просто не існує.

Переліки таких принципів є різними. Один із найкращих запропонував відомий американський дослідник консерватизму Р. Кірк (Russell Kirk):

¹ Bagehot W. Intellectual conservatism. *The Works and Life of Walter Bagehot*. London: Longmans, Green, and Co., 1915. Vol. 9: Essays from the Economist, the Saturday Review. P. 254–258.

² Skarżyński R. Konserwatyzm. Zarys dziejów filozofii politycznej. Warszawa, 1998. S. 11.

³ Epstein K. The Genesis of German Conservatism. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2015. P. 5.

⁴ Кірк Р. Основи і принципи консерватизму. *Консерватизм: Антологія*. 2-ге вид. / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. Київ: ВД «Простір», «Смолоסקип», 2008. С. 78; Шуттінгер Р. Проблема ідентичності консерватизму. *Там само*. С. 89–90.

- віра у трансцендентний моральний порядок (найчастіше у Божественне провидіння), який визначає засади існування суспільства і наголошує на потребі моральних авторитетів;
- принцип суспільної безперервності: суспільство є плодом довготривалого досвіду і пошуків. Звідси випливає віра в органічний, а не механічний характер суспільства;
- принцип припису, або ж віра у мудрість предків. Сучасне покоління є лише маленькою вершиною великої гори, якою є мудрість попередніх поколінь. А отже, нерозумно безоглядно відкидати здобутки минулого;
- принцип розсудливості, що виявляється в ґрунтовному зважуванні ризиків нововведень та відсутності віри в теоретичні ідейні конструкції, що обіцяють вирішення всіх чи більшості суспільних проблем;
- принцип варіативності, який наголошує на потребі існування різних соціальних верств, матеріальних, культурних та інших відмінностей;
- принцип недосконалості, що трактує людину як апіорі недосконалу істоту (наприклад – поняття «первородного гріха»), а тому відкидає віру в утопічні проекти чи абсолютну досконалість.⁵

Понад два століття, що минули від появи «Роздумів про революцію у Франції» Едмунда Берка (Edmund Burke, 1729–1798), а отже, консерватизму як модерного напрямку політичної думки, продемонстрували хибність його розуміння як реакційного чи архаїчного. Найкращим прикладом є історія британської Консервативної партії – найдавнішої і найуспішнішої з організацій, що засвідчила здатність консерватизму до еволюції, адаптації і внутрішніх перетворень відповідно до викликів часу. Підтвердженням є і теза окремих дослідників про консерватизм не як погляд у минуле, а як програму завтрашнього дня⁶.

Тривала й відмінна історія консервативної думки, навіть у межах Європи, знала різні приклади й ситуації – успішні й невдалі, – а також різні типи консерватизму. Починаючи з кінця XVIII ст., було декілька переломних моментів в історії консервативних середовищ Європи. Одним із них став злам XIX і XX ст., так звана епоха *Fin de siècle*, – час піднесення національних рухів, поширення соціалістичних ідей, набуття політичними процесами масового характеру. Усі разом ці складові руйнували усталений світ ідей, цінностей і уявлень еліт, звичні ієрархії та моральні принципи. Кожна з великих тогочасних держав по-своєму переживала кризову добу. Втім, особливо цікавою є історія консервативних середовищ і рухів австро-угорської монархії Габсбургів. Її багатонаціональний характер ще більше драматизував тодішні проблеми, адже національні ідентичності успішно співіснували з династичною вірністю – поєднання, яке творило все більше ускладнень, особливо для консервативних еліт.

⁵ Кірк Р. Основи і принципи консерватизму. С. 78–80.

⁶ Kosiakiewicz W. Idea konserwatywna. Próba doktryny. Warszawa, 1913. S. 14.

Відсутність основної «державної» нації⁷ унеможливлювала творення єдиного консервативного руху⁸. Натомість виникли часто дуже відмінні між собою національні консервативні рухи й ідеї, що, попри ґрунтування на спільних загальних теоретичних принципах, на практиці суттєво різнилися, а подекуди і були взаємозаперечними. Наслідком цього є складність типологізації консерватизму в габсбурзькій монархії. Німецько-американський дослідник К. Епштайн (Klaus Epstein) виділяє три типи консерваторів⁹:

- захисники статус-кво, які воліли радше задовольнятися наявним станом речей, аніж прагнути нового (наприклад, князь Меттерніх чи цар Франц-Йосиф I);
- реформатори, що вважали необхідними поступові й обережні перетворення. Їхнім головним аргументом була потреба таким шляхом зменшити вплив радикалів, а отже, запобігти великим потрясінням;
- реакціонери, які, на думку Епштайна, не є у повному розумінні консерваторами, оскільки бажають не зберегти наявний лад і цінності, не «змінювати заради збереження»¹⁰, а повернути час назад, що робило їх інтелектуальними послідовниками деяких французьких ультраконсерваторів, насамперед Жозефа де Местра (Joseph de Maistre).

Іншу класифікацію наводять автори багатотомної праці «Die Habsburgermonarchie», виділяючи також три типи консерватизму: романтичний, прагматичний і католицький¹¹. Останній з них цікавий тим, що відображає тезу про особливо тісну пов'язаність консервативного мислення із Католицькою Церквою в межах Австро-Угорщини¹².

Окрему групу серед консервативних середовищ становили представники слов'янських народів імперії. Насамперед йдеться про австрійську частину держави – Цислейтанію, де слов'янський елемент відігравав часто ключову роль у внутрішньодержавних процесах. Специфіка і навіть певна парадоксальність консервативних рухів серед українців, поляків, чехів і словенців, які є об'єктом дослідження в цій статті, полягала в їхньому бездержавному становищі. Це породжує питання – як можна бути консерватором за такої ситуації. Водночас дослідження консервативних ідей серед слов'янських народів Цислейтанії дає змогу розширити уявлення про специфіку консерватизму в Центральній-Східній Європі, краще дослідити спільність і відмінність підходів до таких засадничих принципів, як традиція, авторитет, суспільна ієрархія. Тому головним завданням цієї статті є

⁷ Австрійські німці, попри власні прагнення, не могли виконувати цієї ролі, адже становили на 1910 р. лише 35,6 відсотка населення Цислейтанії. Див.: Цольнер Е. Історія Австрії. Львів: Літопис, 2001. С. 431.

⁸ Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2006. Band VIII: Politische Öffentlichkeit und Zivilgesellschaft. 1. Teilband. S. 69.

⁹ Epstein K. The Genesis of German Conservatism. P. 7–11.

¹⁰ Одне із найвідоміших висловлювань Е. Берка.

¹¹ Die Habsburgermonarchie 1848–1918... S. 65–79.

¹² Кірп Р. Основи і принципи консерватизму. С. 86.

дослідження українських консервативних середовищ – русофілів і християнських суспільників – і їхній порівняльний аналіз із польськими (західногалицькими «станьчиками» і східногалицькими «подоляками»), чеськими (старочехами і партією великих землевласників) і словенськими консервативними середовищами.

Українська перспектива дослідження цієї проблеми є цікавішою тим паче, що консерватизм ніколи не був особливо популярним серед українців і не є таким до сьогодні через певні об'єктивні та суб'єктивні обставини. Попри це, українські консервативні середовища в Галичині як частині Австро-Угорщини зробили свій вагомий внесок і в площині практичної політики, і в інтелектуальній. А розгляд їх у ширшому контексті епохи, порівняння з консервативними середовищами, що існували в спільному політичному, ментальному і часовому просторі, а отже, активно взаємодіяли, допоможе краще зрозуміти ідейні особливості, прослідкувати запозичення і впливи. Особливо продуктивним є вивчення взаємовпливів українських і польських консерваторів у зв'язку з їхнім часто непростим співіснуванням у межах однієї частини монархії – Галичині. Тому студії над цим питанням можуть стати суттєвим кроком вперед у вивченні світоглядних засад й історії українського консерватизму.

Джерельна база й історіографія проблеми

Основу джерельної бази дослідження становлять матеріали українських і польських періодичних видань. Газета «Руслан» була постійним рупором ідей українського християнсько-суспільного середовища, а русофільська преса – «Галичанин» і «Русское слово» – дають змогу простежити інституційну і світоглядну еволюцію русофілів. Серед польських часописів найважливішими були «Czas» і «Gazeta Narodowa» – головні періодичні видання західногалицьких і східногалицьких консервативних груп. Важливу для дослідження інформацію містять часописи «Przegląd Polski» – найдавніше видання «станьчиків» – і «Ruch Społeczny», який репрезентував ідеї неоконсервативної групи всередині цього середовища.

Не менш важливими є і рукописні матеріали. Перша група, що стосується українських християнських суспільників, зберігається у відділі рукописів, фонді 11 (Барвінські) Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України та у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України. Насамперед це листування і спогади Олександра Барвінського (1847–1926). Іншою групою рукописних матеріалів є кореспонденція Міхала Бобжинського (Michał Bobrzyński, 1849–1935) – провідного польського консерватора і намісника Галичини у 1908–1913 рр., – що зберігається у відділі рукописів Ягеллонської бібліотеки.

Серед опублікованих джерел ключовими до розуміння русофільства є брошури авторства представників цього середовища, насамперед Осипа Мончаловського¹³ і Дмитра Маркова¹⁴. Важливим джерелом для розуміння теорії і практики

¹³ Мончаловский О. Главныя основы русской народности. Львовъ, 1904; Мончаловскій О. Святая Русь. Львовъ, 1911.

¹⁴ Марков Д. Письма публициста. Львовъ, 1905; Марков Д. Последнее слово перед австрийским военным судом. Львов, 1938.

цього руху є офіційні документи «Русско-народной партії» (далі – РНП)¹⁵. Що стосується польського консерватизму, то опубліковано численні праці творців і діячів «станьчиківської» школи¹⁶: Юзефа Шуйського¹⁷, Станіслава Тарновського¹⁸, М. Бобжинського¹⁹, Станіслава Естрайхера²⁰, Юзефа Мілевського²¹. Надважливим джерелом до розуміння їхньої філософії є «Тека Станьчика»²². Велике значення для дослідження реформістських ідей у старочеському середовищі становлять праці Альбіна Брафа²³.

Історіографічну базу варто розділити на декілька груп. До першої належать теоретичні праці щодо історії і природи консерватизму²⁴. Другу групу становлять дослідження, присвячені окремим національним консервативним середовищам чи певним аспектам їхньої діяльності. Про різні аспекти русофільства писали Анна Вероніка Вендланд²⁵, Олена Аркуша і Мар'ян Мудрий²⁶, Ірина Орлевич²⁷,

¹⁵ Второй съездъ мужей довѣрія Русско-народной партіи во Львовѣ 2 н. ст. февраля 1903. Львовъ, 1903. 19 с.

¹⁶ Stańczycy. Antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich / wybór tekstów, przedmowa i przypisy M. Król. Warszawa, 1982. 252 s.

¹⁷ Szujski J. Kilka prawd z dziejów naszych. Ku rozważeniu w chwili obecnej. Kraków, 1867. 20 s.

¹⁸ Tarnowski S. Z doświadczeń i rozmyślań. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2002. 338 s.; Tarnowski S. Królowa Opinia. Wybór pism. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2011. 366 s.

¹⁹ Bobrzyński M. Zasady i kompromisy. Wybór pism. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2001. 324 s.; Michał Bobrzyński o potrzebie «silnego rządu w Polsce» / wstęp, wybór i opracowanie P. Majewski. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2001. 234 s.

²⁰ Estreicher S. Konserwatyzm krakowski. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2012. 507 s.

²¹ Milewski J. Zdobycze i iluzje postępu. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2013. 434 s.

²² Teka Stańczyka / oprac. A. Dziadzio. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 2007. 185 s.

²³ Bráf A. Almužna a mzda. *Bráf A. Život a dílo*. Praha, 1923. D. III. Výbor statí z hospodářské a sociální politiky. S. 125–147; Bráf A. Národohospodářské potřeby české. Přednáška dne 10. Prosince 1904 ve Dvoře Králově n. L. *Bráf A. Život a dílo*. Praha, 1923. D. IV. Rozličné statí. S. 168–179; Bráf A. Listy politického kacíře. *Život a dílo*. Praha, 1924. D. V. Výbor statí z politiky a samosprávy. S. 5–72.

²⁴ Kірк Р. Основы і принципы консерватизму. С. 76–88; Epstein K. The Genesis of German Conservatism; Hugh S. Konserwatyzm. Warszawa, 1915. 212 s.; Kosiakiewicz W. Idea konserwatyzmu. S. 14; Skarżyński R. Konserwatyzm. S. 11.

²⁵ Вендланд А. В. Русофіли Галичини. Українські консерватори між Австрією і Росією, 1818–1915 / пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Мудрий. Львів: Літопис, 2015.

²⁶ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 1999. Вип. 34. С. 231–268.

²⁷ Орлевич І. Ставропігійський інститут у Львові (кінець XVIII – 60-і рр. XIX ст.). Львів, 2000; Орлевич І. Взаємини греко-католицької ієрархії та русофільських товариств Галичини (XIX – початок XX століть). *Історія релігій в Україні: наук. щорічник*. Львів, 2007. Кн. I. С. 672–684; Орлевич І. «Отцы и дѣти» ідеологічні розбіжності чи боротьба за домінування в Рускій народній партії? (До питання розколу в русофільській течії на

Олексій Сухий²⁸ та ін. Український християнсько-суспільний рух вивчали Тарас Антошевський²⁹, Назар Кісь³⁰, Андрій Кліш³¹, Роман Лехнюк³², Олена Аркуша³³ і Мар'ян Мудрий³⁴. У цих працях увагу здебільшого звертали на організаційні заходи і практичну діяльність, а не на ідейні принципи християнських суспільників.

Добре дослідженою є історія польського консерватизму³⁵. Ґрунтовно вивчено феномен краківського консерватизму³⁶, а також долі окремих його

початку XX століття). *З історії західноукраїнських земель* / наук. ред. і упоряд. І. Орлевич. Львів, 2015. Вип. 10–11. С. 166–183.

²⁸ Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті). Львів, 2003.

²⁹ Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (90-і рр. XIX ст. – 1914 р.). Львів, 1997.

³⁰ Кісь Н. Західництво в Галичині почату XX століття: клерикальна група – політична доктрина – цивілізаційний вибір. *З історії західноукраїнських земель* / гол. редкол. М. Литвин. Львів, 2013. Вип. 9. С. 25–39.

³¹ Кліш А. Кирило Студинський та християнсько-суспільний рух у Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *Наука. Релігія. Суспільство* (Донецьк) 2006. № 1. С. 30–36; Кліш А. Політична діяльність християнсько-консервативної течії наприкінці XIX – на початку XX ст. URL: <http://nauka.uagate.com/wp-content/uploads/2014/04/Klish.pdf>.

³² Лехнюк Р. Українські консервативні середовища у ідейному просторі Львова початку XX століття. *Львів: місто – суспільство – культура*: зб. наук. праць. Львів, 2016. Т. 10: Львів / Lwów / Lemberg як міські простори: уявлення, досвіди, практики / за ред. О. Аркуші, О. Вінниченка, М. Мудрого. Ч. 1. С. 310–345 [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2016]; Лехнюк Р. «Лише під проводом нашого ВПр. Єпископату може нарід наш двигнути ся з занепаду»: взаємини представників українського християнсько-суспільного руху з вищими ієрархами Греко-католицької церкви в Галичині на початку XX століття. *Історія релігій в Україні*. Львів: Логос, 2016. Кн. 1. С. 483–496; Лехнюк Р. Церква в баченні українських консервативних середовищ у Галичині на початку XX століття. *Історичні та культурологічні студії* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 217–236.

³³ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство «Руська громада». *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка на пошану професора Костянтина Кондратюка*. Львів, 2004. С. 63–99.

³⁴ Мудрий М. Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Київ; Львів, 2004. Т. I. С. 421–440.

³⁵ Król M. Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku. Warszawa, 1985; Szlachta B. Z dziejów polskiego konserwatyzmu. Kraków, 2000. 254 s.; Szlachta B. Szkice o konserwatyzmie. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2008. 438 s.

³⁶ Jaskólski M. Kaduceus Polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2014. 344 s.; Jaskólski M. Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r. Kraków, 1989. 159 s.; Kosicka-Pajewska A. Zachowawcza myśl polityczna w Galicji w latach 1864–1914. Poznań, 2002. 300 s.

представників³⁷. У дослідження «станьчиків» зробила внесок і українська історіографія, насамперед О. Аркуша³⁸. Меншу увагу дослідників привертала східногалицькі консерватори, хоча в посткомуністичний період простежується тенденція до зростання зацікавлення ними³⁹ і відходу від класичного трактування їх як винятково архаїчного середовища, що бере початок ще в працях В. Фельдмана⁴⁰. Також низку досліджень присвячено провідним постатям подільського середовища⁴¹.

Історії політичного руху чеського консервативного дворянства присвячена монографія Іржі Георгієва⁴². У контексті розвитку політичних рухів і партій у чеських землях XIX–XX ст. консервативні середовища досліджував Іржі Малір⁴³ і Павел Цибулька⁴⁴. Історії чеського політичного консерватизму кінця XIX – початку XX ст. присвячено дисертацію російського дослідника Нікити Барсукова⁴⁵. Словенська історіографія акцентувала увагу на постаті лідера католицького руху Івана Шус-

³⁷ Łazuga W. Ostatni Stańczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatysty. Toruń, 2005. 264 s.; Dutka W. Zapomniany Stańczyk. Rzecz o Stanisławie Koźmianie (1836–1922). Toruń: Wyd-wo Adam Marszałek, 2015. 323 s.

³⁸ Аркуша О. Краківський консерватизм та проблема українсько-польських взаємин у Галичині на початку XX століття. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2008. Т. CCCLVI: Праці Історично-філософської секції / ред. О. Купчинський. С. 282–315; Аркуша О. Польські політичні середовища Львова та Кракова на зламі XIX–XX століть: спроба порівняння. *Львів: місто – суспільство – культура*: зб. наук. праць / за ред. М. Мудрого. Львів, 1999. С. 362–377. [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск]; Аркуша О. Міхал Бобжинський та українське питання в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2000. Вип. 35–36. С. 168–206.

³⁹ Arkusza O., Mudryj M. XIX-wieczna arystokracja polska w Galicji Wschodniej wobec ruskich (ukraińskich) aspiracji narodowych. *Krakowskie Pismo Kresowe*. 2012. Nr. 4: Galicja jako pogranicze kultur. S. 145–171; Górski A. Podolacy. Obóz polityczny i jego liderzy. Warszawa: Wyd-wo DiG, 2013. 340 s.; Ustrzycki M. Pomiedzy konserwatyzmem a nacjonalizmem. Podolacy wobec kwestii narodowej na wsi wschodniogalicyskiej na przełomie XIX i XX wieku (do roku 1908). *Przegląd Wschodni* (Warszawa). T. VI, Z. 3(23). S. 477–498.

⁴⁰ Feldman W. Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906. Kraków, 1907. T. 1. 248 s.

⁴¹ Daszyk K. K. Osobliwy Podolak: W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1993. 151 s.; Wątor A. Ziemiańin-polityk Tadeusz Cieński 1856–1925. Szczecin: Wyd-wo naukowe uniwersytetu Szczecińskiego, 1997. 148 s.

⁴² Georgiev J. Až do těch hrdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848. Praha, 2011. 376 s.

⁴³ Malír J. Od spolků k moderním politickým stranám : vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914. Brno, 1996. 375 s.

⁴⁴ Cibulka P. Národní strana. *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004* / Jiří Malír, Pavel Marek a kolektiv. I. díl 1861–1938. S. 109–138.

⁴⁵ Барсуков Н. Чешский политический консерватизм в конце XIX – начале XX вв.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.03. Всеобщая история (Новое и новейшее время) / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Москва, 2015. 275 с.

тершіча (1863–1925)⁴⁶. Інформацію про виборчі процеси у словенських землях і діяльність словенських політиків, зокрема й консервативних, містять дослідження Васілія Меліка⁴⁷. Роль духовенства у розвитку словенського і хорватського руху, а також здобутки і проблеми співпраці цих народів аналізує Антоній Цетнарович⁴⁸, а Пауліна Бобіч охарактеризувала історію Католицької Церкви у словенських землях в часи Першої світової війни⁴⁹.

Огляд історіографії засвідчує відсутність дотепер спроб істориків здійснити порівняльний аналіз окремих слов'янських консервативних середовищ Цислейтанії. Тому своїм головним завданням автор вважав порівняльний аналіз цих середовищ, їхніх ідейних засад, спільних і відмінних рис, викликів, що стояли перед ними, й способів реагування на них, причин занепаду. Важливим аспектом для досягнення такої мети є врахування загальної консервативної теорії, наскільки її можна окреслити.

Консервативні середовища серед слов'янських народів Цислейтанії

Русофілство сформувалось протягом 1850–60-х років як варіант відповіді на проблему сепарації українців-русинів від польськості і до 1880-х років залишалось найвпливовішою силою в українському русі. Фундаментом ідентичності русофілів була теза про «національное и культурное единство всего русского народа»⁵⁰, яка ґрунтувалась на ідеї «всеруськості». Цю єдність не треба трактувати з погляду модерного націоналізму з його чіткими розрізненнями і критеріями. Виріши на антипольському ґрунті, русофіли бачили себе і галицьких українців як частину східнослов'янського «руського» простору, що ототожнювався не з Росією і росіянами як народністю чи нацією, а з історичною і культурною спадщиною Київської Русі. Її традиції, а також традиції Галицько-Волинської держави лежали в основі русофільського бачення минулого, теперішнього і майбутнього⁵¹. З цієї спільної східнослов'янської спадщини витікало усвідомлення русофілами «племінного единства всего русского народа»⁵² з тисячолітнім культурним простором і надбаннями⁵³, де «малороси» (українці) або «москалі» (росіяни) були лише складовими,

⁴⁶ Grdina I. Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Sušteršič. *Zgodovinski časopis*. Letnik 50. Leto 1996. Številka 3 (104). S. 369–382; Pleterski J. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma. Ljubljana, 1998. 500 s.; Rahten A. Zadnji slovenski avstrijakant. Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča. *Zgodovinski časopis*. Letnik 53. Leto 1999. Številka 2 (115). S. 195–208.

⁴⁷ Melik V. Slovenci v Državnem zboru 1893–1904. *Zgodovinski časopis*. Letnik 33. Leto 1979. Številka 1. S. 49–66; Melik V. Volitve na Slovenskem 1861–1918. Ljubljana, 1965. 439 s.

⁴⁸ Cetnarowicz A. Odrodzenie narodowe w Istrii w latach 1860–1907. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica, 2010. 264 s.

⁴⁹ Bobić P. War and Faith. The Catholic Church in Slovenia, 1914–1918. Leiden; Boston, 2012. 261 s.

⁵⁰ Мончаловський О. Главныя основы русской народности. С. 9.

⁵¹ Детальніше див.: Мончаловский О. Святая Русь.

⁵² Второй съѣзд мужей довѣрія... С. 14.

⁵³ Мончаловський О. Главныя основы русской народности. С. 9.

локальними групами єдиного організму, поєднаного історією і культурою⁵⁴. Тому русофільському світогляду була притаманна загальна аморфність і радше духовний, метафізичний характер. Доброю ілюстрацією прив'язаності русофілів до близьких їм духовних засад і неприйняття модерного раціонального світу є текст Д. Маркова, в якому він описує Західний світ як заражений матеріалізмом, гедонізмом і диктатом сильного над слабким, що прикривається гаслами «модерної свободи». На противагу цьому наводилась «Славянская Русь», що зберегла примат духовного над матеріальним, людську гідність і розуміння ціни духовного життя людини⁵⁵.

Український християнсько-суспільний рух на чолі з О. Барвінським виокремився з української течії народовців у 1890-х роках як середовище, що продовжувало відстоювати ідею українсько-польського компромісу в Галичині шляхом взаємних поступок і різнилося від українських націонал-демократів насамперед підходом до політичної тактики і клерикалізмом. Концепції українських християнських суспільників, попри загальну схожість консервативних засад, ґрунтувалися на інших основах, ніж русофільські, це пов'язували зі спіранням групи О. Барвінського на західну культурну традицію⁵⁶. Така орієнтаційна розбіжність, що насамперед виявлялась в оцінці модерного українського руху, призвела до того, що два українські консервативні середовища стали найбільшими антагоністами без жодних можливостей для порозуміння. В українському політичному спектрі Галичини початку ХХ ст. християнські суспільники були консервативною силою, яка намагалася пристосувати традиційні цінності – клерикалізм, соціальну структуру суспільства, досягнення змін шляхом неквапливих рішень і компромісів, відкидання конфронтації як методу й самоцілі – до умов і викликів часу. Вони прагнули підхопити загальноєвропейську хвилю, розпочату енциклікою папи Лева XIII *Rerum Novarum*, що започаткувала створення партій християнсько-суспільного

⁵⁴ Наша програма и тактика. *Галичанинъ* (Львів). 1907. Ч. 172. 2 (15) серпня. Про неправильність ототожнення уявлення русофілів про історичну традицію з Росією свідчить розмитість їхніх уявлень про територіальні межі «спільного культурного й національного простору. Наприклад, О. Мончаловський, аналізуючи поняття «Русская земля», характеризує його так: «Русская Земля – это тѣ географическія условія, въ которыхъ живетъ русскій человекъ, та географическая обстановка, въ которой прилагается его трудъ... это русскій народный геній, это духовныя творческія силы русскаго народа...». (Мончаловській О. Главныя основы русской народности. С. 15).

⁵⁵ Марков Д. Письма публициста. С. 5–6.

⁵⁶ Культурна боротьба на європейськй Заході. *Руслан* (Львів). 1906. Ч. 188. 27 серпня (9 вересня). В межах обґрунтовування належності українства до західної культури християнсько-суспільний часопис «Руслан» доводив західну природу греко-католицького обряду: «Галицький обряд Русинів може назвати ся вповні католицьким, бо в своїх церемоніях виражає віру католицьку в особенний спосіб, однак грецьким не є, лиш до грецького подібний, а в многім сходить ся з ним. Проте чисто грецьким не є, але греко-руським і католицьким... Щодо віросповідання Русини галицькі є такого самого, як і християни латинського обряду. Русини галицькі є такими самими католиками, як і всі інші католики на цілій кулі земній. Ріжниці в догматах між віросповіданем католиків Русинів галицьких і яких будь правдивих католиків найменшої нема»: Блуд карає блудячих. *Руслан*. 1903. Ч. 58. 12 (25) березня.

(християнсько-соціального) спрямування в багатьох європейських країнах. Однією з найуспішніших була австрійська християнсько-соціальна партія на чолі з Карлом Люєгером (Karl Lueger). Ця партія була головним зразком для наслідування групою О. Барвінського⁵⁷, а водночас і пересторогою перед хибними кроками⁵⁸.

Середовище «станьчиків» з осідком у Кракові⁵⁹ сформувалось у другій половині 1860-х років на інтелектуальному фундаменті перших краківських консерваторів – Павла Попеля і Антонія Зигмунта Гельця. Після невдачі січневого повстання 1863–1864 рр. Галичина стала осердям польських національних аспірацій, що найчастіше виражались у масштабних народних маніфестаціях і творенні конспіративних гуртків задля приготування нових повстань. Такий стан справ був головною мішенню атаки з боку засновників школи «станьчиків» – Станіслава Козьмяна, Ю. Шуйського, Ст. Тарновського і Людвіка Водзіцького. На сторінках заснованого ними у Кракові політичного часопису «Przegląd Polski» вони засудили глорифікацію повстанської традиції⁶⁰ і загалом «liberum conspiro», яке вважали продовженням такого згубного для давньої Речі Посполитої «liberum veto». Головним маніфестом «станьчиків» стала брошура Ю. Шуйського «Kilka prawd z dziejów naszych»⁶¹ і насамперед «Тека станьчика»⁶². «Тека» у сатиричному тоні висміювала поверховий патріотизм, цинічне маніпулювання суспільною думкою, ідею тяглості повстання і серед іншого надмірний консерватизм⁶³. Зазначимо, що на початках своєї публіцистичної і політичної діяльності «станьчики» виглядали подекуди лібералами порівняно з ідеями Попеля чи політичною практикою графа Агенора Голуховського (Agenor Gołuchowski).

Головною засадою політичної філософії краківських консерваторів була ідея «органічної праці» – підвищення освітнього і морального рівня польського суспільства винятково легальними шляхами замість витрачання сил народу на безплідні повстання і конспірації, після яких національне життя потрібно було знову і знову відроджувати з початків. Єдиним шляхом для такої роботи могло бути, на думку «станьчиків», лояльне ставлення до Габсбургів і Австрійської держави, тим паче,

⁵⁷ Ще одна замітка про «Християнсько-суспільний Союз». *Руслан*. 1911. Ч. 162. 25 (12) липня.

⁵⁸ Барвінський у «Руслані», до прикладу, гостро критикував спільні акції партії Люєгера із німецькими націоналістами, називаючи це «тевтонськими замахами»: *Руслан*. 1897. Ч. 67. 22 березня (3 квітня).

⁵⁹ Цікавими є зауваги Станіслава Естрайхера щодо характеру міста, який сприяв домінуванню тут саме консервативних ідей: «Значний вплив на краківську психіку мав факт відносно величезної переваги, яка в житті малого міста належала краківському університету, що складався з людей науки: наскрізь інтелектуальних, здатних аналізувати, радше холодних, ніж керованих почуттями»: Estreicher S. *Konserwatyzm krakowski*. S. 44–45.

⁶⁰ Важливо зазначити, що всі чотири засновники цієї школи самі були учасниками повстання.

⁶¹ Szujski J. *Kilka prawd z dziejów naszych*...

⁶² Початково друкована у часописі «Przegląd Polski», згодом видана окремою брошурою. Назва твору походила від імені блазня польського короля Зигмунта Старого.

⁶³ Stańczycy. *Antologia myśli społecznej*...S. 13–14.

що Галичина в 1861 р. здобула широку автономію. Визначальною рисою краківської школи був фаховий пошук причин політичних невдач поляків у внутрішньому стані польського суспільства, що приводив дослідників до інтерпретації занепаду Речі Посполитої з вини поляків через їхню неповагу до права і влади⁶⁴. Подолати історичні хиби можна було за допомогою зміцнення суспільної дисципліни та сильної, дієвої влади, ідею якої протиставляли надмірній демократичності на межі з анархією Речі Посполитої. Найбільш виразно ці погляди обґрунтував представник молодшого покоління краківської школи Міхал Бобжинський у своїй знаковій синтезі «*Dzieje Polski w Zarysie*»⁶⁵. Лоялізм і прагматизм краківських консерваторів допоміг їм увійти в довіру до цісаря й віденських урядовців та на тривалий час стати визначальною силою суспільно-політичного життя Галичини. Цей прагматизм – будучи характерною рисою краківської школи – особливість, на якій варто наголосити. Відкидаючи романтичні візії та ідеї, акцентуючи на ролі політичних інституцій, їхній тягlostі, дисципліні й порядку, «станьчики» наближались до інтелектуальних традицій Е. Берка й англійського консерватизму.

Натомість інший різновид консервативного світобачення репрезентували східногалицькі аристократи-землевласники – «подоляки». Їх можна радше пов'язати з тим типом консервативного світобачення, який Уолтер Беджет (Walter Bagehot), говорячи про французький випадок, називає «Партією порядку»: «Це щось більш-менш схоже на страх. Він знаходить своє вираження в чудових пропозиціях для безпеки суспільства, захисту “результатів віків”; та коли ви його аналізуєте, то просто виявляєте тих, хто відчуває жах, що їхній магазин, їхній будинок, їхнє життя – не стільки фізичне життя, скільки спосіб життя та засоби існування – будуть зруйновані і втрачені назавжди»⁶⁶. Для «подоляків» таким способом і засобом була земля. Розкидані по всій східній частині Галичини й оточені руським селянським морем, земельні володіння аристократії творили острівці польського національного життя. Знаковим для них був міф (не в сенсі його правдивості, а в плані функції) про предків, що захищали цю землю від турків, татар і московських зазіхань. До цього додавалась ідея «цивілізаційного» впливу шляхти на місцеву руську людину. Сукупно це творило у східногалицьких землевласників ставлення до землі як духовної категорії не менше, ніж матеріальної⁶⁷, а також патерналізм стосовно селян, повноправними представниками і захисниками якого «подоляки» вважали себе⁶⁸. Це робило їх вкрай вразливими перед зростанням національної свідомості українського селянства, зарівно як і перед загостренням соціальних антагонізмів, їхнє середовище було найбільш «твердоголове» й опірне до змін⁶⁹. Втім, окремі представники подільської шляхти інакше оцінювали свій світогляд, трактуючи

⁶⁴ Аркуша О. Краківський консерватизм... С. 287–288.

⁶⁵ Bobrzyński M. *Dzieje polski w Zarysie*. Warszawa, 1879. 497 s.

⁶⁶ Bagehot W. *Intellectual conservatism*... P. 256.

⁶⁷ Arkusza O., Mudryj M. XIX-wieczna arystokracja polska w Galicji Wschodniej... S. 146.

⁶⁸ Ustrzycki M. *Pomiędzy konserwatyzmem a nacjonalizmem*... S. 479.

⁶⁹ Почин, імовірно, дав Вільгельм Фельдман, вкрай критично змальовуючи східногалицьких консерваторів у своїй праці: Feldman W. *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906*... S. 227–242.

власний консерватизм не як антитезу поступу, демократизму і опортунізму, а навпаки, – як ідею органічного розвитку суспільства на засадах демократизації, освіти й християнської доктрини (зокрема енцикліки *Rerum Novarum*)⁷⁰. Важливою особливістю цього середовища була також його різноманітність на противагу доволі чітким твердженням краківського консерватизму. Тому складно говорити про якісь окреслені постулати «подоляків», як і про єдину організацію.

Національна партія, або ж старочехи, були фактично основою національного руху, починаючи з часів «Весни народів». На чолі з Франтішеком Палацьким (*František Palacký*) і Франтішеком Рігером (*František Rieger*) це середовище поступово пройшло шлях від ліберальних до помірковано-консервативних засад, активно співпрацюючи з дворянством, або ж партією (цей термін потрібно розуміти досить умовно) *консервативного велькостатку*⁷¹. Зближенню старочехів із земельними власниками сприяло те, що обидва середовища активно використовували історично-правову аргументацію при обстоюванні якомога ширших прав для земель корони св. Вацлава – Богемії, Моравії і чеської Сілезії⁷². Їх також поєднували і загальні принципи, притаманні консервативному світогляду: неприйняття революційних перетворень, поступовість і поміркованість, схильність до політичних компромісів та ін. Найповніше програмні засади Національної партії відображає прем'єрний випуск їхнього періодичного видання – «*Národní listy*». На основі історично-правової аргументації вони закликали до розширення компетенції земських сеймів, обґрунтовували можливість співпраці з аристократією⁷³.

Носіями консервативного світогляду серед словенського суспільства були члени утвореного 1890 р. Католицького політичного товариства, представники якого спирались на засади католицької релігії і моралі. Осередком діяльності організації стало герцогство Крайна із центром у Люблянці. Втім, була налагоджена активна взаємодія з діями інших адміністративних одиниць монархії, де значний відсоток населення становили словенці: Штирією, Каринтією, Горицією й Істрією. Католицьке політичне товариство можна віднести до типу християнсько-соціальних організацій, які протягом 1890-х років активно виникали як в межах Австро-Угорщини, так і в інших країнах Європи. Клерикальний характер середовища зумовлювала ключова роль католицького духовенства у процесі національного відродження⁷⁴. Головною програмною засадою руху були соціально-економічні перетворення в дусі християнського віровчення, які мали виконувати подвійну роль – підвищувати матеріальний добробут і національну свідомість словенців і

⁷⁰ Sejm. *Gazeta Narodowa*. 1900. Nr. 121. 3 maja.

⁷¹ Велькостатком називали великі земельні маєтності, а згодом цю назву стали застосовувати і на позначення самих землевласників.

⁷² Барсуков Н. Чешский политический консерватизм в конце XIX – начале XX вв. ... С. 81–82, 86–87.

⁷³ Program *Národních listů*. *Národní listy* (Praha). 1861. Nr. 1. 1 ledna.

⁷⁴ Про роль духовенства у національному відродженні словенців і хорватів на прикладі Істрії див.: Cetnarowicz A. *Odrodzenie narodowe w Istrii...*

водночас захищати суспільство від поширення ліберальних ідей, які привносили словенські випускники університетів Відня, Кракова, Праги і Грацу⁷⁵.

Критерії порівняння цих середовищ варто окреслити, ґрунтуючись на засадничих принципах консерватизму і тих викликах, що поставали перед консервативними середовищами внаслідок модернізаційних процесів. Першим і одним із головних викликів була масовість політичних і суспільних процесів, втілена спочатку у запровадженні V курії загального голосування на парламентських виборах 1897 р., а згодом в ліквідації куріальної системи при виборчих кампаніях до Державної ради у Відні. Залучення значно ширших, аніж раніше, мас людей до політики змушувало консерваторів грати на чужому для них полі, незрівнянно відмінному від високих урядових і парламентських кіл. Ця ситуація вимагала налагодження чітких організаційних структур, традиційно не властивих консерваторам тодішньої Цислейтанії. Зростання кількості осіб, залучених до суспільних процесів, розкривало широкі перспективи для впровадження модерних ідеологій, що апелювали насамперед до емоцій людини, а отже, краще пристосованих до націоналізму і соціалізму. Реагування консерваторами на зростання впливів цих ідей є добрим маркером для простеження еволюції їхньої свідомості. Це стосується і ролі Церкви у житті суспільства, поставленої під загрозу як згаданими вище ідеями, так і загальною тенденцією до секуляризації. Водночас за різним сприйняттям Церкви можна простежити відмінності впливу духовенства серед слов'янських консервативних середовищ австрійської частини монархії. Союзи і компроміси, спровоковані викликами початку ХХ ст., також добре ілюструють різні шляхи пошуку відповідей на нові умови. Своєю чергою, спільною для всіх досліджуваних середовищ була роль Першої світової війни, події якої зруйнували традиційний світогляд консерваторів, так чи так пов'язаний із загиблюю 1918 р. Австро-Угорщиною.

Порівняльний аналіз охарактеризованих вище консервативних середовищ дає змогу виділити низку суттєвих спільностей і відмінностей. За діяльністю носіїв консервативної свідомості, статтями у їхніх періодичних виданнях і окремих публікаціях представників досліджуваних середовищ можна виділити сім основних теоретичних принципів, що характеризують їхні ідейні засади: шанування політичної і культурної традиції; визнання необхідності соціальної стратифікації суспільства, збереження наявного соціального статус-кво; повага до авторитету; протиставлення поколінь із засудженням критики молодшими тактики, заслуг і поглядів старших діячів; визнання важливої суспільно-політичної ролі Церкви і прагнення її зберегти і посилити; ворожість до модерних ідеологій з огляду на притаманні їм ідеї суттєвих соціальних і суспільних перетворень; зваженість і поступовість у ставленні до змін, що виявилось у практиках досліджуваних середовищ – власних проєктах у політичній, соціально-економічній чи культурній сферах, оцінках радикальних дій інших середовищ, підході до національного питання. Ці засади цілком вписуються в рамки переліку основних принципів консервативного мислення за версією Р. Кірка, наведених вище.

Засадничою відмінністю, що розділила досліджувані середовища, їхні ідеї та практики, була несхожість соціального складу. Вона витікала з історичних

⁷⁵ Bobić P. War and Faith. S. 9–11.

обставин, внаслідок яких поляки і чехи зберегли власні соціальні еліти – земельну аристократію, тоді як українці та словенці були їй позбавлені, а їхні національні рухи, також і консервативні напрями, черпали свої людські сили з духовенства і відносно нечисленної інтелігенції. Це зумовило відмінні підходи до багатьох проблем, зокрема запровадження загального виборчого права. А в Галичині, де польські консерватори були керівною групою і де на рубежі століть загострювалось українсько-польське протистояння, ці розбіжності виявились найповнішою мірою. Якщо українські і словенські консервативні середовища складались виключно з кліру й інтелігенції, то серед польських і чеських не були лише аристократи. Національна партія насамперед складалась з інтелігенції, а серед «станьчиків» значну роль відігравали професори Ягеллонського університету. Натомість порівняно незначна кількість представників науки і культури серед «подоляків», на думку Вільгельма Фельдмана, робила це середовище «менш мудрим», ніж Краківська школа⁷⁶. Поступове зниження ролі шляхти в суспільних справах загалом і в консервативних середовищах зокрема стало болючим питанням для східногалицьких консерваторів⁷⁷. Хоча середовище «подоляків» і справді було найбільш аристократичним (разом із чеською партією велькостатку) за своїм складом, наявність серед його лідерів професорів Львівського університету Влодзімежа Козловського, Леона Пінінського і такого оригінального мислителя, як граф Войцех Дзедушицький змушує вважати це твердження дослідника перебільшенням.

Консерватори і масова політика

Серед спільних рис усіх консервативних середовищ була проблема реагування на загострення національних суперечностей у Цислейтанії на межі XIX і XX ст., усе більше залучення до політичних процесів широких мас населення і творення модерних політичних партій із чіткою організаційною структурою та розгалуженою мережею на місцях. Невдача українсько-польської «Нової ери» і чесько-німецьких «Пунктацій» 1890 р., загострення національного протистояння у Галичині («баденівські вибори» 1897 р., сільськогосподарські страйки 1902 р., проблема українського університету) та на чеських землях через мовне питання, у Країні навколо небажання австрійських німців допустити викладання словенською мовою в гімназії у м. Цельє – ці симптоми національних протиріч разом із зростанням впливу радикальніших національних партій (молодочехів, німецьких націоналістів, польських і українських націонал-демократів) ставили під загрозу звичну політичну систему монархії.

Традиційним для консерваторів шляхом вирішення політичних питань у Цислейтанії було функціонування не у формі партій, а радше як політичних клубів за інтересами без чіткої структури. Компроміси, взаємні поступки, використання особистих впливів і контактів – такими були консервативні методи, що впливали з уявлень про політику як справу елітарну. Під елітами не обов'язково розуміли винятково найвищі соціальні прошарки. Для «станьчиків» нею мала бути «та верхня

⁷⁶ Feldman W. Stronictwa i programy polityczne w Galicji. S. 227–228.

⁷⁷ Wczorajsze wybory. *Gazeta Narodowa*. 1911. Nr. 136. 28 czerwca.

верства, яку назвали історичним урядом, що задає тон суспільству у роки неволі, верства людей, що вирізняються працею, інтелігентністю, мастком, а понад все почуттям національних обов'язків... Застерігаймося щонайсильніше, що під тою верствою... не маємо на увазі якоїсь ієрархії кастової чи грошової, але суму тих усіх зрілого віку громадян, які у крайових справах мають певну і голосну думку, котрим становище дає певний вплив на соціальні аспекти суспільства»⁷⁸. Втім, попри такі твердження, у своїй політичній практиці краківські консерватори залишались передусім захисниками інтересів саме великих землевласників.

Якщо для польських консервативних середовищ, кістяк яких становила шляхта, а запорукою політичного домінування в Галичині була куріальна виборча система, здавалось логічним відстоювати винятково елітарний характер політики, то для русофілів і українського християнсько-суспільного руху ситуація була складнішою. Головною дилемою виявилось поєднання традиційного консервативного погляду на політику з відсутністю соціальних еліт і необхідністю розвитку українського національного руху, що міг спиратися майже виключно на селянську верству. Аналіз періодики свідчить про розуміння русофілами потреби «органічної праці» й активної роботи серед населення, яку вони намагались здійснювати через свої освітньо-культурні й економічні товариства («Товариство ім. Михайла Качковського», «Ризниця» та ін.). Водночас політичні заходи намагались втілювати без активного залучення селянства⁷⁹. Подекуди виявлялось зверхнє ставлення до селян, що видно з формування заголовків газетних дописів, як-от: «Честолюбіє нашого крестьянства»⁸⁰ чи «Неопрятность крестьянь»⁸¹ із зазначенням у текстах мети «научити нашого простолюдина опрятности»⁸². Траплялося подекуди зверхнє ставлення духовенства або ж вихідців з-поміж нього до представників селянської верстви⁸³. На закиди в аристократизмі русофіли реагували ствердно, окреслюючи свій аристократизм як «ідейний», ґрунтований на моральних ідеалах⁸⁴. За умов переходу до масової політики вони скептично оцінювали ефективність таких політичних інструментів, як віча і зберігали погляд на політику як «справу еліт»⁸⁵.

До віч як одного з головних інструментів політичної агітації, широко застосовуваного українськими націонал-демократами, скептичним було ставлення і християнських суспільників. Хоча християнсько-суспільне середовище не виступало проти масових віч, але закликала перетворити їх з трибуни для порожніх гасел

⁷⁸ Stańczycy. *Antologia myśli społecznej...* S. 20.

⁷⁹ Див., напр.: Простыя пожеланія съ Новым годомъ. *Галичанинъ*. 1906 (1907). Ч. 284. 31 грудня (13 січня); Пора организовать. *Там само*. 1908. Ч. 72. 28 березня (10 лютого); Работа среди народа. *Там само*. 1910. Ч. 15. 20 січня (2 лютого).

⁸⁰ Николаевичъ. Честолюбіє нашего крестьянства. *Галичанинъ*. 1903. Ч. 89. 23 квітня (6 травня).

⁸¹ Неопрятность крестьянь. *Галичанинъ*. 1904. Ч. 7. 10 (23) січня.

⁸² Там само.

⁸³ Николаевичъ. Въ дѣлѣ школьной молодежи. *Галичанинъ*. 1903. Ч. 151. 8 (21) липня.

⁸⁴ Украинскіе голоса о русскомъ манифестѣ. *Галичанинъ*. 1908. Ч. 15. 18 (31) січня.

⁸⁵ Новый «подвигъ» пайдократовъ. *Галичанинъ*. 1904. Ч. 180. 12 (25) серпня.

на політичну і культурну школу⁸⁶. На думку О. Барвінського, надмірна агітація у пресі і гонитва за широкою популярністю, притаманні націонал-демократам, були шкідливими для українського суспільства, яке потрібно було навчити, що політика спирається на компроміси⁸⁷. Також лідер християнських суспільників остерігався «дикого духу давньої черни», який, на його думку, неодноразово ставав на перешкоді розвитку державного життя українців⁸⁸.

Водночас і русофіли, і християнські суспільники активно підтримували запровадження загального виборчого права у Цислейтанії, оскільки такий шлях видавався єдиноможливим для збільшення кількості українських послів, а отже, для втілення власних суспільно-політичних і соціально-економічних програм⁸⁹. Зі схожих мотивів проєкт виборчої реформи підтримувала більшість словенських консерваторів, насамперед лідери створеної у 1905 р. Словенської народної партії І. Шустершич (Ivan Šusteršič) і Янез Евангеліст Крек (Janez Evangelist Krek)⁹⁰. Чи не єдиним, у кого реформа викликала застереження, був єпископ Любляни Антоні Бонавентура Єгліч (Anton Bonaventura Jeglič)⁹¹. Прикметно, що єпископат Греко-Католицької Церкви у спільному пастирському посланні хоч і підтримав загалом ідею реформи, висловив певні побоювання щодо загрози поширення радикальних і соціалістичних ідей⁹².

Виразно негативно перспективу загального виборчого права як до державної ради, так і крайових сеймів оцінювали чеські і польські консерватори. Чеське дворянство було проти реформи через її республіканський і антидинастичний характер⁹³. Граф Франтішек Тун, виступаючи в Палаті панів, зазначив, що проєкт реформи президента міністрів Пауля Гауча становить більшу небезпеку для держави, ніж проблеми, які мають бути вирішені за його допомогою⁹⁴. Убачаючи в проєкті централістичні наміри уряду, аристократія і старочехи висували альтернативну пропозицію – повернутись до практики, що існувала перед 1873 р., коли послів до Державної ради обирали крайові сейми⁹⁵.

⁸⁶ По вічу. *Руслан*. 1897. Ч. 243. 25 жовтня (6 листопада).

⁸⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 818. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 72 зв.

⁸⁸ Лист О. Барвінського до Ю. Романчука, 12 січня 1915 р. (чернетка). *Львівська національна наукова бібліотека України ім. Василя Стефаника, Відділ рукописів* (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 11. Спр. 5386 / п. 333. Арк. 4.

⁸⁹ О виборчу реформу в Австрії. *Руслан*. 1905. Ч. 242. 28 жовтня (10 листопада); Що дальше робити? *Там само*. 1906. Ч. 261. 26 листопада (9 грудня); Всеобщее право голосования. *Галичанинъ*. 1905. Ч. 227. 9 (22) жовтня.

⁹⁰ Grdina I. Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Sušteršič... S. 369–372.

⁹¹ Ibid. S. 376–378.

⁹² О виборах до парламента. Спільне пастирське послання Митрополита Андрея та єпископату Галицької церковної провінції до народу. *Шептицький Андрей. пастирські послання 1905–1944*. Львів: Артос, 2013. Т. 4. С. 30–38.

⁹³ Барсуков Н. Чешский политический консерватизм... С. 213.

⁹⁴ Izba panów o reformie wyborczej. *Czas*. 1905. Nr. 277. 3 grudnia (wydanie poranne).

⁹⁵ Таку позицію у Палаті панів, наприклад, озвучив один із лідерів старочеської партії Клемент Маттуш: Dr. Mattusz o reformie wyborczej. *Gazeta Narodowa*. 1905. Nr. 293. 24 grudnia.

Польські консервативні середовища також вбачали у проєкті реформи «давні дух централізації і бюрократизації», який мав зробити парламент, розбитий на дрібні групи, більш піддатливим уряду⁹⁶. А отже, виникали побоювання щодо майбутньої долі Польського кола в Державній раді. Ворожість і «станьчиків», і «подоляків» до реформи ґрунтувалась на трьох головних моментах. Перший був наслідком політичної філософії консерватизму і дуже добре відображений у сеймовій промові представника краківської школи Юзефа Мілевського (Józef Milewski). Основні застереження полягали в неготовності широких суспільних мас до політичної активності, неправомірності й несправедливості прирівнювання голосу людини із великими політичними і громадськими заслугами до «першого ліпшого паробчака»⁹⁷. Сам факт народження людини, досягнення нею певного віку і відсутність кримінальних правопорушень не вважали достатньою підставою для права голосу, натомість озвучували потребу відповідної освіти і кваліфікації, наголошували, що ігнорування вимог кваліфікації виборців і послів приховує небезпеку зниження загального рівня публічного життя⁹⁸. Ще однією проблемою Мілевський вважав застосування кількісного критерію як головного в Галичині, адже тоді в Галицькому сеймі засідатимуть самі селяни, а це дискримінуватиме інші соціальні верстви⁹⁹. Звертали увагу на негативний досвід Франції, де загальне виборче право призвело до політичної нестабільності і зростання радикальних партій, зокрема ворожих до Церкви¹⁰⁰.

Другим важливим аспектом для польських середовищ, насамперед для «подоляків», було національне питання. В. Дзедушицький (Walerian Dzieduszycki) в інтерв'ю «Neue Freie Presse» відверто висловлювався, що «загальне виборче право, навіть сама боротьба за нього загрожує державі якнайбільшими небезпеками. Постулат загального виборчого права не є в Австрії, як деінде, тільки суспільною й економічною квестією; в Австрії додається до нього, висувається на перший план момент національний... Національні зіткнення найгіршого і найнебезпечнішого характеру виступають вже зараз як наслідки боротьби за загальне голосування, а коли загальне виборче право буде запроваджене, небезпеки національні зростуть до гігантських розмірів»¹⁰¹. За цими досить загальними фразами можна простежити конкретні побоювання східногалицьких консерваторів зростання масштабів і сили українського національного руху. Протягом тривалого часу «подоляки» намагались заперечувати саме існування «української» проблеми в краї, дотримувались власної концепції патронату шляхти над людом, але радикалізація цієї проблеми, що найповнішою мірою виявилась під час сільськогосподарських страйків 1902 р., у

⁹⁶ Przegląd polityczny. *Przegląd Polski*. 1906. Zesz. 477. Marzec.

⁹⁷ Milewski J. *Zdobywczę i iluzje postępu*. S. 360.

⁹⁸ Ibid. S. 362–363.

⁹⁹ Ibid. S. 355.

¹⁰⁰ Ibid. S. 343.

¹⁰¹ Hr. Wojciech Dzieduszycki o powszechnem głosowaniu. *Gazeta Narodowa*. 1905. Nr. 259. 11 listopada.

розгортанні яких прямо звинувачували українських діячів¹⁰², остаточно переконала «подоляків», що національне питання у краї не тільки існує, але й загрожує їхньому «стану посідання». Найбільшу пересторогу, що межувала з панікою, викликало набуття українськими селянами землі унаслідок парцеляції шляхетських маєтків¹⁰³.

Перші вибори, які відбулись за принципом загального і рівного права голосу навесні 1907 р., принесли поразку чеським і польським консервативним середовищам та продемонстрували не тільки справедливості їхніх побоювань щодо власних перспектив і зростання націоналістичних настроїв, але також великі організаційні проблеми. Як йшлося вище, консервативна практика ведення політики не передбачала існування організованих і структурованих партій. Але поступова втрата позицій консервативними середовищами змусила їх шукати варіанти зміцнення власних організаційних засад.

У Галичині на 1890-ті роки припадає справжній бум творення політичних партій модерного зразка як серед польського, так і українського суспільства. Створення русофілами у 1900 р. Русско-народної партії було і спробою відповідати тенденціям часу загалом, і безпосередньою реакцією на партійну інституалізацію народовців у формі Української націонал-демократичної партії. Втім, це радше схоже на спробу видозміни форми за збереження старого змісту. Попри утворення партії, провідну роль у поточній сфері продовжувало відігравати товариство «Руська Рада», яке було постійним представництвом РНП¹⁰⁴. Найвищим органом влади у партії був з'їзд мужів довіри, що відбувався нечасто (перші два – у 1900 і 1903 рр. відповідно) і міг бути скликаним лише за особливих обставин¹⁰⁵. Доказом збереження впливу «Руської Ради» став і принцип формування виконавчого органу РНП – «Народного Совѣта». До нього автоматично входив як очільник президент «Руської Ради», а також три інші представники цього товариства та 12 діячів, обраних загальним з'їздом. Певна організаційна заплутаність РНП, накладання однакових повноважень і ролей на «Руську Раду» й «Народний Совѣт» ілюструють незвичність для русофілів непритаманних їм модерних форм політичної діяльності.

Три спроби інституалізації руху на зламі XIX–XX ст. здійснило християнсько-суспільне середовище. Першою пробою сил стало заснування 14 жовтня 1896 р. Католицького русько-народного союзу (далі – КРНС). Причину створення товариства його засновники вбачали у відсутності організації, яка стояла би на народній основі та спиралася на «новоєрівську» декларацію 1890 р. Ці функції мала виконувати «Народна рада», однак, на думку творців КРНС, вона відійшла від «Народної програми», останнім доказом чого стала спілка з русофілами напередодні парламентських виборів 1897 р.¹⁰⁶ Статутною метою товариства було «дбати

¹⁰²Polityka w strajkach rolniczych. *Gazeta Narodowa*. 1902. Nr. 207. 17 sierpnia.

¹⁰³Крыczyński Br. Zamiast pożytku – szkoda. *Gazeta Narodowa*. 1905. Nr. 76. 2 kwietnia.

¹⁰⁴Вторый съѣзд мужей довѣрія... С. 15.

¹⁰⁵Там само.

¹⁰⁶Нове руске товариство політичне у Львові. *Правда*. 1896. Ч. 41. 11 (23) жовтня. Схильність народовців до спілок з русофілами була одною з основних причин непорозуміння між ними і християнськими суспільниками, оскільки О. Барвінський і його товариші вважали русофілів національними зрадниками і «ренегатами»: Москвофільске credo.

про релігійно-моральні, народні, політичні і економічні справи руского народу в Галичині іменню же про справи руских селян і міщан на основах католицьких»¹⁰⁷. Досягти цього планували «органічною працею»: піднесенням освітнього рівня суспільства, його правової свідомості, проведенням віч і зборів щодо поточних політичних та економічних питань. КРНС не став активною і впливовою організацією насамперед через власну організаційну слабкість¹⁰⁸.

На зміну КРНС прийшло політичне товариство «Руська громада». Перші згадки про нову організацію датовані початком 1901 р., коли ще не був зрозумілий остаточний характер майбутнього товариства¹⁰⁹. Офіційно «Руська громада» заявила про себе в червні 1901 р. на сторінках «Руслана»¹¹⁰. Її статут і програмні засади були зізвучними з КРНС¹¹¹. Потребу появи нового товариства Тит Ревакович пояснював неможливістю миритися з тодішнім станом справ: з русофілами через їхнє заперечення української ідентичності, з радикалами через антицерковну позицію, з народовцями – через бажання консолідації з русофілами і відсутність чіткої мети¹¹². Втім, відсутність чітко сформульованої мети і шляхів її досягнення характеризували радше саму «Руську громаду», чий статут у цьому плані суттєво програвав УНДП¹¹³. Як і КРНС, товариству бракувало активності, масовості, організованості. Це було пов'язано, серед іншого, з надмірним зосередженням організації навколо постаті її лідера¹¹⁴. Остаточо підкосили «Руську громаду» додаткові сеймові вибори 1904 р., де О. Барвінський програв русофільському

Руслан. 1899. Ч. 45. 26 лютого (10 березня); Національні нігілісти. *Там само*. 1898. Ч. 292. 31 грудня (12 січня); Час отверезити ся! *Там само*. 1898. Ч. 197. 3 (15) вересня.

¹⁰⁷Статут політичного товариства під назвою «Католицький руско-народний Союз». *Правада*. 1896. Ч. 41. 11 (23) жовтня.

¹⁰⁸Ця інституція активно діяла тільки в перші місяці свого існування – до парламентських виборів 1897 р. Частково в цьому можна звинувачувати керівництво організації, зокрема її формального голову І. Чапельського, який у 1901 р. визнав, що не був здатним у непростій політичній ситуації керувати товариством: Лист І. Чапельського до О. Барвінського, 27 січня 1901 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 2720 / п. 163. Арк. 30.

¹⁰⁹Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 8 березня 1901 р. *Там само*. Спр. 886 / п. 70. Арк. 53в.

¹¹⁰«Руска Громада». Політичне товариство у Львові. *Руслан*. 1901. Ч. 134. 15 (28) червня.

¹¹¹Статут політичного товариства «Руска Громада» у Львові, 1901 р. *ЦДІАЛ України*. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 29–33.

¹¹²Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття... С. 74.

¹¹³Там само. С. 73–74.

¹¹⁴Про брак власної ініціативи і активних передвиборчих дій без вказівки зі Львова свідчить один з листів М. Герасимовича: Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 11 лютого 1901 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 886 / п. 70. Арк. 3зв. І це при тім, що у Бродівському повіті, де мешкав М. Герасимович, підтримка християнських суспільників була чи не найвищою у краї і навіть існувало бажання утворити локальне товариство як представництво цього середовища: Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 11 лютого 1901 р. *Там само*. Арк. 3.

кандидату о. Теодозію Еффиновичу і зі складу товариства вийшов один із ключових її діячів і близький товариш О. Барвінського – Т. Ревакович. Аргументуючи свій вчинок, він навів докази хибності у тогочасних умовах політичної стратегії і тактики християнських суспільників, які шукали компромісу з поляками¹¹⁵. Після цього активність товариства, по суті, припиняється.

Прирікав не неуспіх Т. Ревакович і останню спробу О. Барвінського створити дієву організацію – Християнсько-суспільний союз (далі – ХСС)¹¹⁶. Попри те, що ХСС порівняно із двома попередніми організаціями був сучаснішою партією, йому не вдалося здобути широку підтримку в умовах гострої українсько-польської конфронтації партії, що закликала до компромісів. Ні розширення «Руслана», ні активна пресова кампанія на користь нової організації¹¹⁷, ані навмисна затримка з її створенням до завершення виборів задля уникнення закидів у розбитті українських сил не дали результату. ХСС негативно сприйняли і русофіли¹¹⁸, і народовці¹¹⁹. Не відрізняючись ідейно від КРНС і «Руської громади», ХСС спіткнувся об ті ж перешкоди. Організаційна слабкість, нечисленність товариства, низька активність і несприятлива політична атмосфера – це вирішило долю союзу.

Зразком для українських християнських суспільників могли слугувати їхні словенські однодумці, які значно успішніше трансформували Католицьке політичне товариство у масову Словенську народну партію на чолі з І. Шустершічем, засновану 1905 р. Створюючи у сільській місцевості Країни численні осередки спортивно-гімнастичного товариства «Орел», освітні заклади і маючи широку підтримку католицького словенського духовенства, їм вдалося здобути абсолютну перевагу над лібералами і соціал-демократами у сільській місцевості¹²⁰, а отже, отримати найбільше представництво серед словенських партій як у Країнському

¹¹⁵Лист Т. Реваковича до Виділу політичного товариства «Руська Громада», 24 вересня 1905 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 2201 / п. 135. Арк. 40–41; Лист Т. Реваковича до О. Барвінського, 7 жовтня 1905 р. *Там само*. Арк. 47–48зв. За умов наростання національної боротьби єдиним шляхом для українців Ревакович вважав «о кілько в его [народу – Р. Л.] силах – вести найзавзятішу борбу против своїх вікових гнобителів... Гіднійше чоловіка є в тій борбі відразу умерти, ніж поволи конати»: Лист Т. Реваковича до Виділу політичного товариства «Руська Громада», 24 вересня 1905 р. *Там само*. Арк. 41.

¹¹⁶«Шкода, що Барв[інський] иде самопас. Він полишить ся з своїми 10 генералами без армії. А шкода го, бо він працюватий чоловік і будь щобудь такій українське серце має. А его надія на уладнене стосунків і з польськими та другими «панамі» противоричить цілій нашій історії»: Лист Т. Реваковича до єпископа Костянтина Чеховича, 3 липня 1911 р. *Konstantyn Czechowicz: korespondencja greckokatolickiego biskupa przemyskiego z lat 1897–1914* / wyd. A. Krochmal. Archiwum Państwowe w Przemyślu. Przemyśl: Wydwo Naukowe TPN, 1998. S. 114.

¹¹⁷Див. напр.: Ідім вперед! *Руслан*. 1911. Ч. 1. 1 січня (19 грудня); о. Ілія Чорнодоля До бою! *Там само*. 1911. Ч. 40. 22 (9) лютого; Ч. 41. 23 (10) лютого.

¹¹⁸Голос наших «приятелів». *Руслан*. 1911. Ч. 140. 27 (14) червня.

¹¹⁹Новая украинофильская партия. *Галичанинъ*. 1911. Ч. 136. 19 червня (2 липня).

¹²⁰Bobić P. War and Faith. S. 11.

сеймі, так і в Державній раді¹²¹. Закріпленням успіху стало перетворення Словенської народної партії у Вселовенську народну партію внаслідок об'єднання словенських християнсько-соціальних депутатів Крайни, Істрії, Гориції, Каринтії і Нижньої Штирії.

Організаційне оформлення краківського консерватизму відбувалося з запізненням щодо польських та українських політичних угруповань у Галичині, які завершили цей процес на зламі XIX–XX ст. Заходи були прискорені лише після провальних перших загальних виборів до Державної ради 1907 р. Ініціатори об'єднання прагнули протиставити демократичним і націоналістичним рухам згуртований консервативний табір, спроможний дотримуватися засад дотеперішньої польської політики в Австрії й контролювати внутрішні суперечності у провінції, зокрема стосунки з українцями¹²². Нова організація отримала назву «Сторонництво національної правиви» (*пол. Stronnictwo Prawicy Narodowej*, далі – СПН), чий статут було затверджено рескриптом Галицького намісництва 19 липня 1907 р. Його метою проголошено «розвиток життя і відносин публічних у нашому суспільстві на засаді національної солідарності і на підставі релігії з утриманням згоди між віросповіданнями»¹²³. Статут передбачав цивілізаційне й економічне піднесення найширших верств населення, зміцнення патріотичних почуттів, поваги до права й суспільного ладу; розширення автономних прав Галичини. Союзниками СПН вважало сили, що дотримуватимуться національної солідарності, противниками – «антинаціональні» і класові угруповання¹²⁴. Створення політичної організації не викликало значного ентузіазму в середовищі «станьчиків». Показовим є лист до графа Здіслава Тарновського (очільника організації), в якому невідомий кореспондент стверджував, що вже запізно творити таку організацію і що у зв'язку з великою зайнятістю іншими публічними обов'язками не може брати активної участі у товаристві¹²⁵. Не вдалося також об'єднати усі польські консервативні сили через постійне наростання розбіжностей між краківським і подільським середовищами.

«Подоляки» так і не здійснили спроби створити політичну партію сучасного зразка, продовжуючи гуртуватись навколо Польського виборчого комітету, а згодом навколо його наступника – Ради Народової. Хоча це були досить потужні і знані суспільством організаційні центри, вони не могли у повній мірі відповідати потребам часу. Втім, варто погодитись із А. Гурським, що історія східногалицького консервативного середовища – це не так історія організацій, як осібних подільських політиків, які своєю сильною особистістю визначали політику свого середовища¹²⁶. Це не завжди йшло на користь «подолякам», оскільки у час кризи їхньої консервативної ідентичності призвело до поділу на поміркованіші і радикальніші групи.

¹²¹Melik V. Slovenci v Državnem zboru 1893–1904... S. 49–66; Melik V. Volitve na Slovenskem 1861–1918.

¹²²Аркуша О. Краківський консерватизм ... С. 292.

¹²³Statut stowarzyszenia «Stronnictwo prawicy narodowej». *Archiwum Państwowe w Krakowie, Oddział I (na Wawelu)*. Archiwum Dzikowskie Tarnowskich (далі – AdzT). 639. К. 3.

¹²⁴*Ibid.*

¹²⁵Лист невстановленого кореспондента до З. Тарновського, 1907 р. *Ibid.* 653. К. 1.

¹²⁶Górski A. Podolacy... S. 14.

Саме останні на чолі з Тадеушем Ценським (Tadeusz Cieński, 1856–1925) стали на шлях тісної співпраці з ендецією¹²⁷.

Дилеми націоналізму

Попри важливу роль усіх консервативних середовищ у національному житті своїх народів, їх поєднувало неприйняття націоналізму як модерної ідеології. Для русофілів смертельним ворогом стало поширення української національної ідеї, найактивніше і найуспішніше пропагованої націонал-демократами. Русофілам було чужим саме поняття модерної національної ідентичності, адже суперечило їхній «всерусській» ідеї. Тому русофільське середовище трактувало модерне українство як «сепаратизм» стосовно «общерусской» культури і відмовляло українству в праві бути окремою самодостатньою культурою¹²⁸. Русофіли звинувачували українські партії в радикалізації суспільства, у підштовхуванні молоді до «пайдократизму» (радикалізму, бунту проти старшого покоління)¹²⁹. Наприклад, другий з'їзд мужів довіри «Русско-народной партії» засудив українських націонал-демократів за активність під час селянських страйків літа 1902 р. Причиною було неприйняття консерваторами радикальної боротьби і перетворення страйків на маніфестацію українських національних вимог¹³⁰.

Український християнсько-суспільний рух не мав проблем із модерною українською ідентичністю, оскільки його члени чітко ідентифікували себе з нею, а О. Барвінський належав до ініціаторів додавання до давньої самоназви «Русь» терміна «Україна»¹³¹. Втім, націоналізм вміщував у собі не лише національну самоідентифікацію. «Руслан» піддав цю ідеологію критиці за радикалізацію суспільства (і українського, і польського), що «породжує вузькоглядний шовінізм»¹³². Обговорюючи націоналістичні рухи у широкому міжнародному контексті, часопис християнських суспільників зазначав: «Не розходить ся їм о обезпеченє і розвиток своєї народности... не розходить ся о народні ідеали, як се можна було бачити в змаганих на початку XIX ст. і опісля, але о верховладу над иншими народностями, о згнобленє инших народностей, котрих не можуть побіч себе стерпіти. В сучасних націоналістичних змаганнях проявляє ся отже завидлива ненависть, хижацка жадоба забору чужого добра. тимто сучасний націоналізм викликає всюди заогненє, розятренє, доводить до внутрішнього розстрою і розладу в краях і державах, убиває всяке почуванє справедливости і викликає всюди завзяту боротьбу, заколючує

¹²⁷ А. Гурскі у своєму дослідженні так і називає Т. Ценського – «союзник ендеків». Також див.: Wątor A. Ziemiańin-polityk Tadeusz Cieński...

¹²⁸ Мончаловській О. Главныя основы русской народности. С. 8–9.

¹²⁹ Див. напр.: Николаевичъ. Недостатки педагогіки. *Галичанинъ*. 1903. Ч. 105. 11 (24) травня; Молчите, безстыдники! *Там само*. 1907. Ч. 121. 31 травня (13 червня); Причины и послѣдствія убійства намѣстника. *Там само*. 1908. Ч. 75. 1 (14) квітня.

¹³⁰ Второй съѣздъ мужей довѣрія Русско-народной партіи... С. 8–11.

¹³¹ Одна з найвідоміших історичних праць О. Барвінського носила назву «Ілюстрована історія України-Руси». Детальніше див.: Чорновол І. Галицькі війни за історію. URL: <http://zbruc.eu/node/5444>.

¹³² Переписка учеників. *Руслан*. 1903. Ч. 20. 25 січня (7 лютого).

міжнародний мир». Найгіршими зразками такого націоналізму в Габсбурзькій монархії редакція вважала «паннімецьку» (alldeutsche) партію Георга фон Шьонерера (Georg von Schönerer) і польських націонал-демократів¹³³.

Одночасно ендеція була втіленням націоналістичної небезпеки для «станьчиків». «Przegląd Polski» характеризував центральний орган ендеків – Лігу Народову з осідком у Королівстві Польському (польських землях під російською владою) – як внутрішню хворобу, що заражає студентів і наймолодші верстви суспільства й, попри весь історичний досвід, висуває нездійсненні жадання¹³⁴. З погляду засадничих постулатів краківської школи критикував націонал-демократів і М. Бобжинський за наївність і шкідливість політики, спертої на почуття та емоції, що доводила польська історія. Також він наголошував на безперспективності прагнень ендеків опустити рівень польсько-українських відносин до «брутальної, племінної боротьби»¹³⁵.

Натомість значна частина подільського консервативного середовища, стримована масштабами українського руху, все більше зближувалась із націонал-демократами. Крах давніх уявлень про ідеальний світ мирного і взаємовигідного співіснування шляхетського двору й українського селянства призвів до гострої реакції. Риторика преси «подоляків» ставала все різкішою щодо українців, а висунуте найрадикальнішими українськими середовищами гасло «Ляхів за Сян» приписували навіть поміркованим українським середовищам і всім культурним, а тим паче політичним прагненням українського руху¹³⁶. Тому ідея відкритої національної боротьби з цим рухом, проголошена ендецією, потрапила у доволі родючий ґрунт. Тож, попри критику націонал-демократичного руху на його початках, згодом спільність інтересів у національному питанні переважила і посприяла відкритому союзу за урядування в Галичині намісника М. Бобжинського¹³⁷.

Націоналізм своїм радикальним та відверто емоційним характером створював труднощі і для словенського середовища. Найкращим прикладом є проблема співпраці словенців і хорватів Істрії задля спільного протистояння італійському національному руху. Тривала й досить успішна, ця співпраця на початку ХХ ст. зіткнулась із поширенням серед істрійських хорватів націоналістичних ідей хорватської Партії права, що закликала до відновлення давньої Хорватської держави. Проблема полягала в тому, що історичні кордони середньовічної Хорватії охоплювали частину словенських земель, а словенців не влаштовувала перспектива увійти до її реінкарнації¹³⁸. Втім, серйозного протистояння вдалось уникнути (найгострішим її виявом став вихід

¹³³Національно-політична загорілість. *Руслан*. 1907. Ч. 54. 8 (21) березня.

¹³⁴Liga Narodowa i jej organa. *Przegląd Polski*. 1902. Zesz. 430. Kwiecień.

¹³⁵Bobrzyński M. Rozmiary niebezpieczeństwa. *Bobrzyński M. Zasady i kompromisy...* S. 207, 212.

¹³⁶Див. напр.: Uniwersytet ruski. *Gazeta Narodowa*. 1911. Nr 260. 14 listopada.

¹³⁷Buszko J. Polityka Michała Bobrzyńskiego w kwestii ukraińskiej (1906–1913). *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne* (Kraków). 1993. Z. 103. S. 63–70.

¹³⁸Cetnarowicz A. Odrodzenie narodowe w Istrii w latach 1860–1907... S. 156–161.

частини хорватів зі спільного словенсько-хорватського клубу у Державній раді¹³⁹), оскільки і словенські лідери, насамперед І. Шустершіч, і Партія права знайшли порозуміння в підтримці ідеї перетворення Австро-Угорщини на тріалістичну державу з виокремленням як третьої частини південнослов'янських земель¹⁴⁰.

Криза, яку переживали консервативні середовища, не могла не вплинути на традиційну консервативну практику компромісів. За такої ситуації укладались угоди, немислимі у попередні десятиліття. Це можна пояснити намаганням консерваторів реагувати на тиск обставин. Прикладом такого «неприродного» союзу є русофіли і «подоляки», на яких найсильніше вплинула викликана націоналізмом криза. Для них обох загрозу ніс український національний рух, який на початку ХХ ст. уже суттєво потіснив русофілів на дальній план. Страх перед модерним українським рухом ілюструє допис у газеті «Русское слово», де автор не сумує з приводу непроходження кандидата від РНП до Сейму, натомість вітається тим, що зусиллями цього кандидата і русофілів округу вдалось не допустити перемоги «українофіла»¹⁴¹. Про загрозу східногалицьким консерваторам з боку українського руху сказано вище. За таких умов ці два середовища пішли на взаємне зближення. Кость Левицький стверджував, що ідея такого союзу виникла ще за намісника Леона Пінінського (Leon Piniński, 1898–1903)¹⁴². Задовго до виборів 1908 р. протегування поляками русофілів фіксували і в християнсько-суспільному середовищі¹⁴³, а також митрополит Андрей Шептицький¹⁴⁴.

Хоча русофіли публічно заперечували угоду з польськими колами з огляду на потенційні іміджеві втрати¹⁴⁵, аналіз їхньої періодики дає змогу виявити сигнали, що свідчили про наявність домовленостей. Передвиборча відозва «Руської Ради» демонструє доволі незвичне для русофілів запрошення поляків до співпраці, водночас утверджуючи безкомпромісність боротьби з «українофілами»¹⁴⁶. Іншими ознаками

¹³⁹Melik V. Slovenci v Državnem zboru 1893–1904. S. 55–59.

¹⁴⁰Rahten A. Zadnji slovenski avstrijakant... S. 196.

¹⁴¹Дописи. Изъ львовского повѣта. *Русское слово*. 1908. Ч. 8. 22 лютого (6 березня).

¹⁴²Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. Львів, 1926. С. 367.

¹⁴³Про політику Пінінського, спрямовану на протегування русофілів, О. Барвінський, посилаючись на слова М. Бобжинського, повідомляв на зборах українських сеймових послів 27 грудня 1898 р.: *ЦДІАЛ України*. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 69зв.; М. Герасимович ще в 1901 р. фіксував підтримку у своєму повіті русофілів поляками: Лист М. Герасимовича до О. Барвінського, 7 вересня 1901 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 886 / п. 70. Арк. 35.

¹⁴⁴Лист Т. Реваковича до О. Барвінського, 24 листопада 1905 р. *Там само*. Спр. 2201 / п. 135. Арк. 51–51зв.

¹⁴⁵Ивань Политика. Безпотребно безпокоятся. *Русское слово*. 1908. Ч. 3. 18 (31) березня; Якъ випадуть виборы? *Там само*. 1908. Ч. 5. 1 (14) лютого; Кто держаль при виборахъ съ поляками? *Там само*. 1908. Ч. 8. 22 лютого (6 березня).

¹⁴⁶«Близкій уже часъ, коли братъ Ляхъ переконаеся, що не в борьбѣ съ Руссомъ будущность Польщи, а въ тѣсномъ съ нѣмъ единенію. въ спольной съ нимъ любви до Славянства... Но безпощадно змѣрится русскій народъ съ домашнимъ своимъ ворогомъ,

союзу на сеймових виборах є позитивна оцінка русофільською пресою постаті намісника А. Потоцького¹⁴⁷ і більша кількість отриманих мандатів, ніж очікували¹⁴⁸. Заперечували наявність будь-яких домовленостей і «подоляки». Втім, їхня позиція під час передвиборчої кампанії і реакція на успішний результат русофілів є більш ніж красномовною. «Gazeta Narodowa» провела масштабну кампанію зі звинувачення українських націонал-демократів у радикалізмі й анархизмі¹⁴⁹. Постійною в огляді виборчого руху стала рубрика «Terror ruski», де описували агітацію українофільських партій, яка в очах редакції мала надзвичайно радикальний і антипольський характер¹⁵⁰. Обговорюючи результат виборів, часопис «подоляків» із задоволенням відзначав успіх русофільської партії, яка, на думку автора, не вела шовіністичної, національної і класової боротьби і з якою можна було співпрацювати в економічній та суспільній сферах¹⁵¹. Союз на сеймових виборах 1908 р. хоч і приніс русофілам результат, що значно перевищував їхні можливості без польської підтримки, втім, спричинив подальше падіння впливу цього середовища. Упродовж 1909 р. відбувся офіційний розкол русофілів на радикальних «новокурсників», які прийняли засади російського націоналізму, і «старокурсників». У той же час вбивство Мирославом Січинським намісника Потоцького 12 квітня 1908 р., яке можна вважати прямим наслідком угоди, ще більше радикалізувало східногалицьких консерваторів.

Ставлення краківських консерваторів до цієї угоди було неоднозначним. З одного боку, її підтримував і протегував намісник Галичини Анджей Потоцький, метою якого могло бути розпалювання ворожнечі всередині українського табору у політичних цілях польських еліт¹⁵². Мотиви підтримки польськими середовищами угоди ілюструє лист пов'язаного зі «станьчиками» Мечислава Рея до М. Бобжинського, у якому Рей закликав останнього до підтримки союзу, бо русофіли залишаються єдиним поважним сторонництвом на руській землі, і цей вислів суттєво

сь народнымъ сепаратизмомъ, съ своими народными зрадниками. Съ ними, котрыи погубляютъ народъ, скривляютъ его погляды на свѣтъ, отнимаютъ у него народное его имя, затроуютъ его народную душу, – може быти лишь борьба на житье и смерть»: До Русского народа Галицкой земли. *Русское слово*. 1908. Ч. 4. Додаток 25 січня (7 лютого).

¹⁴⁷Обманщики народа. *Русское слово*. 1908. Ч. 14. 4 (17) квітня. Позитивна оцінка А. Потоцького виразно контрастує зі ставленням «Русского слова» і «Галичанин» до його наступника М. Бобжинського: Протестъ. *Галичанинъ*. 1911. Ч. 128. 10 (23) червня.

¹⁴⁸У статті «Якъ випадуть выборы?» «Русское слово пише, що результат виборів визначений наперед, і русофілів очікує 8 мандатів: Якъ випадуть выборы? *Русское слово*. 1908. Ч. 5. 1 (15) лютого. Натомість, аналізуючи результат виборів, часопис пише про обрання 21 «русского» кандидата, з них 11 «українофілів» і 10 кандидатур «Руської Ради»: Якая для насъ наука изъ теперышнихъ выборовъ? *Там само*. 1908. Ч. 7. 15 (28) лютого.

¹⁴⁹Ukrainofilstwo i propaganda anarchizmu. *Gazeta Narodowa*. 1908. Nr. 30. 6 lutego.

¹⁵⁰Terror ruski. *Ibid.* Nr. 39. 16 lutego; Terror ruski. *Ibid.* Nr. 45. 23 lutego.

¹⁵¹Wyniwi wyborow. *Ibid.* Nr. 48. 27 lutego.

¹⁵²Аркуша О. Анджей Потоцький: біографія політика на тлі українсько-польських відносин. Частина друга: галицький намісник. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2010. Вип. 45. С. 244.

контрастував із означенням ним «українофілів» «терористами і гайдамаками»¹⁵³. Часопис «Czas» схвально оцінив результати виборів¹⁵⁴. Втім, із призначенням намісником краю М. Бобжинського, який був прихильником курсу на порозуміння¹⁵⁵, у краківському середовищі переміг звичний прагматизм і воно остаточно відмовилось від підтримки русофілів, попри намагання останніх її здобути¹⁵⁶.

«Станьчики», своєю чергою, також у кризових обставинах вдавалися до незвичних компромісів. Однак це були радше тактичні кроки, що не йшли всупереч їхнім ідейним засадам (на відміну від польсько-русофільських домовленостей). Головним компромісом стало укладання угоди із Польською селянською партією (Polskie stronnictwo ludowe), згідно з якою людовці мали вступити до Польського кола в парламенті і послабити свою антицерковну й антишляхетську риторику¹⁵⁷. Такі кроки краківського середовища не всіх задовольняли. Єпископ Тарнува Леон Валенга висловив неможливість прийняття порозуміння із людовцями, зокрема з їхнім лідером Яном Стапінським¹⁵⁸. Водночас глибшали непорозуміння між «станьчиками» і «подоляками», які різко засуджували «проукраїнський» курс намісника Бобжинського, а останньою краплею для оголошення відкритої конфронтації стало недопущення силами адміністрації до вибору в Державну раду у Жовківському міському окрузі одного з лідерів «подоляків» Станіслава Стажинського¹⁵⁹ і гостра критика в часописі «Czas» Ради Народової¹⁶⁰. Ще раніше «Czas» опублікував статтю «Два консерватизми» із звинуваченням «подоляків» у відсутності конструктивної роботи й опірності будь-яким змінам¹⁶¹. Зазначимо, що не лише «подоляки» у кризовий момент схилились до націоналістичного світогляду. Таку долю обрало багато представників краківського середовища, зокрема згаданий уже Ю. Мілевський¹⁶².

¹⁵³Лист М. Рея до М. Бобжинського, Микулинці, 11 лютого 1908 р. *Biblioteka Jagiellońska. Oddział rękopisów*, Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8090 III. Vol. I. K. 23–24.

¹⁵⁴Wybory wiejskie. *Czas*. 1908. Nr. 47. 26 lutego.

¹⁵⁵Відмова від урядової підтримки русофілів була неодмінною умовою будь-яких контактів. Дуже промовистим є лист К. Студинського до одного з провідних діячів «станьчиків» В. Коритовського, в якому автор обґрунтовує хибність підтримки русофілів з огляду на їхнє «ренегатство» і непопулярність серед українського суспільства: Лист К. Студинського до В. Коритовського, 11 лютого 1908 р. *Biblioteka Jagiellońska. Oddział rękopisów*, Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8090 III. Vol. II. K. 508–511.

¹⁵⁶Лист М. Глібовицького до М. Бобжинського, 18 вересня 1910 р. *Ibid.* Sygn. 8093 III. K. 357–358.

¹⁵⁷Bobrzyński M. *Z moich pamiętników* / oprac. A. Galosz. Wrocław; Kraków, 1957. S. 4.

¹⁵⁸Лист Леона Валенги до М. Бобжинського, 15 січня 1908 р. *Biblioteka Jagiellońska. Oddział rękopisów*, Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8090 III. Vol. I. K. 9–10.

¹⁵⁹Wybór, który został zakazany. *Gazeta Narodowa*. 1911. Nr. 146. 28 czerwca.

¹⁶⁰«Czas» o Radzie Narodowej. *Ibid.* Nr. 159. 14 lipca.

¹⁶¹Dwa konserwatyzmy. *Czas*. 1909. Nr. 3. 5 stycznia (wyd. wieczorne).

¹⁶²Див. прим. 21 Grzybek D. *Wstęp*. Milewski J. *Zdobycze i iluzje postępu...* S. X–XI.

Соціально-економічні питання

Природним для консервативного мислення є повне відкидання соціалізму і загалом радикалізму як таких, що руйнують усталені ієрархії і порядки. Водночас традиційним слабким місцем тогочасного європейського консерватизму, за винятком британського, було не просто заперечувати соціалістичні погляди на вирішення економічних і суспільних проблем, а висунути повноцінну альтернативну програму соціально-економічних змін. Чи не найгостріше у всій імперії соціальне й економічне питання стояло в Галичині, яка тривалий час була найвідсталішою у цьому плані частиною держави – аж до анексії 1908 р. Боснії. Щоб не втратити остаточно ґрунту під ногами, консерватори були вимушені конструювати власні варіанти вирішення цих проблем.

Соціально-економічна програма християнсько-суспільного руху спиралась передусім на ідеї О. Барвінського й А. Вахнянина, які пропагували запозичення успішного досвіду інших країв і держав. Найбільшою мірою це виявилось у їхніх парламентських і сеймових промовах. Одним з основних заходів мало стати створення хліборобських спілок для забезпечення селянства від зuboжіння і боргів, а отже, й від головної проблеми соціально-економічного життя тогочасної Галичини – масової еміграції¹⁶³. Цій же меті О. Барвінський присвятив розлогу статтю у «Руслані», де подав приклади вдалої боротьби із селянською заборгованістю у Європі¹⁶⁴. Важливою ініціативою А. Вахнянина було створення в краї позичкових кас системи Райфайзена. Потребу в таких закладах обґрунтовувала серія матеріалів у «Руслані» з історії позичкових кас¹⁶⁵. Попри проголошення міщанства й селянства підвалинами суспільного ладу, християнські суспільники не відходили від консервативних засад. Таку опору пояснювали прив'язаністю українського селянина до традиції, спираючись на яку він «двигав народність руску з більшим успіхом як би кому здавало си»¹⁶⁶. Також наголошували на важливій ролі аристократії (в українців її не було), опорою суспільного ладу визнавали майновий стан і авторитет¹⁶⁷.

Як і у випадку зі створенням масової модерної партії, у соціально-економічній сфері зразком до наслідування для українських християнських суспільників міг слугувати словенський католицький рух. Насамперед старанням Я. Крека у словенських землях було створено банки і кооперативи, розгалужену мережу інших неполітичних товариств, які провадили активну соціальну й економічну просвітницьку та організаційну роботу з селянами і робітниками. У 1892 р. було

¹⁶³Берім ся спільно до економічної роботи! *Руслан*. 1899. Ч. 54. 9 (21) березня; Потреба хліборобської організації і репрезентації. *Там само*. 1897. Ч. 186. 19 (31) серпня; Ч. 187. 20 серпня (1 вересня); Ч. 207. 13 (26) вересня; Ч. 212. 19 вересня (1 жовтня); Ч. 213. 20 вересня (2 жовтня).

¹⁶⁴Барвінський О. Проект відновлення селянської посілости земельної. *Руслан*. 1905. Ч. 205. 13 (26) вересня; Ч. 206. 14 (27) вересня; Ч. 207. 16 (29) вересня; Ч. 208. 17 (30) вересня; Ч. 209. 18 вересня (1 жовтня).

¹⁶⁵Буде робота реальна! *Руслан*. 1897. Ч. 286. 17 (31) грудня; О сільських касах системи Райфайзена. *Там само*. 1899. Ч. 57. 12 (24) березня.

¹⁶⁶Принцип національності. *Руслан*. 1897. Ч. 21. 26 січня (7 лютого).

¹⁶⁷Листи до рускої інтелігенції. *Там само*. Ч. 31. 8 (20) лютого.

засновано Словенський християнсько-соціальний робітничий союз, що став головною словенською інституцією такого спрямування¹⁶⁸. Соціально-економічні постулати цього середовища пропагували і під час масштабних католицьких віч, які проводили в Любляні у 1892, 1900, 1906 і 1913 рр.¹⁶⁹

Для русофілів економічні проблеми були значно менш важливими за ідейно-політичні й національні¹⁷⁰. У резолюціях Другого з'їзду мужів довіри РНП хоча й був економічний блок, вимоги і пропозиції щодо цієї сфери обмежувались або наріканнями на крайову владу, або ж загальними фразами без конкретних і деталізованих проєктів реформ на зразок пропонованих християнськими суспільниками¹⁷¹. До головних проблем русофіли справедливо відносили аграрну як найгострішу загалом у Галичині, а тим паче для українського селянства, яке проголошували основою і суспільства, і самої РНП¹⁷². Також озвучували проблеми доступу селян до лісів і пасовиськ¹⁷³, надмірних податків¹⁷⁴. Але заходи з втілення загальних лозунгів у практику були недостатніми. Спроби реорганізації русофілами своїх товариств, зокрема економічних, були половинчасті й непослідовні¹⁷⁵, для зміни загальної тенденції бракувало більш дієвих просвітницьких акцій для селян¹⁷⁶.

Економічні проблеми краю значною мірою усвідомлювали й польські консервативні середовища, хоча особливих здобутків у цій галузі за час свого управління Галичиною вони не мали. Наприкінці XIX ст. у середовищі «станьчиків» формується «Консервативний клуб» – доволі молода група так званих «неоконсерваторів» – професорів права й економіки Ягеллонського університету, до якої увійшли Владислав Леопольд Яворський, Антоній Гурський, Ян Гупка, Адам Кжижановіч. Не надто відрізняючись від старшого покоління краківських консерваторів щодо національних, ідейних і моральних засад, вони змістили акцент на економічну сферу. Відкидаючи радикалізм соціалістів та людовців і трактуючи консерватизм як «запобігання зіпсуттю цілого організму через загнивання однієї частини»¹⁷⁷, «неоконсерватори» закликали до добре продуманих і поступових перетворень насамперед в аграрній та адміністративній сферах¹⁷⁸. Їхні старання до втілення своєї програми, втім, не увінчались великими здобутками. Намагання провести

¹⁶⁸Bobić P. War and Faith. S. 11–12.

¹⁶⁹Ibid. P. 11.

¹⁷⁰Навіть озвучуючи скарги галицькій владі на економічне становище українців, русофільські діячі на перший план висували національні і політичні теми: Рѣчь посла Короля. *Галичанинъ*. 1907. Ч. 217. 28 вересня (11 жовтня).

¹⁷¹Вторый съѣздъ мужей довѣрія... С. 10–13.

¹⁷²Сущность, задачи и цѣли русско-народной партіи. *Галичанинъ*. 1907. Ч. 146. 3 (16) липня.

¹⁷³Там само.

¹⁷⁴Вторый съѣздъ мужей довѣрія... С. 10.

¹⁷⁵Реорганизация русско-народныхъ обществъ. *Галичанинъ*. 1907. Ч. 175. 5 (18) серпня.

¹⁷⁶Просвѣтительно-экономическая работа во Жолковщинѣ. *Галичанинъ*. 1909. Ч. 268. 29 листопада (12 грудня).

¹⁷⁷Walne zgromadzenie klubu konserwatywnego. *Czas*. 1897. Nr. 18. 24 stycznia.

¹⁷⁸Spectator. Stracony czas? *Ruch Społeczny*. Nr. 1. 1 stycznia; Jaworski W. L. Jak zacząć? *Ibid*. Nr. 4. 15 lutego.

адміністративну реформу, як і в попередні десятиліття, наткнулось на опір «подоляків», які не бажали з'єднання шляхетських дворів і сіл у спільні округи. Одним з головних виявів реформістських спроб «неоконсерваторів» став законопроект Я. Гупки про рентові оселі. Його метою, як твердили краків'яни, було запобігання подальшому обезземеленню й еміграції селян шляхом обмеження права на поділ селянських наділів. Таким способом мала витворитись верства заможніших середніх власників¹⁷⁹. Хоча цей проект сейм і прийняв у 1901 р., його початково розкритикували «подоляки»¹⁸⁰. А справжнє обурення закон викликав в українських депутатів, які у нормі, що дозволяла переселення до Галичини селян із західної частини краю, вбачали прагнення колонізації Східної Галичини. Тому проект Я. Гупки запам'ятався не так завдяки економічним складовим, як через викликану його прийняттям сецесію українських депутатів, до яких приєдналися і помірковані християнські суспільники¹⁸¹.

Для східногалицьких консерваторів і в економічній, і в національній сферах найважливішим було збереження своєї земельної власності. Ці переживання особливо посилювались через зростання українського руху, його поступову радикалізацію. Страйки 1902 р. остаточно зруйнували уявлення шляхти про відсутність національної і соціальної конфронтації «польський маєток/українське село». І хоча «*Gazeta Narodowa*» переконувала, що жодних причин, навіть економічних, для страйків немає¹⁸², було очевидно, що це не так. У зв'язку із процесом банкрутства багатьох шляхетських помість і їхньої подальшої парцеляції розгорнулася боротьба за збереження цих земель у польських руках. Звіт з діяльності Парцеляційного банку, опублікований у квітні 1905 р., викликав паніку в «подоляків» – 72 відсотки розпарцельованої землі потрапило в руки українців¹⁸³. Висунуте внаслідок цього гасло «Утримати польську землю в польських руках» можна вважати одним із сигналів усвідомлення подільським середовищем національного характеру соціальних процесів у Галичині. Надважлива роль землі для свідомості «подоляків» пояснює їхню нехіть до вкладання коштів у розвиток промисловості (втім, не надто вкладали в неї і «станьчики»), слабкий розвиток якої пов'язували також з поганим урядування австрійців ще до автономної доби¹⁸⁴. Натомість детально обґрунтовували виняткову роль шляхтича-землероба для економічного і суспільного життя Галичини¹⁸⁵.

На противагу польським консерваторам Галичини, чеська аристократія була рушійною силою успішних аграрних перетворень у Богемії і Моравії, які автори дослідження «*Die Habsburgermonarchie*» назвали аграрною революцією і прикладом

¹⁷⁹Czas. 1900. Nr. 94. 10 kwiecnia (wyd. poranne).

¹⁸⁰Ibid.

¹⁸¹О. Барвінський від імені всіх українських послів зачитав у Сеймі спільну декларацію про покинення зали засідань.

¹⁸²Zarobek przy żniwach a strajky rolne. *Gazeta Narodowa*. 1902. Nr. 200. 8 sierpnia.

¹⁸³Kryczyński Br. Zamiast pozytku – szkoda. *Gazeta Narodowa*. 1905. Nr. 76. 2 kwietnia.

¹⁸⁴Uprzemyslowienie kraju. *Gazeta Narodowa*. 1901. Nr. 263. 22 września.

¹⁸⁵Bieliński St. Większa własność w stosunku do dobrobytu kraju. *Ibid.* Nr. 235. 25 sierpnia; Nr. 237. 27 sierpnia; Nr. 238. 28 sierpnia; Nr. 239. 29 sierpnia; Nr. 243. 2 września; Nr. 244. 3 września; Nr. 245. 4 września.

дворянського реформістського консерватизму¹⁸⁶. Водночас треба наголосити, що такі дії великих землевласників допомогли їм ціною деяких привілеїв зберегти вплив на суспільне життя¹⁸⁷. У старочеському середовищі, яке на межі століть перебувало у глибокій кризі внаслідок втрати провідної ролі в політичному житті, у досліджуваній період активно висував економічні постулати А. Браф. У своїй праці «Листи політичного еретика», яка була широкою програмою реформування ідейних засад Національної партії, Браф акцентував на потребі «економічного відродження», що мало забезпечити зростання і зміцнення сили чехів, замінити застарілі й абстрактні, на думку автора, ідейно-правові постулати і боротьбу навколо мовного питання¹⁸⁸. А. Браф сформулював ідею чеського «економічного націоналізму», суть якого полягала у вихованні духу підприємництва серед народу, розвитку великого капіталу і підтримці національного виробника для запобігання трудовій еміграції¹⁸⁹. Також він підіймав питання запровадження обов'язкового страхування робітників¹⁹⁰. Одночасно, цілком у дусі консервативного мислення в Цислейтанії, А. Браф вважав такі соціально-економічні реформи «неоціненним засобом морального виховання народу»¹⁹¹.

Роль Церкви і релігії

Релігія та віра у вищий моральний порядок, Божественне провидіння залишились неодмінними атрибутами консервативного світогляду навіть на початку секулярного ХХІ ст. Значно більшим був вплив релігії та церкви як консервативних інститутів на суспільство та політику в першій чверті ХХ ст. Серед засадничих основ консерватизму релігійність є чи не найважливішою, про що твердив Е. Берк: «релігія є основою громадянського суспільства і джерелом усього доброго і втішного. Свідомість ця [релігійна – Р. Л.] ...вивершила величну державну споруду, а ще й, мов обачний господар, оберігає цю споруду від руйнування та осквернення»¹⁹². Схоже як британський мислитель релігію трактували і серед консерваторів Цислейтанії, слов'янські консервативні середовища тут не були винятком. Водночас захист релігії та Церкви можна вважати виявом вкрай важливого аспекту консерватизму – прив'язаності й лояльності до інституцій, що довели власну цінність для суспільства упродовж віків.

Русофільське середовище протягом тривалого часу спиралось на вище і парافіяльне духовенство¹⁹³, тож не могло не приділяти великої уваги цьому питанню.

¹⁸⁶Die Habsburgermonarchie... S. 65.

¹⁸⁷Ibid.

¹⁸⁸Braf A. Listy politickeho kacire... S. 63.

¹⁸⁹Bráf A. Národohospodářské potřeby české... S. 174–175.

¹⁹⁰Bráf A. Almužna a mzda... S. 144.

¹⁹¹Ibid. S. 146.

¹⁹²Берк Е. Релігія і громадянське суспільство. *Консерватизм: Антологія*. Київ, 2008. С. 407–408.

¹⁹³Русофіли, значна частка яких була представниками або ж вихідцями із цього соціального стану і отожднювала себе з усією українською політикою в Галичині другої половини

На шпальтах газети «Галичанин», як і в публіцистичних русофільських виданнях, регулярними є згадки про заслуги церковної ієрархії і парафіяльного духовенства для історії Галичини¹⁹⁴. Тому це середовище цілком влаштовувала і подальша вагома політична роль Греко-Католицької Церкви на початку ХХ ст.¹⁹⁵ Так, окреслена роль Церкви відповідала русофільській ідентичності і традиції. Втім, на початку ХХ ст. виникли й загострювалися розбіжності між «ідеальною схемою», продиктованою традицією, і реальною ситуацією, яка суперечила русофільській ідентичності. Ідеал творився з низки складових: виховання молоді відповідно до норм християнської моралі, базування на традиціях східного церковного обряду, активна праця парафіяльного духовенства. Русофіли прагнули долучати до навчального процесу священників, обґрунтовуючи це історичними заслугами духовенства у справах освіти¹⁹⁶. Складовою русофільського «ідеалу» була також переконаність у неодмінній потребі для парафіяльного духовенства брати участь у культурному і громадському житті краю. Священницька верства відігравала ключову роль як джерело формування інтелігенції протягом тривалого часу, і це було однією з причин гострих виступів русофілів проти ідеї запровадження celibату поміж греко-католицьким духовенством¹⁹⁷. У питанні участі парохів в економічному житті русофіли навіть відверто виступали в опозиції до розпоряджень папи Пія Х, який закликав духовенство не брати активної участі в роботі кредитних установ¹⁹⁸.

Протиріччя між традицією та ідентичністю виявилось у відсутності в авторів «Галичанина» чіткого розуміння ролі в політичних питаннях духовенства загалом і греко-католицьких парохів зокрема. Акцентуючи на ключовій ролі Церкви в житті суспільства, русофіли виступали проти «партійності» кліру. «Партійністю» вважали дії духовенства в межах модерної української національної ідентичності. На початку ХХ ст. Греко-Католицька Церква в Галичині, наслідуючи Католицьку Церкву на польських землях, перетворювалася в чітко виражену національну структуру. Конфлікт між традиційним уявленням про важливу роль Церкви в суспільно-політичному і культурному житті, з одного боку, та несумісністю русофільської ідентичності з курсом, яким рухалася ГКЦ, з іншого, породжував дисонанси в заявах русофілів¹⁹⁹.

ХІХ ст., хоч і визнавала подекуди помилки церковного проводу: Мончаловській О. Литературное и политическое украинофильство. Львів, 1898. С. 69.

¹⁹⁴Мончаловській О. Литературное и политическое украинофильство. С. 69; О русской церкви и ея духовенстве. *Галичанинъ*, 1903. Ч. 171. 31 липня (13 серпня).

¹⁹⁵Там само; «Русская церковь и русская народность – то двое и одно; возьмите одно, а не будете другого. Русская церковь – то не лишь знамя вѣры, но и крѣпость и заборолло русской народности»: Постройка церквей и Общество им. св. Петра. *Галичанинъ*. 1903. Ч. 39. 18 лютого (3 березня).

¹⁹⁶Николаевич. Школа а религія. *Галичанинъ*. 1905. Ч. 33. 11 (24) лютого.

¹⁹⁷Безбрачіе духовенства. *Галичанинъ*. 1903. Ч. 37. 15 (28) лютого; Николаевич. Самооплевание. *Там само*. 1904. Ч. 267. 26 листопада (9 грудня).

¹⁹⁸Объ участіи духовенства въ кредитнихъ обществахъ. *Галичанинъ*. 1910. Ч. 287. 23 грудня (5 січня).

¹⁹⁹Ілюстрацією може слугувати ситуація з «доповнювальними» виборами до Галицького сейму в 1904 р. на Бродівщині, де проти лідера християнсько-суспільного руху

Звичним для них стало відстоювання важливості ролі Церкви лише в тих випадках, коли це сприяло «русько-народной» партії. В інших ситуаціях духовенство звинувачували в «партійності»²⁰⁰.

Бачення християнськими суспільниками ролі й місця Церкви у житті українського суспільства подекуди збігалось з русофільськими візіями: їх цікавили одні й ті самі питання традиції, виховання молоді, етики й моралі, ролі парафіяльного духовенства, взаємодії з ієрархами ГКЦ. Проте концепції християнських суспільників ґрунтувалися на західній традиції, зокрема церковно-релігійній. Видавці часопису «Руслан» доводили західну природу греко-католицького обряду²⁰¹. Водночас редакція гостро критикувала заходи європейських урядів, спрямовані на обмеження впливу Церкви. Найчастіше у фокусі опинялась Франція, де на початку ХХ ст. було прийнято одразу декілька законодавчих актів, які обмежували роль кліру²⁰². Християнські суспільники акцентували увагу на заслугах греко-католицького духовенства в історії українського національного руху в Галичині. Вони прагнули опори на християнську традицію в «народній праці»²⁰³, заперечували трактування релігії як приватної справи кожної людини²⁰⁴. Поширення цієї ідеї приписували модерним ідеологіям. Також представники цього середовища проголошували необхідність «християнізації» системи освіти, насамперед шкільної. Право Церкви на таку роль в освіті обґрунтовували історичною традицією²⁰⁵. Нею ж пояснювали потребу активізації душпастирської та громадської-просвітницької діяльності парафіяльного духовенства. Наголошували на близькості греко-католицького духовенства та селянства. Парохи мали бути зразком не тільки моральності, а й прикладом ефективного господарювання²⁰⁶.

Очевидною є і важлива роль Церкви та релігії для словенського католицького консервативного руху, доказом є персональний склад словенської фракції у

О. Барвінського русофіли висунули кандидатом о. Теодозія Еффиновича. Під час візиту упродовж виборчої кампанії до округу митрополита Андрея Шептицького видавці «Галичанина» сподівалися, що чутки про підтримку владиюю О. Барвінського неправдиві, оскільки такі дії йшли би «врозріз бажання громади» бачити депутатом русофільського кандидата. Отож втручання очільника Церкви подано як недоцільне і таке, що може викликати обурення і падіння авторитету кліру, а водночас до політичного представництва просувається кандидатура священника: Посольській виборь Барвинского и митрополить. *Галичанинъ*. 1904. Ч. 81. 13 (26) квітня.

²⁰⁰ Наприклад, слова на адресу Перемиського єпископського ординаріату щодо ситуації навколо гімназії в Перемишлі: «Странно, до чого можуть довести політичеські ошибки людей, котрымъ слѣдовало-бы не мѣшати въ партійныи борьбы и быти исключительно лишь священниками»: Атеизмъ въ гимназіи. *Галичанинъ*. 1903. Ч. 70. 27 березня (9 квітня).

²⁰¹ Блуд карає блудячих. *Руслан*. 1903. Ч. 58. 12 (25) березня.

²⁰² Задачі рускої інтелігенції а передовсім духовенства. *Руслан*. 1907. Ч. 183. 15 (28) серпня; Внутрішня сила французских католиків. *Там само*. Ч. 188. 22 серпня (4 вересня).

²⁰³ З Різдом Христовим! *Руслан*. 1897. Число на показ.

²⁰⁴ Релігія не є річю приватною. *Там само*. Ч. 61. 15 (27) березня.

²⁰⁵ Школа, церква і держава. *Там само*. Ч. 92. 25 квітня (7 травня).

²⁰⁶ Наші наміри. *Там само*. Ч. 6. 9 (21) січня; Ч. 16. 21 січня (2 лютого).

державній раді каденції 1897–1900 рр., де 6 із 15 депутатів були священниками²⁰⁷. Це свідчило не лише про активну участь духовенства в політичних і суспільних процесах, а й про те, що світські словенські діячі змогли заручитись його широкою підтримкою. І навпаки – українські християнські суспільники так і не змогли залучити до своїх лав значну кількість парафіяльних священників. Головною причиною цього можна вважати непопулярність компромісної тактики О. Барвінського, що не викликала симпатій навіть у духовенства²⁰⁸.

Уявлення про роль католицизму в житті польського суспільства були сферою, де, ймовірно, існувало найменше розбіжностей між «станьчыками» і «подоляками». Важливість релігії для консерваторів і загалом для польської національної ідентичності найкрасномовніше відображає передовиця часопису «Czas»: «Усе, що в нас є... носить на собі слід католицький. На тлі католицизму розвинулась наша думка, з того коріння виросло прекрасне наше слово і його поступ. З того дерева розквітло наше натхнення. Усі вони без винятку плинуть з джерел католицьких... Це засвідчує науковий досвід, так твердить історія неупереджена, що рахується з тією правдою, що народ не є витвором людської свободи, але результатом великих діянь законів, яких людям не змінити»²⁰⁹. Наявність світської політичної еліти, на відміну від українців чи словенців, призвела до меншої політичної активності польського духовенства, хоча як національна інституція повністю усунутись від політики воно не могло.

Дуже часто активними політичними фігурами ставали вищі церковні ієрархи, підтримку яких бажано було б мати усім консервативним середовищам з огляду на їхній світогляд і прагнення. Попри теоретичну схожість інтересів та оцінок, взаємовідносини між єпископатом і світськими консерваторами не завжди були дружніми. Незважаючи на спільне бачення ролі Церкви, глибокі розбіжності щодо українського питання, що розкололи краківських і подільських консерваторів, виявились і в боротьбі за прихильність польських єпископів. Перемогу тут святкували «подоляки», яким, спільно з ендеками, вдалось переконати єпископат саботувати весною 1913 р. проєкт виборчої реформи до Галицького сейму, підготовлений намісником Бобжинським²¹⁰.

Запеклу боротьбу за прихильність греко-католицького єпископату вели й русофіли з українськими християнськими суспільниками. Наприкінці 1890-х рр. ситуація

²⁰⁷ Інститут літератури НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології (далі – ІЛ ВР). Ф. 135. Од. зб. 34. Арк. 703.

²⁰⁸ Про ставлення парафіяльного духовенства до «угодової» політики див. напр.: Ф. Тарнавський о. Спогади. Торонто: Добра книжка, 1981. С. 135, 147.

²⁰⁹ *Czas*. 1902. Nr. 295. 24 grudnia.

²¹⁰ Спочатку єпископи під різними приводами повідомили, що не візьмуть участі у голошуванні, згодом же відкрито виступили на сторінках «*Gazeta Narodowa*» проти реформи як такої, що може «своїм сепаратизмом принести шкоду спільному співжиттю обох [українського і польського – *Р. Л.*] народів: *Lazuga W. Ostatni stańczyk... S. 144–145*. Наприкінці 1913 р. М. Бобжинський писав архієпископу львівському Ю. Більчевському, що такі дії єпископів завдали шкоди, співмірної якій мало було у польській історії: Лист Міхала Бобжинського до Юзефа Більчевського, 30 жовтня 1913 (чернетка). *Biblioteka Jagiellońska. Oddział rękopisów*. Teki M. Bobrzyńskiego. Sygn. 8097 III. K. 314–315.

сприяла останнім, оскільки їх відкрито підтримував митрополит Сильвестр Сембратович²¹¹. Номінування митрополитом на початку 1899 р. Юліана Куїловського обіцяло вигоди вже русофілам, втім, час його перебування на цьому посту виявився дуже коротким. Натомість новий митрополит Андрей Шептицький, попри надії, що покладали на нього і русофіли²¹², і група О. Барвінського²¹³, обрав прагматичний шлях співпраці з найбільшою українською партією – націонал-демократичною, адже лише такий крок міг зберегти вплив Церкви на суспільство²¹⁴. Таке рішення митрополита Андрея не змогла переважити прихильність до християнських суспільників і особисто до О. Барвінського перемиського і станіславівського єпископів – Константина Чеховича і Григорія Хомишина відповідно²¹⁵. Зате вони стали улюбленими мішенями для нападок русофільської преси, особливо станіславівський владика, який, будучи лідером «західників» у Греко-Католицькій Церкві, не толерував русофілів²¹⁶.

Якщо в українському суспільстві Галичини за прихильність єпископату боролись два консервативні середовища, то у словенських землях ситуація виглядала парадоксальніше – тут таку мету ставили собі не лише консервативні клерикали зі Словенської народної партії, а й подекуди ліберальні середовища, що було дуже незвично²¹⁷. Єпископ Єгліч у своєму щоденнику згадував, що після свого номінування в Люблянні він отримав пораду від єпископа Загреба Йосипа Штроссмаєра – найпомітнішої постаті церковного життя серед південних слов'ян – співпрацювати саме з лібералами. Втім, люблянський владика все ж зав'язав дружні відносини з І. Шустершічем, попри вже згадані відмінності поглядів на виборчу реформу²¹⁸.

Приклади співпраці

Функціонуючи в єдиній політичній і соціокультурній системі Цислейтанії і спираючись на спільні консервативні засади, слов'янські середовища консервативного спрямування доволі активно взаємодіяли між собою. У випадку із вже проаналізованим польсько-русофільським союзом 1908 р. ця співпраця не лише призвела до згубних наслідків, а й з обох боків була неприродною з погляду їхніх засадничих ідей та принципів. Окреслене співробітництво з поляками було для

²¹¹ Нове руске товариство політичне у Львові. *Правда*. 1896. Ч. 41. 11 (23) жовтня.

²¹² Благословень грядый. *Галичанинъ*. 1900. Ч. 252. 7 (20) листопада.

²¹³ 1700–1900. *Руслан*. 1900. Ч. 222. 1 (14) жовтня.

²¹⁴ Расевич В. Митрополит Андрей (Шептицький) і проблема національно-політичної консолідації українців (1900–1918 роки). *Ковчег. Науковий збірник з церковної історії*. Львів, 2000. Ч. 2. С. 212–223.

²¹⁵ Детальніше про тісні взаємовідносини О. Барвінського з перемиським і станіславівським владиками див.: Лехнюк Р. «Лише під проводом нашого ВПр. Єпископату»...

²¹⁶ Єпископъ одной партіи. *Галичанинъ*. 1907. Ч. 58. 14 (27) березня; Походъ Станиславовского владыки противъ русской печати. *Там само*. 1910. Ч. 270. 1 (14) грудня.

²¹⁷ Детальніше про складні взаємовідносини між словенськими лібералами і Церквою, що коливались між приязню і конфліктом див.: Bergant Zv. Vloga katolištva in Cerkve pri slovenskih liberalcih (1890–1918). *Prispevki za novejšo zgodovino*. Letnik XXXIX. Številka 2. Ljubljana, 1999. S. 51–64.

²¹⁸ Grdina I. Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Sušteršič... S. 376–378.

русофілів радше винятком із правил, оскільки інші приклади їхньої співпраці з консервативними рухами в австрійській частині монархії відшукати складно. Вони, особливо молодше покоління, більше орієнтувались на консервативних російських слов'янофілів й ідеї неославізму. Найактивнішим прибічником цього напрямку серед русофілів став Дмитро Марков²¹⁹, його однодумцями були не консерватори, а чеський націоналіст Вацлав Клофач, чия партія дотримувалась виразно антикатолицьких засад, і словенський ліберал Іван Грібар²²⁰.

Прикладом співпраці слов'янських консервативних середовищ Цислейтанії була фракція Слов'янський християнсько-національний союз (СХНС), що існувала в Державній раді каденції 1897–1900 рр. До неї увійшло 34 послі: шість українських депутатів з Галичини, що визнавали програму КРНС, на чолі з О. Барвінським, один буковинський українець, 15 словенських, 11 хорватських політиків і один чех²²¹. Так на практиці втілювались ідейні спільності українського і словенського християнсько-суспільних (або ж соціальних) рухів²²², а також розпочалась персональна співпраця О. Барвінського з І. Шустершічем, які були двома із трьох співголів клубу (третім був хорват К. Булат). Потрібно акцентувати, що, на відміну від неослов'янських ідей русофілів, співзасновники СХНС на установчих засіданнях дуже чітко зазначили, що така співпраця не ґрунтується на «слов'янській спільності», а має на меті лише спільними зусиллями відстоювати національні інтереси кожного з окремих [курсив мій – Р. Л.] народів²²³.

Програма СХНС так окреслювала його завдання: «Змагати до уладження публичного життя в релігійнім, культурнім, соціальнім і економічним взгляді на позитивно-християнській основі і буде встоювати з всякою рішучістю за безумовно рівноправністю славянських народів на основі національних прав і християнської справедливості, як і за повну свободу Церкви»²²⁴. На практиці це втілювалось у постійній боротьбі за впровадження реальної, а не теоретичної національної рівноправності в Цислейтанії. Перспективи цієї боротьби були примарними не з вини членів СХНС. В останні роки XIX ст. через мовні розпорядження президента міністрів Казімежа Бадені для Богемії і Моравії, які фактично зрівнювали у правах чеську мову з німецькою в державних установах, різко загострився чесько-німецький національний антагонізм, який не лише

²¹⁹ Про погляди Д. Маркова найкраще свідчить його збірник статей «Письма публициста»: Марков Д. Письма публициста...

²²⁰ Мацевко І. Слов'янська ідея в інтерпретації та політичній діяльності Дмитра Маркова. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*: зб. наук. праць. Львів, 2000. Вип. 3. С. 99–100.

²²¹ ІЛ ВР. Ф. 135. Од.зб. 34. Арк. 703.

²²² О. Барвінський писав у своїх спогадах, що поштовхом до співпраці були успіхи, яких досягли словенці і хорвати, входячи за попередньої каденції Державної ради до консервативного клубу Карла Гогенварта. Для О. Барвінського це було ще одним підтвердженням хибності опозиційної тактики і потреби «реальної політики»: ІЛ ВР. Ф. 135. Од.зб. 34. Арк. 701–702.

²²³ ЦДІАЛ України. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 68.

²²⁴ З Ради державної. *Народна Часопись*. 1897. Ч. 68. 25 березня (6 квітня).

паралізував роботу парламенту, а й спричинив зміну одразу декількох урядових кабінетів. Це було виявом посилення негативних тенденцій у національних відносинах в усій Цислейтанії. Хоча українські християнські суспільники і їхні партнери по фракції насамперед у загальнодержавних нещастях звинувачували німецьких націоналістів і всі відтінки соціалістів, критичні стріли вони випускали й на адресу партнерів по парламентській коаліції – поляків та чехів. Наприклад, лідеру старочехів Ф. Рігеру «Руслан» докоряв політикою Національної партії в «еру Тааффе» (обіймання посади президента міністрів графом Едуардом Тааффе у 1879–1893 рр.), коли чеський політик лише на словах відстоював рівність усіх слов'янських народів Цислейтанії, тоді як відмовляв українським послав у допомозі²²⁵. Логічним завершенням бурхливої каденції 1897–1900 рр. став розпуск парламенту, а отже, невдача змагань СХНС.

За наступної парламентської каденції 1901–1906 рр. група поміркованих українських депутатів увійшла до фракції «Слов'янський центр», що продовжувала вести політику СХНС. О. Барвінський від імені своїх однопартійців відмовився увійти до складу Русько-українського клубу на чолі з Ю. Романчуком, оскільки вважав, що кориснішим для національної справи є перебування у Слов'янському центрі завдяки можливості зібрати кількість підписів, необхідну для внесення інтерпеляцій чи доступу до парламентських комісій²²⁶. Втім, перспективи слов'янської християнсько-суспільної фракції виглядали ще гірше, ніж за попередньої каденції. Національні протиріччя у Цислейтанії і загалом в державі лише посилювались разом із зростанням впливів націоналізму й соціалізму. Водночас сама фракція ослабла – українських депутатів було лише четверо, а словенці цього разу не були монолітними²²⁷.

Перша світова війна і занепад консерватизму

Перша світова війна знищила як Габсбурзьку монархію, так і світ її традицій та цінностей, звичних для консервативного світогляду. Хоча кожне з досліджуваних середовищ мало плани побудови власної державності (переважно під скіпетром Габсбургів) і передбачало великі зміни, які несли війна²²⁸, все ж ніхто з них не міг уявити, наскільки фундаментально різнитиметься світ після 1918 р. порівняно зі звичним.

²²⁵ Др Рігер а Русини. *Руслан*. 1897. Ч. 136. 18 (30) червня.

²²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 818. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 75–77.

²²⁷ Протягом каденції Державної ради 1901–1906 рр. словенці почергово розколювались на дві окремі фракції і об'єднувались: Melik V. Slovenci v Državnem zboru 1893–1904... S. 63–64.

²²⁸ О. Барвінський писав: «Під впливом воєнних подій і далекосяглих наслідків, які они будуть мати на междержавні і межнародні відносини, повсюди проявляє ся змагання до зєдинення народних сил, до усунення всего, що розєднує, а видвигнення того, що єднає і скріплює. Сліджу пильно за тими проявами і бачу, що у всіх народів усї політичні уми переймають ся тими змаганнями, щоби кождий нарід в часї перестрою Европи, за котрим піде також без сумніву перестрій внутрішнього політ. життя також в австр. і угорських краях, станув одностайно і одноцільно і здобув собі належний голос і силу при таких перестрою.»: Лист О. Барвінського до Ю. Романчука, 12 січня 1915 р. (чернетка). *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 5386 / п. 333. Арк. 1

Найяскравіше це можна прослідкувати на прикладі долі лідерів консервативних середовищ у цей період. О. Барвінський із вибухом війни хотів разом із ХСС взяти участь у роботі Головної української ради (ГУР) – спільної репрезентації українських сил Галичини – і звертався з відповідною пропозицією до її голови Костя Левицького²²⁹. Втім, християнським суспільникам відмовили з огляду на їхню начебто повну непопулярність у суспільстві²³⁰, хоча соціал-демократична партія, яка також не мала широкої популярності, брала в організації активну участь²³¹. Багаторічний лідер націонал-демократів Юліан Романчук писав О. Барвінському, що не проти його прийняття до ГУР, але цьому противляться інші члени націонал-демократичної партії²³². Натомість звучала пропозиція розформувати ХСС і приєднатись до націонал-демократів як праве крило²³³. У відповідь лідер християнських суспільників досить обґрунтовано звинуватив найбільшу українську партію в суперечності з декларованими нею демократичними засадами, у «централістичних і верховладних понуках»²³⁴. Попри обставини, до яких додавались і проблеми зі здоров'ям²³⁵, О. Барвінський намагався провадити активну політичну діяльність – брав участь у роботі Конституційної комісії²³⁶, застосовував давні особисті контакти²³⁷, захищав українські інтереси в Палаті панів, куди був іменований цісарем Карлом І у 1917 р.²³⁸. Втім, його вплив на українську справу незмінно зменшувався, а водночас посилювалось відчуття близької катастрофи імперії²³⁹. Навіть після краху Австро-Угорщини О. Барвінський намагався відродити ХСС. Він уклав програму партії під назвою «Програма християнських українських народовців»²⁴⁰, також існує чернетка його листа до митрополита Андрея Шептицького з проханням подбати про апостольське

²²⁹ Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Частина друга. Львів: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1929. С. 493–494.

²³⁰ Там само. Частина перша. Львів, 1928. С. 13.

²³¹ Лідер соціал-демократів М. Ганкевич був заступником голови ГУР.

²³² Лист Ю. Романчука до О. Барвінського, 28 грудня 1914 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 2242 / п. 137. Арк. 45.

²³³ Там само. Арк. 45зв.

²³⁴ Лист О. Барвінського до Ю. Романчука, 12 січня 1915 р. (чернетка). *Там само*. Спр. 5386 / п. 333. Арк. 2–3.

²³⁵ Перші дні війни О. Барвінський зустрів у санаторії в німецькому містечку Шьонау, туди ж він був змушений на декілька тижнів повернутись у середині 1916 р.: Лист О. Барвінського до В. Барвінського, 22 липня 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 11. Спр. 136 / п. 21. Арк. 4–5; Лист О. Барвінського до В. Барвінського, 3 серпня 1916. *Там само*. Арк. 8.

²³⁶ Лист О. Барвінського до Б. Барвінського, 17 липня 1917. *Там само*. Спр. 133 / п. 20. Арк. 22.

²³⁷ Лист О. Барвінського до Б. Барвінського, 30 липня 1918. *Там само*. Арк. 32–32зв.

²³⁸ Там само.

²³⁹ Лист О. Барвінського до Б. Барвінського, 25 липня 1918. *Там само*. Арк. 31.

²⁴⁰ «Програма християнських українських народовців» – проєкт, 1923. *Там само*. Спр. 4371 / п. 287. 10 арк.

благословення для організації²⁴¹. Але остаточне приєднання Східної Галичини до Польщі у 1923 р., звична неприязнь націонал-демократів²⁴² і подальша радикалізація українського суспільства остаточно завершила політичну кар'єру О. Барвінського.

Схожою була доля І. Шустершича. Головною метою його політики напередодні і під час Першої світової війни був тріалістичний проєкт. Навесні 1917 р. Шустершич подав цісарю Карлу I меморіал, у якому обґрунтовував необхідність такого реформування держави, стверджуючи, окрім всього, що південнослов'янська проблема є найважливішою серед національних питань у монархії, що словенці і хорвати своєю вірністю династії заслуговують на такий крок і що це піде лише на користь державі²⁴³. Але на перешкоді планів Шустершича стояла не тільки війна і зовнішні обставини, а й власна партія, де ще з передвоєнних років наростала опозиція до його «тиранічного», на думку опонентів, стилю управління. 1912 р. очільником словенської репрезентації у Державній раді замість Шустершича обрали Антона Корошеца, апогеєм чварів став формальний розпуск Шустершичем власної партії 22 листопада 1917 р.²⁴⁴ Навіть в останні дні Австро-Угорщини – восени 1918 р. – він висунув ідею перетворення Австро-Угорщини на союз рівноправних національних утворень²⁴⁵. Як і Барвінський, Шустершич намагався реанімувати політичну діяльність після війни, але за цілком нових обставин заснована ним Національна народна партія на виборах до парламенту Королівства сербів, хорватів і словенців у березні 1923 р. здобула лише 0,49 відсотка голосів²⁴⁶. Це було кінцем політичної діяльності «останнього словенського австрофіла»²⁴⁷.

Найпоказовішою для ілюстрації занепаду консерватизму внаслідок війни можна вважати долю польських середовищ. Лідером «станьчиків» у 1914–1918 рр. залишався М. Бобжинський, а серед подоляків найбільше виділялась постать Т. Ценського. Вони йшли різними дорогами. Бобжинський залишався до кінця вірним традиційній орієнтації краківських консерваторів на Австрію і всі надії покладав на так званий «австро-польський» варіант відновлення Польщі, який передбачав приєднання до Галичини підросійського Королівства Польського під владою Габсбурзької династії²⁴⁸. Ценський, своєю чергою, ще від часів передвоєнного зближення з ендеками не мав великих симпатій до такого варіанта розвитку подій. Внаслідок підозр у проросійських симпатіях, що були посилені важливою роллю Ценського в провалі проєкту Східного легіону (польського національного військового підрозділу, що мав бути частиною австро-угорської армії), його

²⁴¹ Лист до О. Барвінського до Андрея Шептицького в справі відновлення діяльності «Українського християнсько-народного сторонництва», 1923. *Там само*. Спр. 4416. 1 арк.

²⁴² Там само. Спр. 4371 / п. 287. Арк. 5.

²⁴³ Rahten A. Zadnji slovenski avstrijakant... S. 201.

²⁴⁴ Ibid. S. 200.

²⁴⁵ Ibid. S. 205.

²⁴⁶ Kranjec S. Šušteršič, Ivan. *Slovenska biografija*. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi678766/>

²⁴⁷ Rahten A. Zadnji slovenski avstrijakant... S. 207.

²⁴⁸ Łazuga W. Ostatni Stańczyk... S. 151.

тимчасово інтернували²⁴⁹. Остаточним ударом по Бобжинському і «станьчиках» стала резолюція спільної наради польських сеймових і парламентських депутатів 28 травня 1917 р., де чітко декларувався намір створення об'єднаної і незалежної Польщі з доступом до моря²⁵⁰.

Втім, попри такий різний підхід до відновлення польської державності, повоєнні долі Бобжинського і Ценського були значною мірою схожі. Вони обидва фактично стали людьми минулої епохи, чиї погляди й уявлення про політику не годилися для реалій відновленої Польщі. Бобжинський сам усвідомив нову реальність, відійшовши від будь-якої політичної діяльності і присвятивши себе науковій праці²⁵¹. Натомість Ценського успішно обрали сенатором II Речі Посполитої і він зміг переконатись у цілковитій невідповідності досвіду передвоєнної галицької політики до вимог нової доби²⁵².

Роль консервативних середовищ в українському національному русі часто недооцінюють, незалежно чи йдеться про австрійську Галичину, чи про Наддніпрянщину. В обох випадках таке ставлення є хибним. Аналіз русофілів і українського християнсько-суспільного руху в контексті консервативних рухів інших слов'янських народів Цислейтанії і загальних теоретичних засад консерватизму засвідчує, що вони були важливою частиною інтелектуального та політичного простору Габсбурзької монархії.

Порівняння українського, польського, чеського і словенського консервативних середовищ спонукає до декількох висновків. Усі ці рухи цілком вписуються в наявні типології консерватизму в Австро-Угорщині, хоча й можуть бути зараховані до різних категорій. За типологією Епштайна, український і словенський християнсько-суспільний рухи, «станьчики» і частково чеські середовища можуть бути віднесені до реформістської категорії, тоді як русофіли і «подоляки» радше мають характер тих, хто прагнув зберегти статус-кво. Якщо ж узяти до уваги типологію авторів «Die Habsburgermonarchie», то східногалицька шляхта і русофіли були носіями романтичного, чехи і краківські консерватори – прагматичного, а словенці й група О. Барвінського – католицького консерватизму. Але важливо розуміти, що ці, як і будь-які інші поділи, не є безапеляційними, адже в кожного середовища виявлялися характерні риси різних видів консерватизму. Наприклад, романтизм, що є важливою частиною формування уявлень про традицію, певною мірою притаманний усім консерваторам незалежно від часових та просторових умов і в XIX, і на початку XX ст.

У всіх досліджуваних середовищах можна зафіксувати наявність «класичного» набору консервативних принципів. Втім, це абсолютно не означало ідентичності в уявленнях про традицію, культуру і політику. Найкращим прикладом безальтернативного антагонізму, ще й всередині одного народу, є русофіли та українські християнські суспільники, яких спільні консервативні засади провадили у діаметрально відмінних напрямках як у національних, так і в культурних питаннях. Важливою

²⁴⁹ Wątor A. Ziemiańin-polityk Tadeusz Cieński... S. 85–90.

²⁵⁰ Ibid. S. 94.

²⁵¹ Łazuga W. Ostatni Stańczyk... S. 183–224.

²⁵² Wątor A. Ziemiańin-polityk Tadeusz Cieński... S. 112–113.

різницею було соціальне походження ядра кожного з консервативних середовищ, оскільки воно багато в чому диктувало суттєві розбіжності щодо політичних і соціально-економічних питань. У зв'язку з вимушеною опорою на селянство й духовенство українські і словенські консерватори приділяли велику увагу необхідності соціально-економічних перетворень, хоча не завжди, як, наприклад, русофіли, могли запропонувати чітку програму змін. З тих самих мотивів ці три середовища були активними прихильниками запровадження в державі загального виборчого права. Натомість польські й чеські аристократи-землевласники негативно сприймали ідею такої реформи з огляду на виправдані побоювання щодо готовності суспільства до такого кроку і небажання втратити вирішальний вплив у суспільстві.

Попри відмінності в соціальному складі і поглядах на розвиток держави, усі досліджувані середовища поєднує спільна глибока криза, пов'язана з поступовим занепадом Австро-Угорщини, наростанням масовості політичних процесів, поширенні і зміцненні радикального націоналізму й соціалізму, поступовою секуляризацією. Ця криза мала різні вияви. Для русофілів вона стала крахом їхньої ідентичності, заснованої на домодерних основах, а для «подоляків» означала руйнацію звичного світу. Прагматизм і поміркованість українських християнських суспільників і «станьчиків» також не могли конкурувати з радикальними гаслами, що обіцяли прості вирішення складних проблем й апелювали до емоцій, а не розуму. Найтриваліше вдавалось опиратись цим тенденціям Словенській народній партії, яка в Королівстві сербів, хорватів і словенців функціонувала досить успішно, але також зазнала радикальних впливів і зрештою втратила консервативний характер.

Важливим наслідком співіснування цих середовищ була їхня взаємодія. До її прямих виявів можна віднести співпрацю на зразок передвиборчої польсько-русофільської у 1908 р. чи українсько-словенсько-хорватської у Державній раді. У цій ситуації не були важливими безпосередні плоди союзів (з різних причин сумнівні), бо регулярні контакти (і не лише в межах формальної співпраці) сприяли інтелектуальним запозиченням. Найкращим зразком останнього можна вважати очевидний вплив на О. Барвінського і його однодумців політичної філософії краківських консерваторів, чий приклад успішного застосування раціонального підходу до розвитку народу багато в чому сприяв формуванню прагматичної політичної лінії українських християнських суспільників.

Усі досліджувані рухи були витвором політичного, соціального і культурного клімату Габсбурзької монархії. Тому її крах внаслідок Першої світової війни став і кінцем консерватизму, який у всіх новопосталих на руїнах імперії державах не відігравав важливої ролі. Причин цього можна озвучити чимало, але найважливішою з них є непристосованість консервативного способу мислення й уявлення про політику до нових обставин. Тут варто навести слова М. Круля, сказані на адресу «станьчиків», але вони можуть стосуватись долі не тільки польських консервативних середовищ: «Не хотіли кричати, не мали гострих засобів газетної боротьби, не гналися за популярністю. Була у цьому, безсумнівно, височина людей не здатних до толерування низького рівня партійного політичного життя, але була це також нездатність до політичної практики у змінених суспільних умовах»²⁵³.

²⁵³ Stańczycy. Antologia myśli społecznej... S. 9.

Попри чимало відмінностей, усі слов'янські консервативні середовища Цислейтанії були невід'ємною складовою розвитку консерватизму загалом у Габсбурзькій державі і творили окремий різновид консерватизму, який можна назвати єдністю в різноманітті. Це звучить і парадоксально, і досить логічно, водночас символічно, зважаючи на саму природу консерватизму, чия внутрішня різнобарвність так суттєво різнить його від будь-якої іншої філософсько-політичної системи.

REFERENCES

- «Czas» o Radzie Narodowej. (1911, Lipiec 14). *Gazeta Narodowa*, 159 [in Polish].
- «Ruska Hromada». Politychne tovarystvo u Lvovi. (1901, Cherven 15 (28)). *Ruslan*, 134 [in Ukrainian].
- 1700–1900. (1900, Zhovten 1 (14)). *Ruslan*, 222 [in Ukrainian].
- Antoshevskiy, T. (1997). *Do istorii khrystyiansko-suspilnoho rukhu v Halychyni (90-i rr. XIX st. – 1914 r.)*. Lviv [in Ukrainian].
- Arkusha, O. (1999). Polski politychni seredovyscha Lvova ta Krakova na zlami XIX–XX stolit: sprobа porivniannia. *Lviv: misto – suspilstvo – kultura: zb. nauk. prats*, 362–377 [in Ukrainian].
- Arkusha, O. (2000). Mikhal Bobzhynskiy ta ukrainske pytannia v Halychyni. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 35–36, 168–206 [in Ukrainian].
- Arkusha, O. (2004). Ukrainskyi khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni na pochatku XX stolittia: politychne tovarystvo «Ruska hromada». *Shliakhamy istorii. Naukovyi zbirnyk istorichnoho fakultetu LNU im. Ivana Franka na poshanu profesora Kostiantyna Kondratiuka*, 63–99 [in Ukrainian].
- Arkusha, O. (2008). Krakivskiy konservatyzm ta problema ukrainsko-polskykh vzaiemyn u Halychyni na pochatku XX stolittia. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCLVI, 282–315 [in Ukrainian].
- Arkusha, O. (2010). Andzhei Pototskyi: biohrafia polityka na tli ukrainsko-polskykh vidnosyn. Chastyna druha: halytskyi namisnyk. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 45, 244 [in Ukrainian].
- Arkusha, O., & Mudryi, M. (1999). Rusofilstvo v Halychyni v seredyni XIX – na pochatku XX st.: heneza, etapy rozvytku, svitohliad. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 34, 231–268 [in Ukrainian].
- Arkusza, O., & Mudryj, M. (2012). XIX-wieczna arystokracja polska w Galicji Wschodniej wobec ruskich (ukraińskich) aspiracji narodowych. *Krakowskie Pismo Kresowe*, 4, 145–171 [in Polish].
- Ateizm v hymnazii. (1903, Berezen 27 (Kviten 9)). *Halychanyn*, 70 [in Ukrainian].
- Bagehot, W. (1915). Intellectual conservatism. In *The Works and Life of Walter Bagehot* (Vol. 9; pp. 254–258). London: Longmans, Green, and Co. [in English].
- Barsukov, N. (2015). *Cheshskiy polytycheskyy konservatyzm v kontse XIX – nachale XX vv.* [Czech political conservatism in the late 19th – early 20th centuries]. (Candidate's thesis). Moscow [in Russian].
- Barvynskiy, O. (1905, Veresen 13; 14; 16; 17; 18). Proiekt viddovzhenia selianskoi posilosty zemelnoi. *Ruslan*, 205; 206; 207; 208; 209 [in Ukrainian].

- Bergant, Zv. (1999). Vloga katolištva in Cerkve pri slovenskih liberalcih (1890–1918). *Prispevki za novejšo zgodovino*, XXXIX (2), 51–64 [in Slovenian].
- Berim sia spilno do ekonomichnoi roboty! (1899, Berezen 9 (21)). *Ruslan*, 54 [in Ukrainian].
- Berk, E. (2008). Relihiia i hromadianske suspilstvo. In *Konservatyzm: Antolohiia* (pp. 407–408). Kyiv [in Ukrainian].
- Bezbrachie dukhovenstva. (1903, Liutyi 15 (28)). *Halychanyn*, 37 [in Russian].
- Bieliński, St. (1901, Sierpien-Wrzesień). Większa własność w stosunku do dobrobytu kraju. *Gazeta Narodowa*, 235; 237; 238; 239; 243; 244; 245 [in Polish].
- Blahosloven hriadyi. (1900, Lystopad 7 (20)). *Halychanyn*, 252 [in Ukrainian].
- Blud karaie bludiachykh. (1903, Berezen 12 (25)). *Ruslan*, 58 [in Ukrainian].
- Bobić, P. (2012). *War and Faith. The Catholic Church in Slovenia, 1914–1918*. Leiden; Boston [in English].
- Bobrzyński, M. (1879). *Dzieje polski w Zarysie*. Warsaw [in Polish].
- Bobrzyński, M. (1957). *Z moich pamiętników* (A. Galosz, Ed.). Wrocław; Krakow [in Polish].
- Bobrzyński, M. (2001). *Zasady i kompromisy. Wybór pism*. Krakow: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].
- Bráf, A. (1923). Almužna a mzda. In A. Bráf, *Život a dilo* (Vol. 3, pp. 125–147). Prague [in Czech].
- Bráf, A. (1923). Národohospodářské potřeby české. Přednáška dne 10. Prosince 1904 ve Dvoře Králové n. In A. Bráf, *Život a dilo* (Vol. 4, pp. 168–179). Prague [in Czech].
- Bráf, A. (1924). Listy politického kacíře. In A. Bráf, *Život a dilo* (Vol. 5; pp. 5–72). Prague [in Czech].
- Bude robota realna! (1897, Hruden 17 (31)). *Ruslan*, 286 [in Ukrainian].
- Buszko, J. (1993). Polityka Michala Bobrzyńskiego w kwestii ukraińskiej (1906–1913). *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace historyczne*, 103, 63–70 [in Polish].
- Cetnarowicz, A. (2010). *Odrodzenie narodowe w Istrii w latach 1860–1907*. Krakow: Towarzystwo Wydawnicze Historia Iagellonica [in Polish].
- Chas otverezity sia! (1898, Veresen 3 (15)). *Ruslan*, 197 [in Ukrainian].
- Chornovol, I. *Halytski viiny za istoriiu*. Retrieved from <http://zbruc.eu/node/5444> [in Ukrainian].
- Cibulka, P. (2005). Národní strana. In J. Malíř, P. Marek (Eds.), *Politické strany I. díl 1861–1938: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004* (pp. 109–138). Doplněk [in Czech].
- Czas. (1900, Kwiecień 10), 94 [in Polish].
- Czas. (1902, Grudzień 24), 295 [in Polish].
- Daszyk, K. K. (1993). *Osobliwy Podolak: W kręgu myśli historiozoficznej i społeczno-politycznej Wojciecha hr. Dzieduszyckiego*. Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego [in Polish].
- Die Habsburgermonarchie 1848–1918. (2006). (Vol. 4). Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften [in German].
- Do Russkogo naroda Halitskoi zemli. (1908, Sichen 25 (Liutyi 7)). *Russkoie slovo*, 4 [in Russian].

- Dopysy. Iz Ivovskoho povita. (1908, Liutyi 22 (Berezen 6)). *Russkoie slovo*, 8 [in Russian].
- Dr Riger a Rusyny. (1897, Cherven 18 (30)). *Ruslan*, 136 [in Ukrainian].
- Dr. Mattusz o reformie wyborczej. (1905, Grudzień 24). *Gazeta Narodowa*, 293 [in Polish].
- Dutka, W. (2015). *Zapomniany Stańczyk. Rzecz o Stanisławie Koźmianie (1836–1922)*. Torun: Wyd-wo Adam Marszałek [in Polish].
- Dwa konserwatyzmy. (1909, Styczeń 5). *Czas*, 3 [in Polish].
- Dziadzio, A. (Comp.). (2007). *Teka Stańczyka*. Krakow: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas [in Polish].
- Epstein, K. (2015). *The Genesis of German Conservatism*. Princeton; New Jersey: Princeton University Press [in English].
- Estreicher, S. (2012). *Konserwatyzm krakowski*. Krakow: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].
- Feldman, W. (1907). *Stronnictwa i programy polityczne w Galicji 1846–1906* (Vol. 1). Krakow [in Polish].
- Georgiev, J. (2011). *Až do těch hrdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*. Prague [in Czech].
- Górski, A. (2013). *Podolacy. Obóz polityczny i jego liderzy*. Warsaw: Wyd-wo DiG [in Polish].
- Grdina, I. (1996). Nekronani vojvoda kranjski – dr. Ivan Sušteršič. *Zgodovinski časopis*, 50, 3 (104), 369–382 [in Polish].
- Grzybek, D. (2013). Wstęp. In J. Milewski, *Zdobycze i iluzje postępu* (pp. VII–XXIV). Krakow: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].
- Holos nashykh «priyateliv». (1911, Cherven 27 (14)). *Ruslan*, 140 [in Ukrainian].
- Hr. Wojciech Dzieduszucki o powszechnem głosowaniu. (1905, Listopad 11). *Gazeta Narodowa*, 259 [in Polish].
- Hugh, S. (1915). *Konserwatyzm*. Warsaw [in Polish].
- Idim vpered! (1911, Sichen 1 (Hruden 19)). *Ruslan*, 1 [in Ukrainian].
- Ivan Politika. Bezpotrebno bezpokoiaisia. (1908, Berezen 18 (31)). *Russkoie slovo*, 3 [in Russian].
- Izba panów o reformie wyborczej. (1905, Grudzień 3). *Czas*, 277 [in Polish].
- Jaskólski, M. (1989). *Konserwatyzm – nacjonalizm. Studia nad konfrontacjami ideowymi konserwatyzmu krakowskiego i demokracji narodowej przed 1914 r.* Krakow [in Polish].
- Jaskólski, M. (2014). *Kaduceus Polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1866–1934*. Krakow: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].
- Jaworski, W. L. (1897, Luty 15). Jak zacząć? *Ruch Społeczny*, 4 [in Polish].
- Kirk, R. (2008). Osnovy i pryntsyipy konservatyizmu. In O. Protsenko, V. Lisovy (Comps.), *Konservatyizm: Antolohiia* (p. 78). (2nd ed.). Kyiv: VD «Prostir», «Smoloskyp» [in Ukrainian].
- Kis, N. (2013). Zakhidnytstvo v Halychyni pochatku XX stolittia: klerykalna hrupa – politychna doktryna – tsyvilizatsiinyi vybir. *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 9, 25–39 [in Ukrainian].

Klish, A. (2006). Kyrylo Studynskyi ta khrystyiansko-suspilnyi rukh u Halychyni (kinets XIX – pochatok XX st.). *Nauka. Relihiia. Suspilstvo*, 1, 30–36 [in Ukrainian].

Klish, A. *Politychna diialnist khrystyiansko-konservatyvnoi teorii naprykintsy XIX – na pochatku XX st.* Retrieved from <http://nauka.uagat.com/wp-content/uploads/2014/04/Klish.pdf> [in Ukrainian].

Kosiakiewicz, W. (1913). *Idea konserwatywna. Próba doktryny*. Warsaw [in Polish].

Kosicka-Pajewska, A. (2002). *Zachowawcza myśl polityczna w Galicji w latach 1864–1914*. Poznań [in Polish].

Kranjec, S. (2013). *Šušteršič, Ivan*. Slovenska biografija. Retrieved from <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi678766/> [in Slovenian].

Krochmal, A. (Comp.). (1998). *Konstantyn Czechowicz: korespondencja grecko-katolickiego biskupa przemyskiego z lat 1897–1914*. Przemyśl: Wyd-wo Naukowe TPN [in Polish].

Król, M. (1985). *Konserwatyści a niepodległość. Studia nad polską myślą konserwatywną XIX wieku*. Warsaw [in Polish].

Król, M. (Ed.). (1982). *Stańcyzy. Antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich*. Warsaw [in Polish].

Kryczyński, Br. (1905, Kwiecień 2). Zamiast pożytku – szkoda. *Gazeta Narodowa*, 76 [in Polish].

Kto derzhal pri vyborakh s poliakamy? (1908, Liutyi 22 (Berezen 6)). *Russkoie slovo*, 8 [in Russian].

Kulturna borotba na yevropeiskim Zakhodi. (1906, Serpen 27 (Veresen 9)). *Ruslan*, 188 [in Ukrainian].

Łazuga, W. (2005). *Ostatni Stańczyk. Michał Bobrzyński – portret konserwatysty*. Toruń [in Polish].

Lekhniuk, R. (2014–2015). Tserkva v bachenni ukrainskykh konservatyvnykh seredovyshch u Halychyni na pochatku XX stolittia. *Istorychni ta kulturolohichni studii*, 6–7, 217–236 [in Ukrainian].

Lekhniuk, R. (2016). «Lyshe pid provodom nashoho VPr. Epyskopatu mozhe narid nash dvyhnuty sia z zanepadu»: vzaiemyny predstavnykiv ukrainskoho khrystyiansko-suspilnogo rukhu z vyshchymy hierarkhamy Hreko-katolytskoi tserkvy v Halychyni na pochatku XX stolittia. In *Istoriia relihii v Ukraini* (Vol. 1; pp. 483–496). Lviv: Lohos [in Ukrainian].

Lekhniuk, R. (2016). Ukrainski konservatyvni seredovyshcha u ideinomu prostori Lvova pochatku XX stolittia. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna. Spetsialnyi vypusk: Lviv: misto – suspilstvo – kultura*, 10 (1), 310–345 [in Ukrainian].

Levytskyi, K. (1926). *Istoriia politychnoi dumky halytskykh ukraintsiv 1848–1914*. Lviv [in Ukrainian].

Levytskyi, K. (1928). *Istoriia vyzvolnykh zmahan halytskykh ukraintsiv z chasu svitovoi viiny 1914–1918. Chastyna persha*. Lviv [in Ukrainian].

Levytskyi, K. (1929). *Istoriia vyzvolnykh zmahan halytskykh ukraintsiv z chasu svitovoi viiny 1914–1918. Chastyna druha*. Lviv: Drukarnia oo. Vasyliian u Zhovkvi [in Ukrainian].

Liga Narodowa i jej organa. (1902, Kwiecień). *Przegląd Polski*, 430 [in Polish].

Lysty do ruskoi inteligentsyi. (1897, Liutyi 8 (20)). *Ruslan*, 31 [in Ukrainian].

- Majewski, P. (Comp.). (2001). *Michał Bobrzyński o potrzebie «silnego rządu w Polsce»*. Warsaw: Wyd-wo Sejmowe [in Polish].
- Malíř, J. (1996). *Od spolků k moderním politickým stranám: vývoj politických stran na Moravě v letech 1848–1914*. Brno [in Polish].
- Markov, D. (1905). *Pisma publitsysta*. Lviv [in Russian].
- Markov, D. (1938). *Posledneie slovo pered avstriiskim voennym sudom*. Lviv [in Russian].
- Matsevko, I. (2000). Slovianska ideia v interpretatsii ta politychnii diialnosti Dmytra Markova. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka*, 3, 99–100 [in Ukrainian].
- Melik, V. (1965). *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana [in Slovenian].
- Melik, V. (1979). Slovenci v Državnem zboru 1893–1904. *Zgodovinski časopis*, 33 (1), 49–66 [in Slovenian].
- Milewski, J. (2013). *Zdobycze i iluzje postępu*. Krakow: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].
- Molchite, bezstydniki! (1907, Traven 31 (Cherven 13)). *Halychanyn*, 121 [in Russian].
- Monchalovskii, O. (1898). *Literaturnoe i politicheskoe ukrainofilstvo*. Lviv [in Russian].
- Monchalovskii, O. (1904). *Hlavniiia osnovy russkoi narodnosti*. Lviv [in Russian].
- Monchalovskii, O. (1911). *Sviataia Rus*. Lviv [in Russian].
- Moskvofilske credo. (1899, Liutyi 26 (Berezen10)). *Ruslan*, 45 [in Ukrainian].
- Mudryi, M. (2004). Rukopysni dzherela do istorii Khrystyiansko-suspilnoho soiuzu v Halychyni. Do dzherel. *Zbirnyk naukovykh prats na poshanu Oleha Kupchynskoho z nahody yoho 70-richchia*, 1, 421–440 [in Ukrainian].
- Nasha prohrama i taktyka. (1907, Serpen 2 (15)). *Halychanyn*, 172 [in Ukrainian].
- Nashi namiry. (1897, Sichen 21 (Liutyi 2)). *Ruslan*, 16 [in Ukrainian].
- Nashi namiry. (1897, Sichen 9 (21)). *Ruslan*, 6 [in Ukrainian].
- Natsionalni nihilisty. (1898, Hruden 31 (Sichen 12)). *Ruslan*, 292 [in Ukrainian].
- Natsyonalno-politychna zahorilist. (1907, Berezen 8 (21)). *Ruslan*, 54 [in Ukrainian].
- Neopriatnost krestian. (1904, Sichen 10 (23)). *Halychanyn*, 7 [in Russian].
- Nikolaevich. Chestoliubie nasheho krestianstva. (1903, Kviten 23 (Traven 6)). *Halychanyn*, 89 [in Russian].
- Nikolaevich. Nedostatky pedahohiky. (1903, Traven 11 (24)). *Halychanyn*, 105 [in Russian].
- Nikolaevich. Samooplevanie. (1904, Lystopad 26 (Hruden 9)). *Halychanyn*, 267 [in Russian].
- Nikolaevich. Shkola a relyhiia. (1905, Liutyi 11 (24)). *Halychanyn*, 33 [in Russian].
- Nikolaevich. V dele shkolnoi molodezhy. (1903, Lypen 8 (21)). *Halychanyn*, 151 [in Russian].
- Novaia ukrainofilskaia partiia. (1911, Cherven 19 (Lypen 2)). *Halychanyn*, 136. [in Russian].
- Nove ruske tovarystvo politychne u Lvovi. (1896, Zhovten 11 (23)). *Pravda*, 41 [in Ukrainian].

- Novyi «podvyh» paidokratov. (1904, Serpen 12 (25)). *Halychanyn*, 180 [in Russian].
- O russkoi tserkvi i yeia dukhovenstve. (1903, Lypen 31 (Serpen 13)). *Halychanyn*, 171 [in Russian].
- O silskykh kasakh systemy Raifaizena. (1899, Berezen 12 (24)). *Ruslan*, 57 [in Ukrainian].
- O vyborakh do parlamentu. Spilne pastorske poslannia Mytropolity Andreia ta yepyskopatu Halytskoi tserkovnoi provintsii do narodu. (2013). In *Sheptytskyi Andrei. Pastyrski poslannia 1905–1944* (Vol. 4; pp. 30–38). Lviv: Artos [in Ukrainian].
- O vyborchu reformu v Avstryi. (1905, Zhovten 28 (Lystopad 10)). *Ruslan*, 242 [in Ukrainian].
- o. Ilyia Chornodolia Do boiu! (1911, Liutyi 22 (9)). *Ruslan*, 40 [in Ukrainian].
- o. Ilyia Chornodolia Do boiu! (1911, Liutyi 23 (10)). *Ruslan*, 41 [in Ukrainian].
- Ob uchastii dukhovenstva v kreditnykh obshchestvakh. (1910, Hruden 23 (Sichen 5)). *Halychanyn*, 287 [in Russian].
- Obmanshchyky naroda. (1908, Kviten 4 (17)). *Russkoie slovo*, 14 [in Russian].
- Orlevych, I. (2000). *Stavropihiiskyi instytut u Lvovi (kinets XVIII – 60-i rr. XIX st.)*. Lviv [in Ukrainian].
- Orlevych, I. (2007). Vzaiemyny hreko-katolytskoi iierarkhii ta rusofilskykh tovarystv Halychyny (XIX – pochatok XX stolit). *Istoriia relihii v Ukraini: nauk. shchorichnyk*, 1, 672–684 [in Ukrainian].
- Orlevych, I. (2015). «Ottsy i deti» ideolohichni rozbizhnosti chy borotba za dominuvannia v Russkii narodnii partii? (Do pytannia rozkolu v rusofilskii techii na pochatku XX stolittia). *Z istorii zakhidnoukrainskykh zemel*, 10–11, 166–183 [in Ukrainian].
- Perepyska uchenykyv. (1903, Sichen 25 (Liutyi 7)). *Ruslan*, 20 [in Ukrainian].
- Pleterski, J. (1998). *Pot prvaka slovenskega politichnega katolicizma*. Ljubljana [in Slovenian].
- Po vichu. (1897, Zhovten 25 (Lystopad 6)). *Ruslan*, 243 [in Ukrainian].
- Pokhod Stanislavovskoho vladky protiv russkoi pechati. (1910, Hruden 1 (14)). *Halychanyn*, 270 [in Russian].
- Polityka w strajkach rolniczych. (1902, Sierpień 17). *Gazeta Narodowa*, 207 [in Polish].
- Pora orhanyzovat. (1908, Berezen 28 (Liutyi 10)). *Halychanyn*, 72 [in Russian].
- Posolskii vybor Barvinskoho y mytropolyt. (1904, Kviten 13 (26)). *Halychanyn*, 81 [in Russian].
- Postroika tserkvei i Obshchestvo im. sv. Petra. (1903, Liutyi 18 (Berezen 3)). *Halychanyn*, 39 [in Russian].
- Potreba khliborobskoi organizatsyi i reprezentatsii. (1897, Serpen 19 (31)). *Ruslan*, 186 [in Ukrainian].
- Potreba khliborobskoi organizatsyi i reprezentatsii. (1897, Serpen 20 (Veresen 1)). *Ruslan*, 187 [in Ukrainian].
- Potreba khliborobskoi organizatsyi i reprezentatsii. (1897, Veresen 13 (26)). *Ruslan*, 207 [in Ukrainian].
- Potreba khliborobskoi organizatsyi i reprezentatsii. (1897, Veresen 19 (Zhovten 1)). *Ruslan*, 212 [in Ukrainian].

- Potreba khliborobskoi organizatsyi i reprezentatsii. (1897, Veresen 20 (Zhovten 2)). *Ruslan*, 213 [in Ukrainian].
- Prichyny i posledstviia ubiistva namestnika. (1908, Kviten 1 (14)). *Halychanyn*, 75 [in Russian].
- Program Národních listu. (1861, Leden 1). *Národní listy*, 1 [in Czech].
- Prostyia pozhelaniia s Novym godom. (1906/1907, Hruden 31 (Sichen 13)). *Halychanyn*, 284 [in Russian].
- Prosvetitelno-ekonomicheskaiia rabota vo Zholkovshchyne. (1909, Lystopad 29 (Hruden 12)). *Halychanyn*, 268 [in Russian].
- Protest. (1911, Cherven 10 (23)). *Halychanyn*, 128 [in Russian].
- Pryntsyp natsionalnosti. (1897, Sichen 26 (Liutyi 7)). *Ruslan*, 21 [in Ukrainian].
- Przegląd polityczny. (1906, Marzec). *Przegląd Polski*, 477 [in Polish].
- Rabota srede naroda. (1910, Sichen 20 (Liutyi 2)). *Halychanyn*, 15 [in Russian].
- Rahten, A. (1999). Zadnji slovenski avstrijakant. Prispevek k politični biografiji dr. Ivana Šusteršiča. *Zgodovinski časopis*, 53, 2 (115), 195–208 [in Slovenian].
- Rasevych, V. (2000). Mytropolyt Andrei (Sheptytskyi) i problema natsionalno-politychnoi konsolidatsii ukraintsiv (1900–1918 roky). *Kovcheh. Naukovyi zbirnyk z tserkovnoi istorii*, 2, 212–223 [in Ukrainian].
- Rech posla Korolia. (1907, Veresen 28 (Zhovten 11)). *Halychanyn*, 217 [in Russian].
- Religiia ne ye richyiu pryvatnoiu. (1897, Berezen 15 (27)). *Ruslan*, 61 [in Ukrainian].
- Reorganizatsyia russko-narodnykh obshchestv. (1907, Serpen 5 (18)). *Halychanyn*, 175 [in Russian].
- Ruslan. (1897, Berezen 22 (Kviten 3)), 67 [in Ukrainian].
- Sejm. (1900, Maj 3). *Gazeta Narodowa*, 121 [in Polish].
- Shche odna zamitka pro «Khrytyiansko-suspilnyi Soiuz». (1911, Lypen 25 (12)). *Ruslan*, 162 [in Ukrainian].
- Shcho dalshe robyty? (1906, Lystopad 26 (Hruden 9)). *Ruslan*, 261 [in Ukrainian].
- Shkola, tserkva i derzhava. (1897, Kviten 25 (Traven 7)). *Ruslan*, 92 [in Ukrainian].
- Shuttinger, R. (2008). Problema identychnosti konservatyzmu. In O. Protsenko, V. Lisovy (Comps.), *Konservatyzm: Antolohiia* (pp. 89–103). Kyiv: VD «Prostir», «Smoloskyp» [in Ukrainian].
- Skarżyński, R. (1998). *Konserwatyzm. Zarys dziejów filozofii politycznej*. Warsaw [in Polish].
- Spectator. Stracony czas? (Styczeń 1). *Ruch Społeczny*, 1 [in Polish].
- Statut politychnoho tovarystva pid nazvoiu «Katolytskyi rusko-narodnyi Soiuz». (1896, Zhovten 11 (23)). *Pravda*, 41 [in Ukrainian].
- Sukhyi, O. (2003). *Vid rusofilstva do moskvofilstva (rosiiskyi chynnyk u hromadskii dumtsi ta suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukraintsiv u XIX stolitti)*. Lviv [in Ukrainian].
- Sushchnost, zadachi i tseli russko-narodnoi partii. (1907, Lypen 3 (16)). *Halychanyn*, 146 [in Russian].
- Szlachta, B. (2000). *Z dziejów polskiego konserwatyzmu*. Krakow [in Polish].
- Szlachta, B. (2008). *Szkice o konserwatyzmie*. Krakow: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].

- Szujski, J. (1867). *Kilka prawd z dziejów naszych. Ku rozważeniu w chwili obecnej*. Krakow [in Polish].
- Tarnavskyi, F. (1981). *Spohady*. Toronto: Dobra knyzhka [in Ukrainian].
- Tarnowski, S. (2002). *Z doświadczeń i rozmyślań*. Krakow: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].
- Tarnowski, S. (2011). *Królowa Opinia. Wybór pism*. Krakow: Ośrodek Myśli Politycznej [in Polish].
- Terror ruski. (1908, Luty 16). *Gazeta Narodowa*, 39 [in Polish].
- Terror ruski. (1908, Luty 23). *Gazeta Narodowa*, 45 [in Polish].
- Tsolner, E. (2001). *Istoriia Avstrii*. Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Ukrainofilstwo i propaganda anarchizmu. (1908, Luty 6). *Gazeta Narodowa*, 30 [in Polish].
- Ukrainskie golosy o russkom manifeste. (1908, Sichen 18 (31)). *Halychanyn*, 15 [in Russian].
- Uniwersytet ruski. (1911, Listopad 14). *Gazeta Narodowa*, 260 [in Polish].
- Uprzemysłowienie kraju. (1901, Wrzesień 22). *Gazeta Narodowa*, 263 [in Polish].
- Ustrzycki, M. (2000). Pomiędzy konserwatyzmem a nacjonalizmem. Podolacy wobec kwestii narodowej na wsi wschodniogalicyskiej na przełomie XIX i XX wieku (do roku 1908). *Przegląd Wschodni*, VI, 3 (23), 477–498 [in Polish].
- Vendland, A. V. (2015). *Rusofily Halychyny. Ukrainski konservatory mizh Avstriieiu i Rosiieiu, 1818–1915* (Kh. Nazarkevych, Trans.; M. Mudryi, Ed.). Lviv: Litopys [in Ukrainian].
- Vnutrishnia syla frantsuskykh katolykiv. (1907, Serpen 22 (Veresen 4)). *Ruslan*, 188 [in Ukrainian].
- Vtoryi siezd muzhei doveriia Russko-narodnoi partii vo Lvove 2 n. st. fevralia 1903. (1903). Lviv [in Russian].
- Walne zgromadzenie klubu konserwatywnego. (1897, Styczeń 24). *Czas*, 18 [in Polish].
- Wątor, A. (1997). *Ziemianin-polityk Tadeusz Cieński 1856–1925*. Szczecin: Wydwo naukowe uniwersytetu Szczecińskiego [in Polish].
- Wczorajsze wybory. (1911, Czerwiec 28). *Gazeta Narodowa*, 136 [in Polish].
- Wybór, który został zakazany. (1911, Czerwiec 28). *Gazeta Narodowa*, 146 [in Polish].
- Wybory wiejskie. (1908, Luty 26). *Czas*, 47 [in Polish].
- Wyniw wyborow. (1908, Luty 27). *Gazeta Narodowa*, 48 [in Polish].
- Yak vypadut wybory? (1908, Liutyi 1 (14)). *Russkoie slovo*, 5 [in Ukrainian].
- Yak vypadut wybory? (1908, Liutyi 15). *Russkoie slovo*, 5 [in Ukrainian].
- Yakaia dlia nas nauka iz teperyshnikh vyborov? (1908, Liutyi 15 (28)). *Russkoie slovo*, 7 [in Russian].
- Yepiskop odnoi partii. (1907, Berezen 14 (27)). *Halychanyn*, 58 [in Russian].
- Z Rady derzhavnoi. (1897, Berezen 25 (Kviten 6)). *Narodna Chasopys*, 68 [in Ukrainian].
- Z Rizdvom Khrystovym! (1897). *Ruslan*, Chyslo na pokaz [in Ukrainian].
- Zadachi ruskoï inteligentsyi a peredovsim dukhovenstva. (1907, Serpen 15 (28)). *Ruslan*, 183 [in Ukrainian].

Zarobek przy żniwach a strajki rolne. (1902, Sierpień 8). *Gazeta Narodowa*, 200 [in Polish].

Roman LEKHNIUK

PhD, Assistant Professor

Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

e-mail: roman.o.lekhniuk@lpnu.ua

DOI: 10.33402/up.2020-13-137-186

**«TODAY EVERY POLITICIAN SHOULD GET CLOSER TO THE PEOPLE»:
UKRAINIAN CONSERVATIVE ENVIRONMENTS IN HALYCHYNA ON THE
EDGE OF THE 19TH AND 20TH CENTURY IN THE CONTEXT OF SLAVIC
CONSERVATIVE MOVEMENTS IN CISLEITHANIA**

Conservative movements and environments were an integral part of the ideological and political mosaic of the Habsburg monarchy during the 19th and early 20th century, in particular among the Slavic nations of its Austrian part – Cisleithania: Ukrainians, Poles, Slovenians, and Czechs. According to the complexity of conservatism as a research object, it is difficult to find or create its «canonical» type. In the article, the author made an attempt to establish at least a list of general and common fundamental principles for all conservatives. Moreover, analyzed in the article, environments of conservative thought and practices illustrate this problem strongly. Despite all differences in the social structure, ideas, or practical steps, Ukrainian, Polish, Czech and Slovenian conservatives had a lot in common. In order to trace both similarities and differences, a comparative analysis in the article is concentrated on several key issues: a brief overview of these environments formations; types of their reaction to changes in the socio-political life of the era – first of all, joining to the political processes of a much larger number of people than ever before; perception of the ideology of nationalism and it is a consequence – radicalization of the society; opposition to socialism in socio-economic issues and their own alternatives; attitude towards the role of church and religion in the private and public space. Comparison of these topics is supplemented by considering not numerous but essential examples of practical cooperation between the studied conservative environments. A significant example of such cooperation was the existence of the common conservative Ukrainian-Slovenian-Croatian faction in the parliament of Cisleithania in 1897–1904. By means of this faction, conservatives, including Ukrainian ones, got much better opportunities to realize their ideas and political programs. The analysis shows that, despite the differences between Ukrainian, Polish, Czech, and Slovenian conservative movements in the Habsburg Empire, they faced comparable challenges at the turn of the 19th and 20th centuries. Sometimes similar, sometimes different ways of responding to this dilemma show a traditional heterogeneity of conservatism and the general similarity of the political fate of this idea in the analyzed era.

Keywords: conservatism, Cisleithania, Halychyna Russophiles, Ukrainian Christian-social movement, «Stańczycy», «Podolacy», «Old-Czech» party, party of Czech aristocracy («velkostatku»), Slovenian Catholic movement.

Юлія САПАЦІНСЬКА

аспірантка

кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9469-6234>

e-mail: sapajulia93@gmail.com

СВІТ ЕМОЦІЙ В УЯВЛЕННЯХ МЕШКАНЦІВ МІСТЕЧОК ГАЛИЧИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

За матеріалами мемуаристики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. проаналізовано практики переживання різноманітних емоцій мешканцями містечок Галичини та їхнє відображення в історичних джерелах. Серед них у дослідженні наявні листи та спогади О. Барвінського, Т. Реваковича, І. Онишкевича, Є. Олесницького, І. Франка, Т. Грушкевича, Б. Лепкого, М. Рудницької та інших. Згідно зі спогадами, зроблено висновки, що мемуари того часу, авторами яких здебільшого були чоловіки, доволі скупо описують чуттєву сферу життя, без уваги на емоції, що супроводжували автора під час певних подій. У дослідженні вдалося виокремити типові сюжети, які мало кому вдавалося передавати беземоційно. Задля цього було охоплено якомога більше спогадів, аналіз яких дав змогу виокремити емоційні сюжетні лінії. Встановлено, що такими сюжетами є: розлука з рідними та батьківською домівкою, дружні та конфліктні стосунки, втрата близьких, успіхи чи неприємності у професійній сфері, взаємини в родині. Окрему увагу приділено гендерним питанням, де проаналізовано зміст кореспонденції, саме тут найбільше значення приділено коханням та почуттям; листування відомих письменників чи політиків містили велику кількість емоційних смислів, у яких розкривалася зовсім інша особистість, не притаманна тому образу, який звикли бачити інші. На основі цього з'ясовано, що історія емоцій галицької інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст., хоча й містить суб'єктивний вимір, тісно пов'язана зі стандартними моментами біографії та суспільними відносинами. Особливо виразно це простежено на прикладах міжнаціональних суперечностей. Звернено увагу на те, що переживання автором тих чи тих подій відображають використані епітети, порівняння, смислове наповнення слів тощо. Виявлено, що дослідження історії галицьких родин крізь призму емоцій дає змогу дещо відійти від стандартного розуміння тогочасного гендерного розподілу ролей, а також уявлень людини про смерть і життя після смерті.

Ключові слова: Галичина ХІХ ст., історія емоцій, інтелігенція ХІХ ст., гендерні взаємини.

Урбанізаційні процеси, що розгорнулись у країнах Європи в XIX ст. як частина суспільної модернізації, спричинили фундаментальні перетворення в житті суспільства. У Галичині, яка входила до складу Габсбурзької монархії, вони увиразнювали національні та соціальні виклики, відбувалися на тлі складних соціально-економічних перетворень у умовах кризи традиційного господарства, були тісно пов'язані з новими освітніми стратегіями ширших верств та інституціоналізацією інтелігенції. Шлях людини зі села в місто супроводжували численні труднощі. Опиняючись у незвичному оточенні, людина стикалася не лише з побутовими і матеріальними проблемами, а й з новими звичаями і правилами життя, а також з новими можливостями, частина з яких була пов'язана з політизацією суспільної сфери; мусила задумуватися над питаннями власної ідентичності. Простір міст і містечок формувався як жива матерія, яка постійно змінювалася, ніби вбираючи в себе уявлення нових мешканців і перетворюючи їх.

Мета статті – охарактеризувати та зобразити крізь призму множинних досвідів світ емоцій жителів містечок Східної Галичини другої половини XIX – початку XX ст. Галицьке провінційне місто було локальним простором, одночасно відкритим і обмеженим для зовнішніх впливів. Ця локальна спільнота вже становила певний соціальний організм, який розвивався за власними законами, що, з одного боку, співвідносилися з макроісторичними процесами у столицях провінції та держави, а з іншого – мали відмінності, індивідуальне обличчя, адже кожне місто жило в межах властивої лише йому орбіти. Зазвичай мешканці міста приймали його територіальну ідентичність, яку розглядатимемо як спробу відокремити свій світ від іншого, тобто окреслити власний простір, що передбачало протиставлення понять «свій» і «чужий». Відповіді на поставлені в роботі питання шукатимемо на перетині колективних та індивідуальних досвідів.

Основним предметом аналізу для розкриття поняття образів світу є індивідуальний людський досвід, поданий крізь призму особових джерел, що дають змогу наблизитися до внутрішнього світу людей минулого. Важливо враховувати їхню емоційну складову, адже саме до емоцій нерідко апелювали лідери національних та політичних рухів. Джерельною базою є тогочасна публіцистика, спогади і рукописи, зокрема О. Барвінського, Т. Реваковича, І. Онишкевича, Є. Олесницького, І. Франка, Т. Грушкевича, Б. Лепкого, М. Рудницької та інших. Оскільки спогади писали з часової віддалі, їхня емоційна складова дещо втрачалася. Проте група «сильних емоцій», як-от образа, кохання, можуть зберігатися протягом усього життя.

Ступінь відкритості спогадів можна оцінити як задовільний. Така оцінка зумовлена тим, що часто мемуаристи оминають надто особисті теми й почуття, які були ними викликані. Це можна пояснити неписаними правилами того часу: особистим аспектам не надавали такого значення, як політичним і громадським ситуаціям, вважали їх другорядними. Крім особових джерел, для написання статті використано пресу (газети «Діло», «Жіноче Діло», «Слово», «Gazeta Narodowa», «Коломийське слово»), яка в той час відображала найгостріші питання та формувала громадську думку. Дописувачі до локальних видань старалися відобразити головні події, які стосувались того чи того містечка, очима його мешканця. Локальних новин могли зовсім не розглядати на сторінках львівських газет. Також

центральна преса не завжди вловлювала моменти, які видавалися важливими на місцях. Окрему групу становлять візуальні джерела.

Спогади про дитинство. Найбільш сентиментальними були спогади про дитинство, у яких відображена гама почуттів: туга за минулими часами; згадки про рідну землю; кращі сімейні традиції; дитячі мрії. Саме в цьому контексті найкраще простежується протиставлення «свій-чужий»: там, де людина народилася й виросла, – це її рідне місце, найкраще у світі, а все інше часто ставало чужиною. До місця дитинства хотілося повертатись. Про рідну землю згадували завжди з ностальгією. «В Бережанах, – писав Василь Лев, – ми були тільки до кінця шкільного року. Опісля переїхали на постійний побут до Львова... У моєму довгому житті мої думки дуже часто линули до Бережан, що Татові й мені стали рідними і які ми вважали “нашим містом”»¹. Так само з приязню і щирими емоціями згадував про своє місто Богдан Лепкий: «Бережани, місто моїх дитячих і хлоп’ячих літ, найкраще для мене місто в світі»².

Завжди з пошаною і вдячністю мемуаристи описували батьківський дім. «Починаючи писати спомини зі свого життя та моєї громадської праці, – зазначав Антін Чернецький, – згадаю найперше про свій рід, рідний дім та оточення, бо вони теж формували моє життєве й громадське наставлення»³. Описи батьків – найтепліші, у них відчувається любов і вдячність. Образ матері часто змальовували як ласкавий, добрий, а батька як більш строгого, якого всі слухають, голову сім’ї. «Мама не кричали ніколи. Не вміли..., – згадував А. Чернецький. – Тільки журилися. Вони все були, або всміхнені, або зажурені. Сміх я звичайно гасив, а журу хотів розганяти. Все щось такого сказав, що мамине лице випогоджувалось. – Ой ти, ти дурнику маленький, – і вже по журбі»⁴.

Часто у спогадах згадували про родинні святкування. Це був час, коли сім’я збиралася за одним столом. У кожному домі були традиції, яких дотримувалися дорослі і яких вчили дітей. Ці традиції робили дитину щасливою, поєднували з родиною. Різдвяні свята асоціювали з рідною домівкою, затишком, теплом і родинними розмовами: «Йорданські свята... Скільки милих спогадів!.. Хто жив не далеко від Бережан, їхав додому на Щедр-вечір, інші залишались... Було звичаєм у Бережанах, що катехит відвідував із свяченою водою будинки і мешкання української інтелігенції, не оминав і деяких польських будинків. А в кожному домі – заставлений добром стіл»⁵. Наповненим приємними емоціями було свято Миколая, який розносив діткам подарунки, «а нечемним – різку». Святий Миколай у дитячій уяві був пов’язаний із зимою, снігом і морозом⁶.

¹ Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник / упоряд. В. Лев. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. Ч. 2. С. 367.

² Лепкий Б. Казка мого життя. Нью-Йорк, 1967. С. 5.

³ Чернецький А. Спомини з мого життя. Київ, 2001. С. 11.

⁴ Там само. С. 33.

⁵ Бережанська земля... С. 84–85.

⁶ Лепкий Б. Казка мого життя. С. 49.

Розваги в дитинстві згадували найрізноманітніші: «Гамір, сміх, веселість, безжурність, одним словом – молодість»⁷. У спогадах про дитинство описи вільного часу доволі часті. Забави в сімейному й дружньому колі належали до найкращого часу. Так, Б. Лепкий згадував, як він із другом вдавали, ніби пишуть листа, хоч не вміли писати, ставили підпис, печатку і віддавали вдаваному поштареві⁸. Пустощі та неслухняність супроводжували дитячі роки: «Забавкам з міста ми тішились дуже. Але не довго. Минула година-дві, і лялька була без голови, а коник без хвоста. Трагедія! А тоді питання, хто це зробив... “Хтось” і – годі. Цей загадочний, невідомий і ніким небачений “хтось”. Гадаю, що тим “хтосем” найчастіше був я... Як мама мали час, то робили нам ляльку зі шматинок, або мишку з хустинки... отсі домашні забавки були для нас дорощі від найдорощих з міста»⁹. Дитинство в уявленнях завжди було чимось світлим, а водночас періодом, де паралельно існували два світи: власний, в якому постійний комфорт, і реальний, наповнений тисячами загадок.

Гендерні взаємини. Характер сімейних взаємин і поділ гендерних ролей можна простежити за родинною кореспонденцією Барвінських, які деякий час жили в Тернополі. Діти з матеріальними питаннями зверталися до батька: «як Татунцю ту був, казав що пришле мені гроші на черевики бо вь Тернополи чуть таньші»¹⁰, «дякую красенько за машинку, дуже добре шиє»¹¹. У листуванні з матір'ю відчутна турбота, ніжність, часто хвилювання за дітей, які у відповідь викликали такі ж емоції: «В день твоїх уродин неписалам, бо бувесь в дорозі в тім часї, але булам в церкві і молилам ся горячо щоби Бог змінив твое успосібленє (але і ти мусиш працювати і панувати над собою)»¹². У листі до сина Богдана Євгенія Барвінська писала: «Пишеш що брак в тебе сили волі, се зовсім природна річ, бось, ще дуже молодий, а силу волі, як і всякі інші сили треба в собі виробляти, що з літами прийде... Пам'ятай також о тім, що нічого без волі Бога не дієся»¹³. Про власні переживання вона згадувала так: «а що в мені діє ся при тім всім, то один Бог знає!»¹⁴. Листи до батька більш стримані, лаконічні і часто конкретні. Галина Барвінська писала: «був у нас пан Геців... і хотів просити, чи би Татунцю не міг своїм впливом зробити в радї шкільній того, щоби заступник директора в Стрию був іменований директором в Тернополи, а єго щоби за іменовали директором в Стрию»¹⁵.

У галицькому суспільстві XIX ст. домінувала традиційна патріархальність, яка зводилася до тези, що дім чоловіка – світ, а світ жінки – дім. Однак її руйнували

⁷ Бережанська земля... С. 84–85.

⁸ Лепкий Б. Казка мого життя. С. 59–60.

⁹ Там само. С. 33.

¹⁰ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 11 (Барвінські). Спр. 18/п.4. Арк. 41 (Барвінська Галина Олександрівна. Листи до батька).

¹¹ Там само. Арк. 64.

¹² Там само. Спр. 28/п.6. Арк. 6 (Барвінська Євгенія. Листи до сина Богдана Олександровича Барвінського).

¹³ Там само. Арк. 26.

¹⁴ Там само. Арк. 28.

¹⁵ Там само. Спр. 18/п.4. Арк. 57.

емансипаційні процеси. «Жіноче питання» почали обговорювати на сторінках преси, а контексти тем із жінками диктували щоденні зміни, що відбувалися на очах кожної людини. Зміни жіночих ролей відбувались через розширення «її світу» за рахунок виходу зі суто приватного життя. Серед українських інтелігентів формувався новий збірний образ жіночого ідеалу, який поєднував високоморальну матір-дружину-господиню з емансипованою громадською діячкою¹⁶, однак, як констатувала жіноча преса, «мущинам загалом важко погодити ся з думкою про рівноправність жінок і се не дивно! Хтож, маючи стільки літ власть у своїх руках, захоче її легко з другими поділити? Та ще й немалу роль грає тут острах перед чимось невідомим»¹⁷.

Сконструювати образ провінційної міщанки можна на підставі індивідуальних досвідів. Проілюструємо це на прикладах Осипи Бобикевич та Марії Олесницької. О. Бобикевич, дружина греко-католицького священника у Стрию Олексі Бобикевича, вибрала роль матері, яка дбала про дітей, і дружини, яка в громадських справах стояла поряд із чоловіком. Співвідношення між приватною і публічною сферою вона визначала так: «Усе те [вибори бургомістра – Ю. С.] мене дуже інтересувало, хоча я найбільше була зайнята хатою, дітьми»¹⁸. Вільний час подружжя проводило активно: «Я слідувала за працею Олексі, раділа успіхам. Проб “Бояна” ми не опускали, а по кожній пробі співаки радо ставали до танку. Щороку театр Стадника приїжджав, ми були на кожній виставі, хоч і нелегко було»¹⁹. Коли чоловік занедужав, жінка перебрала частину його громадських обов’язків: «Кожний день був заповнений щоденним обов’язком, кожний день однаковий. Щодень поспіх! Читання, “Дністер”, хата, діти»²⁰. Це захоплювало чоловіків, зокрема Є. Олесницького: «Без ніякого плану, без ніякого розрахунку, без тіні флірту стає присутність Олесницького для мене добром шляхетним, бо додає певності у виповненні моїх обов’язків у “Дністрі”, в товариствах»²¹. Згодом його підтримка переросла в більше: «Сестри мої, Оля і Міся, бачили, що моя приязнь з Олесницьким перемінюється в якесь глибше почуття. Я не раз зверталась до них з запитаннях: “Судить, як маю інакше поступити?” Та на те вони не знали ніякої відповіді»²².

Шлюб Є. Олесницького, на думку О. Бобикевич, був нещасливий, а причиною цього вона вважала польське походження дружини: «Чи ж буду пригадувати і докоряти, що з полькою оженився. Я виджу однак, що він карається. Виджу однак, що й вона не щаслива... Вибору у нас між жінками не було. Майже всі жінки українців, були польки. Тії чужі нам були. Не лишень не було для нас помочи, а то й на готові імпрези не ходили. Вони мали свій світ: костел, польську хату, а

¹⁶ Черчович І. Емансипація жінок в інтерпретаціях національної еліти Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ століть. *Українознавчий альманах* (Київ). 2013. Вип. 14. С. 87.

¹⁷ Жіноче діло (Львів). 1912. 30 червня.

¹⁸ Бобикевич О. Спогади з моїх років. «В своїй хаті своя правда...»: *Сторінки історії Стрия*. Стрий, 1992. С. 49.

¹⁹ Там само. С. 51.

²⁰ Там само. С. 54.

²¹ Там само.

²² Там само. С. 58.

чоловіки були їх орудієм». Порівнюючи образи О. Бобикевич і М. Олесницької, бачимо інший тип жінки, яка була тихою, закритою. На характер Марії вплинуло «відчуження» від сім'ї, втрата доньки: «Життя Олесницької дуже незavidне, дуже бідне. Що з її визначного становища? Що з сімох покоїв? Що з достатку? Одинок дитину стратила... Часом і п. Олесницька заходила, та я зауважила, що вона з якимось жалем дивиться на моє життя. Що мої діти гарні, здорові, що я, як мати, про щастя можу говорити. Що у мене є праця, що живу товариствами, музикою. Я відчувала її жаль: той, котрий одинокий до неї належить, шукає товариства мого»²³.

Прикладом того, що тогочасні чоловіки часто шукали жінку, з якою було би про що поговорити, є ставлення до жінок Івана Франка. У коло його симпатій потрапляли жінки, які намагалися себе реалізувати. Часто поет виступав для них у ролі вчителя-порадника, інколи виникали якісь почуття. І. Франко вселяв віру в їхні можливості. Климентина Попович згадувала: «Отже, це не сон, а дійсна правда – там стоїть голубим на білому, що я “поетка”! Сам великий авторитет, а не якийсь штукар на глум це каже»²⁴. Такі свідчення в спогадах жінок, які мали можливість спілкуватися з поетом, непоодинокі: так, Михайлина Рошкевич писала: «Франко все на мене налягав, щоб далі писала, і під таким напором написала я новелку й повезла ніби до оцінки»²⁵.

Об'єктом Франкових симпатій стала також Ольга Білінська, народна вчителька, тобто «жінка емансипована», однак стежки їхні розійшлися: «довели до граничного, неперехідного муру на розстайних дорогах»²⁶. Стандартний розвиток взаємин Франка з жінками – це шлях від порадиництва до захоплення, зазвичай із драматичним кінцем. «Франко при кожнім смутку і прикрості ішов до мене, – стверджувала К. Попович, – і був певний, що коли свою наболілу душу складе у мої дружні руки, я її ніжно та обережно утолю, облегчу і підйму вгору. Це і повинна я була робити і не переставати, ні на кого і ні на що не оглядаючись»²⁷. Та опісля Франко вже не почував потреби в тій дружбі; взаємини звелися до періодичних листів у літературних і громадських справах, але й ті з часом перестали надходити²⁸.

Кохання часто ставало об'єктом кримінальних хронік: подружні зради, вбивства через ревності, самогубства, сімейні драми й таке інше – це постійні сюжети щоденних хронік у пресі. Траплялися самогубства через сварки в сім'ї чи нещасливе кохання. «Вранці о годині восьмій Жузефа Ф. отравилась, приводом для такого розпачливого кроку були проблеми в коханні, як про це свідчить передсмертна записка»²⁹, – інформувала преса. Подібну згадку про самогубство через особисті взаємини знаходимо в «Ділі»: «28 н. ст. вересня отроїла ся жена купця, 21-літня Фелиція Манчаковска. Причиною самоубійства було зле пожитє домове

²³ Бобикевич О. Спогади з моїх років...

²⁴ Спогади про Івана Франка / упоряд. М. Гнатюк. Львів, 2011. С. 186.

²⁵ Там само. С. 177.

²⁶ Там само. С. 183.

²⁷ Там само. С. 191.

²⁸ Там само. С. 191–192.

²⁹ Gazeta Narodowa (Львів). 1883. Nr. 154. 10 lipca.

і безнастанні спори. Манчаковська мала вже від року любовні зносини з одним поручником. В понеділок прийшло між супругами до бурливої сцени, а потім... зажила Мончаковська отруї і сконала»³⁰.

Нерідкими були й повідомлення такого характеру: «В Перемишли застрілив ся в ночі з 30 на 31 н. ст. жовтня за-для нещасної любови академик Володислав Антосевич родом з Дрогобича»³¹. В одній із новин після самогубства своєї коханки поручник А. «грозив кілька разів що помстить ся на чоловіці своєї любовниці. Дятого стерегли его товариш і коли він в середу вечером вбіг до склепу Манчаковського, щоби его застрілити, припали до него идучі з заду два офіцери та при помочи двох поліціантів відобрали єму оружє, звязали его і відвезли до військового шпиталю»³². Схожа історія про вбивство одного парубка іншим згадана на сторінках «Діла»: «Причиною убійства була зависть, бо оба любили ся в одній дівчині, котра була більше прихильна Петрикови, між тим як родичі єї стояли за Ласеником»³³. Інформували часописи і про сімейні драми: чоловік скоїв самогубство на могилі дружини після того, як застрелив її³⁴; мати в нетверезому стані побила сина до смерті³⁵.

Кохання відображене на сторінках приватної кореспонденції. У таких листах є ніжність, турбота, зацікавлення один одним, а водночас і плани на спільне майбутнє, сварки та очікування зустрічей. «Еще разь цілую тя щиро, – писав коханій Ігнатій Онишкевич, – бувай здорова, любко моя, пам'ятай на мене як я пам'ятаю на тебе, пиши до мене и будь весела»³⁶. Галина Савчук у спілкуванні з чоловіком не приховувала переживань: «Я тужу страшно за домом, за Тобою і дітьми, туга мене цілком забиває»³⁷. Особливо критично вона сприймала своє захворювання: «І що ти будеш робив з такою жінкою, я не була погана а тепер всьо стратила»³⁸.

Крізь призму приватного листування можна простежити драму стосунків між І. Франком та Уляною Кравченко. Знову ж таки цікавість у поета викликала жінка, яка вибрала шлях самореалізації. Після першої особистої зустрічі Франко змінив тон листування. «Видно, – стверджувала Уляна Кравченко, – що у своїх попередніх листах, як сам зазначив, покинув ролю учителя і почав ударяти в інші струни»³⁹. Справді, їхні листи на початку взаємин були наповнені піднесенням,

³⁰ Діло (Львів). 1891. 2 жовтня.

³¹ Там само. 2 листопада.

³² Там само. 2 жовтня.

³³ Там само. 4 листопада.

³⁴ Діло. 1885. 26 січня.

³⁵ Там само. 17 січня.

³⁶ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 2. Спр. 436/п.104. Арк. 5 (Онишкевич Ігнатій. Чернетки праць, листування та інші матеріали).

³⁷ Там само. Ф. 11. Спр. 27. Арк. 1 (Савчук Галина Олександрівна. Листи до мужа).

³⁸ Там само. Арк. 1.

³⁹ Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Відділ рукописних фондів і текстології. Ф. 3 (Франко Іван). Спр. 1583. Арк. 14 (Примітки до п'яти листів І. Франка до Уляни Кравченко).

щастям, написані як до нареченої, радісні, гарні, як сама поезія⁴⁰. Подальше обговорення спільних планів на життя, а також присутність третіх сторін у їхніх взаєминах призвела до пригнічення обох. «Повстають дисонанси. Хвилина зневіри, але ні, він, Мирон, не “Дон Жуан”, ні цей, до котрого сказати можна: “Баламуте сього світа, баламутиш мої літа”. Він щирий, та такий безпорадний; справжній бідний поет. Нічого не скриває... У нього клопоти матеріальні... Я Його зрозуміла і оправдала»⁴¹, – ця сповідь Уляни Кравченко демонструє вже сформовану прив’язаність до поета.

Процеси жіночої емансипації нерідко були пов’язані з національними дискурсами. Формується новий образ жінок, які «крім справ свого тїсного кружка інтересують ся ще й всім тим, що обходить кожного розумного чоловіка..., є жінки, які чують в собі охоту й силу працювати на рівні з муштинами над відродженням свого народа»⁴². Освічена жінка мала використовувати свої знання та вміння на практиці. Тоді вона поставала перед вибором: більш консервативним – стати обабіч чоловіка і надавати йому підтримку, чи більш модерним – вибудувати власний шлях «на благо свого народа». Хоча ставлення до емансипованих жінок було неоднозначним, публічні діячі того часу все ж шукали таких жінок, які могли стати для них хорошими співрозмовницями.

Друзі та співробітники. Значну роль у формуванні картини світу відігравали товариські та професійні середовища. Джерела XIX ст. свідчать, що для діячів національних рухів часто критерієм оцінювання знайомих ставали національні дискурси. Однак вони, звісно, не вичерпували всіх взаємин, зокрема у професійних середовищах, де важливою була фаховість працівника і його вміння збудувати коректні та ввічливі стосунки з підлеглими, колегами, керівниками. Також цінувались справжні людські емоції, які ставали основою для дружби. Проаналізуємо тогочасні оцінні судження з цієї теми, подані в таблиці:⁴³

Вторинне кодування	Первинне кодування	Текстові секвенції
Дружба в навчальних закладах	Перша дружба ґрунтувалась на взаємній симпатії і спільних поглядах на світ	«Не знаю чому, але оба ми від першої зустрічі, по вступнім іспиті до гімназії, знайшли спільну мову й залишилися впродовж вісьмох літ добрими товаришами й приятелями. Яричевський мешкав у бурсі, не було такої днини, щоби я не забіг до нього хоч на хвилину» ⁴³ .

⁴⁰ Там само. Арк. 15.

⁴¹ Там само. Арк. 19.

⁴² Жіноче діло. 1912. 30 червня.

⁴³ Лепкий Б. Казка мого життя. С. 60–61.

	Успіхи в навчанні не впливали на дружні взаємини	«Тоді я дуже заприятелював з моїм однолітцем Миколою Тиблем. Це був дуже спокійний, чемний і насправді добре вихований хлопець. Зовсім не колідувало, що “Микольцьо” був найліпшим учнем і хлопцем у класі, а рівночасно був сердешним товаришем такого неука, як я» ⁴⁴ .
	Любов до народних звичаїв і малої батьківщини об’єднувала	«З Гургулою... єднало нас велике привязання до родини й до рідного села, до всього, що своє аж до народньої пісні включно (Він гарно співав). На ті теми балакали ми й не могли набалакатися» ⁴⁵ .
	Шкільна дружба рідко зберігалася на все життя	«А потім обставини для мене склалися так, що по першому півроці в V класі перейшов до Коломиї, де тоді саме створено вищі класи, і ми з Франком розсталися тоді не лише як товариші того самого класу, але і як товариші однієї “станції” (квартири), а протягом одного року і товариші одного ліжка (банбетлю)» ⁴⁶ .
Професійне середовище	Відносини в колективі залежали від керівника	«В учительськiм зборі були доволі щирі взаємини, які умів держати директор Солтикевич і всі жили приязно з собою, лише проф. Чарковський держався більше збоку» ⁴⁷ .
	Серед колег шукали приклади для наслідування	«Від нього переняв я спосіб навчання, дбаючи про приступний, ясний виклад предмету і до замиловання в нім. Крім того вимагав я строго точного знання і сповнювання обов’язків, добирав за прикладом мого учителя всяких можливих педагогічних способів, щоби наклонити учеників до досягнення відповідного поступу... вважаючи головною задачею учителя, що має не тільки класифікувати, але й навчати та виховувати» ⁴⁸ . «...найбільше заприятелював тоді я з Левком Ганкевичем. Він... був другим, що уgruntував у мені соціалістичну переконання. Він і впровадив мене у практичну соціальну роботу» ⁴⁹ .

⁴⁴ Шухевич С. Моє життя. Спогади: Видання української видавничої спілки. Лондон, 1991. С. 63.

⁴⁵ Лепкий Б. Казка мого життя. С. 60–61.

⁴⁶ Спогади про Івана Франка. С. 191–192. С. 74–75.

⁴⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя / упоряд.: А. Шацька, О. Федорук. Київ, 2004. Т. 1. С. 124–125.

⁴⁸ Там само. С. 126–127.

⁴⁹ Чернецький А. Спомини з мого життя. С. 31.

	Професійні вміння чи недбальство підлягали оцінним судженням	«Кирило Грабович не знав языка як слідує і проте не мав найменшого привязаня до свого предмету, тож не міг відповідно вчити, а навіть недбало поступав, бо опускав години і без відомости директора випускав до дому. На сій нетактовности вилапав его директор». «Олександр Борковскій, – сей знаний наш патріот рускій, щира душа, в слідуючім році заступник директора, вчив лиш клясичної фільології по більшій часті» ⁵⁰ .
Громадський протіп	Національні рухи диктували вимоги до поведінки інтелігентів	«Ромуальд Перфецький вчив языка польського в висших клясах і фільології по більшій часті в низшій гімназії, бо мав до сих предметів кваліфікацію. Проте що Перфецький учив языка польського дуже не на руку було польській суспільности. Русин з повного переконання не міг так річ повести підчас викладу, щоби пориви патріотичні польські не тільки поперти але їх еще дальше повести. Задля сего Перфецький мав і має по сій причині багато прикростей» ⁵¹ .
	Спільні національно-політичні погляди об'єднували в житті	«було трьох визначних людей, які національною свідомістю, характером і громадянською діяльністю визначалися вже перед моїм приходом до Стрия, і які відтак трудилися разом зі мною на ріжнородних ділянках та з якими і їх родинами в'язали мене й мою жінку дуже тісні та приязні взаємини» ⁵² . «Тоді я пізнав сина д-ра Андрія Чайківського, Богдана... Від того часу ми щиро здружилися. В домі д-ра Чайківського, старого бережанського діяча і письменника, завершилась теж і моя національна свідомість. З моїх товаришем Богданом ... ставили ми потім перші кроки нашої громадської праці» ⁵³ .

⁵⁰ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 41 (Грушкевичі). Спр. 6/п. Арк. 72–73. (Біографія Теофіля Грушкевича).

⁵¹ Там само. Арк. 73. Докладніше див.: Аркуша О. Повсякденне життя українського інтелігента у Львові кінця XIX – початку XX століття (за матеріалами фонду родини Грушкевичів). *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta* / red. nauk. K. Karolczak i Ł. T. Sroka. Kraków: Wyd-wo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014. Т. IX: *Życie codzienne miasta*. S. 210–243.

⁵² Олесницький Є. Сторінки з мого життя / упоряд: М. Мудрий, Б. Савчик. Львів, 2011. С. 272.

⁵³ Чернецький А. Спомини з мого життя. С. 17.

	Національні погляди спричиняли конфлікти у професійних середовищах	«Вайгель за часів коли заступав місце директора Борковського відзначався ся великим ворогованєм супротив Русинів тим що мав писати фальшиві доноси на учителів Русинів, тоже і на мене, і на передовсім на заступника директора Борковського, з котрим разом убігали ся о посаду директора в Коломий... Вайгель мав дописувати до польських газет, в котрих в дописах писав клевети на Борковського і учителів Русинів» ⁵⁴ .
	У політичній боротьбі використовували брудні методи	«Він признався мені одверто, що дав приказ Галецькому мене тоді повалити, одначе зробив це на горячу просьбу Барвінського, що представив мене перед ним страшним чоловіком... А втім знаю Бадені як великого брехуна, тому тяжко мені повірити, щоб те що він на своє оправдання говорив, було правдою» ⁵⁵ .

Гама емоцій супроводжувала згадки про гімназійну дружбу: приязність, симпатія, самоіронія. На ці роки часто припадала перша серйозна спроба побудови дружніх взаємин. Передумовою дружби ставали спільні зацікавлення, схожість поглядів та зв'язок із рідною землею. У робочому середовищі співробітники постійно перебували в контакті один з одним – і саме це викликало в них емоції різного характеру. Спілкування, відповідно, теж складалося по-різному: від прихильного до критично негативного. Так, В. Рудницький згадував, що його батько, працюючи нотаріусом, ставився до співробітників приязно, але вимагав сумлінного виконання обов'язків. На свята вони були першими запрошеними в їхньому домі⁵⁶. О. Барвінський позитивно оцінював взаємини в педагогічному колективі, вважаючи це заслугою передусім директора. На робочому місці важливою залишалась ефективність працівника.

Аналізуючи таблицю, звертаємо увагу, що в громадському просторі траплялись національно-політичні суперечки. Ступінь їхньої напруги залежав від втягнення людини в політику; в активістів зазвичай виникали суперечки з людьми інших політичних поглядів. Чи не найсильнішою емоцією є образа на людину. Так, слова Є. Олесницького, які описують його взаємини з К. Бадені, слугують прикладом, наскільки довготривалою може бути внутрішня образа, її відчитуємо у спогадах, написаних за два десятиліття.

Оцінні характеристики мемуаристів про своїх колег допомагають зрозуміти, з ким вони спілкувалися тісніше, а від кого трималися осторонь. Опис з обмеженим емоційним забарвленням часто свідчив про віддаленість людей. Тоді згадки

⁵⁴ ЛІННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 41. Спр. 6/п. Арк. 75–76.

⁵⁵ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. С. 310.

⁵⁶ Бережанщина у спогадах емігрантів / упоряд.: Б. Мельничук, І. Семенець, Н. Волинець. Тернопіль, 1993.

зводились до звичайних буденних практик. Характеристика найближчих товаришів містить велику емоційну складову. Ілюстрацією можуть слугувати слова Є. Олесницького: «такий був це приятель, і то не лиш в цій одній справі, а й у багатьох інших, особливо нещасливих, які обильно сипалися на мене в моїм родиннім житті»⁵⁷. Згадуючи про товариша, мемуарист не властиво для себе став більш відкритим і щодо особистого життя.

Приятельські взаємини, готовність людини впустити іншого у своє життя залежали від особистого досвіду. Наприклад, відкритість Івана Франка з юнацьких років згодом минула, за його поясненням, «бо надто багато я зазнав лиха від чужих, а ще більше від своїх»⁵⁸. Тому часто в спогадах людей, які були з ним знайомі в дорослому віці, він змальований як замкнений чоловік, що яскраво контрастує зі спогадами шкільних товаришів. Володимир Охримович згадував, що Франко не любив бувати в «товаристві», не ходив на товариські сходина, вечорниці, бали, концерти, нерано заводив нові знайомства, був замкнений і не любив звірюватись, ані що-небудь говорити про себе. Хоча тих людей, з якими спілкувався ближче, радо приймав удома⁵⁹.

Листування між товаришами є також важливим джерелом для вивчення світу емоцій. Аналізуючи звернення в листуванні між О. Барвінським і П. Кулішем, звертаємо увагу, що вони з роками видозмінюються. Так, у 1869 р. П. Куліш починав листи звертанням «шановний добродію»⁶⁰, «шановний земляче», у 1871 р. читаємо «друзе Александре»⁶¹, а в 1873 р. бачимо більш приязне звернення «друзе мій любий Олександр»⁶². Зміст листів розкриває характер взаємин між двома діячами, а трансформація звернень свідчить про зближення між ними. Контакти спочатку ґрунтувались на спільних справах, а пізніше в листах з'явилися описи буденних ситуацій. Прикладом може бути розповідь таємниці П. Куліша про Подолинського⁶³ чи розмови про їхні міжсімейні взаємини⁶⁴.

У листуванні О. Барвінського з М. Лисенком, хоч і не було дружніх звертань, загальний зміст листів і манера спілкування засвідчували приятельські взаємини, засновані на спільній праці. Порівняно з П. Кулішем, вони були тіснішими, що можна, до прикладу, відчитати у проханні вибачити за несвоєчасність відповіді. «Вибачте мені таку незвичайність, – писав М. Лисенко, – що на Вашого листа з політтям я й досі не одкликнувся»⁶⁵. Натомість у П. Куліша читаємо таку заувагу: «Вибачайте, що так недбало до Вас пишу. Ніколи! Опріч писання є важливіші справи, що забирають багато часу»⁶⁶.

⁵⁷ Олесницький Є. Сторінки з мого життя. С. 273.

⁵⁸ Спогади про Івана Франка. С. 188.

⁵⁹ Там само. С. 121.

⁶⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. С. 139.

⁶¹ Там само. С. 164.

⁶² Там само. С. 166.

⁶³ Там само. С. 164.

⁶⁴ Там само. С. 191.

⁶⁵ Там само. С. 138.

⁶⁶ Там само. С. 159.

Цікавою сторінкою у дружніх взаєминах є звернення за протекцією, які не належали до рідкісних. У родинній кореспонденції збереглося звертання до О. Барвінського про допомогу у складанні іспиту: «приїхав за протекцією до Татунця за Волинською, нареченою Юрка. Она здає матуру в мужській семінарії в суботу, отже просив щоби Татунцьо вставив си за нею»⁶⁷. Подібні прохання часто стосувались місця праці: «можеби Ти дорогий Титу був так ласкав попросити кого..., щоби бодай на рік лишили в Лавочнім, щоби хоч троха діти до сили прийшли»⁶⁸. Або ж таке прохання: «Був у нас пан Геців..., і хотів просити, чи би Татунцьо не міг своїм впливом зробити в раді шкільній того, щоби заступник дир. в Стрию був іменований директором в Тернополи, а его щоби заіменували директором в Стрию»⁶⁹.

Поховання. Уявлення про життя після смерті. На сторінках мемуарів можна знайти й згадки про смерть близьких людей. У таких розповідях віднаходимо гіркоту, біль і розпач у словах. Смерть рідної людини є чимось надто особистим і сокровеним. Є. Олесницький у спогадах майже не писав про смерть своєї доньки, не бажаючи ділитися болем з іншими. Натомість О. Барвінський, навпаки, згадав про смерть батьків і братів, пишучи, що «відради серед тих родинних нещасть, котрі так часто на мене спадали, глядів я в безнастанній праці шкільній і письменській, а скільки ще старчило часу, обертав его на прилюдну діяльність для розбудження народного життя»⁷⁰. Смерть батька відверто описав у спогадах о. Филимон Тарнавський: «Тато нас поблагословив, поцілував і дав кожному з нас галузку винограду й кавальчик цукру; сльози почали йому дуже плисти з очей і бабуня забрала нас з тієї кімнати. То була наша остання гостина в татовій кімнаті, де він лежав важко хворий»⁷¹.

Емоційно навантажені згадки про смерть рідної дитини у спогадах Осипи Бобикевич: «Я тоді мала 24 роки. Нині, як оте пишу, я вже старушка, а той спомин такий для мене свіжий, такий тяжкий. І нині маю перед очима, як моя мама і брат Остап заходились, як укладали мертвого!... Олекса, бачачи мою розпуку, упіснув: “Не піддавайся, бо і другу дитину може Господь собі забрати!”»⁷². З цього опису видно, що авторка ніби заново проживала ті страшні події, тож не дивно, що чимало мемуаристів не могли спромогтись на деталізацію своїх переживань унаслідок втрат. Передчасна смерть чоловіка ставила О. Бобикевич у нову життєву ситуацію: «Я ще й добре не здавала собі справи, що я властиво стою на дорозі нового життя, нових обов’язків». Авторка описала поховальну процесію: «Похорон був величавий.

⁶⁷ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 22. Арк. 33 (Барвінська Галина Олександрівна. Листи до матері Євгенії Барвінської).

⁶⁸ Там само. Ф. 93 (Реваковичі). Спр. 22. Арк. 11 (Листи Реваковичів І. та А. до Реваковича Тита).

⁶⁹ ЛННБ України ім. В. Стефаника. Ф. 11. Спр. 18. Арк. 57 (Барвінська Галина Олександрівна. Листи до батька).

⁷⁰ Барвінський О. Спомини з мого життя. С. 310.

⁷¹ Тарнавський Ф. Спогади: Родинна хроніка Тарнавських як причинок до історії церковних, священицьких, побутових, економічних і політичних відносин у Галичині в другій половині XIX сторіччя і в першій декаді XX сторіччя. Торонто, 1981. С. 17.

⁷² Бобикевич О. Спогади з моїх років. С. 49.

З'їхалось з близьких і дальших сторін багато знайомих, товаришів, рідні. Похорон, який зайнявся брат мій Остап... відбувся 10 грудня»⁷³.

Свідченням того, що згадка про смерть близької людини закарбовується в пам'ять навечно і викликає найсильніші емоції, є розповідь Мілени Рудницької про смерть батька: «Для мене це була неймовірна, зовсім незрозуміла катастрофа, якої ні розумом збагнути, ні чуттям сприйняти не можна. Довгі місяці я була в найглибшому смутку й жалобі. Плакала кожної ночі, аж подушка була мокра від сліз... 50 років, що оце минають від його смерті, не загоїли рани»⁷⁴. Фраза в спогадах «...потім похорон. Нічого не пам'ятаю, тільки що було багато людсь, великий мороз і сніг по коліна»⁷⁵ свідчить про великий емоційний стрес, який переживала авторка.

У провінційному містечку поняття «особистого» певною мірою було знівельованим: на сторінках локальної періодики згадки про смерті були звичним явищем. Тогочасна місцева преса публікувала відомості про те, хто і з якої причини помер, що вводило такі новини в коло щоденних. Часто відомості про смерть подавали нарівні з цікавими оповідками, вони могли мати кримінальний чи екстраординарний характер, як-от інформація про загибель хлопчини на колії⁷⁶ чи самогубство семінаристк⁷⁷. Та здебільшого згадки про смерть не містили в собі нічого незвичайного: «Померли: Мальвіна з Сртумінських Барвіньска вдова по бл. п. сьвященнику Іполіті упокоїла ся дня 5. с. м. в 69 році житя в домі своїх свояків Паньства Породків в Коломій»⁷⁸, «Любов з Кобринських Майковска вдова по сьвященнику, упокоїла ся дня 20. с. м. в 69. р. життя»⁷⁹.

Довшими сюжетами описували похорони відомих осіб. Так, ціла стаття була присвячена смерті др. Євгена Косевича: «Коломия і ціла Колмийщина ражена нині дуже сумною і жалібною вістію: Др. Євген Косевич, що перед місяцем прийшов сюди як адвокат, з найідейнішими намірами працювати... для добра свого народу, помер нині рано о 9. год. в тут. Загальнім шпитали, куди перевезено єго перед трома днями для переведеня операції із-за запалення сліпої кишки»⁸⁰. Не залишилася без уваги в локальній пресі смерть маршалка Адама Голуховського: «вчера вечером о 8. Годині помер нагло у власнім мешканю у Львові при ул. Сикстускій на удар серця»⁸¹ та була додана автобіографічна довідка.

Не лише факт смерті, а й поховальна процесія були описані у випадку смерті «січовика, діяльного члена всіх місцевих товариств, автора популярних січових пісень» Осипа Довганюка: «похорон відбув ся в суботу при численній участі громадян з Сопова, як і других поблизьких громад. Коло хати помершого виголосив

⁷³ Бобикевич О. Спогади з моїх років. С. 54.

⁷⁴ Там само. С. 65.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Коломийське слово (Коломия). 1914. Ч. 3. 29 січня.

⁷⁷ Там само. Ч. 23. 25 червня.

⁷⁸ Там само. Ч. 13. 9 цвітня.

⁷⁹ Там само. Ч. 11. 26 марта.

⁸⁰ Там само. Ч. 25. 16 липня.

⁸¹ Там само. Ч. 14. 16 цвітня.

дуже гарну промову о М. Романовський»⁸². Замітки про похорони січових стрільців завершувалися гаслом «Честь памяти патріота!»⁸³. Таке спрямування свідчить не лише про те, що людей цікавили реалії, які відбувалися в щоденних практиках, а й про публічність особистого життя в провінційному містечку. Людям важко сховатись від очей інших, вони перебувають під постійним наглядом одне одного, і поняття «особистого» певною мірою нівелюється.

З XIX ст. похорони відомих осіб вийшли за межі «домашнього» обряду й набули рис політичної демонстрації. Похоронні процесії почали використовувати для формування національного простору. Можна говорити про творення культурної, колективної пам'яті, яка мала за мету цілком раціональне призначення – створювати національний настрій і пробуджувати емоції, які зайвий раз акцентували національну ідентичність. Заради цього проводили церемонії, паради, масові зібрання та споруджували нові будівлі, де мали бути розміщені нові ритуальні простори. На думку М. Мудрого, ідея національності отримувала новий додатковий простір для розвитку, проникаючи в ті сфери, якими ще донедавна володіла лише Церква⁸⁴.

На сторінках газет знаходимо підтвердження тому, що похорони ставали частиною національних ритуальних обрядів. Так, газета «Слово» писала, що могила одного з лідерів галицьких русофілів Якова Шведзицького не стане символом смерті, а постійно нагадуватиме про початок відродження галицько-руського народу, забезпечуватиме зв'язок між поколіннями місцевих патріотів⁸⁵. Повідомлення про похоронні процесії бачимо і в газеті «Діло»: «Похорони Оттона Гавзнера відбудуться в неділю о 3-тій годині з полудня і заповідаються дуже величаво. Від вчора вивішено чорні хоругви на ратуши і соймі краєвим, а підчас походу похоронного будуть на улицах запалені ліхтарні газові. Отто Гавзнер був почитним горожанином міст Львова, Бродів, Дрогобича, Самбора, Станіславова і Жовкви. Недуга, на котру помер Гавзнер, була роздуте легких і хіба серця⁸⁶». Прикладом націоналізації похорону може слугувати перепоховання Маркіяна Шашкевича. О. Барвінський у спогадах навів детальний опис цієї процесії, яка була приурочена до п'ятдесятилітніх роковин смерті М. Шашкевича⁸⁷. Промова Кирила Устияновича була наповнена епітетами та метафорами: «Не будь Маркіяна – не було б з нас нині русинів»⁸⁸.

Незважаючи на спроби політизації смерті, вона за своєю суттю залишалась явищем аполітичним. Думка про неї змушувала людей переоцінювати власне життя, життєві цінності, уявляти потойбічний світ, що давало надію на життя після смерті.

⁸² Коломийське слово (Коломия). 1914. Ч. 11. 26 марта.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Мудрий М. Похорони та могили: з історії творення у Львові українського національного простору в другій половині XIX – на початку XX століття. *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta / red. nauk. K. Karolczak i Ł. T. Sroka.* Kraków: Wyd-wo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego, 2014. Т. IX: *Życie codzienne miasta*. S. 145.

⁸⁵ Слово (Львів). 1886. Н-р 18. 12 февраля.

⁸⁶ Діло. 1890. Ч. 37. 16 лютого.

⁸⁷ Барвінський О. Спомини з мого життя. С. 741.

⁸⁸ Там само. С. 751.

Як зазначала М. Рудницька⁸⁹, пересуди, забобони й віра в надприродні явища грали в тодішні часи велику роль. Спираючись на її спогади, можемо відтворити, як люди в той час уявляли «пекло» і «небо», що були точками продовження життя. М. Рудницька описала історію про смерть сестрички, яка прожила всього кілька днів. В її уявленні дитина опинилася в Божій господі, яка виглядала як приваблива ренесансна каплиця. Емоції, які відчула М. Рудницька, побачивши цю картинку у ві сні, були близькими до блаженства: «Передати словами те божественне щастя, що я його там зазнала – річ неможлива. Я нічого більше не можу про це сказати, тільки те одне, що це не було щастя з цього світу і що всяка поцейбічна, земна радість є тільки слабим рефлексом того»⁹⁰.

На противагу відчуттю безкінечного щастя на небі приходило почуття страху, яке викликали згадки про пекло – уособлення всього злого, де панують чорти. Образ нечисті в уявленнях людини змальовує М. Рудницька: «Це були злобні дідьки чи чортиська, як їх змальовують наші народні казки: хвостаті, з кінськими копитами, з ріжками на голові, така “нечиста сила”, що робить людям пакості і шкоду, непокоїть їх і страшить... Я лежала непорушно, задерев’яніла з жаху⁹¹». Дорога «до щастя» чи «до страху» залежала від того, як людина пройшла земний шлях. «Чи відчиниться воно передо мною навстіж в годину смерті? Чи може, гасатимуть тоді довкола мене чорти?»⁹², – розмірковувала М. Рудницька.

Отже, досліджуючи образи світу в уявленнях мешканців містечок Галичини, потрібно враховувати їхню емоційну складову, адже саме до емоцій апелювали лідери суспільних рухів. Джерелом для дослідження світу емоцій слугує мемуаристика. Шукаючи емоції серед слів, бачимо їх між рядками простих оповідок про дитинство, школу, роботу, сім’ю. Відчути, як автор переживав ту чи ту подію, допомагають використані епітети, порівняння, смислове наповнення тощо. Звісно, більшість мемуаристів не до кінця відкривали свій світ, оминаючи надто особисті теми й почуття. Однак множинність приватних досвідів дає змогу скласти загальне розуміння того, чим жили, у що вірили, чому раділи, чого боялися і про що мріяли галицькі міщани XIX ст. Кожне провінційне містечко Галичини творило мікросвіт, у якому зростали майбутні таланти – політики, підприємці, письменники, вчені і митці. Не випадково чимало українських інтелігентів того часу, отримавши освіту у Львові чи Відні, обирали місцем проживання східногалицьку провінцію.

REFERENCES

Arkusha, O. (2014). Povsiakdenne zhyttia ukrainskoho intelihenta u Lvovi kintsia XIX – pochatku XX stolittia (za materialamy fondu rodyny Hrushkevychiv). In K. Karolczak & Ł. T. Sroka (Ed.), *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z*

⁸⁹ Мілена Рудницька. Статті, листи, документи / упоряд. М. Дядюк. Львів, 1998. С. 66.

⁹⁰ Там само. С. 70.

⁹¹ Там само. С. 67.

⁹² Там само. С. 70.

dziejów miasta (Vol. 9, pp. 210–243). Kraków: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Ukrainian].

Barvinskyi, O. (2004). *Spomyny z moho zhyttia* (A. Shatska & O. Fedoruk, Ed.). (Vol. 1). Kyiv [in Ukrainian].

Bobykevych, O. (1992). Spohady z moikh rokiv. In «*V svoii khati svoia pravda...*»: *Storinky istorii Stryia* (p. 43). Stryi [in Ukrainian].

Cherchovych, I. (2013). Emansypatsiia zhinok v interpretatsiiakh natsionalnoi elity Halychyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolit. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 14, 86–90 [in Ukrainian].

Chernetskyi, A. (2001). *Spomyny z moho zhyttia*. Kyiv [in Ukrainian].

Diadiuk, M. (Ed.). (1998). *Milena Rudnytska. Statti, lysty, dokumenty*. Lviv [in Ukrainian].

Dilo (Lviv). (1885, Sichen 17) [in Ukrainian].

Dilo (Lviv). (1885, Sichen 26) [in Ukrainian].

Dilo (Lviv). (1890, Liutyi 16), 37 [in Ukrainian].

Dilo (Lviv). (1891, Lystopad 2) [in Ukrainian].

Dilo (Lviv). (1891, Lystopad 4) [in Ukrainian].

Dilo (Lviv). (1891, Zhovten 2) [in Ukrainian].

Gazeta Narodowa (Lviv). (1883, Lipiec 10), 154 [in Polish].

Hnatiuk, M. (Ed.). (2011). *Spohady pro Ivana Franka*. Lviv [in Ukrainian].

Kolomyiske slovo (Kolomyia). (1914, Berezen 26), 11 [in Ukrainian].

Kolomyiske slovo (Kolomyia). (1914, Cherven 25), 23 [in Ukrainian].

Kolomyiske slovo (Kolomyia). (1914, Kviten 16), 14 [in Ukrainian].

Kolomyiske slovo (Kolomyia). (1914, Kviten 19), 13 [in Ukrainian].

Kolomyiske slovo (Kolomyia). (1914, Lypen 16), 25 [in Ukrainian].

Kolomyiske slovo (Kolomyia). (1914, Sichen 29), 3 [in Ukrainian].

Lepkyi, B. (1967). *Kazka moho zhyttia*. New York [in Ukrainian].

Lev, V. (Comp.). (1970). *Berezhanska zemlia. Istorychno-memuarnyi zbirnyk* (Vol. 2) New York; Paris; Sydney; Toronto [in Ukrainian].

Melnychuk, B., Semenets, I., & Volynets, N. (Ed.). (1993). *Berezhanshchyna u spohadakh emihrantiv*. Ternopil [in Ukrainian].

Mudryi, M. (2014). Pokhorony ta mohyly: z istorii tvorennia u Lvovi ukrainskoho natsionalnogo prostoru v druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia. In K. Karolczak & Ł. T. Sroka (Ed.), *Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów miasta* (Vol. 9, pp. 144–156). Krakow: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego [in Ukrainian].

Olesnyskyi, Ye. (2011). *Storinky z moho zhyttia* (M. Mudryi, B. Savchuk, Comps.). Lviv: Medytsyna i pravo [in Ukrainian].

Shukhevych, S. (1991). *Moie zhyttia. Spohady*. London: Vydannia ukrainskoi vydavnychoi spilky [in Ukrainian].

Slovo (Lviv). (1886, Liutyi 12), 18 [in Ukrainian].

Tarnavskyi, F. (1981). *Spohady: Rodynnia khronika Tarnavskykh yak prychnyn do istorii tserkovnykh, sviashchenytskykh, pobutovykh, ekonomichnykh i politychnykh vidnosyn u Halychyni v druhii polovyni XIX storichchia i v pershii dekadii XX storichchia*. Toronto [in Ukrainian].

Zhinoche dilo (Lviv). (1912, Cherven 30) [in Ukrainian].

Yuliia SAPATSINSKA

PhD Student

Mykhailo Hrushevskiyi Department of Modern History of Ukraine

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9469-6234>

e-mail: sapajulia93@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-187-204

THE WORLD OF EMOTIONS OF THE INHABITANTS OF THE TOWNS OF HALYCHYNA IN THE SECOND HALF OF THE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

According to memoirs of the second half of the 19 - early 20th centuries, the practices of experiencing the various emotions by the inhabitants of Halychyna cities and their reflection in historical sources were analyzed. Among them, the study contains letters and memoirs of O. Barvynskyi, T. Revakovich, I. Onyshkevych, E. Olesnytskyi, I. Franko, T. Hrushkevych, B. Lepkyi, M. Rudnytska and others. According to memories, the author concludes that memoirs of the time, written mostly by men, rather sparingly describe the sensory area of life, not paying attention to the emotions that accompanied them during certain events. The study highlights typical plots that few people managed to pass unemotionally. In order to single out emotional plot lines, as many memories as possible were covered and analyzed. Such plots are separation from relatives and parents, friendly and conflicting relationships, loss of loved ones, success or trouble in the professional sphere, family relationships. Analyzing the content of correspondence, special attention is paid to gender issues, since in these sources, the greatest importance is given to love and feelings: the letters of famous writers or politicians contain plenty of emotional senses, which allows us to see a completely different personality, not the public image that others are accustomed to seeing. However, the history of emotions of the Halychyna intelligentsia of the second half of the 19 – early 20th centuries contains a subjective dimension it is also closely related to the ordinary moments of biography and social relations. This can be seen especially clearly in the examples of interethnic conflicts. Attention is drawn to the fact that the author's experience of certain events is reflected by using epithets, comparisons, and semantic content of words. The author elucidated that the study of the history of Halychyna families through the prism of emotions allows us to slightly deviate from the common understanding of the then gender distribution of roles, as well as a person's ideas about death and life after death.

Keywords: Halychyna in the 19th century, history of emotions, intelligentsia of the 19th century, gender relationships.

Мар'яна БАЙДАК

*кандидатка історичних наук, наукова співробітниця
відділу соціальної антропології*

*Інституту народознавства НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5798-750X>
e-mail: marjanabaidak@gmail.com*

ЛИСТИ З ФРОНТУ І НА ФРОНТ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ГАЛИЧИНІ

Стаття є спробою проаналізувати листування галицьких українців з фронту і на фронт; визначити можливості та обмеження епістолярію як історичного джерела; виявити ключові теми листів часу Першої світової війни. По суті, війна спричинила «бум листів» між домом і фронтом. Кожен лист мав свою історію написання, відправлення /доставки, і, врешті, читання. З'ясовано, що листування було майже єдиним способом дізнаватися якусь інформацію про близьких людей і відображало повсякденні, світоглядні, культурні, політичні уявлення того часу. До того ж під час війни вміння писати стало своєрідним привілеєм письменних людей, що давало змогу заробляти кошти завдяки організації спеціальних канцелярій для написання листів для неграмотних. У статті також йдеться про функціонування пошти, цензури; висвітлено теми релігійності, життя і смерті, сприйняття ворога, реакції на російську окупацію в Галичині, опис місця проживання. Проаналізовано листування між чоловіками, які перебували на фронті, та їхніми родичами (головно дружинами), які залишилися в тилу. Не всі родинні комплекси листів збереглися повними – переважає кореспонденція в один бік. Усі ці тексти різняться за рівнем освіченості, їхній зміст залежав від соціального стану, національності, віросповідання, світогляду. Попри відмінні інформаційні дані, які стосувалися тої чи тої пари, листи мали подібне емоційне забарвлення, пов'язане з переживанням за рідних. Тексти спрямовували в майбутнє із сподіванням якнайшвидшого закінчення війни. Зазначено, що війна зумовила трансформацію традиційних сімейних взаємин, дала змогу жінці відчувати себе в ролях, які традиційно належали чоловікам. Листи засвідчують, що не існувало універсальних правил поведінки. Та чи та сім'я мала свої межі «допустимих» тем для розмов, впливів один на одного.

Ключові слова: листи з фронту і тилу, листи як історичне джерело, приватні стосунки, Перша світова війна, Галичина.

Листи завжди пишуть з огляду на чийось *відсутність*, вони призначені творити відчуття бажаної *присутності*. Мобілізація чоловіків до війська, примусове виселення чи добровільна втеча розділяли близьких чи знайомих між собою людей

на невизначений час; це спонукало до пошуку альтернативних шляхів творення приватних та соціальних зв'язків. У роки Першої світової війни листування набувало дещо іншого значення, ніж в мирний час. Якщо в неконфліктний період обмін кореспонденцією був притаманний тільки інтелігентним колам (тим, хто вмів писати) для врегулювання професійних чи приватних справ, то примусова розлука змусила неграмотних осіб (здебільшого селян) вишукувати способи розповісти про себе рідним. Із цієї причини вміння читати й писати багатьом жінкам і чоловікам давало додатковий (якщо не основний) заробіток. По суті, війна спричинила «бум листів» між домом і фронтом. Кожен лист мав свою історію написання, відправлення/доставки, і, врешті, читання. Попри різні емоційні, стилістичні, сюжетні, мовні тони, листи з фронту і на фронт мали спільне завдання – об'єднати рідних людей.

Чи епістолярні тексти можуть бути історичним джерелом? Українські історики листи відносять до джерел особового походження поряд із спогадами та щоденниками. В англомовному світі приватна кореспонденція належить до так званих первинних джерел (*primary sources* або *original sources*), вивчення яких має свої плюси та мінуси. Листи дають змогу зазирнути в історичне минуле, дослідити особистості адресантів¹ та адресатів². Оскільки вони не були призначені для широкого читання, їхній зміст може бути більш відвертим та показовим. Кореспонденція дає дослідникові перепустку до приватної (часто інтимної) сфери, з емоціями та почуттями, відображає уявлення та провідні вподобання (серед інших і політичні). Автори листів періоду Першої світової війни порушували багато питань, однак усі – тією чи іншою мірою – писали про морально-психологічний стан людини в межових ситуаціях. У листах повсякденність зображена вибірково і в гармонії з настроями адресантів. Треба розуміти, що в листах свідомо чи несвідомо відображено усталені стандарти суджень та морально-етичні норми того середовища, в якому вони виникали. Під час війни не завжди вдавалося писати листи «по гарячих слідах», відтак якісь деталі могли стиратися з плином часу, «забуватися», змінюватися через настрій, емоції, обставини.

В умовах відсутності чоловіка, збільшення обов'язків і тягара відповідальності за себе й родину жінки, які на початку XX ст. поступово долали свою «безмовність», у листах наче усвідомлювали цю нову реальність. Для чоловіків і жінок час війни листи були своєрідним майданчиком саморефлексії, давали можливість висловлюватися щиро, безпосередньо і по-приятельськи. У листах трапляються спонтанні, невимушені висловлювання, які фіксують найінтимніші пласти інформації про приватне життя. Як своєрідна автобіографія, «сповідь душі» окремої людини, лист з часу війни є джерелом вивчення суспільної психології людини в межовій ситуації. Воєнні листи дають змогу відчувати образ конкретної людини з усім спектром почуттів, переживань, сподівань, допомагають розв'язати стереотипи, що склалися, або внести в них корективи. У відвертих епістолярних діалогах автори набувають

¹ Source Types: Value and Limitations. URL: http://school.radiophile.org/wp-content/uploads/2016/09/source_types_value_and_limitation.pdf (дата звернення: 03.09.2016).

² Reading, Interpreting and Historicizing: Letters as Historical Sources / ed. by R. Schulte and X. von Tippelskirch. San Domenici, 2004. P. 8.

образів людей, які жили реаліями воєнного повсякденного життя і шукали способи з ним змиритися чи його змінити.

Листи періоду Першої світової війни як історичне джерело залишаються малодослідженими. У сучасній історіографії є праці загального теоретичного плану, які наголошують на потребі залучення епістолярних матеріалів у джерелознавстві, літературознавстві та спеціальних історичних дисциплінах. Це публікації літературознавців Михайлини Коцюбинської³, Володимира Кузьменка⁴, теоретичні роботи Ірини Войцехівської⁵, Ігоря Гирича і Володимира Ляхощького⁶. Популярними стали публікації листів громадських діячів зі зламу XIX–XX ст., як-от Лесі Українки⁷, Михайла Грушевського⁸, Євгена Чикаленка⁹, Степана Томашівського та Івана Крип'якевича¹⁰. Приватна кореспонденція галичан з часів Першої світової війни поки залишається в рукописному вигляді, фрагменти листувань окремих родин історики використовують у своїх дослідженнях¹¹. Видання сімейного листування популярне в польськомовному науковому середовищі¹². Розуміти Першу світову війну з різних поглядів – чоловіків в окопах, жінок-добровольців в госпіталях та

³ Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість. Київ, 2001.

⁴ Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст. Київ, 1998.

⁵ Войцехівська І. Епістолологія. Короткий історичний нарис. Київ, 1998.

⁶ Гирич І. Б., Ляхощький В. П. Археографічне опрацювання епістолярної спадщини українських і політичних діячів кінця XIX – першої третини XX ст. *Архіви України* (Київ). 1995. № 4–6. С. 84–87; Гирич І. Б., Ляхощький В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця XIX – середини XX ст.: методичні рекомендації. Київ, 2000.

⁷ Святовець В. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості. Київ, 1981; Леся Українка. Листи: 1876–1897 / упоряд. В. Прокіп (Савчук); передм. В. Агеєвої. Київ: Комора, 2016. 512 с.

⁸ Листування М. Грушевського / упоряд. Г. Бурлака. Київ, 2006; Листи Михайла Грушевського до Михайла Мочульського (1901–1933) / наук. ред. Г. Сварник; упоряд. Р. Дзюбан. Львів, 2004.

⁹ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / упоряд.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко; вступ. ст.: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ, 2008.

¹⁰ Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем: (лютий 1906 – червень 1930) / упоряд. Н. Халак. Львів, 2012. 142 с.

¹¹ Байдак М. «Живий живе думає»: жіноче розуміння Часу в роки Великої війни 1914–1918 рр. *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть»*. Житомир, 2015. С. 19–26; Байдак М. Простори жіночого повсякдення в роки Першої світової війни (на прикладі Галичини й у світлі особових джерел). *Історичні та культурологічні студії* / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 118–133; Бежук О. Перша світова війна в системі бінарних опозицій жіночого та чоловічого досвідів. *Народознавчі зошити* (Львів). 2016. № 6 (132). С. 1294–1302; Романюк Т. Листи історика Ярослава Пастернака з фронтів Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. Львів, 2013. Вип. 20. С. 109–125.

¹² Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925 / wstęp i oprac. E. Głębicka. Warszawa, 2005. 784 s.; King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939. Warszawa, 2014. T. 1 / oprac. A. Ziółkowska-Boehm. 489 s.

цивільних людей вдома – допомагає опубліковане листування британської письменниці (а в роки війни – медсестри) Вери Бріттен (*Vera Brittain*) з нареченим, молодшим братом та двома друзями, які були вбиті на цій війні¹³. Дослідження листів вимагає тривалої і скрупульозної роботи, адже їхній зміст поєднує об'єктивне й суб'єктивне, часткове й загальне, що вимагає щоразу іншого підходу до інтерпретації написаного.

Досліджуваний у цій статті джерельний комплекс охоплює листи з тилу на фронт, із фронту в тил, із фронту на фронт людей різних національностей. Загалом це неопублікована кореспонденція галичан-українців, серед якої епістолярна спадщина І. Блажкевич¹⁴, Меланії Грушкевич¹⁵, Осипа Маковея¹⁶, родини Заклинських¹⁷,

¹³ Letters from a Lost Generation: First World War Letters of Vera Brittain and Four Friends / ed. by M. Bostridge, A. Bishop. 1998. 312 s.

¹⁴ Листи Іванни Блажкевич до Ярослава Грушкевича, 1906–1957. *Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів* (далі – ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів). Ф. 41 (Грушкевич). Спр. 44 / п. 2; Листи Іванни Блажкевич до Ярослава Грушкевича, 1908–1962. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 175 / п. 26; Листи Іванни Блажкевич до Меланії Грушкевич 1912–1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 4 / п. 2.

¹⁵ Листи Меланії Грушкевич до чоловіка Ярослава і дітей. Денисів, Делятин, Львів, Станиславів, 1907–1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 112 / п. 10; Листи Меланії Грушкевич до чоловіка Ярослава і дітей. Денисів, Делятин, Львів, Станиславів, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 113 / п. 11; Листи Меланії Грушкевич до чоловіка Ярослава і дітей. Залуква, Львів, Станиславів, 1917–1920. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 114 / п. 11; Листи Меланії Грушкевич до рідних і знайомих, 1906, 1914–1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 41. Спр. 117 / п. 11.

¹⁶ Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1914. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66 (Осип Маковей). Спр. 3 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1914. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 4 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1915. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 5 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 6 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 7 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 8 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 9 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 10 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1917. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 11 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1918. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 12 / п. 1; Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1921–1923. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 13 / п. 1.

¹⁷ Листи Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1914 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46 (Заклинські). Оп. 1. Од. зб. 138 а / п. 22; Листи

97 листів чоловіків до дружин зі села Зіболки (тепер Львівської обл.), неопублікований щоденник Іванни Блажкевич «Жінка на бойовій лінії»¹⁸ (у ньому жінка переписувала листи чоловіка з фронту) із фондів відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України¹⁹; листування

Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 138 б / п. 22; Листи Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 138 г / п. 22; Листи Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 138 д / п. 22; Листи Заклинського Богдана до дружини Заклинської Осипи, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 138 є / п. 22; Листи Заклинської Осипи до чоловіка Заклинського Богдана, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 142 б / п. 22; Листи Заклинської Осипи до чоловіка Заклинського Богдана, 1916–1918 рр. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 29 в / п. 7; Листи Заклинської Осипи до чоловіка Заклинського Богдана, 1917 р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 46. Од. зб. 146 з / п. 23.

¹⁸ Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Щоденник. 10.08.1917. – 1.11.1918. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 243 (Іванна Блажкевич). Спр. 2; Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Т. 1: 1915–1917. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 243. Спр. 4; Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Т. 2: 1915–1917. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 243. Спр. 5; Блажкевич І. «Жінка на бойовій лінії». Т. 3: 1915–1917. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 243. Спр. 6.

¹⁹ Андрухів Іван, лист з фронту до дружини Марії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1 (Бібліотека Наукового товариства ім. Шевченка). Спр. 785/1; Андрухів Михайло, лист з фронту до дружини Ганни, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/2; Бенько Дем'ян, лист з фронту до дружини Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/3; Блатник Іван, лист до дружини Олени, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/5; Валило Михайло, лист до дружини П., 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/6; Вахоль Петро, листи до дружини Юлії, 1914. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/7; Вихопень Іван, листи до дружини Катерини, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/8; Вихопень Петро, лист до матері Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/9; Галанюк Іван, листи до дружини Катерини, 1916–1917. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/10; Гарачко Григорій, лист до Гарачко Варвари, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/11; Годованський Василь, лист до дружини Марії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/12; Данилевич Іван, лист до дружини Мар'яни, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/13; Дудневич Кирило, листи до Дудневич Парасковії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/14; Йонак Антон, листи до батька Петра. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/16; Ковальський Іван, лист до матері Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/17; Ліщинський Кароль, лист до батька Івана, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/22; Ліщинський Фелікс, лист до дружини Марії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/27; Мороз Михайло, лист до сестри Павлів Марії. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*.

подружжя Ольги Левицької і Дмитра Басараба²⁰, листи січових стрільців до родичів і друзів з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові²¹. Комплекс листів мешканців Галичини з часу російської окупації до родичів у США опубліковано в газеті «Свобода»²², деяке листування, що зазнало втручання цензури, можна знайти в «Історичному календарі-альманасі Червоної Калини»²³. З метою порівняння до уваги взято листування польських сімей Марії та Мар'яна Домбровських, Зофії та Мельхіора Ваньковичів, листи авторства Адама (прізвища не вдалося встановити)²⁴, полковника Адольфа Малишка²⁵, російських солдатів, які були на теренах Галичини²⁶, а також англomовну кореспонденцію, якою обмінювалися близькі люди на різних фронтах Великої війни²⁷.

Під час війни з фронту і на фронт надходило мільйони листів. Зрозуміло, що віднайти й опрацювати всі майже неможливо. Задум цього дослідження – на вибраних кореспонденційних матеріалах найближчих між собою людей показати з двох перспектив – чоловічої та жіночої, яке обличчя для них мала війна; з'ясувати реакції сімейних пар на світовий конфлікт, їхні думки, переживання; простежити, чи змінювала війна поведінкові моделі, вірування, важливість людських стосунків, вартість життя та смерті. Як відбувалася міжнаціональна комунікація та формувалося уявлення про ворога у приватних текстах? Чи мали листи національність? Ця стаття – спроба «прочитати» неугалянену історію Великої війни, написану

Ф. 1. Спр. 786/31; Мороз Михайло, лист до дружини Анастасії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/32; Мороз Степан, лист до дружини Федори, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/33; Нестеренко Петро, лист до дружини Парасковії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/35.

²⁰ Листівки Ольги Левицької до нареченого Дмитра. *Центральний державний історичний архів України, м. Львів* (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 866 (Басараб / Левицька Ольга). Спр. 5; Листівки Дмитра Басараба до нареченої Ольги. *ЦДІАЛ України*. Ф. 866. Спр. 6.

²¹ Листи до січових стрільців з прізвищами на букви «А–М» від родичів, друзів та ін., 1914–1915. *ЦДІАЛ України*. Ф. 353 (Легион Українських Січових Стрільців, м. Львів). Оп. 1. Спр. 216.

²² Листи з війни. *Свобода* (Джерсі Сіті). 1915. Ч. 1. 2 січня; Ч. 3. 7 січня; Ч. 11. 28 січня; Ч. 14. 4 лютого; Ч. 16. 6 лютого; Ч. 11. 9 лютого; Ч. 8. 21 січня; Ч. 9. 23 січня; Ч. 10. 26 січня.

²³ Уривки з любовних листів. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1930 рік*. Львів; Київ, 1930. С. 78–80.

²⁴ *Korespondencja Adama do domu pod czas Wielkiej Wojny*. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 9 (Фонд окремих надходжень). Оп. 1. Од. зб. 443.

²⁵ *Pułkownik Adolf Małyszko. Listy z okopów*. 3 wyd. Warszawa, 1925.

²⁶ Степун Ф. А. (Н. Лугин). Из писем прапорщика-артиллериста. Томск: Изд-во «Водолей», 2000. 192 с. *Военная литература*. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/01.html> (дата звернення: 10.07.2016).

²⁷ *Letters from the First World War, 1915. How did these men experience the conflict?* URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/> (дата звернення: 10.07.2016); *Letters To Loved Ones by Amanda Mason and Elen Parton*. URL: <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones>. (дата звернення: 10.07.2016).

освіченими та неграмотними особистостями, кожна з яких мала унікальний досвід та світогляд.

У Галичині під час війни листи та посилки можна було передавати й отримувати в кілька способів. Насамперед через окружні відділи пошти і телеграфу, які з переборами діяли у більших містах. Дирекція цих закладів постійно оголошувала про зміни в правилах і цінах на листування у пресі²⁸. Зв'язок з рідними забезпечувала польова пошта. На початку війни в австрійській армії було 119 поштових відділів, якими управляли вісім польових дирекцій. Із часом кількість агенцій австрійської польової пошти зросла – під кінець війни діяло 492 польові та етапові поштові уряди²⁹. Військові частини в різних країнах світу мали польові поштові номери, але їхню повну назву, рід військ, місце розташування та інші подробиці як у мирний час, так і під час війни не розголошували, це було військовою таємницею. Листи від цивільного населення, з тилу або з інших військових частин надсилали лише на польовий поштовий номер частини. В організації поштового зв'язку відчувався брак кваліфікованих кадрів українців, адже до війни в Галичині на пошті працювали переважно поляки. Особисті листи польова пошта передавала мало, бо приватна кореспонденція часто була обмежена листуванням між стрільцями і старшинами (це залежало від керівника поштового відділу), додому листи солдати надсилали так званою кур'єрською поштою або передавали через знайомих³⁰.

Вимоги до написання кореспонденції іноді викликали незадоволення в українському суспільстві. Наприклад, у 1917 р. газета «Діло» опублікувала лист українського жовніра до швагра з вибаченнями, що не пише українською мовою, бо «nam zakazali pisac po ukraińsku, tylko po polsku, bo jeżeli kto będzie dostawał listy lub posyłek do kogoś po ukraińsku to nie otrzyma odpowiedzi a listy adresowane i pisane po ukraińsku nie będą posłane do właściciela. Otoż muszę się zastosować według rozkazu»³¹. Оскільки продовження цієї історії не було, то не можна сказати напевне, чи справді існувало таке розпорядження, чи таке повідомлення було вигадкою редакції з метою загострити українсько-польські відносини. Більші проблеми були тоді, коли листи доходили до адресата невчасно. Іноді це трагічно відбивалося на житті людей. Покажемо тут є приклад Омеляни Цінс, яка отримала повідомлення про смерть чоловіка на фронті, познайомилася з іншим і вийшла заміж вдруге. Однак «яке було здивованнє новоженців, коли одного гарного дня явився “небіщик” муж, що приїхав на відпустку. Він не поляг, тільки був ранений»³². Відтак другий шлюб був анульований, а жінці довелося повертатися до першого законного чоловіка.

Для неосвічених людей допомогу з написанням листів надавало Товариство Червоного Хреста. Для українців таку послугу надавав Жіночий комітет допомоги пораненим жовнірам у Відні. Насамперед члени комітету допомагали в листуванні

²⁸ Новинки. В справі листів. *Діло* (Львів). 1916. Ч. 257. 21 жовтня.

²⁹ Пошта на Західній Україні. Дещо про австрійську полеву пошту. *Дрогобицький колекціонер* (Дрогобич) 2002. № 1. С. 10.

³⁰ Польова пошта у Східній Галичині. *Літопис Червоної Калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Львів, 1930. Річн. II. Ч. 9. С. 5.

³¹ Характеристичне. *Діло*. 1917. Ч. 293. 13 грудня.

³² Щастє не в щастю або й противно. *Українське слово* (Львів). 1916. Ч. 103. 23 жовтня.

полоненим та їхнім родинам, а також в пересиланні грошей для полонених через Червоний Хрест. Для цього потрібно було «порученою карткою подати точну адресу полоненого у ворожій державі та послідну його точну адресу в ц. і к. Армії, себто полк, компанію, “цуг” і пошту полеву»³³. Така послуга коштувала від 1,5 до 3 корон³⁴. Трохи пізніше (у 1917 р.) за безкоштовне написання листів взялася релігійно-гуманітарна секція товариства «Союзу українок». Завдяки їй було відкрито «безплатне кореспонденційне бюро для тих, що мають свояків в полоні, або при війську, а не уміють самі до них написати. Бюро буде міститись в комнатах Комітету для виселенців при вул. Блхарській ч. 9, 1 пор. (Будинок Ставропігії, побіч Волоської церкви), а урядувати будуть пані щоденно від год 10 до 1 в полудне з виїмком неділь і свят»³⁵. Для солдатів, які не вміли писати чи перебували в центрі військових операцій (а відтак було заборонено писати листи додому, аби не зіпсувати військового духу), але хотіли дати вістку рідним і близьким, розробили спеціальну листівку, де різними мовами було написано: «Я є здоров і мені веде ся добре».

Листування підлягало цензурі. Було категорично заборонено вказувати місце розташування (адресу шифрували). Для того, аби лист потрапив до адресата, треба було дотримуватися певних вимог: обов'язково додавати марку, адресант мусив користуватися кореспонденційними картками, писати не більше трьох сторінок, почерк мав бути виразний. Листи відправляли відкритими без будь-яких «передач» (найчастіше додавали тільки папір, аби була можливість отримати відповідь) у конверті³⁶. У приватних листах заборонялося писати про політичні чи військові справи. За спогадами Осипа Назарука, багато листів знищувала цензура³⁷, траплялося теж, що лист не знаходив адресата, бо його вже не було серед живих³⁸. Перевірка приватної кореспонденції не була постійною. У 1915 р. видали розпорядження, згідно з яким «листи надавані жовнірами в полі на полевих етапових почтах, можуть бути замикані та висилані без цензури»³⁹. Цензура діяла на вибраних територіях і могла закриватися будь-коли, так, у Львові в 1917 р. було скасовано перегляд усіх вхідних та вихідних листів⁴⁰. Втручання в сімейне листування сторонніх обурювало літератора Богдана Заклинського, лист якого прийшов відкритим до дружини: «Лист мужа до жінки взагалі не повинен іти до цензури, бо се не є ніякі “політичні справи”, про які пишеть ся до жінки»⁴¹.

³³ Поміч полоненим. *Діло*. 1916. Ч. 179. 22 липня.

³⁴ Там само.

³⁵ Безплатне писанє листів. *Діло*. 1917. Ч. 121. 26 мая. С. 2.

³⁶ Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 10 / п. 1. Арк. 30 (Вирізка з газети. Вказівка військової цензури для писання листів).

³⁷ Там само. Спр. 6 / п. 1. Арк. 11.

³⁸ Блажкевич І. Спогади (30.07.1914–4.10.1921). *Дзвін* (Львів). 1991. № 5. С. 126.

³⁹ Полеві листи вільні від цензури. *Українське слово*. 1915. Ч. 168. 28 грудня.

⁴⁰ Львівська листова цензура знесена. *Діло*. 1917. Ч. 270. 16 падолиста.

⁴¹ Лист Заклинського Богдана до дружини Осипи, 15.VII.1917, 6.м. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 48 (Заклинські). Оп. 1. Од. зб. 138 є / п. 22. Арк. 15.

Тексти листів різнилися за рівнем освіченості адресантів, залежали від їхнього соціального походження, національності, географії, світогляду тощо. Фронтіві чи тиліві листи були масові, користувалися великою популярністю серед населення. Чоловіки й жінки вкладали в тексти подібні смисли, бо повсякденні турботи були однакові. Насамперед у листах подавали стислий опис ситуації на фронті (чи вдома), а також побутових умов: «був ім вже в поли але нас вибрали і на вернули назад. Тепер ми знов в тім місті десмо перше стояли. Ту випав сніг а тепер щодень дощ падає є нас тільки два з нашої сторони, то ми з Василем спимо собі вкупі»⁴². Поширеним був інтерес до здоров'я родини: «напиши що тобі сі стало що тя так болят крижі може де перемерзла і то напиши як ті довго боліли і чи вже лекже важий хоть насвое здоровле так незабивайсе затею роботою»⁴³. Перебуваючи далеко від дому, мобілізовані до війська чоловіки цікавилися подіями в рідному місті чи селі. Ці листи повні розпитувань про друзів, знайомих, сусідів: «що там нового в селі чи уже був жентерунок і кого жентерували чи хто тепер вмер. Боя писав вже кілька карток і немаю відповіді жадної. Може вже нема кому писати»⁴⁴. Обов'язковими в листах були слова для заспокоєння та підтримки рідних⁴⁵.

«Треба признати, що так як ми пишемо листи на війну і нетерпеливо ждемо відповіди, так як нас непевність мучить а навпаки вщасливлює найменший знак про жите дорогої особи на війні: те саме відбуваєть ся і там на стороні наших ворогів»⁴⁶ – так писав про російськомовні листи читач (і воєнний цензор) «Українського слова». Автор зазначав, що кореспонденція росіян додому значно відвертіша та цікавіша від української. Уявлення про російський світ, зображений в їхніх листах, виявився чужим та незрозумілим, але мав спільне з українським лише тоді, «коли в листах висловлені чувства матерей та жінок»⁴⁷. Чоловік має рацію щодо однотипного характеру україномовного листування між близькими людьми. Однак це більше притаманне вихідцям із сіл, які не вміли писати. Тексти таких чоловіків і жінок мають спільну структуру: привітання, повідомлення про здоров'я, запитання про ситуацію вдома та вітання родині. Ймовірно, були зразки листів, які можна було переписувати і відправляти додому. Можливо, просили письмених товаришів допомогти оформити картку. Кореспонденція інтелігенції (української чи польської) містила розлогіші розмови. Це стосується і англійських текстів.

Під час війни зростала релігійність населення. Для багатьох конфесійно-обрядова належність відходила на другий план – людина зверталася просто до Бога. Траплялося, що перед лицем фронту російські солдати просили сповіді в

⁴² Галанюк Іван, лист до Галанюк Катерини, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/10. Арк. 43в.

⁴³ Мороз Михайло, листи до дружини Анастасії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/32.

⁴⁴ Ковальський, лист до батька Петра, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/18.

⁴⁵ Бенько Дем'ян, листи з фронту до дружини Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/3.

⁴⁶ Листи російських жовнірів. *Українське слово*. 1915. Ч. 161. 20 грудня.

⁴⁷ Там само.

греко-католицького священника: «Может і так – какое мне дело до етих разніц, оставлю їх патріархам, а ти, батюшка, ісповедуй!»⁴⁸. На полі бою церковні атрибути були оберегом, люди вірили, що хрестик чи образок врятує від біди⁴⁹. Релігійність масово відображена у приватному листуванні, особливо в листах у сільську місцевість. Кожен лист починався вітанням «Слава Ісусу Христу» (чи згадкою про принагідне церковне свято) або ж «вклоняюся ниско до пана Бога». Автори листів складали подяку Богу за здоров'я і життя, а смерть, голод, поневіряння тлумачили як «Божу волю». Уявлення про Божу всеприсутність вербалізували в типових формулюваннях: «Як тревога то до Бога», «молимо си Богу, тай чекаєм що Бог дасть», «Боже, ратуй мене!», «Мати Божа!». Ці слова мали стати оберегами в критичних ситуаціях.

Як свідчать листи, вірування не мало національності. Можливо, релігія і молитва були способом самозаспокоєння перед воєнною реальністю. Так, надію на Бога про швидке повернення додому нареченого Вілла поклала британка з Брентвуду Емілі: «Не думай, милий, що я марно тривожусь про тебе, бо я знаю, Бог подбає про тебе, хай де ти є, і якщо його воля, дорогий, то так і буде, ти повернешся до мене, ось так я відчуваю, милий, ми лише ввіряємось Йому»⁵⁰. Однак вірування не завжди допомагало врятувати кохану людину. Ці рядки Емілі написала незадовго перед тим, як почула звістку про смерть Вілла на полі бою. Важливість Бога в житті росіян була незрозумілою автору статті «Листи російських жовнірів»: «Де ми кажемо “боротьба”. Там російські селяни кажуть “терпінне”, де ми кажемо слово “ненависть”, там вони кажуть “божа кара”, яку треба перенести. Вистарчить навести слова одного мені знаомого визначного Москаля: можете все взяти від наших мужиків: майно, жінку і діти, честь і вітчину – вони все знечуть покірно і спокійно. Російський мужик скаже як Гіоб: “Бог дав, Бог взяв”. Коли візьмете йому Бога, то візьмете йому все і йому вже ніщо не останеться»⁵¹.

Війна активізувала спілкування з родичами і близькими людьми: «по незмірно довгій мовчанці між нами обома, я знов наслідуюсь написати дещо до Тебе»⁵². У час війни для людини, особливо для чоловіків, які перебували на фронті, було важливо отримати листа, який додавав сили й надії⁵³. Підтримка близької людини була невідмінним елементом листування: «я богу дякувати здоров. Хотів би я сі довідати о твоім здоров'ю і поведжен'ю і дітей як вита жити чи маєте щчо їсти»⁵⁴. Чоловіки й жінки сподівалися на швидке повернення додому. Листи в села відбивають світогляд

⁴⁸ Блажкевич І. Спогади. *Дзвін*. 1991. № 6. С. 122.

⁴⁹ Там само. С. 126.

⁵⁰ «Don't think dear I am worrying unnecessarily about you, because I know God can take care of you wherever you are and if it's his will darling he will so are you to come back to me, that's how I feel about it dear, if we only put our trust in Him». Лист Емілі Чіттікс до нареченого Вільяма Мартіна, Брентвуд, 28.III.1917. URL: <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones>

⁵¹ Листи російських жовнірів. *Українське слово*. 1915. Ч. 161. 20 грудня.

⁵² Листи з війни. *Свобода* (Нью Джерсі). 1915. Ч. 9. 23 січня.

⁵³ Там само. Ч. 13. 2 лютого.

⁵⁴ Андрухів Іван, лист з фронту до дружини Марії, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/1.

селянина, його звичку до праці на землі: «Свій молодий вік так даремно трачу і гнию бо між тим всім без світа і роботи, а ви тепер мусите самі працювати»⁵⁵. Чоловіки просили дружин клопотати про відпустку для них: «най буде писано по німцях але від староства посвіч кілька нашого ґрунту і жи ти сама з малими дітьми а не маєш ніякого слуги а я вже третій рік не був вдома»⁵⁶. Трохи з іншого ракурсу на війну дивився російський прапорщик-артилерист Федір Степун, який брав участь в окупації Львова. Він вважав, що спочатку мусить воювати за Росію, а вже по війні зможе насолоджуватися мирним життям. Його лист до матері поєднував реальність з мріями про майбутнє: «А знаєш ты, какое счастье разговаривать, так просто сидеть за чаем и разговаривать с близкими, хорошими и понимающими тебя людьми. Буду ли я еще сидеть за твоим круглым столом, буду ли разговаривать? Если и буду, то когда? Пока нет на это никакой надежды, пока кругом совсем иная жизнь»⁵⁷.

Листи формували уявлення про ворога. Листи з фронту відображали погляди солдатів, які перебували з ворогом у прямому збройному контакті: «полюємо на того свого великого смока [Росію – М. Б.]. Іде нам досить добре; в Бога надія, що утримаємо ся. Москаль ломить свої зуби найбільше на Перемішлі і там згинуло около 70.000 російського війська. Російської армії вже знищено на півтора міліїона, але ще є дуже богато»⁵⁸. У листуванні чітко відображена віра в перемогу над противником. Утім, в багатьох листах йдеться про те, що шлях до перемоги буде тривалим і з великими втратами: «Є надія, що поволи Росії скрутимо карк дай вже не буде така сильна і не буде всюди мішати носа»⁵⁹. Листи з тилу відображали опосередкований вплив військових подій на свідомість людей, для яких ворог був радше знеособленою символічною фігурою.

Якщо на початку війни в листах переважало зверхнє, зневажливе ставлення до ворога, то з часом, з накопиченням втоми ворога теж почали сприймати як втомлену війною людину. Схожі настрої були на фронті й у тилу. Життя на передовій створювало ситуації, коли однаковий солдатський побут та повсякденні життєві дрібниці мимоволі змушували відчути певну «спільність» з противником, часто таким самим «гарматним м'ясом». Тому в смертях і стражданнях звинувачували не так народи, як владу. Громадська діячка І. Блажкевич згадувала такий випадок: «якось ніс російський солдат шкуру з корови, стягнену разом з рогами, та й каже: «Коб так ще одні роги, то одну пару припарив би «вашому», а другу «нашому». Нехай би царі поборолись, а солдатів пустили додому»⁶⁰. Інколи винуватцем воєнних подій вважали не тільки власні уряди, а й усю «Європу» як певний цивілізаційний

⁵⁵ Вихопень Іван, лист до дружини Катерини, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/8.

⁵⁶ Мороз Степан, листи до дружини Федори, 1915. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/33.

⁵⁷ Степун Ф. Из писем прапорщика-артиллериста. *Военная литература*. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/index.html>

⁵⁸ Листи з війни. *Свобода*. 1915. Ч. 1. 2 січня.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Блажкевич І. Спогади (30.07.1914 – 4.10.1921). С. 125.

простір: «досада брала на весь цей “цивілізований” світ на всю оту “демократичну” і “високо гуманну” Європу, що так “ущасливила” народи»⁶¹.

Війна продукувала численні злочини, які ставали елементом повсякденності. Йшлося насамперед про ставлення до українського населення російських окупаційних військ: «Коло нас біда, Москаль вже панує на нашій землі, він тепер свої порядки тут робить»⁶². Російська окупація Галичини створила проблеми з листуванням. Гаврило Гірняк писав до брата в Америку, що «не можна довідатися про село, бо там всьо Москаль заняв. Тяжке горе подавило нас бідних Галичан! Не дасть ся описати яке положене тепер в Галичині, а тим більше шо там тепер бісить ся Москаль»⁶³. Величезною проблемою стали щоденні матеріальні збитки: «На Спаса, то є 18 серпня російські козаки увійшли до села і робили, що їм ся хотіло, в мене взяли ровер, 2 ложки, 2 гребінці, щітку до сукна, штани і подушку. І підлогу зірвали в хаті; гляділи за амуніцією. Знова в шинку апарат від пива потовкли, чвертки порожні і з пивом до ставу покидали, горівку, мід, вино порозливали, оселедці по дорозі порозкидали, гальби, бутлі і фляшки побили, а потім заказали ні пива ні вина ні горівки не продавати («нєльзя»)⁶⁴.

Руйнування в Східній Галичині під час російського наступу з різних перспектив виглядало по-різному. Якщо галичани в усіх своїх бідах винили російських солдатів, то ті, своєю чергою, перекладали вину на злочини «неприятельського війська» і самого населення. Після вступу російської армії в одне із галицьких містечок, яке нібито добровільно покинуло австрійське військо, російський солдат побачив перевернуте догори дригом місто, в якому вулиці були завалені різними домашніми скарбами. Пояснював це тим, що люди, які тікали, хотіли все забрати з собою, однак не встигли. Тож солдатам залишалося лише присвоїти все майно: «Живем мы великолепно вот уже целых два дня. Сидим на мягких диванах. Пьем красное вино из граненых графинов. Служим обедни под фисгармонию. Поем цыганские романсы под фортепиано. Лежа на мягких постелях, звоним вестовым в электрические звонки. Топчем болотными сапогами дорогие ковры и смотрим свои «анфасы» и «профиля» в тройное зеркало хорошего дамского туалета»⁶⁵. Наприкінці листа автор зазначив, нібито виправдовуючись, що війна має свої правила, бо «человек, который отдает свою жизнь, не может щадить благополучия галичанина и жизни его телки и курицы. Человек, испытывающий над собою величайшее насилие, не может не стать насильником»⁶⁶.

Сюжети про мародерства, грабежі, вбивства, жорстокість від імені солдата з'являлися лише в російських текстах. В українських чи польських листах додому чоловіки уникали розлогих оповідей реалій на фронті. Зазвичай вони писали,

⁶¹ Л. Л. В чотирикутнику смерті. *Літопис Червоної калини. Ілюстрований журнал історії та побуту*. Львів: Вид-во «Червона Калина», 1930. Річн. II. Ч. 2.

⁶² Листи з війни. *Свобода*. 1915. Ч. 16. 9 лютого.

⁶³ Там само. Ч. 14. 4 лютого.

⁶⁴ Там само. Ч. 8. 21 січня.

⁶⁵ Степун Ф. Из писем прапорщика-артиллериста. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/index.html>

⁶⁶ Там само.

що на полі бою все спокійно, ворог далеко і життю нічого не загрожує. Можливо, така обережність мала дві причини: заборону розповідати про хід бойових дій, а також бажання вберегти рідних від негативних емоцій. Про тонкощі і специфіку життя на фронті зв'язалися хіба що колегам по службі, які були зацікавлені у військових питаннях. В одному з листів співробітник Великої Західної Залізниці, який зголосився на фронт, писав, що відчував себе в окопах, як канарка в клітці, але пояснював, що такі окопи використовували шахтарі для перевірки повітря в шахтах після вибуху, щоб упевнитися в можливості продовжувати свою роботу⁶⁷. Багато чоловіків пишалось тим, що брали участь у Великій війні, любили хвалити себе за заслуги перед народом. Втім, кореспонденція свідчить, що причиною такої «хоробрості» часто були жінки. Наприклад, такого собі Станіслава Шумського до вступу в російське військо підштовхнула його велика симпатія Зофія Рудніцька, «w której się kochał. Chłopak jest zdaje się stracony»⁶⁸. Під час війни чимало людей ішло до армії через невдале особисте життя.

Оскільки солдатам забороняли розповідати про хід військових дій, багато з них вдавалося до опису місцевості, де вони бували. Такі листи засвідчують різницю між сприйняттям і описом того чи того міста/села залежно від настрою, моральних настанов тощо. Свої враження про Львів під час російського наступу в листі до дружини описав російський солдат Федір Степун. Місто в нього асоціювалося з комфортом, затишком та епідемією: Приехали во Львов. Прекрасный город. Расположен он на больших холмах; улицы кривые и путаные. Много роскошных зданий, есть и старина. Во Львове мы впервые вошли в общение с холерой, с которой теперь уже ни на час не расстанемся, но к которой окончательно привыкли ... Я тебе уже писал, что во Львове мы в последний раз провели культурный вечер. Ночевали в прекрасной гостинице, спали на мягких постелях, приняли теплые ванны, ели майонез из пулярды, грязными, походными сапогами попирали голубые ковры нарядного ресторана»⁶⁹. Інші емоції Львів викликав в австрійського солдата, який опинився там на десятиденному відпочинку: «Jakoś dziwnie człowiek wygląda, gdy po dłuższym pobycie na froncie, gdzie wszystko jest spalone, zniszczone, stratomane, trafia do miasta, gdzie domy stoją nietknięte i publiczność spaceruje przyzwoicie ubrana. Chodziłem więc z daleka od ludzi i przyglądałem się miastu. Żadną miarą nie mogłem się pogodzić z tem, że gmachy miejskie nie są zburzone. Jakaś djabelska chęć popychała mię ku temu, aby postawić haubice wzdłuż ulic i wypuścić kilkanaście pocisków pyroksylinowych»⁷⁰. А для мешканця Львова, який теж служив в австрійському війську, тимчасовий побут у місті був радісним спогадом про щасливе життя до війни⁷¹.

⁶⁷ Лист невідомого автора. URL: <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/trenches-canaries-cages/>

⁶⁸ Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925. 784 s.; King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939. 489 s.

⁶⁹ Степун Ф. Из писем прапорщика-артиллериста. URL: <http://militera.lib.ru/db/stepun/index.html> (дата звернення: 10.07.2016).

⁷⁰ Pułkownik Adolf Małyszko. Listy z okopów. S. 212–213.

⁷¹ Korespondencja Adama do domu pod czas Wielkiej Wojny. S. 7.

Війна змінювала ціннісні орієнтири людей, зокрема ставлення до життя і смерті, вчила пристосовуватися до будь-яких життєвих обставин: «Дай Боже щоби не знали і не виділи війни, бо то не один перше казав: Щоби то була війна, то би троха вибили, було би ліпше. Тепер, Дорогий Брате, вже всі покушали, чим війна пахне, як військові, так цивільні, як старі, так малі. Всі пізнали, що є Бог на сьвіті і навчили ся просити Бога о поміч. Пізнали, що то є війна, що значить голод і холод, знають, що значить холера. Вже при звичаїли ся до всього помалу»⁷². Війна сприяла «освоєнню» феномену смерті, яку почали сприймати як буденне явище: «І чоловік тепер до трупів при звичаїв ся, бо як день так ніч переступаєм через них»⁷³. Думки й зусилля людей в тилу зосереджувалися на щоденному виживанні: «на першому місці тепер у всіх “жолудові ідеї”». Смерть близьких людей ставала звичним явищем, на фронті смерть втрачала ознаки ворожості й чужості⁷⁴.

Листи з фронту і на фронт є джерелом інформації про сімейні стосунки. За звичай вони написані без фальші, приховування почуттів, переважно без героїчного пафосу, просякнуті теплом і щирістю. Часто такі листи надто скупі, лаконічні, з простими запитання, нехитрими відповідями та повідомленнями. Причиною цього, як згадував О. Маковей, було те, «що нічого нового не відбувається. День до дня подібний, як дві краплі води. Нема що писати»⁷⁵. Іншою причиною була відсутність карток чи паперу: «ти питаєш моя дорога чому я до тебе не пишу. Та ж хтів писати тож ниможу тільки карток дістати»⁷⁶. Листування відігравало важливу роль в сімейних стосунках, кожен хотів довести, що пише часто і багато і розуміє почуття, які спричиняють відсутність листів: «Я можу собі уявити, дорогий, як ти почувася, не отримуючи від мене листів так довго. Звісно, милий, я знаю, ти напишеш, тільки-но зможеш, але час тягнеться так безтолково і нудно без жодних новин від тебе, якби ж ця війна скінчилась, милий, і ми знову були разом. Сподіваюся, одного дня це станеться»⁷⁷. Комплекси родинного листування містять інформацію, яка дає змогу простежити долю декількох поколінь, зв'язки між ними, відкрити «мозаїку» життя людини у світлі родинних і подружніх стосунків.

Війна зумовила трансформацію традиційних сімейних взаємин, дала змогу жінці відчутти себе в ролях, які традиційно належали чоловікам. Траплялося, що тривала розлука ставала підставою для формування в сім'ях рівноправних стосунків. Війна увиразнювала ролі всіх членів сім'ї, змушувала до взаємної поваги,

⁷² Листи з війни. *Свобода*. 1915. Ч. 10. 26 січня.

⁷³ Там само.

⁷⁴ Там само. Ч. 8. 21 січня.

⁷⁵ Листи Осипа Маковея до дружини Ольги, 1914. Польова пошта. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 66. Спр. 3 / п. 1.

⁷⁶ Бенько Дем'ян, лист з фронту до дружини Марії, 1916. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 1. Спр. 785/3.

⁷⁷ «I know how you must have felt darling when you did not get my letters for so long. Of course I know dear you will write as soon as ever you can, but the time seems so dull and weary without any news of you, if only this war was over dear and we were together again. It will be one day I suppose». Лист Емілі Чіткіс до нареченого Вільяма Мартіна, Брентвуд, 28.III.1917. URL: <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones> (дата звернення: 10.07.2016).

сприяла формуванню партнерської моделі сім'ї. Нерідко, аби «позбутися чорних думок», жінки бралися за громадську діяльність. Для деяких жінок громадська робота ставала важливішою від сімейного затишку, що було певним викликом традиційним устоям. Під час війни у багатьох сім'ях зберігся звичний формат взаємин, який спирався на уявлення про «ідеальну» родину. У межах таких стосунків подружжя дотримувалося традиційних ролей «домінуючого» чоловіка й «залежної» дружини. Причиною такої підпорядкованості, з одного боку, була матеріальна залежність жінки від чоловіка, а з іншого – страх змінити звичний спосіб життя на щось невідоме, яке не гарантувало безпеки. Жінкам, яким з дитинства прищеплювали розуміння, що «хліб дасть її чоловік», а «добра жінка» має бути «доброю господинею», не так легко було кинути виклик традиційним устоям.

Листи демонструють різні моделі сімейних стосунків протягом війни. Та чи та сім'я мала свою «межу допустимих» тем для розмов, впливів один на одного. Не існувало універсальних правил поведінки. В українському консервативному середовищі було складно будувати партнерські стосунки через тиск з боку родичів. Родина Богдана Заклинського мала упередження до його дружини Осипи, оскільки «вони всі мене мали за поверхневу дівчину, якої свободне поступоване брали за накидування сітей на чоловіка і що я їх на Тебе закинула»⁷⁸. Жінка не погоджувалася з такою критикою і вважала, що подружнє життя будується на взаємному порозумінні, спільних ідеях, поглядах та високому коханні. Війну Заклинські провели окремо, Богдан служив, вів учительську і літературну діяльність як підхорунжий в УСС на Волині, а Осипа більшість часу вчителювала в таборі Гмінд. Відтак у листах подружжя вирішувало матеріальні питання, Осипа розповідала про дітей, часто писала емоційні листи про безпорадність та потребу в допомозі чоловіка. Обговорювали вони професійні справи одне одного, давали рекомендації, намагалися допомагати одне одному, якщо хтось не справлявся зі своїми обов'язками.

Після мобілізації чоловіків на фронт жінки здебільшого залишалися вдома з дітьми, інколи переїжджали до батьків або родичів і лише у виняткових випадках (за згодою старшин) могли перебувати на фронті разом із чоловіком (хоча таку практику самі чоловіки не схвалювали). Під час війни сімейні стосунки розвивалися головню в листах. На маленьких клаптиках паперу мобілізовані вміщували свої сподівання швидко повернутися додому, піклувалися про рідних, намагалися їх заспокоїти, запевнити, що всі залишаться живими і здоровими. Часто чоловіки просили дружин писати якомога частіше, оскільки звістка з дому приглушувала тугу за рідними й допомагала долати труднощі фронтового побуту. Жіночі листи наскрізь просякнуті очікуваннями. Позбавлені чоловічої допомоги, не маючи досвіду самостійного господарювання, жінки в листах (до чоловіка або ж до матері, сестри чи подруги) скаржилися на матеріальну скруту і власну безпорадність. Однак саме життя в умовах воєнного часу змушувало їх вирішувати проблеми, які перед ними поставали, мимоволі виводячи жінку зі звичного стану підпорядкованості.

Дещо інші стосунки в часі війни будувало подружжя польських інтелігентів Марії та Мар'яна Домбровських, які теж проживали окремо. Він працював

⁷⁸ Лист Заклинської Осипи до чоловіка Богдана, 3.ІІ.1918р. *ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів*. Ф. 48. Оп. 1. Од. зб. 29 в / п. 7. Арк. 58.

військовим кореспондентом І Бригади, а вона займалася редакційними справами різних часописів – спочатку «Chłopska Sprawa» в Пйотркові, а згодом – «Polski Ludowej» в Любліні. Зі самого початку Домбровські мали різні погляди на сімейне життя – Мар'ян наполягав на вільному зв'язку з можливістю розійтися в майбутньому, Марія була дуже прив'язана до традицій і зважала на думку родини, тому не розділяла ідей чоловіка. Згодом Мар'ян погодився з традиційними уявленнями про сім'ю. Листування з часу війни відрізняється від кореспонденції Заклинських. Оскільки обоє Домбровські були учасниками політичних організацій, мали різні уявлення про навколишні події, то їхнє спілкування стосувалося політичних справ. У професійній сфері Марія мала вплив на чоловіка, завжди критикувала написані ним тексти, вирішувала видавничі справи тощо. Попри те, Домбровські у листах зізнавалися у своїх почуттях і бажаннях: «Bo cóż znaczą te wszystkie sprawy publiczne i cała “Polska” “ludowa” czy inna, kiedy ja chcę tak potwornie, tak wyłącznie mieć na dłoniach dzwonki twoich persi rozchwierutane w szalonym tempie naszego nabożeństwa. Albo tulić rozpalone usta w trawnik twej łączki przy źródle miłości. Albo napinać łuk całego ciała tak z boku, kiedy peirsiami twymi naciagam cięciwę i ognistą strzałą swoją przeszywam ci uda»⁷⁹. Така відвертість у приватному житті була притаманна небагатьом. Українські подружжя не дозволяли собі розмовляти на теми інтимних зв'язків з того огляду, що лист міг хтось прочитати і розкритикувати.

Епістолярні матеріали з часу Першої світової війни є історичним джерелом, яке, попри значну емоційність, має обмежений евристичний потенціал. У Галичині збереглося дуже мало двосторонніх листувань, частіше – це фрагменти від одного адресанта. Листи писали чорнилом (чорним і синім) або олівцем на звичайних аркушах паперу із зошита, поштових листівках (невеликі жовті картки з цупкого паперу розміром 9×14 см). Аналізовані листи написані українською мовою, подекуди польською, з використанням місцевих діалектних форм. Попри різну тематику і надзвичайну лаконічність, усі листи з часу війни за настроєм спрямовані в майбутнє – майже кожен лист містив звертання до дітей, слова наказів і батьківської любові, а також сподівання, що скоро закінчиться «ся страшна забава світу».

REFERENCES

Baidak, M. (2014–2015). Prostory zhinochoho povsiakdennia v roky Pershoi svi-tovoi viiny (na przykłady Haličyny y u svitli osobovykh dzherel). *Istorychni ta kultur-olohichni studii*, 6–7, 118–133 [in Ukrainian].

Baidak, M. (2015). «Zhyvyi zhyve dumaie»: zhinoche rozuminnia Chasu v roky Velykoï viiny 1914–1918 rr. In *Materialy Vseukrainskoï naukovoï konferentsii «Viiny i zbroini konflikty u Shkhidnii Yevropi v XX – na pochatku stolit»* (pp. 19–26). Zhytomyr [in Ukrainian].

Bezruk, O. (2016). Persha svitova viina v systemi binarnykh opozytсии zhinochoho ta cholovichoho dosvidi. *Narodoznavchi zoshyty*, 1294–1302 [in Ukrainian].

⁷⁹ Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925. 784 s.; King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939. Прим. 12. 489 s.

- Bezplatne pisanie lystiv. (1917, Traven 26). *Dilo*, 121 [in Ukrainian].
- Blazhkevych, I. (1991). Spohady (30.07.1914 – 4.10.1921). *Dzvin*, 5 [in Ukrainian].
- Blazhkevych, I. (1991). Spohady. *Dzvin*, 6 [in Ukrainian].
- Bostridge, M., & Bishop, A. (Eds.). (1998). *Letters from a Lost Generation: First World War Letters of Vera Brittain and Four Friends*. Virago [in English].
- Burlaka, H. (Comp.). (2006). *Lystuvannia M. Hrushevskoho*. Kyiv [in Ukrainian].
- Chykalenko, Ye., & Stebnytskyi, P. (2008). *Lystuvannia. 1901–1922 roky* (N. Myronets, I. Starovoitenko, O. Stepchenko, Comps.). Kyiv [in Ukrainian].
- Głębicka, E. (Comp.). (2005). *Ich noce i dnie. Korespondencja Marii i Mariana Dąbrowskich 1909–1925*. Warsaw [in Polish].
- Hyrych, I. B. (2000). *Vydannia ukrainomovnykh epistoliarnykh dzherel kintsia XIX – seredyni XX st.: metodychni rekomendatsii*. Kyiv [in Ukrainian].
- Hyrych, I. B., & Liakhotskyi, V. P. (1995). Arkheohrafichne opratsiuvannia epistoliarnoi spadshchyny ukrainskykh i politychnykh diiachiv kintsia XIX – pershoi tretyny XX st. *Arkhivy Ukrainy*, 4–6, 84–87 [in Ukrainian].
- Khalak, N. (Comp.). (2012). *Lystuvannia Steapana Tomashivskoho z Ivanom Krypiakivychem: (liutyi 1906–cherven 1930)*. Lviv: Lvivske viddilennia IUAD NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kharakterestychne. (1917, Hruden 13). *Dilo*, 293 [in Ukrainian].
- Kotsiubynska, M. (2001). *Zafiksovane i netlinne. Rozdumy pro epistoliarnu tvor-chist*. Kyiv [in Ukrainian].
- Kuzmenko, V. (1998). *Pysmennytskyi epistoliarii v ukrainskomu literaturnomu protsesi 20–50-kh rr. XX st.* Kyiv [in Ukrainian].
- L. L. V chotyrykutnyku smerty. (1930). *Litopys Chervonoï kalyny. Iliustrovanyi zhurnal istorii ta pobutu*, 2 (2) [in Ukrainian].
- Letters from the First World War, 1915. How did these men experience the conflict?* Retrieved from <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/> [in English].
- Letters To Loved Ones by Amanda Mason and Elen Parton*. Retrieved from <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones> [in English].
- Lvivska lystova tsenzura znesena. (1917, Lystopad 16). *Dilo*, 270 [in Ukrainian].
- Lyst Emili Chittiks do narechenoho Viliama Martina, Brentvud*, 28.III.1917. Retrieved from <http://www.iwm.org.uk/history/letters-to-loved-ones> [in English].
- Lyst nevidomoho avtora*. Retrieved from <http://www.nationalarchives.gov.uk/education/resources/letters-first-world-war-1915/trenches-canaries-cages/> [in Ukrainian].
- Lysty rosiiskykh zhovniriv. (1915, Hruden 20). *Ukrainske slovo*, 161 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Liutyi 2). *Svoboda*, 13 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Liutyi 4). *Svoboda*, 14 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Liutyi 6). *Svoboda*, 16 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Liutyi 9). *Svoboda*, 11 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 2). *Svoboda*, 1 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 21). *Svoboda*, 8 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 23). *Svoboda*, 9 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 26). *Svoboda*, 10 [in Ukrainian].
- Lysty z viiny. (1915, Sichen 7). *Svoboda*, 3 [in Ukrainian].

Lysty, opublikovani na сайті Mylytera. *Voiennaia literatura*. Retrieved from <http://militera.lib.ru/db/stepun/01.html> [in Russian].

Novynky. V spravi lystiv. (1916, Zhovten 21). *Dilo*, 257 [in Ukrainian].

Polevi lysty vilni vid tsenzury. (1915, Hruden 15). *Ukrainske slovo*, 168 [in Ukrainian].

Poliova poshta u Skhidnii Halychyni. (1930). *Litopys Chervonoï Kalyny. Iliustrovanyi zhurnal istorii ta pobutu*, 2 (9), 5 [in Ukrainian].

Pomich polonenym. (1916, Lypen 22). *Dilo*, 179 [in Ukrainian].

Poshta na Zakhidnii Ukraini. Deshcho pro avstriisku polevu poshtu. (2002). *Drohobyt'skyi kolektsioner*, 1, 10 [in Ukrainian].

Prokip, V. (Comp.). (2016). *Lesia Ukrainka. Lysty: 1876–1897*. Kyiv: Komora [in Ukrainian].

Pullownik Adolf Małyszko *Listy z okopów*. (1925). (3rd ed.). Warsaw [in Polish].

Romaniuk, T. (2013). Lysty istoryka Yaroslava Pasternaka z frontiv Pershoi svitovoi viiny. *Viiskovo-naukovyï visnyk*, 20, 109–125 [in Ukrainian].

Schulte, R., & Tippelskirch, X. (Eds.). (2004). *Reading, Interpreting and Historicizing: Letters as Historical Sources*. San Domenico [in English].

Shchastie ne v shchastiu abo i protyvno. (1916, Zhovten 23). *Ukrainske slovo*, 103 [in Ukrainian].

Source Types: Value and Limitations. Retrieved from http://school.radiophile.org/wp-content/uploads/2016/09/source_types_value_and_limitation.pdf [in English].

Stepun, F. *Iz pysem praporshchyka-artyllerysta*. Retrieved from <http://militera.lib.ru/db/stepun/index.html> [in Ukrainian].

Svarnyk, H. (Ed.), & Dziuban, R. (Comp.). (2004). *Lysty Mykhaila Hrushevskoho do Mykhaila Mochul'skoho (1901–1933)*. Lviv [in Ukrainian].

Sviatovets, V. (1981). *Epistoliarna spadshchyna Lesi Ukrainky: Lysty v konteksti khudozhnoi tvorchosti*. Kyiv [in Ukrainian].

Uryvky z liubovnykh lystiv. (1930). *Istorychnyi kalendar-almanakh Chervonoï Kalyny na 1930 rik*, 78–80 [in Ukrainian].

Voitsekhivska, I. (1998). *Epistolohiia. Korotkyi istorychnyi narys*. Kyiv [in Ukrainian].

Ziółkowska-Boehm, A. (Comp.). (2014). *King i Królik. Korespondencja Zofii i Melchiora Wańkowiczów 1914–1939* (Vol. 1). Warsaw [in Polish].

Mariana BAIDAK*PhD, Research Fellow**Department of Social Anthropology**Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5798-750X>**e-mail: marjanabaidak@gmail.com**DOI: 10.33402/up.2020-13-205-233*

LETTERS FROM THE FRONT AND TO THE FRONT AS A SOURCE FROM THE HISTORY OF WORLD WAR I IN HALYCHYNA

This article is an attempt to analyze the correspondence of Halychyna Ukrainians from the front and to the front; identify the possibilities and limitations of the epistolary as a historical source; capture key themes of World War I letters. In essence, the war caused a «letter boom» between home and the front. Each had its own history of writing, shipping/delivery, and ultimately reading. It turned out that the correspondence was almost the only way to find out any information about loved ones and reflected the everyday, ideological, cultural, political ideas of the time. On the other hand, during the war, the ability to write became a kind of privilege for literate people, which made it possible to earn money by organizing special offices for writing letters to the illiterate. The article also deals with the functioning of the mail, censorship; topics of religiosity, life and death, perception of the enemy, reactions to the Russian occupation in Halychyna, a description of the place of residence are covered. Correspondence between men who were at the front and their relatives (mainly wives) who remained in the rear was analyzed. Not all related letter complexes have remained complete – one-way correspondence predominates. All these texts differ in the level of education; their content depended on social status, nationality, religion, worldview. Despite the excellent information about the couple, the letters had a similar emotional color associated with feelings for relatives. The texts were directed to the future with the hope that the war would end as soon as possible. It was found that the war led to the transformation of traditional family relationships, allowed a woman to feel in the roles that traditionally belonged to men. The letters show that there were no universal rules of conduct. Whether or not the family had its «limit» of acceptable topics for conversation, influences each other.

Keywords: letters from the front and rear, letters as a historical source, private relations, World War I, Halychyna

УДК [94(477.83/.86):070.477(477.83-25)]"1930"

DOI: 10.33402/up.2020-13-224-242

Адам ОСТАНЕК

доктор історії

*професор факультету безпеки, логістики та обладнання
Військової технічної академії ім. Я. Домбровського у Варшаві*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0801-8110>

e-mail: adam-ostanek@wp.pl

ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ПРОБЛЕМИ САБОТАЖІВ І ПАЦИФІКАЦІЇ 1930 РОКУ НА СТОРІНКАХ ЛЬВІВСЬКОЇ ПРЕСИ, ЇХНІЙ ВПЛИВ НА МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВЗАЄМИНИ І БЕЗПЕКУ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Засоби масової інформації завжди були інструментом пропаганди. Нерідко, особливо в критичних ситуаціях, їх використовували для ведення відкритих воєн з метою нав'язування широким масам конкретних політичних поглядів. Через колосальний вплив медіа на суспільство такі баталії відображались на безпеці держави. Якщо суперечки мали локальний характер, то наслідки пресової війни були обмеженими, та в разі виходу чвар за межі держави все ставало куди серйозніше – від втрати авторитету до напруження в міжнародних відносинах. Польсько-українські дискусії в медіапросторі щодо саботажів українських націоналістів і нібито репресій з боку польської влади влітку 1930 р. на території Східної Малопольщі мали величезний вплив на безпеку Другої Речі Посполитої. У першій фазі пресової війни результатом стало погіршення і без того не найкращих взаємин між поляками й українцями у відродженій Польській державі. Друга фаза призвела до того, що Ліга Націй під тиском громадської думки і частини політичного істеблішменту прийняла дев'ять скарг проти Польщі. Внаслідок цього авторитет і репутація Польщі на міжнародній арені похитнулися, а в багатьох країн виник негативний образ Речі Посполитої. Інтенсифікація саботажів у Східній Малопольщі викликала інтерес польської, української і західноєвропейської преси. Мовчання українських політиків, інтелігенції і духовенства погіршувало ситуацію, адже польська преса звинувачувала всіх українців в антидержавній діяльності. Вважали, що мовчання означає тиху згоду. Українці вступили в медіальну війну одразу після впровадження режиму пацифікації. Медійна війна мала двоякі наслідки. В середині держави загострилися міжнаціональні суперечності, на міжнародній арені антипольська пропаганда породжувала ворожість до Речі Посполитої. До позитивних аспектів належало те, що частина українців, яка не погоджувалася з тактикою УВО/ОУН, намагалася знайти шляхи до порозуміння.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Східна Малопольща, польсько-українські відносини, безпека, львівська преса.

Дискусії і суперечки в медіа були і залишаються постійним елементом кожного політичного, національного чи міжнародного конфлікту. Відколи з'явилися засоби масового поширення інформації (спершу преса, далі радіо, згодом телебачення і врешті інтернет), людство почало використовувати їх для пропагандистських цілей. Преса, хронологічно перший засіб, стала, з одного боку, носієм політичної і національної думки, з іншого – перетворилася в інструмент реалізації політичних інтересів.

На зламі XIX–XX ст. з огляду на технологічний прогрес публікували досить багато періодичних видань. Кожне містечко і більша політична група прагнули мати власний друкований орган, щоб збільшити вплив на суспільство й ефективніше пропагувати свої погляди.

Пресова боротьба в Другій Речі Посполитій проходила зазвичай навколо господарських і політичних проблем. Також доволі часто на шпальти газет потрапляли сюжети національного характеру, що було важливим питанням з огляду на склад населення – національні меншини становили 31% усіх громадян держави. Медійні війни, які виникали між представниками різних етнічних груп, були природним наслідком наявності у кожної з них власної періодики.

Суперечки в газетах на тлі національних відмінностей зводилися переважно до мериторичного змісту, хоча й не були позбавленими емоційного забарвлення і політизованості. Здебільшого йшлося про потреби, права та обов'язки всіх громадян Польщі незалежно від національності і віровизнання. Ситуація могла змінюватися в умовах ескалації конфлікту і його виходу за межі преси й звичайних дебатів. Тоді обмін думками набирив гостроти. Автори публікацій починали відходити від фактографії, вдаючись до популізму, демагогії чи банальної брехні. Газетні війни негативно впливали на безпеку в країні, адже погіршували відносини в суспільстві та радикалізували національні антагонізми. Їхні наслідки часто виходили за межі державного кордону, що завжди призводило до зниження позицій на міжнародній політичній арені.

Прикладом медійної війни були дискусії, що виникали навколо подій у Східній Малопольщі в 1930 р. Йдеться про акції саботажу, які організовували українські націоналісти проти поляків, євреїв та угодово налаштованих українців, а також пацифікацію як реакцію з боку Польської держави. Основними жертвами цього конфлікту були пересічні люди, звичайні поляки й українці, що не мали відношення до політики і мирно співіснували на одній території.

Основою джерельної бази цієї статті є документи з архівів України і Польщі. Ключову роль, звичайно, відіграє польська й українська преса цього періоду.

Як ми вже згадували, причиною польсько-української медійної війни були події другої половини 1930 р., коли Східною Малопольщею і частково Волинню прокотилася хвиля акцій саботажу. Їхнім ініціатором і найчастіше виконавцем була Українська військова організація (УВО), що входила в склад Організації українських націоналістів (ОУН). В період від липня до листопада 1930 р. на території Львівського, Тернопільського, Станіславівського воєводств, а також на Волині відбулося 25 актів саботажу проти держави. Найбільше таких випадків сталося у Львівському воєводстві – всього 13, менше в Станіславівському – 6, в Тернопільському – 4 і у Волинському – 2. Дії саботажників переважно зводилися до знищення інфраструктури, телефонного та телеграфічного зв'язку (воєводства: Львівське – 4, Станіславівське – 5, Тернопільське – 4, Волинське – 1). Крім того,

трапився один випадок збройного пограбування, внаслідок чого загинув працівник поліції (Львівське воєводство), та три випадки знищення державних об'єктів (Львівське воєводство). Завдяки політичному втручанню вдалося не допустити щонайменше чотирьох інших саботажних акцій¹.

Суттєво масштабнішими були акти, спрямовані проти приватної власності поляків, євреїв і лояльних щодо Польської держави українців. У період з липня по листопад сталося 172 підпали господарських споруд і залишеного на полі урожаю. З цієї кількості 90 підпалів було в Тернопільському воєводстві (46%), 69 – у Львівському (35%), 35 – у Станіславівському (18%) і один на території Волинського воєводства (0,5%). Складно оцінити, скільки підпалів не допустила поліція, громадські варті і самі власники, але на підставі збереженої документації можна ствердити, що їхня кількість була значною².

Таблиця 1. Кількість актів саботажу в період липня–листопада 1930 р³.

Воєводство	Місяць					Серед іншого об'єкти		Разом
	VII	VIII	IX	X	XI	державні	приватні	
Львівське	3	22	32	9	3	13	56	69
Тернопільське	1	25	56	8	-	4	86	90
Станіславівське	2	9	14	5	5	6	29	35
Волинське	-	1	-	2	-	2	1	3
РАЗОМ	6	56	102	22	8	25	172	197

Дії українських націоналістів змусили польську владу зробити відповідні кроки, щоб повернути безпеку в регіон. Спершу, в липні–серпні, основним способом гальмування саботажів були розпорядження локальної адміністрації⁴. Однак доволі швидко стало зрозуміло, що така протидія неефективна і потрібна скоординована

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN). Sygn. 9.1250; Останек А. Пацифікація 1930 року: дія чи протидія польської влади в контексті безпеки держави та регіону / пер. з пол. А. Вараниці. *Історичні та культурологічні студії*. Львів, 2014–2015. Вип. 6–7. С. 133–147.

² AAN. Sygn. 322. 2257.

³ AAN. Sygn. 322. 2257. Materiały o akcji sabotażowej w Małopolsce Wschodniej przesłane przez MSZ polskim placówkom dyplomatycznym 16 I 1931 r.; DALO. F. 1. Op. 51. Spr. 184. Sabotaże za sierpień, wrzesień i październik 1930 r. według miejscowości; DALO. F. 121. Op. 3c. Spr. 602. Sprawozdanie z końcowej akcji likwidacyjnej ruchu sabotażowego na terenie woj. lwowskiego w listopadzie 1930 r. z 24 XII 1930 r., Załącznik 1; Wykaz KW PP w Stanisławowie z 23 XII 1930 r. z akcji sabotażowych i kontrakcji władz w listopadzie 1930 r.

⁴ Наприклад: Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.). Ф. 121. Оп. 3с. Спр. 600. Zarządzenie komendanta wojewódzkiego PP we Lwowie w sprawie nocnych patroli na liniach telegraficznych z 17 VIII 1930 r.; Там само. Спр. 607. Zarządzenia wojewody tarnopolskiego w związku z działalnością sabotażową UWO z 16 VIII 1930 r.; Zarządzenie prewencyjno-represyjne wojewody stanisławowskiego w związku z działalnością sabotażową UWO z 20 VIII 1930 r.

акція, розпланована на найвищому державному рівні. В останні дні серпня і на початку вересня у Варшаві було прийняте рішення про проведення репресивної акції⁵. Її зміст зводився до трьох напрямів:

1. дії превентивно-репресивного характеру;
2. поліційна акція;
3. розквартирування війська.

Поліційна і військова частини акції мали бути орієнтовані не тільки на покарання безпосередніх винуватців, але й «винних морально», тобто на осіб, які своїми діями закликали підтримувати тероризм. Найвищий рівень репресій мав бути використаний власне в стосунку до виконавців антидержавних дій, їхніх очільників, організацій і осіб, які перешкоджали слідчому провадженню чи замітали сліди злочину. Діяльність війська і поліції суворо регламентували обов'язкові інструкції⁶.

Згідно з опрацьованим планом, 20 вересня 1930 р. 1 041 функціонер поліції в 17 кампаніях розпочав акцію репресій. Підтримку їм забезпечувала локальна влада. Ревізії проводили і в приватних будинках, і в приміщеннях організацій, культурних, господарських та громадських товариств, що належали українцям. Пацифікація проходила на території таких воєводств: Львівського (повіти Бібрка, Дрогобич, Городок, Яворів, Львів, Перемишль, Рудки, Сокаль, Жовква), Тернопільського (повіти Бережани, Тернопіль, Підгайці, Збараж), Станіславівського (повіти Рогатин і Городенка). Остання організована поліційна кампанія відбулась 11 жовтня 1930 р.⁷

Діяльність війська зводилася до розквартирування в окремих селах. За законом мешканці цих сіл були зобов'язані безкоштовно розмістити військових у своїх помешканнях, забезпечуючи їх усім необхідним за ціною, нижчою від ринкової. Військова акція розпочалася 25 вересня і тривала до 17 жовтня 1930 р. Вона поширилася на повіти Львівського воєводства (Бібрка, Городок, Яворів, Львів, Перемишль, Рудки, Сокаль, Жовква), Тернопільського (Бережани, Бучач, Тернопіль, Трембовля, Підгайці, Збараж, Зборів), Станіславівського (Рогатин)⁸.

Слушність акції пацифікації підтверджує ефективність деяких ревізій. У процесі поліційної акції було конфісковано 1 287 карабінів, 292 рушниці, 566 револьверів, 298 багнетів, 46 стилетів, 47 шабель, 27 кастетів, 99,80 кг вибухових матеріалів,

⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 51. Спр. 192. Zarządzenia MSWewn. w sprawie skoordynowania i scentralizowania przeciwsabotażowej akcji władz bezpieczeństwa z 4 IX 1930 r.

⁶ Dziennik ustaw (далі – Dz. U.). 1925. Nr 97. Poz. 681. Ustawa z 15 VII 1925 r. o zakwaterowaniu wojska w czasie pokoju; Dz. U. 1928. Nr 28. Poz. 257. Rozporządzenie prezydenta RP z 6 III 1928 r. o Policji Państwowej.

⁷ AAN. Sygn. 9.1250. Komunikat nr 5 Wydziału Bezpieczeństwa MSWewn. z 10 I 1931 r. o przejawach działalności UWО за okres 1 IX–21 XII 1930 r.

⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3с. Спр. 602. Wykaz miejscowości w woj. lwowskim objętych akcją pacyfikacyjną przez oddziały wojskowe за okres 1 VII–30 XI 1930 r.; Там само. Спр. 607. Sprawozdanie z akcji sabotażowej i kontrakcji władz na terenie woj. tarnopolskiego w okresie 1 VII–30 IX 1930 r. z 19 X 1930 r.; Державний архів Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 68. Оп. 2. Спр. 155. Wykaz miejscowości woj. stanisławowskiego objętych akcją pacyfikacyjną w czasie od 26 IX do 15 X 1930 r. przez oddziały wojskowe.

Карта 1. Акції саботажу та пацифікації в 1930 р.

31 гранату, 2 857 одиниць набоїв до карабінів, револьверів і рушниць, 137,4 м бікфордого шнура, 56 пар ножиць для дроту. Під час самої тільки акції знайшли 1 100 карабінів, 233 рушниці, 372 револьвери, 293 багнети, 30 стилетів і 38 шабель⁹.

Кількість конфіскованої під час репресивних заходів вогнепальної зброї (1 705 штук за 5 195 обшуків) дає підстави говорити про те, що майже кожен третій підозрюваний володів одиницею зброї. Якщо порівнювати кількість вилученої зброї із кількістю місцевостей (325 населених пунктів), де робили ревізії, виходить, що на одне село припадало понад п'ять одиниць.

У період липня–листопада 1930 р. було арештовано 1 739 осіб, з них проти 1 143 осіб підготовано обвинувальні акти. Лише у Львівському воєводстві до

⁹ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3с. Спр. 602. Sprawozdanie z 3 I 1931 r. odnośnie do broni, amunicji i materiałów wybuchowych zakwestionowanych w okresie pacyfikacji na terenie 3 województw Małopolski Wschodniej.

в'язниці потрапило 405 осіб, в Тернопільському – 593 особи, а в Станіславівському – 741 особа. У вересні 1930 р. поліція арештувала 701 особу, з них у Львівському воєводстві – 234, в Тернопільському – 283, в Станіславівському – 184. З огляду на факт, що найбільша кількість арештованих була у вересні, тобто в період репресивної акції, дії поліції виявились дуже ефективними¹⁰.

Через участь молоді, зокрема учнів середніх шкіл, в організації саботажів на зламі вересня–жовтня влада закрила чотири гімназії з українською мовою викладання (в Тернополі, Рогатині, Станіславові і Дрогобичі). 26 вересня 1930 р. було також повністю ліквідовано «Пласт» на території всіх трьох воєводств¹¹.

Як у ході поліційно-військової акції, так і після її завершення окремі воєводи видавали розпорядження про заборону діяльності тих організацій, в яких під час обшуків було знайдено книги та газети антидержавного змісту. На території всієї Східної Малопольщі в жовтні і на початку листопада було закрито 29 товариств «Луг», 21 організацію «Сокола», 24 «Просвіти», один кооператив і два інші об'єднання. Додамо, що українське населення найчастіше зі страху перед ревізіями і репресіями саме приймало рішення про закриття однієї з організацій. Так, самі українці ліквідували 17 товариств «Луг», 19 «Соколів», 25 «Просвіт», 7 кооперативів і два інші об'єднання. Характерно, що це переважно стосувалося повітів з найбільшою кількістю саботажів¹².

Під час пацифікації нерідко траплялися зловживання з боку військових і поліцейських. Причини і наслідки були різними. Знищення людських помешкань і запасів їжі було природним ефектом акції такого типу. Рівень зловживань збільшувався, коли знаходили незаконні предмети й матеріали, адже їхнє виявлення робило обшук ще детальнішим. Звичайно, жодного виправдання не можуть мати випадки побиття чи навмисного пошкодження чужого майна. Хоча фактичну частоту порушення закону військовими і поліцією сьогодні визначити важко, відомо точно, що польські громадяни української національності складали свої скарги до гродських судів. Збережені телефонограми комендантів Львівської державної поліції це підтверджує. На підставі цього відомо, що у Львівському воєводстві в період з жовтня 1930 р. до весни 1931 р. в суді розглядали 22 справи про побиття солдатами цивільних мешканців (в Яворові – 12, в Городку – 5) і одну судову справу про привласнення солдатами продовольчих товарів на суму 80 злотих (в Городку)¹³.

¹⁰ AAN. Sygn. 9.1250. Komunikat nr. 5. Wydziału Bezpieczeństwa MSWewn. z 10 I 1931 r. o przejawach działalności UWO za okres 1 IX–21 XII 1930 r.

¹¹ Ibid.

¹² AAN. Sygn. 9.1250. Komunikat nr. 5. Wydziału Bezpieczeństwa MSWewn. z 10 I 1931 r. o przejawach działalności UWO za okres 1 IX–31 XII 1930 r. Warto dodać, że likwidowane przedstawicielstwa poszczególnych organizacji ukraińskich stanowiły niewielki procent ogółu wówczas istniejących. Przykładowo zamknięcie 49 «Proświt» oznaczało spadek ich łącznej liczby w Małopolsce Wschodniej o 1,6% z 3 000 do 2 961.

¹³ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 3с. Спр. 609. Telefonogram komendanta powiatowego PP w Jaworowie nr. 144/II/31 z 17 III 1931 r.; Telefonogram komendanta powiatowego PP w Gródku Jagiellońskim nr. 147 z 17 III 1931 r.

Закономірно, що окреслені події широко обговорювали в польській та українській пресі. З часом про пацифікацію і саботажі почали писати також закордонні видання. Конфлікт українських націоналістів і Польської держави перетворився у справжню медійну війну українців і поляків. Не складно здогадатися, що взаємні звинувачення переважно зводились до персональних атак з використанням агресивної риторики і брехні, щоб послабити позиції протилежної сторони.

1930 р. у Львові виходило досить багато публіцистичних видань. До найбільш популярних газет належали: «Chwila», «Gazeta Lwowska», «Gazeta Poranna», «Słowo Polskie» та «Wiek Nowy». З української преси – «Діло», «Громадський Голос», «Народня Справа», «Новий Час», «Правда», «Рада», «Руський Голос», «Вперед», а також «Земля і Воля».

Вплив кожного з видань залежав від накладу і частоти виходу номерів. На сторінках усіх газет була досить детальна інформація про перебіг подій 1930 р., проте власне у Львові медійна війна досягла найбільших масштабів. Вели її, з одного боку, «Słowo Polskie» і «Gazeta Lwowska», з іншого – щоденник «Діло». Українська преса, що виходила раз на тиждень, на два чи місяць, не настільки ангажувалася в дискусії з поляками, інформуючи своїх читачів про ситуацію в більш поміркований спосіб. Відповідно, щоб простежити хід польсько-українських дискусій на львівському ґрунті у всій його гостроті і зрозуміти їхній вплив на безпеку держави й регіону, використовуємо власне статті зі «Słowa Polskiego», «Gazety Lwowskiej» і українського «Діла», а також звертаємось до іноземної періодики.

На перші випадки саботажу преса не звернула особливої уваги. Лише зростання їхньої інтенсивності привело до того, що польські видання почали про це писати. Українські газети здебільшого мовчали або обмежувались лаконічними коментарями.

Перші значні публікації на тему саботажів, що з'явилися на шпальтах українських і польських газет, датовані 30 липня 1930 р. В цей день відбувся напад членів УВО на поштовий транспорт у Бібрці, внаслідок чого загинув поліцейський і було вкрадено 26 000 злотих.

Українська преса доволі коротко повідомила про напад, хоча й визнала, що найбільш вірогідними винуватцями злочину є члени «Пласту», пов'язані з УВО¹⁴. Польські газети описували подію детальніше, зазначаючи, що цей вчинок «не є ані виявом патріотизму... ані виявом ідеї, а лише звичайним бандитизмом»¹⁵. Вже тоді говорилося, що польська влада мусить зреагувати і перевірити діяльність українських молодіжних організацій, зокрема «Пласту», який виховує молоде покоління всупереч принципам скаутського руху¹⁶.

Наступні виступи українських націоналістів мали ширше відлуння. Розголос збільшувався через те, що в період саботажів представники української еліти, які користувалися в суспільстві авторитетом і повагою, мовчали, а якщо й висловлювалися, то обмежувалися лише імперативними фразами.

¹⁴ Діло (Львів). 1930. № 168. 1 серпня. С. 4.

¹⁵ Gazeta Lwowska (Lwów). 1930. Nr. 177. 3–8 sierpnia. S. 1.

¹⁶ Słowo Polskie (Lwów). 1930. Nr. 208. 2–8 sierpnia. S. 7.

Похорон вбитого поліцейського проходив 2 серпня на тлі маніфестації проти бандитизму. За матеріалами польських видань, у ній взяло участь кілька тисяч людей, хоча насправді кількість була об'єктивно меншою¹⁷. З того часу преса все частіше писала про саботажі. Вже 4 серпня «Słowo Polskie» повідомило про напад на поліцейського якогось українця під час звичайної перевірки особових документів¹⁸.

Сильний розголос у суспільстві мали статті зі «Słowa Polskiego» під назвою «Факел підпалювачів не торкається стіни!» і «За підпали фільварків платить Берлін!» – обидві опубліковані в номері за 23 серпня 1930 р. У першій з них йшлося про необхідність полякам солідаризуватися і посилити увагу до розвитку польської культури через просвітні організації в Східній Малопольщі. Автор також наголошував на потребі покарати винних українців і вважав, що дії українських націоналістів мають підтримку українського населення та очільника Греко-Католицької Церкви Андрія Шептицького. Друга стаття стосувалася українсько-німецьких зв'язків і можливого фінансування діяльності УВО/ОУН з боку Берліну, що мало б підштовхнути польську владу до рішучих кроків¹⁹.

Про важливість рішучої реакції Варшави писала також «Gazeta Lwowska». В номері за 31 серпня 1930 р. була опублікована стаття «Ліквідація акції саботажу у Східній Малопольщі», де з неприхованим полегшенням написано: «Влада, яка від самого початку докладно орієнтувалася в ситуації, вирішила остаточно покласти край цій бандитській роботі»²⁰. Новину про початок пацифікації польське суспільство загалом зустріло дуже схвально.

Вже через кілька днів польські видання повідомляли про чергові випадки саботажу. В ніч з 2 на 3 вересня у Львові підпалили трибуни стадіону спортивного клубу «Чорні», що призвело до помсти – нападу на кількох українських інтелігентів. Їх нападники звинувачували у бездіяльності. Українська преса знову повідомила лише про факт підпалу²¹. В польських газетах цій події надали значної ваги. Автори публікацій закликали все польське населення об'єднати сили для відновлення трибун, інформуючи з номера в номер про збір коштів. Акцентували також на потребі покарати винних²².

Погіршення польсько-українських взаємин вплинуло і на характер дискусій у пресі. Особливо детально львівські газети описували події середини вересня, коли акти саботажу поширилися на державне майно, зокрема провокування аварій на залізниці. Для посилення емоційного впливу на читачів автори дуже гіперболізували потенційні наслідки подій, що могли б статися, якби наміри зловмисників не викрили²³.

¹⁷ Ibid. Nr. 209. 3–8 sierpnia. S. 5.

¹⁸ Ibid. Nr. 210. 4–8 sierpnia. S. 7.

¹⁹ Ibid. Nr. 229 z 23 VIII. S. 1. Warto dodać, że artykuł w całości przedrukowała prasa tarnopolska – див.: Głos Polski (Łódź). 1930. Nr 35. 31 8 sierpnia. S. 2.

²⁰ Gazeta Lwowska. 1930. Nr. 200. 31 8 sierpnia. S. 1–2.

²¹ Діло. 1930. № 195. 5 вересня. С. 4–5; Słowo Polskie. 1930. Nr. 241. 4 września. S. 4; Słowo Polskie. 1930. Nr. 242. 5 września. S. 7. Kwota 60 000 zł (1930) ≈ 1 473 000 zł (2016).

²² Gazeta Lwowska. 1930. Nr. 206. 7 września. S. 3; Słowo Polskie. 1930. Nr. 243. 6 września. S. 9.

²³ Gazeta Lwowska. 1930. Nr. 209. 11 września. S. 5; Ibid. Nr. 216. 19 września. S. 5; Ibid. Nr. 218. 21 września. S. 5.

Викриті спроби саботажу також описували досить широко. Про плани нападу на приміщення Товариства Рухливих Забав у Львові і виявлення 34 кг вибухових речовин на околицях Борислава в номерах 5–6 інформувало «Słowo Polskie». В драматичному тоні зображали героїзм поліції, що врятувала мало не весь нафтовий промисел²⁴.

До рівня замаху на символ польськості Львова «Gazeta Lwowska» і «Nowy Wiek» прирівняли спробу підірвати Панораму Рацлавіцьку. В окремих статтях про це зазначали, що терористи не зупиняться ні перед чим і не мають нічого святого²⁵.

На сторінках «Діла» інформація про саботажі з'явилася лише в середині вересня, коли влада перейшла до рішучих дій, проводячи арешти підозрюваних, зокрема українських політиків у Львові. Публікації на цю тему часто зводилися до звичайної полеміки з польською пресою. Автори статей відкидали звинувачення в тому, що терористичні акти були організовані українськими націоналістами, і вважали, що арешти проходили без достатньої доказової бази²⁶.

3 жовтня 1930 р. польські видання почали особливо гостро критикувати митрополита Андрея Шептицького, який у середовищі українців користувався безумовним авторитетом. Митрополиту закидали те, що він тривалий час ігнорував дії саботажників і лише після початку акції пацифікації, тобто 30 вересня, поїхав до Варшави на переговори з центральною владою²⁷. Характерно, що на бездіяльність А. Шептицького звернув увагу також британський консул у Польщі Франк Севері. Він вважав, що митрополит мав звернутися з пастирським посланням до греко-католиків, щоб припинити беззаконні дії²⁸. Цікавим в цій ситуації було спостереження кореспондента газети «Times» А. А. Баркера, який прибув у Східну Малопольщу між 21 і 24 жовтня. Під час однієї з зустрічей із польським послом в Осло Лешеком Мальчевським, вже після повернення з Малопольщі, він заявив, що «Шептицький є злим духом Східної Галичини, який для задоволення непомірних амбіцій не вагається у виборі методів»²⁹.

Після приїзду до Варшави 30 вересня А. Шептицький зустрівся з кількома польськими політиками, зокрема з міністром внутрішніх справ генералом Феліціаном Славоем Складовським. Зустріч з Юзефом Пілсудським не відбулася, бо, як зазначало тернопільське видання «Głos Polski», «митрополит спізнився щонайменше на два місяці»³⁰. У пресі також постійно стверджували, що Андрей Шептицький намагається всіляко уникнути публічного осудження дій саботажників і

²⁴ Słowo Polskie. 1930. Nr. 242. 5 września. S. 7; Ibid. Nr. 243. 6 września. S. 7.

²⁵ Gazeta Lwowska. 1930. Nr. 214. 17 września. S. 5; Wiek Nowy (Lwów). 1930. Nr. 8773. 17 września. S. 12.

²⁶ Przykładowo див.: Діло. 1930. № 195. 4 вересня. С. 5; Там само. № 200. 10 вересня. С. 3.

²⁷ Słowo Polskie. 1930. Nr. 269. 2 października. S. 1.

²⁸ Zięba A. Pacyfikacja Małopolski Wschodniej w 1930 roku i jej echo wśród emigracji ukraińskiej w Kanadzie. *Przez dwa stulecia XIX i XX w.* Studia historyczne ofiarowane prof. W. Felczakowi. Kraków, 1993. S. 83.

²⁹ AAN. Sygn. 322.5144. Sprawozdanie posła RP w Oslo z 17 III 1931 r. w sprawie rozmów odbytych z korespondentem «Times'a».

³⁰ Głos Polski. 1930. Nr. 40. 5 października. S. 4.

видати відповідне пастирське послання до вірних³¹. Репутація Греко-Католицької Церкви не покращувалася і через те, що певні представники духовенства, наприклад, львівський єпископ Іван Бучко, взагалі відкрито підтримували антипольську кампанію, яка розпочалася в німецьких медіа³².

Польська преса також засуджувала головних українських політиків, які не тільки оминали тему саботажів, але й одночасно використовували реакцію польської влади як аргумент критики держави в міжнародних переговорах. Так, зокрема, вчинив Василь Мудрий під час Конгресу меншин в Женеві³³.

Легальні українські організації, інституції, Греко-Католицька Церква та політичні еліти своїм мовчанням у справі терористичних актів негласно підтримували дії УВО/ОУН, солідаризуючись із їхньою формою боротьби. Така позиція викликала негативну реакцію і з боку офіційної влади, і серед польського населення³⁴.

Лише українські політики на еміграції, пов'язані колись із Українською Народною Республікою (петлюрівці), відкрито відмежовувалися від дій націоналістів. 8 листопада 1930 р. Головна еміграційна рада видала спеціальну заяву, в якій рішуче засудила саботажі у Східній Галичині. Еміграційні діячі стверджували, що польсько-український конфлікт використовують комуністи, спільні вороги поляків і українців³⁵.

Наступний етап медійної війни розпочався в середині вересня внаслідок початку пацифікації. Спершу вона проходила суто в польських і українських виданнях, далі – поширилась на закордонні, тобто європейські та американські. Як виявилось, добре законспіровані структури УВО/ОУН за кордоном активно й ефективно вели антипольську пропаганду на Заході.

З кінця вересня і протягом всього жовтня мало не в кожному номері «Діла» повідомляли про репресії з боку армії та поліції. Описи окремих ревізій і квартирувань були переповнені публіцистичним драматизмом, що виявлявся лише плодом уяви авторів. Перебільшену інформацію на шпальтах «Діла» і газетні плітки часто сприймали як факти. У статтях такого змісту з'являлися, наприклад, відомості про кількатисячні загони поліції або втечу від війська до лісу цілих сіл³⁶.

Паралельно з описами матеріальних втрат та численних випадків побиття чоловіків, жінок, людей похилого віку і дітей українська преса також подавала

³¹ Słowo Polskie. 1930. Nr. 269. 1 października. S. 1.

³² DALO. F. 1. Op. 51. Spr. 247. Memoriał ks. bp. Iwana Buczki sufragana lwowskiego o ekspedycjach karnych w woj. lwowskim z 12 X 1930 r.: Wiek Nowy. 1930. Nr. 8830. 22 listopada. S. 1.

³³ Słowo Polskie. 1930. Nr. 245. 8 września. S. 5.

³⁴ Szerzej див.: Шульгин О. Державність чи Гайдамаччина? Париж, 1931.

³⁵ DALO. F. 121. Op. 3c. Spr. 601. Komunikat Ukraińskiej Główniej Rady Emigracyjnej w sprawie wypadków w Galicji Wschodniej z 8 listopada 1930 r.; DALO. F. 231. Op. 1. Spr. 1540. Komunikat poufny nr 5 dotyczący emigracji ukraińskiej we Francji; Głos Polski. 1930. Nr. 41. 12 października. S. 4.

³⁶ Przykładowo див.: Діло. 1930. № 215. 27 вересня. С. 1; Там само. № 217. 1 жовтня. С. 2; Там само. № 218. 2 вересня. С. 2; Там само. № 222. 7 жовтня. С. 4; Діло. 1930. № 223. 8 жовтня. С. 3; Діло. 1930. № 237. 24 жовтня. С. 1.

неправдиву інформацію про вбивства польськими функціонерами невинних українців. Найвідомішою стала справа про Євгена Мандзія, пароха Греко-Католицької Церкви у Багатківцях (повіт Підгайці), про смерть якого внаслідок побиття поліцією повідомили не лише українські, але й закордонні видання. Ця інформація швидко виявилася фальшивою, бо парох лише поїхав з дому на кілька днів, нікого не повідомляючи про свої наміри. Відголос цієї пропаганди поза Польщею був настільки значним, що до справи втрутилося навіть Міністерство закордонних справ³⁷.

Пресова війна у Львові найгостріше проходила між «Ділом» і «Słowem Polskim». Обидві щоденні газети мали величезний вплив на суспільство, а їхні аргументи кожна зі сторін протистояння вважала єдино правильними. Ці видання належали певним політичним силам, тому були прийнятними всі методи агітації. Ніхто не перебирав словами, використовуючи гучні назви статей, щоб впливати на сприйняття інформації.

З посиленням репресій «Діло» все частіше апелювало до так званої «правної самооборони». У статті під назвою «За правну самооборону» йшлося про певні положення Конституції Речі Посполитої, згідно з якими держава мала охороняти всіх громадян незалежно від національності. Автор закликав українців збирати докази про порушення їхніх прав, писати скарги і в разі потреби знімати побої. Особливу роль у цій «самообороні» мала інтелігенція³⁸. Відповідь «Słowa Polskiego» була промовистою. У статті «Авторитет державної вдали» іронічно зазначали, що «може, певні особи й інституції зайнялися б краще складенням списків паліїв і диверсантів на користь влади? Без сумніву, їм би це вдалося легко, а скільки часу вони б заощадили на поліційних обшуках, а тим самим на ревізіях, що так їх доймають»³⁹.

З польського боку помітною була тенденція до загальнонародної мобілізації суспільства для «підтримки почуття, охорони авторитету і сили державної влади»⁴⁰. Так, преса намагалася забезпечити максимальну підтримку окремим рішенням влади. Наведена стаття зі «Słowa Polskiego» звертала увагу читачів не тільки на диверсії українців, але й на позицію поляків з антидержавними настроями, що сприяла саботажам: «Мусите піти в маси людей на нашій території з культом державної влади, охороняти на кожному кроці її авторитет і силу, інакше станете в ряди ворожих сил, що працюють над знищенням нашої країни, над згубою нашої Вітчизни і свободи»⁴¹.

Одночасно пропагували подальше осадництво поляків у Східній Малопольщі. Згідно зі статтею «Польська молодь – на село», провінційні академічні осередки мали нейтралізувати «вогнища і джерела злочинів» через освітню і культурну працю з сільською молоддю у всіх повітах, бо «справою держави є репресії за

³⁷ AAN. 322.2257. Uwagi MSZ w związku z petycjami wniesionymi do Ligi Narodów w sprawie wypadków w Małopolsce Wschodniej w II półroczu 1930 r.: Діло. 1930. № 224. 9 жовтня. С 1; Słowo Polskie. 1930. Nr. 280. 13 października. S. 1.

³⁸ Діло. 1930. № 221. 5 жовтня. С. 2.

³⁹ Słowo Polskie. 1930. Nr. 270. 3 października. S. 1.

⁴⁰ Ibid.

⁴¹ Ibid.

бандитизм. Справою Вашою – ширити польську культуру на теренах повітів, де існує загроза»⁴².

«Діло», своєю чергою, закидало «Słowi Polskiemu» подвійну мораль, адже видання заклиало до збереження майна та життя одних громадян і до знищення інших»⁴³.

Ривалізація обох щоденників була далекою за формою і змістом від мериторичної дискусії. Досить показовою в цьому контексті є стаття «Słowa Polskiego» «Мудрий і мудрий» («*Mudryj a mądry*»), в якій головного редактора «Діла» Василя Мудрого було названо неадекватним, а його прізвище – невідповідним до змісту газети»⁴⁴. В іншій статті написано: «Тубільське населення вважає себе в переважній більшості за русинів, назва українців, що завжди містить політичні контексти, нав'язується лише політичними діячами»⁴⁵.

«Діло» не пропускало жодної атаки такого типу. У статті «Слово Польське розв'язало українську проблему в Польщі» автор тексту розкритикував редактора «Słowa Polskiego» за націоналістичну риторику, що сіє ненависть до українців і закликає до знищення всього культурного і господарського доробку цього народу. Згадав автор і те, що хоча «Słowo Polskie» презентує себе як проурядова газета, до 1926 р. видання було друкованим органом ендеків, тож нічого дивного, що зміст певних статей має власне такий антиукраїнський характер»⁴⁶.

Медійна війна, що точилася на сторінках львівської преси, була некорисною для обох сторін в контексті розвитку подальших українсько-польських взаємин. Суспільні настрої та міжнаціональні стосунки впливали також і на публікації, які безпосередньо видавали через УВО/ОУН. Автор однієї з них стверджував, що метою таких часткових виступів є організоване поширення в країні неспокою і паніки серед польського населення, а також перемога над польським духом експансіонізму. Стаття закликала сіяти серед польських мас сумніви щодо того, чи здатна влада протистояти українцям, а серед самих українців належало культивувати вороже ставлення до Польської держави»⁴⁷. Іншим прикладом ворожості УВО/ОУН до поляків була стаття в празькому виданні «Розбудова нації». Суть статті зводилася до того, що наближається війна, до якої треба готуватися, і в момент, коли вона розпочнеться, усі побачать відродження безжальних Гонти і Залізняка, які не будуть шукати винних: спершу розстріляють, а вже потім судитимуть і вестимуть слідство, тоді «поет зможе заспівати “батько забив власного сина”»⁴⁸.

Ситуація в Польщі швидко привернула увагу європейської громадської думки. Так, польсько-українська пресова війна вийшла за межі кордонів Речі Посполитої. І це була не випадковість, а спланована українцями акція. Діячі ОУН докладали

⁴² Ibid. Nr. 244. 7 września. S. 5.

⁴³ Діло. 1930. № 237. 24 października. S. 1.

⁴⁴ Słowo Polskie. 1930. Nr. 303. 5 listopada. S. 5.

⁴⁵ Ibid. Nr. 283. 16 października. S. 1–2.

⁴⁶ Діло. 1930. № 232. 18 жовтня. S. 3.

⁴⁷ Україна. 1930. Nr. 19. 17 października. S. 1–2.

⁴⁸ Rzemieniuk F. Unici Polscy 1596–1946. Siedlce, 1998. S. 210.

значних зусиль для ведення пропаганди у Великобританії, Німеччині, Швейцарії, Литві та Бельгії, надсилаючи мало не щодня нову інформацію про репресії щодо українців. Інтерпретуючи факти на свій лад, націоналісти буквально ініціювали кампанію, завданням якої було зниження міжнародного авторитету Польщі.

В період з осені 1930 р. до весни 1931 р. у європейській пресі з'явилась низка статей, які виставляли Польщу в дуже негативному світлі. Найбільше публікацій вийшло в англomовних країнах (165 статей у Великій Британії, Сполучених Штатах і Канаді), в Німеччині (312 статей), у Чехословаччині (40 статей), в Італії (20 статей) і у Франції (20 статей). У радянській пресі інформація про пацифікацію також з'являлася кільканадцять разів. Менше про події в Польщі писали в литовських, латиських, бельгійських, швейцарських і австрійських виданнях. Італійські газети, наприклад, протестували проти арешту українських політиків і репресій з боку влади. Радянська преса, натомість, акцентувала на імперіалістичному та фашистському характері Польщі, яка нібито тримається тільки на насильстві щодо своїх громадян⁴⁹.

Певна критика Польщі пролунала і на Міжнародному конгресі федерації друзів Ліги Націй, що проходив 13–15 жовтня і об'єднав 22 держави. Делегати прийняли рішення відрядити до Польщі представників міжнародної преси для збору детальнішої інформації, щоб згодом на її основі вдаватися до певних дій⁵⁰.

Першим, хто прибув до Польщі вже 16 жовтня, був Едвард Шапюїза – головний редактор газети «Journal de Geneve». Під час свого візиту він зустрівся з воєводою Львова і оглянув місто, що загалом справило на нього добре враження. Приїзд редактора у львівській пресі коментували по-різному. «Słowo Polskie» написало, що Шапюїза «виявив велике розуміння до ситуації і місцевих стосунків». «Діло», своєю чергою, іронічно заявило: «миж собі можемо уявити як інформовано цього редактора про наші відносини»⁵¹.

21–24 жовтня Львів, а згодом інші міста Східної Малополющі відвідав генеральний консул Великобританії Франк Савері. З ним прибув і А. А. Баркер, редактор «Times». Офіційну причину їхнього візиту було окреслено як «відновлення давніх стосунків, що об'єднують їх із Східною Малополющею»⁵². Ніхто, однак, не сумнівався, що їхнім завданням була перевірка фактів про репресії щодо українського населення. Одразу по приїзді вони побачилися з львівським воєводою, очільником Окружного Корпусу IV, повітовим старостою, головою Апеляційного суду та іншими представниками світу політики. 22 жовтня гості зустрілися з Генриком

⁴⁹ AAN. Sygn. 322.2258. Notatka w sprawie wykorzystania wypadków w Małopolsce Wschodniej przez czynniki urzędowe oraz prasę sowiecką dla celów agitacyjnych przeciw państwu polskiemu; Діло. 1930. № 237. 24 жовтня. С. 4; Там само. № 238. 25 жовтня. С. 2. Dokładny spis artykułów o wydźwięku antypolskim, które zostały opublikowane zagranicą – див.: На вічну ганьбу Польщі. Твердині варварства в Європі. Прага, 1931. С. 109–152.

⁵⁰ Діло. 1930. № 235. 22 жовтня. С. 4.

⁵¹ Там само. № 232. 18 жовтня. С. 2; Gazeta Lwowska. 1930. Nr. 240 17 października. S. 5; Słowo Polskie. 1930. Nr. 284. 17 października. S. 5.

⁵² Słowo Polskie. 1930. Nr. 289. 22 października. S. 3.

Лоевенгерцом – відомим спеціалістом з міжнаціональних відносин, що ще раз підтвердило справжню мету їхнього приїзду⁵³.

Надалі до Польщі регулярно приїжджали представники преси і різних правозахисних інституцій. Так, 21 жовтня до Варшави прибули члени Товариства друзів Ліги Націй, серед яких був Вальтер Напер з Великобританії, Йозеф Вільфан – словенець з Італії, голова Конгресу національних меншин у Женеві, а також делегати з Голландії і Югославії. Через кілька днів вони вирушили до Львова, відкрито декларуючи мету – перевірку інформації про польські зловживання щодо українців⁵⁴.

Візити журналістів і кореспондентів продовжилися в середині листопада 1930 р. Тоді до Східної Малопольщі прибули редактор «Chicago Daily News» Неглі Фарсон і берлінський кореспондент «Manchester Guardian» С. А. Фогт⁵⁵. У другій половині листопада до Львова приїхав латиський журналіст Арвед Аренстам з газети «Jaunakas Sinas» та відвідав навколишні села. З огляду на велику кількість гостей польська преса іронізувала, що якби в іноземного журналіста запитали про мету приїзду, він би з усмішкою відповів: «Стільки чути про жажливу польську акцію пацифікації на українських селах, що я захотів на власні очі побачити, чи ріжете тут живцем людей, а потім окремі частини вішаєте на деревах при дорозі»⁵⁶.

Численні візити журналістів з-за кордону, особливо до Львова і околиць, а також факт того, що частина з них самостійно вела розслідування, фальсифікувала інформацію і фабрикувала цілі справи, призвели до того, що львівський воєвода 22 жовтня видав розпорядження про положення іноземців на території воєводства. В документі вже на самому початку було наголошено, що значна частина західних журналістів не приїжджає до Польщі, щоб розмовляти про факти, а просто збирає вибіркові докази для подальшої антипольської кампанії. Виявляючи на території воєводства іноземних журналістів і кореспондентів, які не зголосилися до локальної влади і не отримали від неї дозволу на роботу, поліція зобов'язувалася арештувати їх і доставити до староства, яке приймало подальші рішення щодо їхнього перебування в Польщі. Якщо дії журналістів виходили за межі їхньої професійної діяльності, справи мали розглядати відповідні судові інстанції⁵⁷.

Таке радикальне рішення воєводи спричинив арешт канадського журналіста Вільяма Фредеріка Дея 21 жовтня поблизу Бібрки. Представник закордонного видання, пов'язаного, як потім стало відомо, з українською діаспорою в Канаді,

⁵³ Ibid. Nr. 293. 26 października. S. 5. W efekcie tej wizyty na łamach «Times'a» 13 XII 1930 r. ukazał się dość obszerny artykuł, obrazujący obiektywnie stosunki polsko-ukraińskie w Polsce. Treść artykułu mocno polemizowała z doniesieniami «Manchester Guardian», który wypowiadał się wyłącznie w tonie antypolskim. Wskazano jednoznacznie, że to działania ukraińskie sprowokowały władze polskie do podjęcia takich kroków. Szerzej div.: Głos Polski. 1930. Nr. 52. 25 grudnia. S. 1.

⁵⁴ Słowo Polskie. 1930. Nr. 290 z 23 października. S. 5.

⁵⁵ Ibid. Nr. 313. 15 listopada. S. 7.

⁵⁶ Ibid. Nr. 322. 24 listopada. S. 9.

⁵⁷ DALO. F. 121. Op. 3c. Spr. 609. Pismo wojewody lwowskiego z 22 X 1930 r. do wszystkich starostów województwa w sprawie przeprowadzania wywiadów na terenie objętym akcją pacyfikacyjną.

разом з українським адвокатом Олександром Марічкаком та лікарем Богданом Марушком збирали свідчення місцевих українців без попереднього повідомлення про це влади. Справу було передано воєводи, а він вже передав її до МЗС⁵⁸.

Що цікаво, зовсім іншим було розпорядження тернопільського воєводи від 31 жовтня, хоча стосується воно цієї ж події. В його документі йшлося: незалежно від того, звідки приїжджають журналісти і кореспонденти і які видання вони представляють, обов'язком староств є прийняти їх доброзичливо і всіляко сприяти їхній роботі. Власне приязна атмосфера мала створювати враження від перебування в країні. Проте формальний бік не залишався поза увагою – старости мали інформувати про кожного закордонного журналіста на своїй території⁵⁹.

Складно однозначно сказати, чий з двох варіантів був кращим. На противагу арешту В. Ф. Дея наведемо спостереження британського консула Ф. Савері: «В одному з малих містечок Тернопільського воєводства є кілька зруйнованих бомбардуванням за часів Великої Війни будинків, які ще не відновлювали. Недавно там було помічено молодого чоловіка з камерою в руках. Кілька днів по тому його арештували за належність до УВО. Серед його речей були знімки тих руїн, а на звороті фотокарток напис «Польські злочини на території Західної України: будинок Просвіти [місце для назви населеного пункту], висаджений в повітря поляком»⁶⁰.

Як видно, польська влада часто була не готовою до агітаційної атаки з боку західної преси. Схожа ситуація складалася і в польських дипломатів, не маючи розпоряджень від центру, вони нерідко просто імпровізували⁶¹. Але будь-яка інституційна діяльність була все ж кращою за мовчання, що могло б здатися підтвердженням правдивості пропаганди. Прикладом рішучої діяльності дипломата може слугувати представлення 19 жовтня офіційного протесту посла Польщі у Сполучених Штатах Америки Титуса Філіповіча у зв'язку зі статтею німецького кореспондента «New York Herald Tribune»⁶². Працівники польських консульств не завжди могли ефективно протидіяти антипольським кампаніям. Так, один канадський громадянин польського походження написав листа зі скаргою на те, що місцева преса подає неправдиву інформацію щодо польсько-українських відносин в Польщі, тоді як з боку консульства не було жодної реакції⁶³.

Найширшою виявилася антипольська кампанія у британській пресі. В найпопулярніших виданнях, зокрема в урядовому «Manchester Guardian», протягом двох тижнів жовтня майже щодня з'являлася інформація про злочини польської

⁵⁸ DALO. F. 1. Op. 51. Spr. 855. Raport sytuacyjny starosty lwowskiego grodzkiego. Nr. 155 z 22 X 1930 r.; Telefonogram Wydziału Bezpieczeństwa Urzędu Wojewódzkiego we Lwowie do MSZ z 23 X 1930 r.

⁵⁹ DAIFO. F. 231. Op. 1. Spr. 1373. Pismo wojewody tarnopolskiego z 21 X 1930 r. w sprawie objazdu terenu przez korespondentów zagranicznych.

⁶⁰ Zięba A. Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski (1914–1939). Kraków, 1998. S. 305.

⁶¹ Pierwsze instrukcje z MSZ do placówek polskich przyszły dopiero w trzeciej dekadzie października 1930 r. Див.: Pisuliński J. Pacyfikacja w Małopolsce Wschodniej na forum Ligi Narodów. *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2003. Z. 144. S. 114.

⁶² Діло. 1930. № 235. 22 жовтня. С. 4.

⁶³ DALO. F. 1. Op. 51. Spr. 855. List Serafina Kokoszki do KW PP we Lwowie z 10 I 1931 r.

влади проти українського населення. Ситуація була серйозною, бо спричиняла масові віча на підтримку українців, резолюції про осудження дій Польщі, апеляції до Ліги Націй з вимогами вплинути на владу Речі Посполитої⁶⁴.

На початку 1931 р. газетне бюро ОУН почало ще інтенсивніше вести антипольську пропаганду. За фінансового сприяння Німеччини, частково також Литви і Чехословаччини, публікували бюлетені – так звані чорні книги, покликані представляти важку долю українців Польщі. Публікація «На вічну ганьбу Польщі» була видана англійською, німецькою, французькою, чеською, литовською і, ясна річ, українською мовами⁶⁵.

Це викликало відповідь з польського боку – поляки опублікували кількома мовами (серед інших англійською, італійською, французькою, німецькою) спеціальну заяву. В ній було детально описано тло саботажів, те, яким було політичне, господарське і культурне становище українців до 1930 р. і чому політика пацифікації була виправданою⁶⁶. Дещо згодом вийшла друком невелика брошура про польсько-українські відносини і права українського населення у Східній Мало-польщі згідно з конституцією⁶⁷.

Антипольська кампанія ОУН не пройшла повз увагу Ліги Націй. Офіційний розгляд справи про події у Східній Мало-польщі проходив з 18 жовтня 1930 р. до 13 лютого 1931 р. В цей період приймали скарги від українців та середовищ, які їх підтримували. Проте з часом емоції почали вщухати і європейські політики у своїх рішеннях вже спирались на різносторонні аргументи і факти. Тон європейської преси теж став м'якшим, не стосувалося це лише німецьких і литовських видань.

Як відомо, скарги з боку українців на дії польської влади надходили майже рік. Врешті 30 січня 1932 р. Ліга Націй оголосила свій вердикт: Польща не веде проти українців політики переслідування і насильства. Відхилення скарг українців було пов'язане з кількома чинниками, зокрема співпрацею ОУН з Німеччиною, значною кількістю диверсій, вбивством Тадеуша Головка та фактами фальсифікації доказів і свідчень. Суттєвим було і те, що акцію пацифікації спровокували самі українці, влаштовуючи саботажі проти держави і її громадян. Позаяк безпека держави опинилася під загрозою, в аргументах Ліги Націй політику, орієнтовану на встановлення спокою, трактували як законну, потрібну і навіть необхідну⁶⁸.

Інтенсифікація саботажів у Східній Мало-польщі закономірно викликала інтерес польської, української і західноєвропейської преси. Мовчання українських політиків, інтелігенції і духовенства у цій справі погіршувало ситуацію, адже

⁶⁴ AAN. Sygn. 322.5095. Pismo ambasadora RP w Londynie do ministra spraw zagranicznych z 2 I 1931 r.; AAN. Sygn. 322.2257. Raport polityczny nr 2/31 Ambasady RP w Londynie z 29 I 1931 r.

⁶⁵ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Київ, 2007. С. 199.

⁶⁶ Przykładowo – див.: AAN. Sygn. 322.2257. Pismo ambasadora RP przy Stolicy Apostolskiej do ministra spraw zagranicznych z 6 II 1931 r.

⁶⁷ Див.: The Situation in Southeastern Poland. («Eastern Galicia»), Polish Library of Facts, New York, 1931.

⁶⁸ Mazur G. Problem pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2001. Z. 135. S. 38–39.

польська преса, незважаючи на правдивість чи неправдивість інформації, звинувачувала всіх українців в антидержавній діяльності. Вважали, що мовчання означає тиху згоду і підтримку дій УВО/ОУН, хоча б моральну.

З іншого боку, українці вступили в медійну війну майже одразу після впровадження режиму пацифікації. Зазначимо, що українська сторона виявилася напролюд добре підготованою. Про це свідчить координованість пропаганди, що проходила в усьому світі, і її ефективність, що виявилася в організації у різних країнах акцій підтримки українського населення Польщі.

Поляки у першій фазі пресової війни опинилися в значно гіршому становищі. Реакція МЗС хоч і була адекватною, запізнилася, а це призвело до погіршення репутації і зниження авторитету Речі Посполитої на Заході. Заяви польських дипломатів на початку зводилися лише до заперечення скарг українців і тільки згодом вони перейшли до надання фактів і статистики.

Польсько-українська медійна війна мала двоякі наслідки – зовнішні і внутрішні. В середині держави загострилися міжнаціональні суперечності, що ускладнювало пошук *modus vivendi* протягом кількох наступних років. На міжнародній арені антипольська пропаганда породжувала ворожість до Речі Посполитої як держави. Образ Польщі як країни, де порушуються права національних меншин, ускладнював співпрацю з політичними центрами Європи. Попри те, що вердикт Ліги Націй формально виправдав кроки Варшави, повністю відновити колишній авторитет вдалося не завжди, це шкодило політичній безпеці Польщі.

До позитивних аспектів справи належало хіба те, що частина українців, яка не погоджувалася з тактикою УВО/ОУН і по-іншому розуміла сенс подій, намагалася знайти шляхи до порозуміння. Парадоксально, але ситуація, що склалася в 1930 р., стала однією з підвалин польсько-українського порозуміння в 1935 р.

REFERENCES

- Dilo. (1930, Serpen 1), 168, 4 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Veresen 10), 200, 3 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Veresen 2), 218, 2 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Veresen 27), 215, 1 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Veresen 4), 195, 5 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Veresen 5), 195, 4–5 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Zhovten 1), 217, 2 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Zhovten 18), 232, 2-3 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Zhovten 22), 235, 4 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Zhovten 24), 237, 1,4 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Zhovten 25), 238, 2 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Zhovten 5), 221, 2 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Zhovten 7), 222, 4 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Zhovten 8), 223, 3 [in Ukrainian].
Dilo. (1930, Zhovten 9), 224, 1 [in Ukrainian].
Gazeta Lwowska. (1930, Październik 17), 240, 5 [in Polish].

- Gazeta Lwowska. (1930, Sierpień 31), 200, 1–2 [in Polish].
- Gazeta Lwowska. (1930, Sierpień 3–8), 177, 1 [in Polish].
- Gazeta Lwowska. (1930, Wrzesień 11), 209, 5 [in Polish].
- Gazeta Lwowska. (1930, Wrzesień 17), 214, 5 [in Polish].
- Gazeta Lwowska. (1930, Wrzesień 19), 216, 5 [in Polish].
- Gazeta Lwowska. (1930, Wrzesień 21), 218, 5 [in Polish].
- Gazeta Lwowska. (1930, Wrzesień 7), 206, 3 [in Polish].
- Głos Polski. (1930, Grudzień 25), 52, 1 [in Polish].
- Głos Polski. (1930, Listopad 15), 313, 7 [in Polish].
- Głos Polski. (1930, Listopad 24), 322, 9 [in Polish].
- Głos Polski. (1930, Październik 12), 41, 4 [in Polish].
- Głos Polski. (1930, Październik 26), 293, 5 [in Polish].
- Głos Polski. (1930, Październik 5), 40, 4 [in Polish].
- Głos Polski. (1930, Sierpień 31), 35, 2 [in Polish].
- Mazur, G. (2001). Problem pacyfikacji Małopolski Wschodniej w 1930 r. *Zeszyty Historyczne*, 135, 38–39 [in Polish].
- Mirchuk, P. (2007). *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv*. Kyiv [in Ukrainian].
- Na vichnu hanbu Polshchi. Tverdnyi varvarstva v Evropi*. (1931). Prague [in Ukrainian].
- Ostaneck, A. (2015–2016). Patsyfikatsiia 1930 roku – diia chy protydiia polskoï vlady v konteksti bezpeky derzhavy i rehionu (A. Varanytsia, Trans.). *Istorychni ta kulturolohichni studii*, 7–8, 133–147 [in Ukrainian].
- Rozporządzenie prezydenta RP z 6 III 1928 r. o Policji Państwowej. (1928). *Dziennik ustaw*, 28, 257 [in Polish].
- Rzemieniuk, F. (1998). *Unici Polscy 1596–1946*. Siedlce [in Polish].
- Shulhyn, O. (1931). *Derzhavnist chy Haidamachchyna?* Paris [in Ukrainian].
- Słowo Polskie. (1930, Listopad 5), 303, 5 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Październik 1), 269, 1 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Październik 13), 280, 1 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Październik 16), 283, 1–2 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Październik 17), 284, 5 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Październik 2), 269, 1 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Październik 22), 289, 3 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Październik 23), 290, 5 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Październik 3), 270, 1 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Sierpień 23), 229, 1 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Sierpień 2–8), 208, 7 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Sierpień 3–8), 209, 5 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Sierpień 4–8), 210, 7 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Wrzesień 4), 241, 4 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Wrzesień 5), 242, 7 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Wrzesień 6), 243, 7, 9 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Wrzesień 7), 244, 5 [in Polish].
- Słowo Polskie. (1930, Wrzesień 8), 245, 5 [in Polish].

- Ukraina. (1930, X, 17), 19, 1–2 [in Polish].
- Ustawa z 15 VII 1925 r. o zakwaterowaniu wojska w czasie pokoju. (1925). *Dziennik ustaw*, 97, 681 [in Polish].
- Wiek Nowy (Lwów). (1930, Wrzesień 17), 8773, 12 [in Polish].
- Zięba, A. (1993). Pacyfikacja Małopolski Wschodniej w 1930 roku i jej echo wśród emigracji ukraińskiej w Kanadzie. In *Przez dwa stulecia XIX i XX w. Studia historyczne ofiarowane prof. Wacławowi Felczakowi* (pp. 72–89). Krakow [in Polish].
- Zięba, A. (1998). *Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski (1914–1939)*. Krakow [in Polish].

Adam OSTANEK

Doctor of History

Professor at the Faculty of Security, Logistics and Equipment

J. Dombrowski Military University of Technology in Warsaw

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-0801-8110>

e-mail: adam-ostanek@wp.pl

DOI: 10.33402/up.2020-13-224-242

THE PRESS DISPUTE OF POLES AND UKRAINIANS AROUND THE ISSUE OF SABOTAGE AND PACIFICATION IN 1930 IN THE LVIV PRESS AND ITS CONSEQUENCES FOR POLISH-UKRAINIAN RELATIONS AND THE SECURITY OF THE SECOND POLISH REPUBLIC

Media always constituted the tool for conducting operations about propaganda character. Frequently, particularly in extreme situations, they were also used to lead hot wars to promote determined political opinions or rightness. On account of the intense influence of media on societies, all such battles affected the state security system. If the dispute had character exclusively regional, effects of the press war were curbed; if the press dispute exceeded national borders, its consequences were definitely greater – from damaging the authority to international stigmatizing. The Polish-Ukrainian media dispute, which exploded around coercive action, taken concerning sabotage conducted by Ukrainian nationalists in the summer months of 1930 in Eastern Małopolska, had enormous meaning for the security system of the Second Polish Republic. In the first phase, it had a significant influence on worsening, and this way not best already, of Polish-Ukrainian relations in the Polish state. In the second phase, after triggering the defamatory campaign off at the Polish address on the international arena, it resulted in the League of Nations accepting nine complaints against Poland under pressure from public opinion and part of the influential politicians. It took effect with the annual proceeding of the matter what damaged the authority of Poland in the international arena as well as strengthened the adverse image of the Republic in many countries.

Keywords: Second Polish Republic, Eastern Małopolska, Polish-Ukrainian relations, security, Lviv press

Magdalena GIBIEC

Researcher, PhD Student

University of Wrocław

Institute of History

ORCID: 0000-0001-9217-7943

e-mail: gibiec_magda@wp.pl

THE IMAGE OF PACIFICATION OF EASTERN HALYCHYNA IN 1930 IN LIGHT OF POLISH AND UKRAINIAN PRESS

The pacification conducted by the Polish authorities in Eastern Halychyna in 1930 was the consequence of conflict escalation and pressure put by both the Polish and Ukrainian sides since the end of World War I. As a result of the Treaty of Riga of 1921 and finally, the provisions of the Conference of Ambassadors in 1923, a large percentage of Ukrainians found themselves on the Polish side of the border against their will. Attempts to regain their independence and the fight undertaken in 1918 ended in failure, which only intensified the conflict¹. In addition, the inefficient national policy of Poland, as well as the unwillingness to cooperate with the Ukrainians, made it impossible to find a satisfactory solution to the issue. For both the Polish and the Ukrainians, Eastern Halychyna was a priority. There was no such compromise that could meet the expectations of both sides. Social attitudes among the Ukrainians favored the radicalization of their views and led to the rise of nationalism. In 1920, the Ukrainian Military Organization (UMO) was established, which has set itself the goal to continue the fight for independence against Poland using even more extreme methods². UMO's activists were fighting not only against the Poles but also the Ukrainians who were ready to establish cooperation with the Polish Government. The next couple of years brought more sources of disagreement, such as the issue of Ukrainian education and economic reform, which only deepened the conflict. Under such conditions, the crisis erupted. In June of 1930, the public was informed about the alleged negotiations between the Government and the Ukrainian National Democratic Alliance (UNDA). This led to the mobilization of Ukrainian nationalists coming out against any agreement. It was connected to the rise of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN), and UMO became an armed part of it³. Taking drastic measures, they wanted to prevent the agreement and raise the national issue. It resulted in the

¹ Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. Warszawa: Czytelnik, 1985. S. 16.

² Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Київ: Українська видавнича спілка, 2007. С. 20.

³ Motyka G. Ukraińska Partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii. Warszawa: Rytm, 2006. S. 46–47.

so-called partial pushback of UMO. First, the sabotage and later on the pacification affected, directly and indirectly, a huge part of the population living in the area of Eastern Halychyna.

In the era, when there were practically no other mass media, the press was the most important public mouthpiece. It not only served an informative function, but its primary goal was opinion-forming. The press significantly influenced the attitudes and moods of the nation and could even change the course of action. By manipulating the facts, using the right language, fighting with arguments, the press was able to create the desired picture of the events. By looking at the events through the prism of the press, we can look at them from the inside, and thanks to the regularity of press publication (daily in this case), we can follow their development. The aim of this paper is to present the selected issues related to the events, named by the historiography as «the pacification of Eastern Halychyna», in the light of archival materials as well as Polish and Ukrainian public opinion expressed in the press: the «*Słowo Polskie*» and the «*Dilo*».

Keywords: pacification, Polish and Ukrainian public, Eastern Halychyna, Ukrainian National Democratic Alliance, Ukrainian Military Organization, Organization of Ukrainian Nationalists, Polish Government.

The so-called second pushback of UMO-OUN, which highest intensity was observed between July and September 1930, was a very risky step from the side of Ukrainian nationalists; still, it turned out to be effective. The acts of sabotage were mainly performed by the youth from OUN as well as UMO militia groups, but it was not only them. Also, many young people, lured by more visible effects of nationalist actions than the positivistic work of the legal organization, engaged themselves in participation in subversive actions. The acts of sabotage were mainly arson attacks on property, usually farm buildings and haystacks, not only of Polish settlers but also the Ukrainians loyal to the Polish state. Other targets of the attacks included administrative buildings, mail cars, bridges, roads, railways as well as telephone and telegraph wires. The saboteurs also carried out intimidating actions against the Jews in order to protect Ukrainian cooperatives from the competition. Official sources reported 191 such acts of sabotage (172 on private property and 19 on state property)⁴. Ryszard Torzecki mentioned even more than such 2000 incidents⁵. One of the most notorious cases was the attack on the postal ambulance near Bibrka on July 30th, 1930, during which 26 thousand zlotys were robbed, and a patrolman Joseph Molewski was killed. One of the perpetrators of the attack also died in this event. Bohdan Kordiuk, an OUN member, was accused of organizing the robbery and sentenced to 1.5 years in prison. According to the Polish press, Ukrainian nationalists, who were also members of the youth organization «Plast» and pupils of «Ruthenian» schools, were also involved in the attack. Therefore, Polish public opinion raised a voice to perform detailed inspections in Ukrainian organizations and schools⁶.

⁴ Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*. Warszawa: Neriton, 2007. S. 139.

⁵ Torzecki R. *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1989. 470 s.

⁶ *Napad rabunkowy bojówki UOW na ambulans pocztowy pod Bóbrką. Słowo Polskie* (Lwów). 1930. 1 sierpnia.

The «Dilo» protested against such a practice in its articles and emphasized that social organizations could not have anything to do with Ukrainian nationalists working secretly⁷.

The acts of sabotage sparked nationalistic sentiments among Polish people. Due to intensified attacks, which touched a large part of the population of Eastern Halychyna, since the beginning of September, massive protests and street demonstrations were organized, and they lasted for the entire time of pacification. During the demonstrations, which were also attended by representatives of Polish political parties, mainly the issue of the need for a strong government response to these events was raised, in particular, to inspect Ukrainian schools and organizations from which the saboteurs had been recruited⁸. They also pressed to dismiss teachers of Ukrainian origin, or at least to move them to the «native Polish lands»⁹. They threatened that if their postulates were not introduced, people would have to seek justice on their own. The answer to the sabotage was a pacification campaign carried out in accordance with the decree of Józef Piłsudski by the joint force of the army, the police, and local population in three provinces: Lviv, Ternopil, and Stanisławiv (Ivano-Frankivsk now)¹⁰. It was the biggest confrontation between the two nations since the end of the Polish-Ukrainian war, as well as one of the most serious challenges for internal security since regaining independence.

The term pacification can be a bit ambiguous, especially with regards to the classification of individual actions as acts of pacification. Therefore, it is hard to tell the exact time of the action. In modern studies, we usually see the date from September 16th to November 30th, 1930¹¹. The term refers to the action conducted under the direct command of Marshal Józef Piłsudski and executed by the Minister of Internal Affairs – Felicjan Sławoj Składkowski. The campaign was supervised by Czesław Grabowski, commandant of the voivodship State Police in Lviv¹². A slightly different picture was presented by the newspapers. In the «Słowo Polskie», the first information about the beginning of the pacification was given on September 23rd¹³. It referred only to operations with the most intense activity of pacification divisions, namely sending more than 1,000 policemen and officers to the areas affected by sabotage actions which took place the day before, on September 22nd¹⁴. However, it mentioned neither the arrests and searches that had been carried out since August by the local police nor sending the 14th Uhlan Regiment to the province

⁷ Напад на поштовий амбулянс. *Діло* (Львів). 1930. 1 серпня.

⁸ Przeciw zakusom pruskim i bandyckim prowokacjom ukraińskim. *Słowo Polskie*. 1930. 2 września.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 344. Спр. 6. Т. 1. Арк. 7.

¹⁰ Szumiło M. *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*. Warszawa: Neriton, 2007. C. 139.

¹¹ Motyka G. *Ukraińska Partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Rytm, 2006. C. 57.

¹² Wysocki R. *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2003. C. 130.

¹³ Oczyszczenie trzech województw ze zbrodniczych elementów. *Słowo Polskie*. 1930. 23 września.

¹⁴ Ibid.

of Lviv in mid-September. Military troops were reported to stay in Eastern Halychyna until mid-October, which was also confirmed by the «Słowo Polskie»¹⁵. Nevertheless, the «Dilo» reported further criminal expeditions after the alleged withdrawal of the military forces: «army and police still «pacify» Halychyna, returning the second and the third time to already «pacified» towns and widen their activity more and more to locations where non «sabotages» had place»¹⁶. For the Ukrainian press, pacification comprised all the actions taken by the authorities that were striking the Ukrainian population in this area from the beginning of September until the end of the year, at least.

Although the proper pacification action with the participation of the army and police started in the second half of September, preventive actions with the help of the local police started at the beginning of the month. The pre-pacification action included searches and arrests of suspects on a scale that was not smaller than later on during the most intensive actions. In addition to the already given example of the arrests from the end of August, on September 4th, as reported by the «Dilo», 100 police officers performed searches near the village of Zhydiatychi. The searches took place in the morning and were aimed mainly at the so-called «conscious farmers» who were sending their children to school in Lviv¹⁷. It was confirmed by the memorandum of UNDA addressed to the Polish Government in January 1931: «The uhlans arrived in the village Hermanowa in the administrative division of Lviv. Having a list of conscious farmers in their hands, they marked their houses with a red pencil [...] Houses of the richest farmers of Hermanowa were marked with the red pencil, and only for their descent work in the village, they had to expect the conquests of the uhlans. Having seen what was going on, they fled from the village and hid themselves in the forests»¹⁸. Revisions of private properties continued throughout the period of the pacification campaign, and the results presented by the Government were to justify their legitimacy and necessity of further searching of houses. Revisions had to be very tedious and detailed; looking in the cabinets with underwear, searching the corn and hay cones, looking under the paintings by smashing glass and frames, opening containers with food, and pulling out roofs. According to the Ukrainian press, nothing was found¹⁹. The «Słowo Polskie» also mentioned the revisions but in a very laconic way, claiming that the results were confidential²⁰.

Another element of the pre-pacification campaign was the implementation of borough/municipality watch and curfew²¹. In some villages, the Ukrainian population refused to fulfill this obligation. In such a case, at the request of the administrative authorities,

¹⁵ Акція пacyфікаcyjна уkończona. *Słowo Polskie*. 1930. 12 października.

¹⁶ З голосів української преси про події в краю. *Діло*. 1930. 21 жовтня.

¹⁷ Масові ревізії по селах львівського повіту. *Діло*. 1930. 18 вересня.

¹⁸ Pl.: «przybyli ułani do wsi Hermanowa lwowskiego pow. mając spis uświadomionych włościan w ręku znaczyli ich domy czerwonym ołówkiem. [...] naznaczono czerwonym ołówkiem domy najpoważniejszych włościan Hermanowa i tylko za ich kulturalną pracę we wsi oczekiwały ich podboje ułanów. Wszyscy oni widząc na co się zanoszi uciekli ze wsi i pochowali się w lasach»; ЦДІАЛ України. Ф. 344. Спр. 6. Т. 1. Арк. 7.

¹⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 344. Спр. 6. Т. 1. Арк. 7.

²⁰ Rewizje w Żydaticzach i w okolicy. *Słowo Polskie*. 1930. 7 września.

²¹ Документ часу. *Діло*. 1930. 10 вересня.

soldiers were quartered in the troubled region. It was the case for the village of Kurowce, whose inhabitants refused to execute the command twice. As a result, the squadron of the 9th Uhlan Regiment was billeted in the village at 3 o'clock in the morning²². The presence of regiment was very inconvenient for the villagers as it was connected to additional commitments as well as abuses. Still, according to the Polish press, it was often the only possible and effective way to restore order. After the promise of the Municipal Council of complete subordination to the directives of the authorities, the squadron was withdrawn and directed to other places of sabotage actions²³.

The action of pacification, in the strict meaning of the word, was widely reported and commented on by both the Polish and Ukrainian press. The «Słowo Polskie» presented daily results of the pacification divisions, which was supposed to show the importance of actions taken by the authorities. Numerous arrests and the results of the revisions were to confirm the thesis about the cooperation of Ukrainian organizations with UMO-OUN and the involvement of young people in the acts of sabotage. Another prominent argument was the closing of Ukrainian middle schools and youth organizations where, according to press reports, a lot of incriminating material was found. The «Dilo» also reported in its articles about daily pacification actions; however, its aim was to discredit them and emphasize the groundlessness and meaninglessness of searches and arrests that were meant to intimidate the Ukrainian population.

The most controversy during the pacification campaign was aroused by the actions of the Ukrainian cultural, educational, and economic organizations, as well as secondary schools where lessons were taught in the Ukrainian language. According to Polish publicity, the saboteurs were recruited by UMO-OUN from these organizations. In fact, it was believed that without the support of the local population, Ukrainian nationalist organizations would not be able to act on such a large scale. Voices for the elimination of the «cradle» of nationalists appeared in the Polish press in early September. The «Słowo Polskie», in the article from September 9th, «Ruthenian secondary schools – hatcheries of rebels», stated openly that Ukrainian schools' students took part in acts of sabotage. As proof, they mentioned numerous arrests, during which it turned out that the vast majority of the detainees were students. Another example might be the slogan: «Damn the Lachs, who stole Ukraine as far as Krakow»²⁴, which was put up at the railway station in Pidberiztsi (province Lviv), and young people were standing and throwing stones at passing trains²⁵. At the station in Vynnyky (near Lviv), perpetrators were caught red-handed while they were blurring Polish national symbols and replacing them with a trident sign. Among the detained, there were also students of Lviv schools²⁶. However, not only the students were punished but also the teachers working in these schools. Searches carried out in the Ukrainian institutions before the proper pacification action provided evidence

²² Za sabotowanie zarządzeń władz zakwaterowano we wsi Kurowce szwadron ułanów. *Słowo Polskie*. 1930. 20 września.

²³ Kwaterunek ułanów po wsiach daje dobre wyniki. *Słowo Polskie*. 1930. 24 września.

²⁴ Pl.: «Niech szlag trafi Lachów, bo ukradli Ukrainę po Kraków».

²⁵ Ruskie szkoły średnie – wylęgarniami wywrotowców. *Słowo Polskie*. 1930. 9 września.

²⁶ Ibid.

for arresting three high school professors from the «Ukrainian Society of Education» in Rohatyn, which was described as a «citadel of subversive work»²⁷. After the next searches, the «Słowo Polskie» reported about finding a hand grenade and three rockets in the attic, and the newspaper emphasized that they were to be used «to set the piles on fire»²⁸. Another school suspected of «raising arsonists» was the state high school with the «Ruthenian» language of instruction in Ternopil, which was attended by perpetrators of arson actions in several nearby villages²⁹. Both schools were closed on September 26th in accordance with the Regulation of the Minister of Religious Affairs and Public Enlightenment – Sławomir Czerwinski. He commented on this decision in the following way: «Being personally far from a tendency to repress the aspirations and rights to cultivate the Ukrainian culture, I am at the same time determined to root out all the exploits which, under cover of cultural work, promote violence against the state and part of its population»³⁰. At the beginning of November, a private school in Drohobych was also closed, and its director, in the light of evidence incriminating him and his school, was put in prison³¹. However, it had not stopped activists from other middle schools. Apart from acts of sabotage carried out by students, additional incidents such as throwing the president's portrait out of the window or destroying the national emblem sign were also noted. All these incidents took place in a gymnasium with the Ukrainian language of instruction in Lviv, and as a result, the school was also closed³².

One of the unresolved issues was the possible participation of Polish youth in retaliatory arsons of Ukrainian institutions and several Jewish shops. It was believed that the event had a clearly national-democratic character³³. The «Słowo Polskie» was fighting these arguments treating them as the Ukrainian provocation. A good example of this fight was how the two newspapers described the explosion that took place at night on September 20th in one of the Ukrainian schools in Lviv. The «Dilo» was convinced about planting a bomb and the «Słowo Polskie» about an explosion of the materials that had been already stored in the school building³⁴. On October 2nd, there was another explosion, this time in the Ukrainian Tsentrosoiuz. Again, the two newspapers presented a completely different assessment of the causes and the course of the explosion. The «Dilo», in an extensive article, emphasized the widespread propaganda of the Polish

²⁷ Nici sabotaży bobreckich prowadzą do «ukraińskiego» gimn. w Rohatynie. *Ibid.* 18 września.

²⁸ Ruskie gimnazjum arsenałem sabotażystów. Dalsze wyniki ekspedycji 1000 posterunkowych. *Ibid.* 25 września.

²⁹ Ruskie gimnazjum w Tarnopolu wychowuje podpalaczy. *Ibid.* 22 września.

³⁰ Pl.: «Będąc osobiście jak najbardziej daleki od tendencji tłumienia dążeń i praw, mających na celu pielęgnowanie kultury ukraińskiej, równocześnie jestem zdecydowany tępić z korzeniami wszystkie te wyczyny, które pod płaszczykiem pracy kulturalnej hodoją elementy walki z państwem i częścią jego ludności»; Zamknięcie dwóch gimnazjów ruskich. *Ibid.* 29 września.

³¹ Prywatne ukraińskie gimnazjum w Drohobyczu – zamknięte. *Ibid.* 5 września.

³² Znieważenie portretu prezydenta w lw. gimn. ruskim. *Ibid.* 13 października; Zniszczenie orła państwowego w gimnazjum ruskim. *Ibid.* 27 października.

³³ Mazur G. Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2007. C. 129–130.

³⁴ Українська школа ім. князя Льва у Львові вилетіла у воздух. *Діло.* 1930. 23 вересня.

press, urging in its articles to retaliate. That was the cause of antagonizing relations between Poles and Ukrainians during such a difficult period of 1930. According to the «Dilo», when the Ukrainian institutions were subject to the act of sabotage, in such circumstances, it was easy to blame the Ukrainians themselves. The newspaper also stressed: «In short, Polish chauvinistic press [...] apparently forgot all the exhortations to «self-defense» and revenge, which it put on its pages and it does not want to believe that anyone from the Polish side wants to put into practice»³⁵. Without any doubt, according to the Ukrainian press, other actions, such as setting fire to the stands of the football club «Czarni» or an assassination attempt on Panorama Raclawicka, should also be attributed to «provocateurs and speculators»³⁶. The «Dilo» opposed defenseless Ukrainian society to the Polish Government that was in the position of strength but still attributed numerous provocations to the Ukrainian «auto-sabotage»³⁷.

The action of pacification cannot be discussed without the context of other events taking place at this time in Poland. First of all, it is about the preparations for new elections to the Sejm and the Senat for the third term, that were planned respectively for November 16th and 23rd, 1930. The arrests of former Members of Parliament (MPs), both Polish and Ukrainian, were inherent in the pacification and the elections. The arrests began at night from September 9th to 10th and were perceived as a part of the political games against the opposition. The first information about the arrests appeared in the press only on September 12th. The «Słowo Polskie» reported that the reason for the arrests of former Ukrainian Members of Parliament was their activity against the state. Officially, they were accused of high treason, pointing at a possible agreement with the Soviet Union, as well as their connection to the sabotage³⁸. Nonetheless, it was rather obvious that the main reason for the arrests was preventing the MPs from standing to Parliament in November. On the other hand, the arrests were not completely unjustified. For example, Dmytro Paliiv had been organizing the activity of UMO-OUN before he joined the UNDA. He had been editing the newspaper «Novyi Chas», which was recognized by the «Słowo Polskie» as «highly anti-polish»³⁹. Besides him, it was out of the question that two other MPs were previously linked to UMO-OUN. However, their popularity was the reason why the arrests happened at that time. There was a fear of entering the Parliament by people from the right side of UNDA, which stood in opposition to a conciliatory policy with the Polish Government. Arrests continued and focused on the activists associated with different political fractions, who enjoyed a lot of electoral support.

The Ukrainian press perceived the arrests as one of the pacification methods, which was part of a general fight against Ukrainians, inter alia by preventing them from being a part of legislative power. The «Słowo Polskie», as opposed to the «Dilo», did not even mention any political reasons for the arrest of Ukrainian MPs. However, it admitted that

³⁵ Укр.: «Словом польська шовіністична преса [...] очевидно забула всі ті поклики та заклики до» самооборони і реванжів, які містила на своїх сторінках і не хоче вірити, щоби їх хто-небудь з польської сторони проводив тепер у життя»; Реванжі. *Там само*. 5 жовтня.

³⁶ Пацифікація і реванжі. *Там само*. 24 вересня.

³⁷ Реванжі. *Там само*. 5 жовтня.

³⁸ Przyczyny środowowych aresztowań. *Słowo Polskie*. 1930. 13 września.

³⁹ Pl.: «polakożercze»; Echa wieczorajszych aresztowań. *Ibid*. 1 października.

it was a big risk taken by the Government. If the accusations had proved to be true, it could have been complete discrediting of the opposition parties. If they had not, this event would have brought them success in the fight against the Sanation⁴⁰. So, it is believed that the time of their arrests was not accidental but rather strongly associated with the upcoming elections. After nearly two months under arrest, five of the former MPs and political activists were transported from the fortress near Brest to Lviv, where they were put on trial⁴¹. As a result of the trials, which took place after the so-called Brest elections, the penalties proved to be surprisingly mild in comparison to the accusations.

Probably, the main source of disagreement over the events in Eastern Halychyna was the argument constantly put forward by the Ukrainians that the entire Ukrainian society was burdened with collective responsibility for the acts of sabotage, and the pacification should not have been aimed at innocent people. The Ukrainians perceived it not only as revenge for the acts of sabotage but also an attempt to crack down on the Ukrainians in general. This issue was raised in the first days of September and was also addressed in international for a long after the pacification as the main argument against the pacification. Initially, the «Dilo» rushed to defend the Ukrainians against placing full responsibility for the sabotage on them. It insisted that only 50% of the acts of sabotage could be chalked up on the Ukrainians. The remaining 50% was recognized as activities of insurance speculators (who would set their own piles of grain on fire in order to obtain compensation) as well as provocateurs and so-called «defenders of Polishness on the borderlands»⁴². The «Dilo» emphasized that it was not only Polish properties but also Ukrainian personal and cooperative estates that were attacked by saboteurs. Therefore, it was impossible that the Ukrainian population participated in these attacks. Thereby, the newspaper renounced any UMO-OUN actions⁴³.

From the very beginning, Ukrainians were actively protesting against the anti-Ukrainian propaganda campaign propagated in the Polish press. They objected to the name «Ukrainian sabotages»⁴⁴, considering it unjust at the point when the nature of the arson and the culprits had not been established⁴⁵. The problem of the so-called «smear campaign» against everything that was Ukrainian was strongly emphasized by the «Dilo» as one of the examples of unfair treatment of the Ukrainian population. On October 1st, a message issued by three main Ukrainian political parties (the Ukrainian National Democratic Union, the Ukrainian Socialist-Radical Party, and the Ukrainian Social Democratic Party) appeared in the «Dilo». It presented their views on the latest events in Eastern Halychyna. First and foremost, it was considered that the Ukrainian society could not be responsible for the actions of organizations that were not controlled by them. «Innocent and defenseless [...] society»⁴⁶ fell victim to the campaign of the Polish press and

⁴⁰ Przyczyny śródownych aresztowań. *Ibid.* 13 września.

⁴¹ Z Brześcia przewieziono do Lwowa 5 b. posłów «ukraińskich». *Ibid.* 15 listopada.

⁴² Pl.: «obrońców polskości na kresach».

⁴³ Głos niepokoju w prasie ruskiej. *Słowo Polskie*. 1930. 22 września.

⁴⁴ Укр.: «українських саботажів».

⁴⁵ Президія УНДО до мін. Складковського. *Діло*. 1930. 2 вересня.

⁴⁶ Укр.: «Невинне і везвронне [...] населення».

activities striking at them. Protests were also made against «illegal actions by so-called pacification troops»⁴⁷, which threatened the lives and health of the inhabitants, as well as the cultural achievements of the Ukrainians⁴⁸. In fact, this last fragment was censored due to undermining the legitimacy of state action. The message ended with a statement in which it was recommended not to give up in these difficult times and continue working⁴⁹.

Due to another explosion in one of the Ukrainian institutions, which was blamed on the «Ruthenian» society, Ukrainian representatives of cultural and economic organizations met with the district governor and protested against the accusations in the Polish press. They also asked for police protection of the Ukrainian institutions and insisted on performing searches in order to prove that no explosives were stored in them. As reported by the «Dilo», the district governor decided that he could not be responsible for what the Polish newspapers wrote and that there were neither sufficient financial resources nor a substantial need for police protection. He also refused to perform searches explaining that these organizations could prepare themselves for the revision and only after it had finished put the explosive materials back in place⁵⁰. However, what was written in the «Dilo» was undermined both by the «Słowo Polskie» and by the district governor. He sent a correction that slightly changed the meaning of his words paraphrased by the «Dilo», in which he stated that the lack of influence on the Polish press was not due to the inability to do so, but from the lack of reason to do it, as the Polish press wrote about the actual results of the ongoing investigations and revisions⁵¹.

With the intensification of the pacification campaign, the views of Ukrainian public opinion were also radicalized. People believed that the participation of Ukrainians in sabotages had to be minimal (no more than 50%), and most of them were the already mentioned «speculators and provocateurs»⁵². They would have two goals: to turn Polish public opinion against the Ukrainians and bring repressions upon them, as well as a political goal which would be (as it was formulated by the press) «update of anti-Ukrainian slogans»⁵³ by political parties⁵⁴.

According to the «Słowo Polskie», the pacification campaign was carried out only among the «notoriously troubled circles», which constituted only a few percent of the total. In addition, it was emphasized that the pacification actions were conducted only in the districts affected by the acts of sabotage and not in the whole Eastern Halychyna. As it was written repeatedly in subsequent articles, the population of «Ruthenians» had nothing to do with saboteurs and should be distinguished from «Ukrainian» politicians. On the other hand, the newspaper emphasized: «This crime could not have developed, and it could not have gone beyond the detached facts of specific crimes if it had not been

⁴⁷ Укр.: «безправних вчинків так званих пацифікаційних відділів».

⁴⁸ Солідарний голос політ. партій про події в краю. *Діло*. 1930. 1 жовтня.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Інтерв'єтція у гродського старости. *Діло*. 1930. 7 жовтня.

⁵¹ Спростування Городського Староства. *Там само*. 9 жовтня.

⁵² Пацифікація і реванжі. *Діло*. 1930. 24 вересня.

⁵³ Укр.: «актуалізацію протиукраїнських гасел».

⁵⁴ Пацифікація і реванжі. *Діло*. 1930. 24 вересня.

stoked by the atmosphere of hatred for the state and the government, spread among the Russian population by the Ukrainian separatist organizations and significant part of the clergy with metropolitan Sheptytskyi at the head»⁵⁵. Lack of reaction from the Ukrainians against the acts of sabotage, which had been carried out with the highest intensity since July, became the basis for such accusations. Neither the public nor the Greek Catholic Church did not openly condemn the mass demonstrations of UMO-OUN, which for Polish public opinion, could be synonymous with promoting or even participation in sabotage. The «Słowo Polskie» did not change its attitude after the «Dilo» had ostensibly admitted it was wrong about the issue and the very late publication of the pastoral letter. It was perceived as the «Dilo's» attempt to save its good image in the eyes of the League of Nations and numerous representatives of the foreign press residing in Lviv at this time⁵⁶.

From the beginning of the pacification action, the newspaper was publishing information about the cooperation of the «Ruthenian» population with Polish authorities. The Polish side put forward this issue as an argument against allegations of collective responsibility of Ukrainians. Under the title: «The first results of the expedition of 1000 policemen [...] Polish people welcome them happily – Ruthenians are arming themselves with forks and axes to fight saboteurs»⁵⁷, the «Słowo Polskie» described the mood prevailing among this small group of Ukrainians supporting nationalist activists, stating that «this part of the Ruthenian population which was supporting actions of the saboteurs felt depressed or even panicked»⁵⁸. Ruthenians not only actively participated in protests condemning the sabotage but also called for the self-denunciation of a number of Ukrainian organizations. The «Słowo Polskie» emphasized the declarations of the part of the Ukrainian population towards the Government, as well as their willingness to help pacification divisions. In one of the articles, we read: «It is also worth mentioning that delegations of the population of several communes in Podhale region submitted today a request to the district governor asking him to refrain from reviewing these communes, and at the same time taking the obligation to maintain complete peace»⁵⁹.

⁵⁵ Pl.: «Zbrodnicza ta akcja nie mogłaby się rozwinąć, nie mogłaby była wyjść poza oderwane fakty konkretnych zbrodni, gdyby nie znalazła, jako pożywki, atmosfery nienawiści do państwa i do Rządu, wytwarzanej wśród ludności ruskiej bezkarnie i systematycznie przez ukraińskie organizacje separatystyczne i znaczną część kleru gr.-kat. z metropolią Szeptyckim na czele»; Zagraniczni obserwatorzy i podżegacze a list pasterski ks. metropolity Szeptyckiego. *Słowo Polskie*. 1930. 25 października.

⁵⁶ Zagraniczni obserwatorzy i podżegacze a list pasterski ks. metropolity Szeptyckiego. *Ibid.* 25 października.

⁵⁷ Pl.: «Pierwsze wyniki ekspedycji 1000 posterunkowych [...] Ludność polska wita z radością ekspedycje – Rusini zbroją się w widły i siekiery do walki z sabotażystami».

⁵⁸ Pl.: «u tej części ludności ruskiej, która solidaryzowała się z akcją sabotażystów zauważyć się dało przynęcenie a nawet popłoch»; Pierwsze wyniki ekspedycji 1000 posterunkowych. Czytelnie «Proświty» magazynami bomb i granatów. *Słowo Polskie*. 1930. 24 września.

⁵⁹ Pl.: «Również godnym uwagi jest fakt, że delegacje ludności kilku gmin w powiecie podhajeckim złożyły dziś na ręce starosty powiatowego prośby o zaniechanie w tych gminach rewizyj, biorąc na siebie obowiązek utrzymania zupełnego spokoju»; Pacyfikacyjna ekspedycja policji sieje postrach wśród sabotażystów. *Słowo Polskie*. 1930. 26 września.

However, it seems that, above all, they were led by fear of revision and possible arrests. The «Dilo» reported about villagers hiding themselves in the forests, stressing that «where troops of pacification expedition reached, there raised cry, moan and desperate scream of villagers»⁶⁰. It is also known that squadrons of uhlans were sent to the towns where residents resisted the Government's orders and stayed there until the situation calmed down. Such actions must have been very tiring for the population, who, as a result, chose to remain loyal to the Polish authorities. The whole thing is, of course, a very complex problem, and it cannot be denied that some of the unaware villagers could actually protest against sabotage «spontaneously» and on their own initiative, as emphasized by the «Słowo Polskie».

Accumulation of antagonisms in Polish-Ukrainian relations since World War I has created a vicious circle between the two nations. From the beginning, UMO and later OUN led a permanent war against the Polish state. Terrorist attacks and acts of sabotage had a negative influence on the attitude of the Polish Government to the Ukrainians in Eastern Halychyna during the interwar period and contributed to more and more negative policy towards the Ukrainian minority. It only intensified anti-state activities among nationalist organizations, which allured especially young people who were often burning with desire for revenge or were driven by badly conceived patriotism. This entire «cause and effect» chain, which is highly simplified here, led to the decision to resolve the burning issue permanently. As a response to the increasing amount of acts of sabotage during the summer of 1930, the pacification campaign was conducted. In spite of all the reasons and factors that affected this decision, pacification cannot be justified, mainly because of the fact that a large part of the Ukrainians was burdened with collective responsibility for the actions taken just by some of them. It was a solution that did not comply with the legislation of that time, and from today's perspective, it should not have taken place at all. Still, the authorities considered it to be the only possible way of resolving the problem, which had the support of the greater part of Polish society. Today, it is believed that the best solution would be directing pacification actions only against saboteurs, members of the UMO-OUN, not burdening with responsibility the entire Ukrainian community. Still, it is difficult to say whether such a solution would solve the problem of a large part of Ukrainians supporting the activity of nationalists.

Taking into consideration the direct effects of pacification, it is not possible to attribute the success to any side of the conflict. Indeed, the number of acts of sabotage was reduced and, as a result of the revisions and arrests, many UMO-OUN activists were stopped. However, the «retaliatory» attacks continued, and the influence of Ukrainian nationalists among the youth still increased. The short-term truce did not guarantee the desired peace. The distance and distrust between the Poles and Ukrainians have increased. Although the Polish Government showed its strength to Ukrainians, it did not lead to the normalization of the relations; it only exacerbated them. The pacification has shown Poland in a bad light internationally as well. Ukrainians have conducted extensive propaganda in the world, as a result of which the Polish state has been deplored and

⁶⁰ Укр.: «куди проходять відділи цієї пацифікаційної експедиції там піднімається плач, стогін та розпучливий крик сільського населення»; Українське населення криється по лісах. *Діло*. 1930. 27 вересня.

gained a bad reputation in many international environments. However, the League of Nations, despite the recognition of pacification action as unjust, stated that Poland had not committed «persecution and violence on the Ukrainians»⁶¹ and was provoked by the Ukrainians who were taking revolutionary actions against the Polish state⁶².

REFERENCES

- Akcja pacyfikacyjna ukończona. (1930, Październik 12). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Dokument chasu. (1930, veresnia 10). *Dilo* [in Ukrainian].
 Echa wczorajszych aresztowań. (1930, Październik 1). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Głos niepokoju w prasie ruskiej. (1930, Wrzesień 22). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Grünberg, K., & Sprengel, B. (2005). *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*. Warsaw; Białystok: Książka i Wiedza [in Polish].
 Intervettsiia u hrodszkoho starosty. (1930, Zhovten 7). *Dilo* [in Ukrainian].
 Kwaterunek ułanów po wsiach daje dobre wyniki. (1930, Wrzesień 24). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Masovi revizii po selakh lvivskoho povitu. (1930, Veresen 18). *Dilo* [in Ukrainian].
 Mazur, G. (2007). *Życie polityczne polskiego Lwowa 1918–1939*. Krakow: Księgarnia Akademicka [in Polish].
 Mirchúk, P. (2007). *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv*. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
 Motyka, G. (2006). *Ukraińska Partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warsaw: Rytm [in Polish].
 Napad na pochtovy ambuliants. (1930, Serpen 1). *Dilo* [in Ukrainian].
 Napad rabunkowy bojówki UOW na ambulans pocztowy pod Bóbrką. (1930, Sierpień 1). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Nici sabotaży bobreckich prowadzą do «ukraińskiego» gimn. w Rohatynie. (1930, Wrzesień 18). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Oczyszczenie trzech województw ze zbrodniczych elementów. (1930, Wrzesień 23). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Pacyfikacyjna ekspedycja policji sieje postrach wśród sabotażystów. (1930, Wrzesień 26). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Patsyfikatsiia i revanzhi. (1930, Veresen 24). *Dilo* [in Ukrainian].
 Pierwsze wyniki ekspedycji 1000 posterunkowych. Czytelnie «Proświty» magazynami bomb i granatów. (1930, Wrzesień 24). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Prezydiia UNDO do min. Składkovskoho. (1930, Veresen 2). *Dilo* [in Ukrainian].
 Prywatne ukraińskie gimnazjum w Drohobyczu – zamknięte. (1930, Wrzesień 5). *Słowo Polskie* [in Polish].
 Przeciw zakusom pruskim i bandyckim prowokacjom ukraińskim. (1930, Wrzesień 2). *Słowo Polskie* [in Polish].

⁶¹ Pl.: «prześladowań oraz gwałtu na ludności ukraińskiej».

⁶² Grünberg K., Sprengel B. *Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku*. Warszawa; Białystok: Książka i Wiedza, 2005. C. 426.

- Przyczyny śródownych aresztowań. (1930, Wrzesień 13). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Revanzhi. (1930, Zhovten 5). *Dilo* [in Ukrainian].
- Rewizje w Żydatyczach i w okolicy. (1930, Wrzesień 7). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Ruskie gimnazjum arsenałem sabotażystów. Dalsze wyniki ekspedycji 1000 posterunkowych. (1930, Wrzesień 25). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Ruskie gimnazjum w Tarnopolu wychowuje podpalaczy. (1930, Wrzesień 22). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Ruskie szkoły średnie – wylęgarniami wywrotowców. (1930, Wrzesień 9). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Solidarnyi holos polit. partii pro podii v kraiu. (1930, Zhovten 1). *Dilo* [in Ukrainian].
- Sprostuvannia Horodskoho Starostva. (1930, Zhovten 9). *Dilo* [in Ukrainian].
- Szumilo, M. (2007). *Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939)*. Warsaw: Neriton [in Polish].
- Tomaszewski, J. (1985). *Rzeczpospolita wielu narodów*. Warsaw: Czytelnik [in Polish].
- Torzecki, R. (1989). *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Krakow: Wyd-wo Literackie [in Polish].
- Ukraińska shkola im. kniazia Lva u Lvovi vyletila u vozdukh. (1930, Veresen 23). *Dilo* [in Ukrainian].
- Ukraińskie naselennia kryietsia po lisakh. (1930, Veresen 27). *Dilo* [in Ukrainian].
- Wysocki, R. (2003). *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].
- Z Brześcia przewieziono do Lwowa 5 b. posłów «ukraińskich». (1930, Listopad 15). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Z holosiv ukraińskoi presy pro podii v kraiu. (1930, Zhovten 21). *Dilo* [in Ukrainian].
- Za sabotowanie zarządzeń władz zakwaterowano we wsi Kurowce szwadron ułanów. (1930, Wrzesień 20). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Zagraniczni obserwatorzy i podżegacze a list pasterski ks. metropolity Szeptyckiego. (1930, Październik 25). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Zamknięcie dwóch gimnazjów ruskich. (1930, Wrzesień 29). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Znieważenie portretu prezydenta w lw. gimn. ruskiem. (1930, Październik 13). *Słowo Polskie* [in Polish].
- Zniszczenie orła państwowego w gimnazjum ruskiem. (1930, Październik 27). *Słowo Polskie* [in Polish].

Магдалена ГІБЕЦЬ*Докторантка (PhD) Вроцлавського університету**Інститут історії**ORCID: 0000-0001-9217-7943**e-mail: gibiec_magda@wp.pl*

ОБРАЗ ПАЦИФІКАЦІЇ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ 1930 РОКУ В СВІТЛІ ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ПРЕСИ

Пацифікація, проведена польською владою у Східній Галичині в 1930 р., була наслідком ескалації конфлікту та тиску з боку польської та української сторін після Першої світової війни. У результаті Ризького договору 1921 р. та згідно з ухвалами Конференції Ради послів 1923 р., значний відсоток українців опинився на польському боці кордону проти своєї волі. Спроби відновити незалежність у 1918–1919 рр. закінчилися невдачею, що лише посилювало конфлікт. Крім того, неефективна національна політика Польщі, а також небажання співпрацювати з українцями унеможливлювали вирішення цього питання. Як для поляків, так і для українців Східна Галичина була державно-політичним пріоритетом. Не було такого компромісу, який міг би задовільнити очікування обох сторін. Соціальні установки серед українців сприяли радикалізації їх поглядів та призвели до активізації націоналізму. У 1920 р. була створена Українська військова організація, що поставила собі за мету продовжувати змагання за незалежність, використовуючи радикальні методи боротьби проти Польщі. Активісти УВО воювали не лише проти поляків, а й українців, готових налагодити співпрацю з польською владою. Наступні кілька років принесли ще більше розбіжностей, зокрема у сферах української освіти та економічних реформ, що лише поглибило конфлікт. У червні 1930 р. громадськість була проінформована про передбачувані переговори між урядом та Українським національно-демократичним об'єднанням. Це призвело до мобілізації українських націоналістів, які виступали проти будь-якої угоди. Це було пов'язано з піднесенням Організації українських націоналістів, при цьому УВО стало її мілітарною структурою. Вживаючи кардинальних заходів, праворадикали прагнули не допустити домовленостей та актуалізувати національне питання, що призвело до так званого часткового відштовхування УВО. Спочатку саботаж, а згодом і умиротворення зачепили прямо та опосередковано величезну частину населення Східної Галичини.

В епоху, коли інших засобів масової інформації практично не було, преса стала найважливішим рупором для громадськості. Вона не лише виконувала інформативну функцію, її головною метою було формування думок. Преса суттєво впливала на настрої та погляди нації і навіть могла змінити спосіб дій. Маніпулюючи фактами, використовуючи правильну мову, борючись аргументами, преса змогла створити бажану картину подій. Подивившись на події крізь призму преси, можемо поглянути на них зсередини, і завдяки регулярності публікацій у пресі (у даному випадку щоденно) можемо стежити за їхнім розвитком. Метою дослідження є представлення вибраних питань, пов'язаних із подіями, які історіографія називає «умиротворенням Східної Галичини», з урахуванням архівних матеріалів, а також польської та української громадської думки, висловленої в пресі: «Słowo Polskie» та «Діло».

Ключові слова: пацифікація, польська та українська громадськість, Східна Галичина, Український національно-демократичне об'єднання, Українська військова організація, Організація українських націоналістів, польський уряд.

УДК: 930.1:008[159.953-027.522]:001

DOI: 10.33402/up.2020-13-257-288

Галина БОДНАР

кандидатка історичних наук

доцентка кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

ВІД «КОЛЕКТИВНОЇ ПАМ'ЯТІ» ДО «ПАМ'ЯТІ ГРУП» ТА ПОСТПАМ'ЯТІ: ДО ПИТАННЯ РОЗВИТКУ І СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ У СТУДІЯХ ПАМ'ЯТІ

Проаналізовано етапи становлення і трансформації в дослідженнях колективної пам'яті від конструктивістського розуміння характеру спогаду до трактування пам'яті та науки історії як двох модусів спогаду в культурній пам'яті; сучасні тенденції в студіях пам'яті до індивідуалізації спогаду і проблеми рецепції як зворотного боку продукування пам'яті. В окреме дослідницьке поле виділено постпам'ять, медіатизацію пам'яті та значення досліджень Голокосту в сучасних студіях пам'яті. Помітний з кінця 1970-х років сплеск зацікавлення пам'яттю у подальші два десятиліття переріс у справжній «бум пам'яті», «меморіальну епоху» і навіть «індустрію пам'яті». Проблематика пам'яті та історичного досвіду привертала увагу дослідників і зі середини 1990-х років стала провідною в сучасній теорії історії. Відбулося зближення історії та пам'яті – історія не розпочинається з моменту закінчення соціальної пам'яті, а в культурній пам'яті наука історія та пам'ять є двома модусами спогаду (А. Ассман), існують різні «модуси запам'ятовування» з розумінням того, що минуле не дано й щораз реконструюється і репрезентується (А. Ерл). Зазначено, що нівелювання особи в колективній пам'яті «колективним» призвело до індивідуалізації спогаду, розуміння колективної пам'яті як поєднання індивідуальних спогадів. Дедалі більша увага звернена до проблем рецепції – створені образи минулого аудиторія не сприймає у закладених творцями значеннях, прочитує у різний спосіб, а відтак долучається до продукування пам'яті. Тому слід враховувати зв'язки між традиціями репрезентацій, творцями пам'яті та її споживачами, тобто бачити відкритий діалог об'єкта, продуцента і споживача в процесі творення значень (В. Канстейнер). Простежено, що в епоху цифрових технологій пам'ять медіатизується, на зміну пасивному споживачу прийшла мінлива «мережева аудиторія», а «рамки пам'яті» сьогодні визначені медіями. Актуалізується дослідження постпам'яті – «вторинних спогадів», коли пережиття предків визначає особистісне формування нащадків із навіть витісненням власних спогадів і привласненням чужих. Стверджується, що розуміння того, що минуле не є лише надбанням істориків, воно наявне в житті кожного як суперечливі претензії та обов'язки, які визначають сьогодення

і майбутнє, а сучасність маніпулює минулим, залучає «тільки ту частину минулого, яка покликана освітити чи затінити його»; конструктивність комунікативної пам'яті та «етнізація страждання» з відкиданням плюральності й селективною амнезією є ви-кликом і водночас можливістю студій пам'яті насамперед щодо недавнього минулого.

Ключові слова: студії пам'яті, колективна пам'ять, культурна пам'ять, постпам'ять, рецепція, Алейда Ассман, Астрід Ерл, Вульф Канстейнер.

*Минуле є завжди новим. Воно повільно змінюється разом з жит-
тям, що крокує вперед. Частини минулого, що потонули в забутті,
спливають на поверхню, інші, менш важливі, опускаються на дно.
Сучасність диригує минулим, як оркестром. Вона вимагає саме цих
тонів, а не інших. Отже, минуле з'являється то надовго, то на
мить. То воно звучить, то замовкає. В сучасному задіяна тільки та
частина минулого, яка покликана освітити чи затінити його*
(Італо Звево «Самопізнання Дзено»*)

Справжній «бум пам'яті» (*memory boom*), «поворот пам'яті» (*memory turn*) остан-ніх двох десятиліть ХХ ст.¹ й виокремлення міждисциплінарного напрямку досліджень сучасної гуманітаристики – студій пам'яті (*memory studies*)² – є другим сплеском зацікавлення пам'яттю, що досягає сторічного рубежу в 20-х роках ХХІ ст. (беручи за початок відліку публікацію загальновідомої праці Моріса Гальбвакса (Maurice Halbwachs) «Соціальні рамки пам'яті» в 1925 р.). Повернення до пам'яті відбулося з розуміння нерозривності сучасного і минулого: «Кожному потрібні власні спогади,

* Цит. за: Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / пер. з нім.: К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 26.

¹ Сплеск зацікавлень пам'яттю помітний з кінця 1970-х років, на відміну від більш поши-реного на початку 1980-х років, і сягає до початку нового тисячоліття, коли вже помітне згорання і деякий спад. Привертають увагу критичні міркування сучасників, що не набули ще розголосу, про перебільшений акцент на відродженні «колективної пам'яті» в 1980-х – на початку 1990-х років. Цьому процесу передували невиправдано призабуті досягнення експериментальної психології та клінічного психоаналізу, академічне заці-кавлення процесами пам'яті (Olick J., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. Introduction. *The Col-lective Memory Reader* / ed. by J.-K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy. New York: Oxford University Press, 2011. P. 3, 28–29).

² З 1989 р. виходить спеціалізований журнал «History and Memory» URL: <http://www.jstor.org/journal/histmemo> (дата звернення: 12.12.2016), а з 2008 р. – «Memory studies». URL: <http://journals.sagepub.com/home/mss> (дата звернення: 7.12.2016), що забезпечили між-дисциплінарне поле для нових досліджень і критичних міркувань. Публікуються чи-танки: Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook / ed. by A. Erll, A. Nünning in collaboration with S.-B. Young. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008. 449 p.; The Collective Memory Reader / ed. by J.- K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy. New York: Oxford University Press, 2011. 497 p.; (Kon)teksty pamięci. Antologia / red. nauk. K. Kończal. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014. 440 s та ін.

адже вони слугують матеріалом, з якого творять особистий досвід, взаємовідносини з іншими, а головне, – образ своєї власної ідентичності»³, та через подив від «життєздатності пам'яті», яка «в останні двадцять років насторожила істориків, стала об'єктом їхніх досліджень»⁴. Як зауважила Єва Доманська (Ewa Domańska), «зі середини 90-х років відбулося зміщення зацікавлення теорії історії з проблеми історичної репрезентації на питання пам'яті та історичного досвіду, що означило згасання епохи наративізму й кінець його домінації в теорії історії»⁵. Зацікавлення проблематикою пам'яті невичерпне значною мірою через те, що в ній перетинаються різні підходи з різних дисциплін і пам'ять як феномен не монополізована жодною з них.

Дослідження пам'яті принесли до історичних студій ще кілька десятиліть тому маловідомі теми і знання. Змінилися акценти й запитання, які дослідник ставить до минулого, – замість питати, *чи* щось пам'ятаємо, тепер запитуємо, *що* і *як* пам'ятаємо. Дослідження пам'яті дало нове розуміння досвіду людей в минулому. Як порівнює Алон Конфіно (Alon Confino), «найкращі історики пам'яті, як той людоджер, шукають за людськими голосами та емоціями. Вони в полоні примарних образів минулого, що ширяють в певному суспільстві, одержимості певними подіями, періодами і віруваннями і намагаються зрозуміти, як і чому вони мають значення для людей в минулому»⁶. Кілька десятиліть тому історики не розглядали поняття «жертвовність» як конститутивне для розуміння історії XX ст., а саможертвовність не вважали визначальною в кожній національній пам'яті. Однак з уведенням поняття пам'яті змінився спосіб розуміння істориками присутності минулого в житті людей, що стало «суттєвим емпіричним, аналітичним і теоретичним інструментом для розуміння соціальних, політичних, культурних і навіть економічних явищ як таких, що спричинені безліччю різних чинників»⁷.

У сучасних студіях пам'яті досліджують широкий спектр проблем: сім'я, споживання, економіка, смерть, ностальгія, держава, як вмістилище пам'яті; те, як категорія пам'яті позначилася на прийнятті соціальних, політичних, економічних, повсякденних рішень; виявляють (взаємо)вплив раніше, здавалося б, не пов'язаних між собою явищ. Пам'ять формують: офіційна історична політика, громадська думка, сімейні спогади. Пам'ять суб'єктивна і змінна. Одні й ті ж події минулого люди пам'ятають по-різному й розповідають у різний спосіб. Зміни в сучасному житті зумовлюють перегляд минулого, виявляють інші акценти, наголос на раніше замовчуваних подіях. Колективна пам'ять, як той маятник, постійно рухається від історичних джерел до сучасних суспільно-політичних проблем, від сучасності назад до джерел минулого, намагаючись

³ Цит. за: Ассман А. Длинная тень прошлого. Мемориальная культура и историческая политика / пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2014. С. 14.

⁴ Niven B., Berger S. Introduction. *Writing the History of Memory* / ed. by S. Berger and B. Neven. London; New Delhi; New York; Sydney: Bloomsbury, 2014. P. 6.

⁵ Цит. за: Saryusz-Wolska M. Wprowadzenie. *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* / pod red. M. Saryusz-Wolskiej. Kraków: Universitas, 2009. S. 20.

⁶ Confino A. History and Memory. *The Oxford History of Historical Writing*. ed. New York: Oxford University Press, 2011. Vol. 5: Historical Writing Since 1945 / ed. by A. Schneider and D. Woolf. P. 43.

⁷ Ibid. P. 42–45.

їх об'єднати, а відтак це постійна зміна трактувань, вибірковість одних епізодів і забуття інших, привнесення нових окреслень. Неоднозначність співвіднесення історія–пам'ять і «надає збереженню в суспільстві пам'яті про минуле ту творчу напругу, завдяки якій колективна пам'ять є таким невичерпним об'єктом для вивчення»⁸. Виклик для істориків – не піддатися інтерпретаціям, що лежать на поверхні, а «вишукувати значення з пам'яті через методи і теорії, через допит використання свідчення, наративу і джерел»⁹: «Фундаментальна проблема полягає не в тому, до якої міри те, що пам'ятають, узгоджується із тим, що діялося колись, а в тому, чому історичні актори конструюють свою пам'ять таким, а не іншим чином» (Девід Телен (David Thelen))¹⁰.

Проблематика пам'яті перемістилася в центр суспільної уваги, привела до переозначення культурних цінностей, національної ідентичності, соціальної інтеграції¹¹. Досвід свідків подій минулого продовжує жити в культурній пам'яті сьогодення. Простори спогаду й очікування майбутнього взаємопереплетені, змінюючись перетікають з покоління в покоління, актуалізують різноманіття досвідів минулого й потребу їх визнання: «... минуле, від якого ми все більше віддаляємося, не стає лише надбанням істориків, а продовжує у вигляді суперечливих претензій і обов'язків впливати на сучасність. Абстрактному синтезові історії протистоїть сьогодні багато різноманітних і почасти протилежно спрямованих спогадів, які вимагають суспільного визнання. Ніхто не буде заперечувати, що ці спогади, за якими криється власний досвід і домагання, стали живою і войовничою частиною сучасної культури»¹².

Під впливом цифрових технологій як потужного акселератора спогади самі стають більш мобільними, ефемерними й мінливими, зазнають постійних перетворень. З іншого боку, інтернет та інтерактивні форуми для спілкування творять нові форми співучасті, новий концепт «мережева аудиторія» (*networked publics*), який відтепер заміняє поняття пасивного споживання¹³. Позаду залишається спрощене розуміння того, що робота колективної пам'яті зводиться до людського чинника, а репрезентації збігаються зі сприйняттям. Дедалі більше уваги привертають проблеми рецепції, які неможливо вирішити без запозичення і майбутнього використання методів медіа- та комунікативних студій, тобто аналізу конструювання колективної пам'яті в процесі медіаспоживання. Перспективи дослідження колективної пам'яті вбачають у «герменевтичній тріаді» – зв'язку між традиціями репрезентацій, творцями пам'яті та її споживачами, тобто відкритому діалозі між об'єктом, продуцентом і споживачем в процесі творення значень¹⁴. Актуалізуються дослідження

⁸ Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти. *Империя и нация в зеркале исторической памяти*: сб. статей. Москва: Новое издательство, 2011. С. 13–14.

⁹ Confino A. *History and Memory*. Vol. 5. P. 50.

¹⁰ Цит. за: Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт / пер. з пол. О. Герасим; ред. перекладу А. Павлишин. Чернівці: Книги – XXI, 2011. С. 23.

¹¹ Assmann A., Conrad S. Introduction. *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories* / ed. by A. Assmann and S. Conrad. London: Palgrave Macmillan UK, 2010. P. 4–5.

¹² Ассман А. Простори спогаду... С. 24–25.

¹³ Assmann A., Conrad S. Introduction. P. 4.

¹⁴ Kansteiner W. Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory* (Wesleyan University). 2002. Vol. 41, Nr. 2. P. 195–196.

«вторинних спогадів» як постпам'яті – не лінійного процесу сукупності наслідків, а «структури між- і транспокліннєвої передачі» знань і досвіду (не лише травматичного, сімейного (офіційна постпам'ять), минулого)¹⁵.

Сьогодні студії пам'яті – це самостійна міждисциплінарна галузь знань з широким теоретичним і методологічним інструментарієм, тривалим процесом становлення та розвитку, реакцією на суспільні запити, коли в умовах сучасних цифрових технологій спогади виходять за індивідуальні й територіальні межі як виклик для суспільства й гуманітарних студій, особливо на пострадянському просторі. Не претендуючи на вичерпність, у цій статті** спочатку охарактеризовано основні етапи становлення і трансформацій досліджень колективної пам'яті від конструктивістського розуміння характеру спогаду (від зародження колективного виміру пам'яті до «всесвітнього тріумфу пам'яті») до трактування пам'яті та науки історії як двох модусів спогаду в культурній пам'яті. Наступним кроком є спроба аналізу сучасної тенденції в студіях пам'яті до індивідуалізації спогаду і проблеми рецепції як зворотного боку продукування пам'яті («повсякденна пам'ять»). В окреме дослідницьке поле виділено постпам'ять і механізми (не)трансляції пам'яті в сім'ї та поза нею. Наприкінці ж зупинимося на визначальному сьогодні процесі медіатизації пам'яті, а також осмисленні ролі досліджень Голокосту в сучасних студіях пам'яті.

Конструктивістський характер спогаду: від зародження колективного виміру пам'яті до «всесвітнього тріумфу пам'яті»

Дослідження пам'яті ведуть уже віддавна, однак лише в першій третині ХХ ст. було окреслено колективний вимір пам'яті в соціологічній (Моріс Гальбваск) і культурологічній (Абі Варбург) перспективах – суб'єктивний індивідуальний і суспільний чинники, а також недокументальні історичні джерела, які відіграють таку ж важливу роль у формуванні уявлень про минуле, як і документальні архівні матеріали. Вперше термін «колективна пам'ять» застосував австрійський письменник, поет і драматург Гуго фон Гофмансталь (Hugo von Hofmannsthal) у 1902 р.¹⁶

У середині 1920-х років французький соціолог М. Гальбваск у вже хрестоматійній праці «Соціальні рамки пам'яті»¹⁷ обґрунтував концепцію колективної (соціальної) зумовленості індивідуальної пам'яті: пам'ять є соціальним конструктом, а не індивідуальним процесом збереження і осмислення вражень. Спогади соціально санкціоновані, індивідуальні спогади відтворюються відповідно до зумовлених меж (згідно з моделлю, заданою не минулим, а сучасним суспільством). Базові соціальні спогади, що конструюють ці межі, М. Гальбваск називав «орієнтирами». Колективна (соціальна) пам'ять не зводиться до фіксації окремих

¹⁵ Hirsch M. The Generation of Postmemory. *Poetics Today. International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication* (Duke University Press). 2008. Vol. 29, Nr. 1. P. 106.

** Стаття написана в 2016 р.

¹⁶ On Media Memory. *Collective Memory in a New Media Age* / ed.: O. Meyers, M. Neiger, E. Zandberg and eds. New York: Palgrave Macmillan, 2011. P. 2.

¹⁷ Хальбваск М. Социальные рамки памяти / пер. с фр. и вступ. статья С. Н. Зенкина. Москва: Новое издательство, 2007. 348 с.

точкових спогадів-«орієнтирів», це не переривчастий каркас з опорних точок, а суцільний потік, що рухається в просторово-часовій площині. Пам'ять – реконструкція минулого, а отже, погоджує образ пережитого зі сучасними «орієнтирами» і набутим власним досвідом. Спогади членів спільноти детерміновані груповим контекстом, тому в суспільстві функціонує стільки варіантів колективної пам'яті, скільки існує різних груп («групова пам'ять», «пам'ять нації»). Перевагою концепції М. Гальбвакса є пояснення не лише пам'яті, а й забуття. Пам'ять живе і зберігається в комунікації. Колективна пам'ять забезпечує передачу наступним поколінням важливих для групи знань про минуле. Забування минулого пояснюють не просто бажанням забути, а зникненням носіїв (груп) саме цієї пам'яті, неефективністю зусиль на її підтримання (комеморацією). Робота пам'яті визначена межами мови (функціонування індивідуальної пам'яті неможливе без мовних конструкцій, ідей, почерпнутих із соціального середовища), а її зміст – панівним історичним наративом. Вивчення родинної пам'яті й приватних практик пригадування М. Гальбваксом мало важливий вплив на розвиток усної історії, а дослідження пам'яті релігійних громад акцентувало топографічні аспекти культурної пам'яті, передбачивши поняття «місця пам'яті» (*lieux de mémoire*) П'єра Нора (Pierre Nora); розгляд громади, чия пам'ять сягає тисяч років, стало підґрунтям культурної пам'яті (*kulturelles Gedächtnis*) Яна й Алеїди Ассманів (Jan Assmann; Aleida Assmann).

Історію і пам'ять М. Гальбвакс бачить як відношення послідовності: історія розпочинається лише з тієї точки, де закінчується традиція, де гасне чи розпадається соціальна пам'ять¹⁸. Тобто історія – це істинне, об'єктивно-універсальне знання, тоді як пам'ять завжди є чіслюсь, зумовлена досвідом та інтересами якої-небудь соціальної групи, обмеженої у просторі й часі. Версії пам'яті різних груп є незіставними не лише тому, що реконструюють минуле в різний спосіб, а й тому, що вибудовують свій наратив, по-різному інтерпретують. На відміну від історії, яка ділить минуле на епохи, в пам'яті воно безперервне, пов'язане зі сучасністю («минувшина цікавить нас не як віддалений об'єкт дослідження, але як пам'ять, що вирішальним чином визначає нашу сучасність», а відтак пам'ять прямо пов'язана з ідентичністю – «ми лише тоді починаємо формувати нашу пам'ять, коли виходимо з певної конкретної ідентичності... Тому робота пам'яті є роботою зі створення власної ідентичності»¹⁹).

Якщо М. Гальбвакс – добре знаний основоположник досліджень пам'яті, то Абі Варбург (Abraham Moritz Warburg) – один з найбільш забутих. Історик культури і мистецтва, А. Варбург не створив цілісної концепції колективної пам'яті, однак у своїх розпорошених роботах окреслив низку масштабних новаторських ідей, які мали помітний вплив на подальший розвиток культурної пам'яті. Провідною думкою його досліджень було використання пам'яток образотворчого мистецтва як історичних джерел. Варбург виявив, що художники флорентійського Кватроченто, щоб зобразити рух, незмінно зверталися до античних взірців. У подальшому історик розвивав тезу,

¹⁸ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> (дата звернення: 27.11.2016).

¹⁹ Навіцький У. «Убогі пам'яттю»: як минуле зводить самість та Іншого разом. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Харків: ТОВ «НТМТ», 2009. Вип. 13–14. Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи / ред. В. Кравченко. С. 32.

що в епоху Відродження рецепція античності відбувалася насамперед у візуальній формі. В міру поглиблення своїх студій «звернення ренесансних художників до “суто античних підсилювальних ступенів мімічної мови” ... стало відкриватися йому вже не просто як вирішення деяких формальних проблем, а як ознака зрушення емоційних настанов цілого соціуму»²⁰. Варбург припустив існування європейської культурної пам'яті, закоріненої в образі. Важливість його думки полягає насамперед у сприйнятті культури як соціальної частини пам'яті (в подальшому розвиненої А. Ассман)²¹. Варбург застосовував термін «соціальна пам'ять» (*soziales Gedächtnis*) для пояснення того, як античні символи мігрували серед різних творів мистецтва, періодів та країн²².

З 1970-х років почалося переосмислення доробку М. Гальбваска, і як наслідок «повороту до пам'яті» (*memory turn*) і «буму пам'яті» в 1980–1990-х роках²³ виокремилися сучасні студії пам'яті, вихідною точкою яких стало багатотомне видання «Місця пам'яті» (1984–1992) під загальною редакцією П'єра Нора. У процесі роботи над проектом Нора констатував вихід за початкові наміри детально описати всі матеріальні й нематеріальні місця, в яких утілилася колективна пам'ять, і творення історії Франції «в другому ступені» як історичного феномена/метафори, що функціонує в колективній свідомості. На думку П. Нора, «робити (обов'язок, на моє переконання, кожного історика сучасності) “історію в другому ступені” означає докладатися до того, щоб історична критика перетворювалась на історію, що цілком стає критикою самої себе, а не просто робочим інструментом. Користь від прищестя пам'яті в тому, що вона вириває історика з його природної наївності». Сьогодні пам'ять – це не те, що «нам треба зберегти від минулого, щоб підготувати замислене майбутнє; вона – те, що являє й уприсутнює теперішнє собі самому». Колективна пам'ять кристалізує колективну ідентичність, «претендує на більш “правдиву” правду, ніж правдивість історії, правду пережитого, правду спогадів (про біль і страждання, репресії, приниження, забуття), якою б не була, втім, частка штучного конструювання та ухилу такого спогаду»²⁴.

У теорії пам'яті П. Нора колективну (групову) пам'ять забезпечує суспільство з певними символами. Спільні символи гуртують довкола спільної пам'яті, творять спільні ідентичності. Відійшовши від просторово-часової характеристики колективної пам'яті Гальбваска, Нора наголосив на абстрактній спільноті, визначеній певними символами. Такою спільнотою є нація, яка визначає свою позапросторово-часову єдність через політичні символи. У цій площині Нора поглиблює протиставлення Гальбваска живої колективної пам'яті об'єктивній і нейтральній науці історії, акцентує увагу на конструктивності спогадів, які підсилюють ідентичність²⁵.

²⁰ Гинзбург К. От Варбурга до Гомбриха. *Гинзбург К. Мифы – эмблемы – приметы: Морфология и история: сб. статей / пер. с ит. и послесл. С. Л. Козлова.* Москва: Новое издательство, 2004. С. 52, 54.

²¹ Saryusz-Wolska M. Wprowadzenie. S. 24.

²² Confino A. History and Memory. Vol. 5. P. 36.

²³ Ibid. P. 45–46; (Kon)teksty pamięci. Antologia... S. 10–11.

²⁴ Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять / пер. із фр. А. Рєпи. Київ: ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2014. С. 261, 264.

²⁵ «Пам'ять, історія: вони в жодному разі є не синонімами, а, як ми усвідомлюємо сьогодні, протилежностями з будь-якого погляду. ... Пам'ять завжди актуальний феномен,

Попри критичні зауваження, що доробок П. Нора та його колег можна зрозуміти лише в контексті того часу й тієї країни, коли і де він був написаний («зафіксувати відчуття вічності Франції якраз тоді, коли те, що здавалося вічним, назавжди відходило з життя людей»), вибірковість матеріалу, а відтак трактування «Місць пам'яті» як взірця сучасної міфології, «паризького по духу проєкту... пам'яті як “ненаукової” альтернативи історичної науки» і беззмистовності аналогів²⁶, здійснювалися й далі реалізуються не лише національні²⁷, а й міждержавні проєкти. Дослідники польсько-німецьких місць пам'яті («Polsko-niemieckie miejsca pamięci / Deutsch-Polnische Erinnerungsorte»²⁸) підхопили «відхід від позитивістської фактографії, історії подій, лінеарності та звернення до символічного простору, оцінки колективної уяви й популярної культури, аналіз способів використання і функціонування минулого для актуальних потреб»²⁹. Запозичений у П. Нора спосіб вивчення минулого (аналіз символічного виміру минулого через вивчення функціонування місць пам'яті) трактовано не просто як дослідження того, як сприймають події минулого, постатей тощо, а що з цим сприйняттям минулого відбулося пізніше в колективній уяві, які асоціації й інтерпретації були ким, коли і з якою метою створені/підсилені, якою була їхня ефективність і як вони вписувалися в механізми творення колективного почуття одиничних ідентичностей та виключення інших, тобто коли «історію в другому ступені» можна трактувати як певного роду пересічні історії (*histoires croisées*) з різним зверненням до минулого, з різними формами передачі інтерпретації минулого, взаємозумовленими способами продукування значень і творення асоціацій, що стосуються минулого³⁰.

зв'язок, що переживається у вічній сучасності, тоді як історія, навпаки, є репрезентацією минулого. ... Пам'ять повертає спогад у сакральне, історія виганяє його звідти, її справа – розчаклування. Пам'ять виростає з групи, зміцнюючи її взаємозв'язки. ... Натомість історія належить усім і нікому і є своєрідним зверненням до універсального» (Цит. за: Ассман А. Простори спогаду... С. 143–144).

²⁶ Джадт Т. «Места памяти» Пьера Нора: Чьи места? Чья память? *Империя и нация в зеркале исторической памяти*: сб. статей. Москва: Новое издательство, 2011. С. 45–74 та ін.

²⁷ Дослідження «місць пам'яті» в Нідерландах, Канаді, Австрії, Італії (*Lieux de mémoire et Identités nationales / sous la dir. de Pim den Boer et Willem Frijhoff*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1993. 284 p.; *Waar de blanke top der duinen: En andere vaderlandse herinneringen* / ed. N.C.F. van Sas. Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1995. 158 p.; *I luoghi della memoria* / ed. M. Isnenghi. Rome; Bari: Laterza, 1997 (Покликання за: Франсуа Е. «Места памяти» по-немецки: как писать их историю? *Империя и нация в зеркале исторической памяти*: сб. статей. Москва: Новое издательство, 2011. С. 39).

²⁸ Детальніше див. опис проєкту на сайті: *Polsko-niemieckie miejsca pamięci / Deutsch-Polnische Erinnerungsorte*. URL: <http://www.cbh.pan.pl/pl/projekty-naukowe/polsko-niemieckie-miejsca-pami%C4%99ci-deutsch-polnische-erinnerungsorte> (дата звернення: 12.11.2016).

²⁹ Цит. за: Saryusz-Wolska M. *Wprowadzenie*. S. 20.

³⁰ *Deutsch-polnische Erinnerungsorte. Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Reader dla Autorów i Autorów artykułów nt. polsko-niemieckich miejsc pamięci*. Wydanie czwarte (październik 2009 r.) / H.-H. Hahn, R. Traba, M. Górny, K. Kończal. Maszynopis. Berlin, 2009. S. 28–29.

Культурна пам'ять: історія та пам'ять як два модули спогаду

Докладні механізми функціонування пам'яті в соціальному просторі описало подружжя Яна та Алейди Ассман. Людська пам'ять виходить за свій внутрішній вимір – її змістовне наповнення, терміни зберігання в ній того чи того визначає не внутрішній вміст і контроль, а зовнішні соціальні та культурні межі. Однією з таких чотирьох областей зовнішнього виміру пам'яті є «культурна пам'ять», три інші – пам'ять, пов'язана з діяльністю, предметна і комунікативна пам'ять – більш чи менш плавно переходять у простір культурної пам'яті³¹. Комунікативна пам'ять охоплює спогади, пов'язані з недавнім минулим (3–4 покоління, 80–100 років); є неформальною, природною, виникає у взаємодії, повсякденності, це історичний досвід в межах індивідуальних біографій, які досліджують через усну історію. Культурна ж пам'ять скерована на фіксовані моменти в минулому, в ній не відображається минуле як таке, а «згортається в символічні фігури, до яких прикріплюються спогади». Для культурної пам'яті важлива не фактична, а відтворена в спогадах історія, тобто міф; це події в абсолютному минулому, міфічна передісторія, яка виявляється в ритуальних комунікаціях, святах за посередництва «спеціалістів-носіїв традиції»³².

Алейда Ассман розвинула запропонований Яном Ассманом поділ і доповнила його міркуваннями про колективну пам'ять, але в іншому, ніж у М. Гальбваса, значенні. Її ієрархічна структура пам'яті містить три висхідні рівні: комунікативна пам'ять (індивідуальні спогади, які передають нащадкам), колективна пам'ять і пам'ять культури – культурна пам'ять. Якщо Я. Ассман розуміє колективну пам'ять як загальну категорію, що належить до соціальної природи пам'яті, то А. Ассман трактує її як один з різновидів пам'яті, суб'єктом якої є спільнота (місцева, національна, політична і т. д.). Групи, які на рівні колективної пам'яті є «носіями» історії, творять офіційну візію минулого. Тому культурна пам'ять існує над колективною пам'яттю, відображена в мас-медіа, інституціях і текстах, найбільше позначається на формуванні колективної ідентичності³³.

Відоме дослідження «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті» (1999) Алейди Ассман розпочала з міркувань над тезою П. Нора: «про пам'ять так багато говорять лише тому, що вона більше не існує», розглядаючи кризу пам'яті як культурної традиції в процесі відокремлення сучасності від минулого, втрату пам'яті досвіду при зміні поколінь. Райнгард Козеллек (Reinhard Koselleck) поглибив твердження про закономірність зникнення певного явища, щоб бути усвідомленим, протиставив живий історичний досвід/спогади науковим історичним дослідженням³⁴. Отож, як пише А. Ассман, «Історія за цією моделлю

³¹ Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / пер. с нем. М. М. Сокольской. Москва: Языки славянской культуры, 2004. С. 19–20.

³² Там само. С. 52–59.

³³ Saryusz-Wolska M. Wprowadzenie. S. 33–34.

³⁴ «Критерії дослідження стають тверезішими, проте також, мабуть, знебарвленими, менш насиченими емпірією, навіть якщо вони обіцяють більш глибоке пізнання та об'єктивність. Моральна непевність, приховані захисні функції, звинувачення та розподіл провини історіописання – всі ці техніки упокорення минулого втрачають свій політично-

повинна спочатку “вмерти” в головах, серцях і тілах учасників, щоб уже як наукове знання феніксом постати з попелу досвіду. А поки що учасники, а отже, й афекти, домагання і заперечення для наукової перспективи знаходяться під загрозою викривлення. Тож об’єктивність – це не тільки питання про *метод* і критичні стандарти, а й *умертвіння*, відмирання, вицвітання страждань і печалі»³⁵. Досвід свідків подій минулого живе в культурній пам’яті нащадків, яка спирається на матеріальні носії (пам’ятники, пам’ятні місця, музеї, архіви) і регулюється цілеспрямованою політикою (не)пам’яті. З кризою/відходом пам’яті досвіду посилюються форми пам’яті, пов’язані з медіа і політикою. «Звуження» і «висихання» живої індивідуальної пам’яті може бути «скомпенсоване шляхом критики, рефлексій, дискусій». На культурну пам’ять впливають зовнішні носії і культурні практики, їхня зміна модифікує способи і принципи зберігання пам’яті, а за сучасних технічних умов межа між внутрішніми і зовнішніми психічними процесами стирається³⁶.

На відміну від М. Гальбакса і П. Нора, Алейда Ассман не протиставляє пам’яті і науки історії, але й не прирівнює: бачить їх як «два модуси спогаду, які не мають виключати або витіснити один одного» – функціональну (населену) пам’ять і накопичувальну (депопуляризовану) пам’ять. «Населену пам’ять можна назвати *функціональною пам’яттю*. Її найвагомішими ознаками є групові зв’язки, вибірковість, ціннісні зв’язки й орієнтація на майбутнє. Натомість історичні науки становлять пам’ять другого порядку, пам’ять пам’яті, яка вбирає в себе те, що губиться у вітальних взаємозв’язках сучасності. Я пропоную назвати цю пам’ять пам’яті *накопичувальною пам’яттю*. Немає нічого звичнішого за перманентний вихід забуття, безповоротну втрату цінних знань і вітального досвіду. Під широким дахом історичних наук такі депопулізовані релікти й нікому не потрібні запаси можуть бути збережені, але також підготовлені до того, щоб запропонувати нові можливості залучення до функціональної пам’яті»³⁷, – вважає дослідниця.

Тож історія та пам’ять взаємопов’язані: «історичне дослідження завдячує пам’яті своєю значущістю і ціннісною орієнтацією, пам’ять завдячує історичному дослідженню своєю верифікацією і корективами»³⁸. А. Ассман вважає, що невикористані спогади («аморфна маса» накопичувальної пам’яті, «частково не усвідомлена, частково несвідома пам’ять»), що оточують функціональну пам’ять, не просто забути; вони не суперечать функціональній пам’яті, а творять її задне тло, що йде на користь пам’яті: «Модель переднього і заднього тла обходить проблему бінарної опозиції; вона більше не дуалістична, а натомість перспективна. В цій взаємопов’язаності переднього і заднього тла ховається можливість того, що свідомі пам’ять здатна до змін, що конфігурації можуть розпастися і бути наново зібраними, що актуальні елементи стають неважливими, тоді як латентні – спливають

екзистенційний характер, вони вицвітають на користь наукового емпіричного дослідження та керованої гіпотезами аналізу» (Цит. за: Ассман А. Простори спогаду... С. 23).

³⁵ Там само. С. 23.

³⁶ Там само. С. 24, 28.

³⁷ Там само. С. 145.

³⁸ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 28–29, 31.

на поверхню й вступають одне з одним у нові взаємозв'язки. Глибинна структура пам'яті з її внутрішнім обміном між актуалізованими й неактуалізованими елементами є умовою можливості зміни й оновлення в структурі свідомості, що без заднього тла з його аморфним резервом просто застигла б»³⁹.

Фундаментом ідентичності є функціональна пам'ять, яка пов'язана з індивідами, на її основі констатують суб'єктів колективної дії – держави і нації. Несуб'єктивізоване «більше й інше, ніж допускає функціональна пам'ять» накопичувальної пам'яті, будучи непов'язаним один з одним, неструктурованим, входить до живої пам'яті взаємопов'язаним, сконструйованим, наділеним смислом. Потенціал накопичувальної пам'яті неохопний – це «резервуар майбутньої функціональної пам'яті», «основоположний ресурс оновлення культурного знання й умова можливості культурних змін», найбільш очевидний в тоталітарних суспільствах (за цілковитого контролю або повного усунення). Якщо межі функціональної пам'яті залишаються відкритими, то «обмін елементами й реконструювання смислового зразка» відбувається легко, в іншому разі пам'яті загрожує застій абсолютизації і фундаменталізації⁴⁰. Відірвана від накопичувальної, жива пам'ять веде до фанатизму, а накопичувальна пам'ять без функціональної – це лише багаж беззмислової інформації. Формування накопичувальної пам'яті неавтоматичне, неможливе без спеціальних інституцій, які «чинять спротив примусовим потрясінням минулого так само, як і його усвідомленому стиранню у функціональній пам'яті» через мистецьку, наукову, музейно-архівну діяльність і залишають простір для (не)зміни ідентичностей. Якщо суспільство не може собі дозволити «таких ніш і вільних місць», то й не зможе формувати накопичувальну пам'ять: «... дистанція, інтегрована в ці галузі [наведені вище галузі діяльності – Г. Б.], затримує безпосередній інструментальний зв'язок з ідентифікацією. Саме завдяки цій дистанції накопичувальна пам'ять і набуває свого значення для суспільства. Вона утворює контекст для різних пам'ятей-функцій у відповідності до їхнього зовнішнього горизонту, під кутом зору якого звужені перспективи минулого виглядають релятивно, стають доступними критиці й не в останню чергу: можуть бути змінені. Саме тому не мало б сенсу обстоювати один вид пам'яті на противагу іншому. В писемних культурах співіснують обидві формації, і з погляду майбутнього культури багато залежить від того, щоб вони продовжували перебувати одна біля одної у нових медіальних зв'язках»⁴¹.

У наступних роботах А. Асманн додає й модифікує поняттєвий апарат студій пам'яті, зокрема оперує терміном «соціальна пам'ять», а не «комунікативна пам'ять». Дослідниця виділяє три взаємопов'язані виміри пам'яті: нейронну, соціальну і культурну. Біологічна пам'ять формується і розвивається через взаємодію з іншими людьми (соціальна мережа, міжособистісні контакти й спілкування), культурними артефактами й актами (культурним полем, вербальними і візуальними носіями)⁴². Окреслюючи поняттєву амбівалентність і вказуючи потенційні

³⁹ Асманн А. Простори спогаду... С. 147.

⁴⁰ Там само. С. 149, 151–152.

⁴¹ Там само. С. 152.

⁴² Детальніше див.: Асманн А. Длинная тень прошлого... С. 19–21.

лінії суперечностей, авторка ставить читача перед необхідністю визначитися в інтерпретаціях і зробити свій вибір.

**Від «колективної пам'яті» до «пам'яті груп»
і «модусів запам'ятовування»: індивідуалізація спогаду**

Поєднання нових тенденцій в історичних дослідженнях з культурними запитами привело до сплеску досліджень пам'яті, що в результаті стала провідним історичним концептом. Проект П'єра Нора відобразив поступовий масштабний міждисциплінарний зсув початку 1980-х років – від «суспільства» до «культури» і «пам'яті». Це дало можливість поєднати минуле й сучасне, бачити різні, навіть опозиційні наративи, говорити про репрезентації і пам'ять, конструювання та інтерпретацію істориками минулого, а також – як люди (історики теж) конструюють своє колективне бачення минулого⁴³. Щобільше, сьогодні змінилося саме розуміння історії. Якщо раніше історія була спрямована на встановлення відповідності між оповіддю про подію і самою подією (рівнозначну відповідність), то тепер йдеться про інтерпретацію подій, а отже, «приходить усвідомлення того, що сама історія як епістемологічний проєкт не може відійти, по суті, від тих механізмів, якими користується пам'ять. Тобто історія (як дисципліна), попри свої епістемологічні претензії, є пам'яттю»⁴⁴. «Пам'ять виходить за рамки індивідуального, стає колективним проєктом ..., який належить тепер насамперед соціальній групі, а не індивідові»⁴⁵. Унаслідок двадцятиріччя «буму пам'яті» (кінець 1970-х – початок 2000-х років) сам П. Нора виступив з потребою захистити історію від пам'яті, від загрози поглинання історії колективною та індивідуальною пам'яттю.

Поряд з актуалізацією колективної пам'яті на початку 1990-х років, коли «замість критичного ставлення до образів як переважно засобів маніпулювання прийшло розуміння необхідності для людини звертатися до образів і колективної символіки»⁴⁶, розгорнулися критичні студії щодо її поняття, пізнавальних можливостей, методики дослідження. Сучасники суттєво доповнили основоположні твердження М. Гальбваска, критично їх переосмислили⁴⁷. В дослідженнях колективної пам'яті її вже не трактують, на відміну від М. Гальбваска, як певну реальну сутність, чітко визначену і раціональну, йдеться про можливості маніпулювання

⁴³ Confino A. History and Memory. Vol. 5. P. 39.

⁴⁴ Навіцький У. «Убогі пам'яттю»: як минуле зводить... С. 26.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 18.

⁴⁷ Сучасну критику теорії і методів дослідження колективної пам'яті на кількох вдалих прикладах аналізує Гелінада Грінченко, детальніше див.: Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять: критика теорії та методу дослідження. *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 13–14. С. 11–24. Кісь Оксана пропонує теоретичні міркування про дослідження колективної пам'яті травматичного досвіду Голодомору в спогадах жінок, детальніше див.: Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*. зб. наук. статей / ред.: Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. Харків: ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010. С. 171–191.

пам'яттю, її інструменталізацію, використання для політичних та ідеологічних цілей; привертається увага до носіїв пам'яті⁴⁸. У соціальних межах розрізняють публічну пам'ять (суспільство) і приватну (сім'я), що не лише не накладаються, а й нерідко перебувають у напруженні⁴⁹.

Піддане сумнівам відразу після появи поняття «колективна пам'ять» М. Гальбакса й зараз не всі приймають. Неможливо не погодитися з критичними міркуваннями про виняткове значення особистого досвіду як основи пам'яті та немислимість пам'яті поза носіями й індивідуальним досвідом. Замість «колективної пам'яті» пропонують інші означення – «ідеологія», «збірна пам'ять» (*collected memory*)⁵⁰. Через невизначеність поняття «колективна пам'ять» А. Ассман заміняє його «соціальною», «політичною» і «національною» пам'яттю. Історик Джей Вінтер (Jay Winter) не використовує поняття «пам'ять» (*memory*), а «згадка/спогад» (*remembrance*), яке включає «будь-який і кожен аспект нашого контакту з минулим, індивідуальний чи колективний»; перевагою спогаду над пам'яттю є відомості про того, хто пам'ятає, коли, де і як⁵¹, тобто термін містить означення конкретного моменту пригадування. Поняття «колективна пам'ять», за судженням Дж. Вінтера, доречне лише в значенні «пам'яті груп» (*memory of collectives*)⁵².

Серед сучасного термінологічного різноманіття в студіях пам'яті Астрід Ерл (Astrid Erll) пропонує на означення «взаємодії сьогодення і минулого в соціально-культурних контекстах» поняття «культурна пам'ять» (*cultural memory*) «як фундаментальний міждисциплінарний проєкт». Культурна пам'ять охоплює соціальну пам'ять (дослідження пам'яті в соціальних науках), речову чи медійну пам'ять (що є в центрі уваги літератури і медіадосліджень) та ментальну чи когнітивну пам'ять (досвіди психології і неврології). Це дуже умовний поділ, насправді, всі три виміри беруть участь у створенні культурної пам'яті⁵³.

Дослідниця окреслює індивідуальний (когнітивний) і колективний (соціальний, медійний) рівні культурної пам'яті. Пам'ять ніколи не є суто індивідуальною, а завжди формується під дією колективних контекстів. Від людей, які нас оточують, зі засобів масової інформації ми набуваємо схеми, які допомагають нам згадати минуле і закодувати новий досвід. Тобто ми пам'ятаємо в соціокультурних контекстах. Тому на цьому рівні «пам'ять» розуміють в буквальному значенні, а «культурна» є лише метонімією, як «соціально-культурні контексти і їхній вплив на пам'ять». Другий рівень культурної пам'яті належить до символічного рівня (засоби масової інформації, інституції, практики), за допомогою якого соціальні групи вибудовують спільне минуле. Суспільства не пам'ятають в буквальному значенні цього слова,

⁴⁸ Saryusz-Wolska M. Wprowadzenie. S. 23.

⁴⁹ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 98.

⁵⁰ Там само. С. 17; Кісь О. Колективна пам'ять та історична травма... С. 173.

⁵¹ Winter J. M. Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century. New Haven: Yale University Press, 2006. S. 3.

⁵² Ibid. S. 4.

⁵³ Erll A. Cultural Memory Studies: An Introduction. *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* / ed. by A. Erll, A. Nünning in collaboration with Sara B. Young. Berlin, New York: Walter de Gruyter, 2008. P. 2, 4.

але відновлення спільного минулого має деяку схожість з процесами індивідуальної пам'яті, особливо її селективність і перспективність, що є невід'ємними у створенні версій минулого відповідно до сучасного рівня знань і потреб. Подібно до того, як соціально-культурні контексти формують окремі спогади, «пам'ять», яка представлена в засобах масової інформації, інституціях, має бути актуалізована фізичними особами, членами спільноти пам'яті. Без таких актуалізацій пам'ятники, ритуали, книги не є нічим іншим, як мертвим капіталом без будь-якого впливу в суспільстві⁵⁴.

Вважаючи дискусію про протиставлення чи поєднання історії та пам'яті (питання «історії і/або в пам'яті») непродуктивною в культурних репрезентаціях минулого, «тупицом у дослідженнях пам'яті», А. Ерл пропонує поняття різних «модусів запам'ятовування» (*modes of remembering*) в культурі, в якому визначальним є розуміння того, що минуле не дано, а мусить постійно бути реконструйованим і репрезентованим. Тому спогади (індивідуальні й колективні) можуть суттєво варіюватися.

Отже, існують різні способи запам'ятовування однакових подій минулого. Війну, наприклад, можна пригадувати, як міфічну подію («війна як апокаліпсис»), як частину політичної історії (Перша світова війна як «велика рубіжна катастрофа двадцятого століття»), як травматичний досвід («жах окопів, обстрілів, шквал пострілів» і т. д.), як частину сімейної історії («війна, в якій брав участь мій двоюрідний дядько»), як фокус гіркого оскарження («війна, яку вело старше покоління, фашисти, чоловіки»)⁵⁵.

Міф, релігійна пам'ять, політична історія, травма, сімейна пам'ять, або пам'ять поколінь, є різними моделями звернення до минулого. З цього погляду, історія є ще одним модусом культурної пам'яті, а історіографія – її спеціальним засобом.

Поряд з критичними розмірковуваннями щодо поняття «колективна пам'ять» і її пізнавальних можливостей другий напрям розвитку сучасних досліджень пам'яті стосується питань її поглибленого вивчення. Результатом «буму пам'яті» в історичних студіях став її надлишок, розмитість фокусу дослідження, напередвизначеність, як зазначив у середині 1990-х років А. Конфіно, «відчуття того, що через надмірне вживання поняття “пам'ять” знецінюється, в той час як дослідження пам'яті втрачають чітку спрямованість і стають передбачуваними»⁵⁶. У сучасних студіях пам'яті це загальновідомий виклик знаного в цій сфері дослідника. Приблизно в той самий час історик Чарльз Маєр (Charles S. Maier) заговорив про «надлишок пам'яті» не в науковому меморіальному дискурсі, а також у культурі й політиці – надмірне звернення до історичної пам'яті («голоси, настрої, соціальні ініціативи і рухи в американському суспільстві й американській політиці») зумовило «меморіальну індустрію»⁵⁷.

Американський соціолог Джеффри Олік (Jeffrey K. Olick) вважає, що дроблення колективної пам'яті на офіційну чи загальноновживану, етнічну, поколіннєву не усуває тенденції до продукування нових означень пам'яті. Погоджуючись із застосуванням

⁵⁴ Erl A. *Cultural Memory Studies...* P. 4–6.

⁵⁵ Ibid. P. 7.

⁵⁶ Цит. за: Olick J. K., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. Introduction. *The Collective Memory Reader...* P. 29.

⁵⁷ Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой / пер. с нем. Б. Хлебникова. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. С. 153.

поняття «колективна пам'ять», Дж. Олік наголошував на ролі індивідів у групах, поверненні їм індивідуальності, затіненої прикметником «колективний»⁵⁸. Колективна пам'ять – це поєднання індивідуальних спогадів членів групи. Вбачаючи два підходи в студіях колективної пам'яті – колекційний як множину індивідуальних спогадів членів певної групи (беруться до уваги психологічні, неврологічні й когнітивні чинники спогадів, а не соціальні, владні «технології пам'яті») та колективістський, що репрезентує публічний дискурс, рівень суспільства (пріоритетність соціально-культурного моделювання публічної і персональної пам'яті, а не індивідуально-психологічної), – Дж. Олік пропонує виокремити дослідження соціальної пам'яті (*social memory studies*) на протигагу вивченню колективної пам'яті (*collective memory studies*)⁵⁹. Сучасні дослідження пам'яті хибують узагальненнями, що помилково спрощують роботу історика зі спогадами, «оформленими» в межах ширшої групи. Наприклад, коли бачення досвіду війни покривають щорічні вшанування, промови, телевізійні програми, фільми тощо. Часто історики не вникають у суть колективної пам'яті (що вона собою являє, як функціонує, як співвідноситься з індивідуальною пам'яттю), не артикулюють цим поняттям або взамін пропонують популярні знання про минуле в суспільстві⁶⁰. Дослідник застерігав від спрощеного протиставлення «справжності» загальноновживаної пам'яті й «правди» історичної пам'яті в усних історичних дослідженнях.

В одній зі своїх недавніх теоретичних публікацій А. Конфіно продовжує розвивати підняті ним раніше методологічні питання⁶¹, навіть дещо їх радикалізуючи, «висівати» /відбирати значення з джерел пам'яті: «вирішальним у студіях історії пам'яті є не те, як минуле репрезентоване, а чому воно є загальноприйнятим або відкинутим, для кожного суспільства встановлені свої образи минулого». Мало говорити про відмінності в суспільстві через обране минуле, воно має збудовувати емоції, мотивувати до дії, тобто має стати «соціокультурним способом дії»⁶². Людина не може пригадати подій, у яких не брала участі, однак, як зазначив дослідник, «позаяк творення і рецепція пам'яті, індивідуальної і колективної, вмонтована в особливий культурний, соціальний і політичний контекст, ми можемо дослідити те, як люди конструювали минуле, в якому вони не брали особисто участі, але яке вони ділили з іншими членами своєї групи як формувальне значення культурного знання, традиції і своєрідності»⁶³.

⁵⁸ Olick J. *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge, 2007. P. 23–24.

⁵⁹ Детальніше див.: Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять... С. 18–20.

⁶⁰ Tumblety J. Introduction. Working with memory as source and subject. *Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject* / ed. by J. Tumblety. Abingdon, Oxon: Routledge, 2013. P. 10.

⁶¹ «... потребу врахування в дослідженні пам'яті загальнокультурного, політичного й соціального контекстів, спрямування дослідницької уваги на проблеми рецепції й інтерпретації образів пам'яті, а також розгляду взаємозв'язку між різними пам'яттями, що існують у даному суспільстві» (Детальніше див.: Грінченко Г. Колективна (соціальна) пам'ять... С. 15).

⁶² Confino A. *History and Memory*. Vol. 5. P. 47.

⁶³ Ibid. P. 42.

У багатьох студіях пам'яті, в яких йдеться про репрезентацію минулого, губиться соціальний контекст. Соціальні відносини, як зазначає А. Конфіно, втрачаються на тлі «ідентичностей» і «пам'ятей», а розуміння суспільства ризикує понизитися до передбачених результатів певних ідей і репрезентацій. Натомість детальний аналіз продукування і соціального фундаменту пам'яті дає змогу пояснити спільне і відмінне в пам'яті різних груп. Індивідуальні й соціальні групи є вмістилищем різних і часто протилежних пам'ятей. Ізолюючи одну пам'ять, намагаючись її зрозуміти, ми пояснимо мало, треба брати до уваги «гру пам'яттю на різних рівнях, жонглювання пам'яттю індивідами і групами»⁶⁴.

Всупереч великій кількості історичних досліджень, сучасне суспільство, як і раніше, конструє спільні спогади про свою історію. Літератори, журналісти, вчителі відіграють більш помітну, порівняно з професійними істориками, роль у формуванні образів минулого в суспільній свідомості. Увагу дослідників, наприклад, усе більше привертає взаємозв'язок кінематографу і пам'яті – «зацікавлення фільмом і кіно як вмістилищами для відображення, формування, (пере)творення або індексації форм індивідуальної і колективної пам'яті»⁶⁵. Тому для ізраїльської дослідниці *Яель Зерубавель* (*Yael Zerubavel*) найбільш цікавим є «той рівень історичного знання, який врешті набуває найглибшого сенсу в контексті повсякденного життя»⁶⁶.

На життя суспільства, на хід подій найбільший вплив має те *історичне пізнання, яке закладене в головах звичайних людей*. Не можна сказати, що, коли люди не хочуть читати дослідження істориків, історична наука ніяк не впливає на хід подій. Знайомі більшість людей з історичними дослідженнями чи ні – так чи так всі вони мають якесь уявлення про минуле. І ця картина, що існує в їхній свідомості – нехай навіть вона не має майже нічого спільного з реальним минулим, – допомагає сформуватися їхнім уявленням про політику і суспільство, – зазначав американський історик Карл Беккер (*Carl L. Becker*)⁶⁷.

Конфіно А. вводить поняття «повсякденна пам'ять» (*mundane memory*) і зосереджує увагу не на продукуванні образів пам'яті, що домінує в сучасних студіях, а на їхньому (не)сприйнятті споживачами. Повсякденна пам'ять є сумішшю образів і значень, які кожен обирає на власний огляд і припасовує до вже наявних знань. Випродуковані образи минулого не сприймають як даність у тих самих значеннях, що їх заклали творці/мовці. Споживачі прочитують єдино закладені повідомлення кожен по-своєму і теж беруть участь у продукуванні пам'яті⁶⁸.

⁶⁴ Confino A. *History and Memory*. Vol. 5. P. 48.

⁶⁵ У 2017 р. цій проблематиці присвячений спеціальний номер журналу «*Memory Studies*» (January 2017, Vol. 10, Issue 1). Детальніше див.: Kuhn A., Biltereyst D., Meers P. *Memo-ries of Cinemagoing and Film Experience: An introduction. Memory Studies*. 2017. Vol. 10, Issue 1 (Special Issue: Cinemagoing, Film Experience and Memory). P. 3–16.

⁶⁶ Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти. С. 11, 14.

⁶⁷ Цит. за: Там само. С. 11.

⁶⁸ Проблема рецепції пам'ятників на українському матеріалі підіймає Юлія Юрчук: «... реципієнти в першу чергу бачать у пам'ятнику вшанування когось, полеглого в бою, але не бачать (або воліють не бачити) тих політичних реалій, які спонукали сучасних діячів поставити цей пам'ятник і, що не менше важливо, реципієнти політики пам'яті таки не

Кожен індивід поєднує в собі індивідуальну, ґрунтовану на власному досвіді, й колективну пам'ять ширшого часового діапазону. В суспільстві індивід не є самодостатньою сутністю, а входить до менших чи більших, різних за часовою тяглістю спільнот, уведений до них мимоволі (родина, етнос) або обирає їх за інтересами, здібностями і т. д. Свідки не здатні промовляти у вакуумі. Процес пригадування людиною минулого є динамічним, несталим, залежить більше від сьогодення і уявлень про майбутнє, ніж про минуле.

Ми часто прочитуємо наново або цілковито переробляємо наш минулий досвід – несамохіть і несвідомо – у світлі того, що знаємо і в що віримо нині. Наслідком цього може стати викривлене сприйняття окремих подій чи навіть тривалих періодів нашого життя. Це більше свідчить про те, як ми відчуваємо зараз, аніж про те, що сталося колись (Даніель Л. Шактер)⁶⁹.

Людська пам'ять не є фотографічною, а продукує кадри-знімки минулого. Пригадуючи, ми відтворюємо або реконструюємо наш досвід, а не відновлюємо його копії. Час від часу в процесі реконструкції додаємо відчуття, переконання чи навіть знання, отримані вже після пережитого. Тобто ми змішуємо наші спогади про минуле, додаючи емоції і знання, набуті після пережитого⁷⁰. Дослідження психологами автобіографічної пам'яті засвідчили, що «покликаючись на спогади, людина не усвідомлює, чи те, що вона пам'ятає, є образом того, що вона сама пережила, чи того, про що мріяла, а чи того, про що вона довідалася від інших», навіть із твердим переконанням про пережите як власне, яке, однак, трапилося насправді не з нею, а з кимось іншим⁷¹. Пам'ятаючи, людина «впорядковує» пережиття: «... індивід, здобувши доступ до фрагментарних специфічних даних, шукає способів їх упорядкування. Після їх упорядкування він створює цілісний наратив, який не мусить бути віддзеркаленням дійсного перебігу подій» (Томаш Марушевський (Tomasz Maruszewski))⁷². А. Ассман виділяє дві властивості (модуси) автобіографічної пам'яті: «я-пам'ять» і «мене-пам'ять». «Я-пам'ять» – сукупність історії про себе, які впорядковують хаотичний запас наших спогадів, надають їм певних значень, формують ідентичність. Вона вербальна і декларативна, свідомо відбирає з пам'яті спогади і формує їх у розповідь, наділяючи певними значеннями. На відміну від загальновідомої «я-пам'яті», «мене-пам'ять» недовговічна, дифузна, апелює до почуттів, тому актуалізується в певних місцях або за наявності певних речей (фотографій, реліквій і побутових предметів)⁷³. Соціум часто використовує індивідуальні свідчення для підсилення панівного наративу. Деколи свідки не впізнають себе в

знають, ким була особа, увічнена в пам'ятникові. Найчастіше саме цей історичний пласт (не)знання взагалі виноситься за дужки. Таким чином пам'ять втрачає прямий зв'язок з історичним минулим і починає функціонувати у вигляді міфу» (Детальніше див.: Юрчук Ю. Незнання як зворотний бік політики пам'яті. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/yurchuk-politics-of-memory> (дата звернення: 8.12.2016).

⁶⁹ Цит. за: Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт... С. 45.

⁷⁰ Winter J. M. Remembering War: The Great War... S. 4.

⁷¹ Шацька Б. Минуле – пам'ять – міт... С. 43–44.

⁷² Цит. за: Там само. С. 44.

⁷³ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 73–74.

цих наративах, що провокує їхнє незадоволення перекрученням історії, яку вони пережили особисто, дистанціюються від спогадів більшості.

Тривку пам'ять про важливу подію, яка викликає емоційне збудження й відтворюється в дрібних деталях, прийнято називати пам'яттю-спалахом (*flashbulb memory*). Мимоволі запам'ятовуються події, в яких людина брала участь, але не завжди. Обов'язковими умовами формування виключних спогадів є високий рівень несподіваності події та важливість її наслідків. Спогади-спалахи відтворюються легше (хоча не обов'язково більш точно), ніж повсякденні. Отож характерні ознаки виключних спогадів можна звести до детального переказу контексту події, усвідомлення вагомості її наслідків, відтворення без докладання особливих зусиль, подвійної емоційності (опис пережитих емоцій і виразний емоційний слід спогаду). Судження, що виключні спогади точно відтворюють пережите і краще запам'ятовуються через емоційність, залишається дискусійним⁷⁴. Частина психологів схильна вважати, що за травматичного пережиття спрацьовують захисні механізми психіки. Однак психолог Мартін Конвей спростовує твердження про те, що надмірний рівень несподіваності й емоційності спричиняє ретроградну амнезію й унеможливорює пам'ять-спалах. Його дослідження засвідчило відкладення в пам'яті спогадів-спалахів за травматичних подій з високим емоційним збудженням в супроводі шокowego стану і здивованості⁷⁵.

Дослідження пам'яті перед новими викликами: постпам'ять, медіатизація пам'яті, Голокост і студії пам'яті

Постпам'ять. У сучасних дослідженнях пам'яті минуле трактується як конструкт, створений людиною залежно від її актуальних можливостей і потреб. Очікування майбутнього пов'язані з образами минулого і часто «підштовхуються і забезпечуються певними історичними спогадами». Різниця досліджень живого історичного досвіду особливо відчутна в площині зрівняння з науковим «чистим минулим». Міркування Р. Козеллека про зміну поколінь і відмирання живих свідків Голокосту, коли «змінюється об'єкт спостереження», а дистанція між «сучасним минулим живих свідків» і «чистим минулим» не лише збільшується, а й якісно змінюється, можна прикласти до будь-яких інших спогадів⁷⁶.

Однак важливо брати до уваги «аспект несвободи» наступних поколінь від травматичного минулого і неможливості обходитися з ним на свій розсуд. Як зазначає в одній зі своїх робіт А. Ассман: «Потрібно з'ясувати, як уявлення про свободу волевиявлення, власні можливості та здатність до дій поєднуються з уявленнями про тиск несвідомого, непрозорість власних інтенцій і стійку заданість»⁷⁷.

⁷⁴ Оболенська Г. М. Феномен «пам'ять-спалах»: психологічні властивості і характеристики: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. 17 с.

⁷⁵ Conway M. A. Flashbulb memories. Essays in cognitive psychology. Hove: Psychology Press, 1995. S. 76.

⁷⁶ Цит. за: Ассман А. Простори спогаду... С. 23.

⁷⁷ Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 10.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до «вторинних спогадів» – міркувань не очевидців, а їхніх дітей і онуків як трансляторів пам'яті про знакові події, пережиті їхніми рідними ще до їхнього народження, а отже, досліджують постпам'ять. На початку 1990-х років термін «постпам'ять» (*postmemory*) вперше ввела до наукового вжитку в одній зі своїх статей Маріан Гірш (Marianne Hirsch)⁷⁸, розвиваючи й уточнюючи шляхом «автобіографічного читання» роботи письменників і художників постгенерацій⁷⁹. Дослідниця вбачає у префіксі «пост» не лише лінійну віддаленість у часі, сукупність наслідків у послідовному процесі, а й «складну взаємодію близькості й віддаленості, те, як проявляється опосередкована передача інформації». Постпам'ять, як й інші «пост», звертається радше до минулого, ніж майбутнього, більше окреслює сучасне з огляду на складне минуле, ніж творить нові парадигми, «відображає непросте коливання між безперервністю і розривом». Постпам'ять не є рухом, методом чи ідеєю, а радше «структурою між- і транспоколіннєвої передачі травматичних знань і досвіду; наслідком травматичного пригадування (на відміну від посттравматичного стресового розладу) в поколіннєвому розрізі»⁸⁰. Дослідниця звертає увагу на роботи митців, які анонсують можливості альтернативних історій. Доповнення новими варіаціями того, що відбулося в минулому, порушує лінійність розповіді, постпам'ять, таким чином, стає «досвідом відновлення і перетворення, коли ми гадуємо про минуле, стикаючись із нашим майбутнім»⁸¹.

Структура постпам'яті пояснює, як численні злами та різкі розриви виражені травмою і катастрофою на інтра-, інтер- і транспоколіннєвому наслідді. Порушує й ускладнює лінію, якою Ассмани означили зв'язок індивідуума зі сім'єю, соціальною групою, інституціоналізованим історичним архівом. Цей архів у разі травматичного переривання, вигнання і життя в діаспорі втрачає свій прямий зв'язок з минулим, губить утілені зв'язки, змінені громадою і суспільством. І все-таки типологія Ассманів пояснює, чому та що нащадки можуть і чинять для того, щоб протидіяти цій втраті. Робота постпам'яті прагне *активізувати* і *перевтілювати* більш віддалені соціальні/національні та архівні/культурні меморіальні структури через реінвестування їх із резонансними індивідуальними і сімейними формами посередництва й естетичного вираження. Так, менше піддані емоційним процесам учасники можуть входити до покоління постпам'яті, яке залишається навіть якщо всіх учасників і навіть прямих нащадків уже немає⁸².

У постпам'яті важливе ставлення нащадків до культурних і колективних травм попередніх поколінь, досвідчення того, що вони «пам'ятають» завдяки історіям, образам, поведінці людей, серед яких виросли. Ці події сталися давно, але їхні наслідки живуть у сьогоденні. Цей досвід передається нащадкам так глибоко й

⁷⁸ Hirsch M. Postmemory. *Postmemory.net*. URL: <http://www.postmemory.net/> (дата звернення: 2.12.2016).

⁷⁹ Hirsch M. The Generation of Postmemory... P. 106.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Хирш М. Что такое постпамять / пер. М. Хирш. *Уроки истории. XX век*. 2016. 17 июня. URL: <https://urokiistorii.ru/article/53287> (дата звернення: 2.12.2016).

⁸² Hirsch M. The Generation of Postmemory... P. 111.

ефективно, що стає їхнім власним⁸³. Пережиті предками драматичні події визначають особистісне формування наступного покоління, і навіть більше – почуття, пережиття, емоції в родинних спогадах є настільки глибокими, що невласні спогади стають власними; автентичні спогади відходять на другий план і ризикують бути витісненими. Тож образи минулого конструюються не за допомогою пригадування, а проєктування з уявними конструкціями.

Найбільше міжпоколіннева передача інформації пов'язана з травматичними спогадами, розповідями про те, що виходить за межі звичного пригадування і настільки зачіпає, що не вкладається в межі здорового глузду. Повторюючи Єву Гоффман (Eva Hoffman), М. Гірш пише, що в просторі сім'ї чи певної групи, що вижила, поширюється не «пам'ять», а «еманація» в «хаосі емоцій»⁸⁴. Травматичний досвід не обмежується посттравматичними наслідками, а передається між поколіннями і всередині поколінь; здатний сприйматися іншими як свій власний, стає частиною їхнього життя навіть на іншій території, в іншій державі. Нащадки травмованого покоління більше вразливі до травматичного досвіду і синдромів посттравматичного стресу. Однак постпам'ять – це не лише травма, можна говорити про будь-який інший вагомий досвід, який може зламати «дистанцію між поколіннями і між людьми». Йдеться не лише про минуле пережиття, це може бути сучасний досвід, те, що зараз відбувається у світі. Так само це не тільки сімейна історія, а й частина публічної, яка «зачіпає групи людей і змінює їхнє життя»⁸⁵. М. Гірш наголошує, що постпам'ять не є особистісною позицією, а поколінневою структурою передачі, яка глибоко вкоренилася в сімейних формах посередництва⁸⁶.

Постпам'ять також не обмежується родинним колом, сім'єю. Родинні спогади визначає колективна пам'ять, яка, своєю чергою, конструється під впливом сімейних історій, створюючи, таким чином, взаємозумовлений процес. «Навіть найсокровенніші моменти сімейного життя стають частиною колективного уявлення, частиною загальних історій і образів, суспільними механізмами фантазії і проєкції. Це може вплинути на процес передачі індивідуальних і сімейних спогадів», – пише М. Гірш⁸⁷. Передача й матеріалізація смислів не зводиться лише до усної форми, до того, що можна вбудувати в наратив. Постпам'ять визначають як почуті розповіді в колі сім'ї, так й історичні джерела, публічні розповіді й образи, що нерідко суперечать усталеним родинним візіям, коли передача досвіду відбувається на кількох рівнях: історичному, інформаційному, емоційному⁸⁸.

Авторка розрізняє постпам'ять сімейну, ґрунтовану на вертикальному перетіканні міжпоколіннєвої інформації, та «віддалену», афіліативну, таку, що передається

⁸³ Ibid. P. 106–107.

⁸⁴ Ibid. P. 111.

⁸⁵ Лозинская А. Марианна Хирш: «Есть разница между постпамятью и мобилизацией патриотических чувств» / интервью. *Уроки истории. XX век*. 2016. 21 октября. URL: <https://urokiistorii.ru/article/53499> (дата звернення: 2.12.2016).

⁸⁶ Hirsch M. The Generation of Postmemory... P. 114.

⁸⁷ Хирш М. Что такое постпамять...

⁸⁸ Лозинская А. Марианна Хирш...

через емпатію, самоідентифікацію з людьми, які пережили драматичні події, та є комунікацією в межах одного покоління, між ровесниками, і вмістилищем пам'яті кількох поколінь водночас⁸⁹. Сімейні структури посередництва і представництва полегшують афіліативні дії. Можна також говорити про офіційну постпам'ять, наприклад, про конструювання національного патріотичного дискурсу. Офіційна постпам'ять може суперечити сімейній пам'яті, але водночас живиться з неї – «держава бачить, скільки енергії міститься в механізмі передачі пам'яті через сім'ю, і намагається використовувати її в своїх цілях»⁹⁰. Постає питання мотивації прихильників офіційної постпам'яті – це потреба вмістити свої знання в певні межі чи це безмежна віра в національний дискурс і бажання докластися.

Окремим дослідницьким полем є фотографія, яка відіграє важливу роль у процесі медіації, уможливорює доступ до події зі середини. Фото – унікальний потужний засіб для передачі подій, що залишаються неувяними. Пам'ять, сім'я і фотографія виділені М. Гірш як три потужні та провідні елементи транспоклінінгової структури постпам'яті в період після Другої світової війни⁹¹.

«Для мене, – пише М. Гірш, – ключова роль фотографії (сімейної фотографії насамперед) – це засіб вираження постпам'яті, який пояснює зв'язок між сімейною і афіліативною постпам'яттю, та механізми, за допомогою яких архіви й інституції змогли водночас перевтілитися і реіндивідуалізувати “культурну / архівну” пам'ять»⁹².

Медіатизація пам'яті. Глобальні умови помітно вплинули на розвиток студій пам'яті, й водночас пам'ять увійшла в глобальний дискурс. Сьогодні пам'ять і глобальність треба розглядати поєднано, позаяк стало неможливо зрозуміти траєкторії пам'яті поза глобальною системою. Спогади виходять за національні кордони, виступають на глобальну арену через всі доступні канали, насамперед супутникове телебачення, засоби масової інформації та інтернет⁹³. У сучасних умовах широких технічних можливостей пам'ять медіатизується, як ніколи раніше, проходить через безліч медій і комунікативних платформ, урізноманітнюються форми репрезентації минулого в медіапросторі, збільшується коло осіб, які презентують і сприймають образи пам'яті, віртуалізуються механізми запам'ятовування/забування минулого. Чи не найбільший виклик, що постав перед соціальною пам'яттю зараз, – це збільшення можливостей і способів зберігати й ділитися минулим, як індивідуальним, так і колективним, застосовуючи цифрові технології⁹⁴. Більшість сучасних досліджень пам'яті характеризуються вагомою медійною перспективою – від процесів пам'яті до ролі комунікаційних технологій у соціальному забутті й мови

⁸⁹ Хирш М. Что такое постпамять...

⁹⁰ Лозинская А. Марианна Хирш...

⁹¹ Hirsch M. The Generation of Postmemory... P. 107–108.

⁹² Ibid. P. 115.

⁹³ Assmann A., Conrad S. Introduction. P. 1–3.

⁹⁴ Silence, screen, and spectacle: Rethinking Social Memory in the Age of Information and New Media / eds. L.-A. Freeman, B. Nienass, R. Daniell. New York; Oxford: Berghahn Books, 2014. P. 239.

як основного медіуму пам'яті⁹⁵. Як ніколи актуалізується теза А. Ерл про те, що незалежно від епохи і типу медій «як на індивідуальному, так і на колективному рівні ми маємо справу зі залежністю пам'яті від медіа та з утіленням пам'яті в медіумі», а Ендрю Госкінс (Andrew Hoskins), редактор журналу «Memory Studies», описує «стихийну цифрову мережеву пам'ять» як нове явище, «кероване зв'язками цифрових технологій і медіа»; зазначає, що «межі пам'яті» М. Гальбакса сьогодні визначені впливом сучасних медій⁹⁶. Медіаресурси не обмежуються традиційними формами – телебаченням, радіо, друкованими виданнями, їх щораз більше покриває інтернет-простір – записи в блогах, коментарі на форумах і тематичних порталах, сторінки в соціальних мережах.

Ми лише розпочинаємо вивчати вплив, який справила на пам'ять перша медіареволюція століття, утілена в кіномистецтві й телебаченні, у той час коли перебуваємо в середині другої медіареволюції, яка змушує нас концептуалізувати колективну пам'ять, базовану на інтернеті, а також нові візуальні та дискурсивні коди, – зазначав американський дослідник медійної історії Вульф Канстейнер (Wulf Kansteiner)⁹⁷.

Вивчення колективної пам'яті в медійно-комунікативній перспективі залишається пріоритетним напрямом сучасних студій пам'яті. Засоби масової інформації відіграють фундаментальну роль у формуванні колективних спогадів, тому дослідження медіапам'яті виявляють шляхи впливу на колективну пам'ять і конструювання індивідуальних спогадів, і навпаки. Колективну пам'ять розуміють як результат актів комунікації про минуле, що об'єднують певну спільноту, за допомогою позаіндивідуальних засобів інформації; «не просте поєднання індивідуальних пам'ятей, а пам'ятей, які вимагають об'єднання «різних перспектив» за посередництвом комунікації»⁹⁸. У колективній праці «Новини в суспільній пам'яті» (2006) за редакцією Інґрід Волкмер (Ingrid Volkmer) міжнародна команда дослідників вивчала медійно сконструйовану історію ХХ ст. та її функціонування в пам'яті й свідомості трьох поколінь людей (1920-х, 1950-х і 1980-х років) у дев'яти країнах світу⁹⁹. Визначальною ідеєю праці став зв'язок між минулими подіями і їхнім відображенням у ЗМІ. В дослідженні йшлося про медіа, через які події минулого були сприйняті вперше, і довгострокові моделі пригадування. Старше покоління зазначило медіа (переважно радіо і газету), з повідомлень яких уперше дізналося про певну подію. В його свідомості медіапрезентація події була прямо пов'язана зі самою подією. Натомість молодше покоління, яке зростало в мультимедійному світі, рідко могло вказати на медіа, які сповістили їм значущі події¹⁰⁰. Результати

⁹⁵ Erl A. Cultural Memory Studies: An Introduction. P. 12–13.

⁹⁶ Цит. за: Assmann A., Conrad S. Introduction. P. 3–4; Васильев А. Социальная память на подмостках театра новых медиа. *Новое литературное обозрение*. 2004. № 128 (4/2014). URL: <http://www.nlobooks.ru/node/5289> (дата звернення: 4.01.2017).

⁹⁷ Kansteiner W. Finding Meaning in Memory... P. 191.

⁹⁸ Silence, screen, and spectacle: Rethinking Social Memory... P. 3.

⁹⁹ News in Public Memory: An International Study of Media Memories across Generations / ed. I. Volkmer. New York: Peter Lang Inc., International Academic Publishers, 2006. 307 p.

¹⁰⁰ Ibid. P. 17.

засвідчили, що події минулого століття становлять не лише сухі історичні «факти», а стали суттєвими елементами нової глобальної колективної пам'яті, яка була інтегрована в ідентичності поколінь у всьому світі.

«Медіа» і «колективну пам'ять» зводять разом з метою концептуалізувати «медіапам'ять» «не просто як шлях чи процес, а радше як феномен сам собою». Упорядники колективної праці «On Media Memory» назвали її схоже до «On Collective Memory» М. Гальбвакса, щоб змістити увагу з колективної пам'яті на медіапам'ять як частину процесу розширення сфери досліджень пам'яті, відстеження шляхів поєднання студій пам'яті зі суміжними дисциплінами, постановки нових запитань щодо формування колективних спогадів та ролі мас-медіа в трансформаціях культурного, політичного і технологічного контекстів¹⁰¹. Упорядники вбачають у медіапам'яті систематичне дослідження колективного минулого через використання засобів масової інформації, наголошуючи на мультикультурності шляхів трансляції, підходів і дослідницьких проєктів, а також викликах, перед якими постали дослідження пам'яті й медіастудії¹⁰².

Однак переважна більшість медіастудій і надалі стосується вивчення друкованих та мовленнєвих текстів про минуле. Дослідники колективної пам'яті здебільшого звертаються до широко популярних медійних репрезентацій «як майже прямих виявів колективного розуміння минулого» й відносно рідко їх аналізують, з'ясовують значення мас-медіа у формуванні колективних спогадів аудиторії й майже не сягають дослідження шляхів конструювання медійниками мнемонічних продуктів¹⁰³.

Соціальна пам'ять в «інформаційному віці» постала перед новими відкриттями і забуттям. «Прискорення історією» з новими формами користування, запису і зберігання інформації зумовило оновлення збереження та організації історії. «Нові технології масової комунікації й соціальні медіа змінили наше залучення/включення в сучасне і минуле, постали нові виклики етики пам'яті, а також нові можливості для колись замовчуваних спогадів постати і відродитися», – зауважили упорядники збірника «Мовчання, екран і спектакль: переосмислення соціальної пам'яті в епоху інформації і нових медіа»¹⁰⁴. В сучасних умовах маємо безліч можливостей до комунікації, але це не означає автоматично надання рівних можливостей бути почутим кожному. Пам'ять проходить через безліч медій, і це визначає її особливості сьогодні. Мас-медіа/екран породжує «голос за кадром, субтитри, спалахування побіжного контенту, що переривається останніми новинами», а відтак – стримування, мовчання, заглушення, несуттєвість усього, що поза кадром. Біологічні, соціальні і культурні відмінності й розбіжності пам'яті стрімко розмиваються, якщо не зникають, під впливом «медіа-меморіального» «гіперзв'язку» (*hyperconnectivity*).

І хоча контртраєкторії основних засобів масової інформації, як і раніше, зберігаються, щоб кинути виклик уривчастості й розсіяності пам'яті в постдефіцитній

¹⁰¹On Media Memory. Collective Memory in a New Media Age... P. 3–4.

¹⁰²Ibid. P. 1.

¹⁰³Ibid. P. 15–16.

¹⁰⁴Silence, screen, and spectacle: Rethinking Social Memory... P. 3–4.

культури, відкритість медіатизованої пам'яті пропонує альтернативний бум пам'яті: незакінчене минуле й оживлене майбутнє, – зазначає Е. Госкінс¹⁰⁵.

Аналізуючи теоретичне підґрунтя студій колективної пам'яті, Вульф Канстейнер дійшов висновку про неналежне концептуальне обґрунтування колективної пам'яті як відмінної від індивідуальної і, як наслідок, хибне використання психоаналітичних і психологічних методів, а також недостатню увагу до проблем рецепції, неспроможність бачити соціологічну основу історичних репрезентацій. Окреслені прогалини в дослідженні колективної пам'яті, на думку вченого, неможливо вирішити без запозичення і майбутнього використання методів медіа- і комунікативних студій, особливо щодо проблем сприйняття. Для цього колективну пам'ять треба розуміти «як наслідок взаємодії трьох типів історичних чинників: інтелектуальних і культурних традицій, що обрамлюють всі наші репрезентації минулого; творців пам'яті, які селективно приймають і маніпулюють цими традиціями, та споживачів пам'яті, які використовують, ігнорують чи перетворюють ці артефакти відповідно до власних уподобань»¹⁰⁶. Визначальними у вивченні колективної пам'яті є індивіди, сучасна кон'юнктура, свідомо маніпуляція як не-свідоме захоплення/поглинання, яке завжди є опосередкованим, а тому стає очевидним лише через виявлення наслідків, а не властивостей¹⁰⁷. Пам'ять завжди є більш колективною, коли передає оригінальну атмосферу того чи того випадку з минулого; вона живе своїм повноцінним життям, не обтяжена актуальною індивідуальною пам'яттю, стає основою загального колективного пригадування як безособового, всюдисущого, сповільненого і зміщує фокус з політики пам'яті на репрезентацію. Як приклад, В. Канстейнер наводить пам'ять про Голокост в американському суспільстві: мільйони людей поділяють обмежене коло історій та уявлень про Голокост, хоча одиниці з них мають прямий зв'язок з цією трагедією; це визначено їхньою ідентичністю і світоглядом. Тому «вся пам'ять, навіть пам'ять безпосередніх очевидців, лише присвоює колективну значущість, коли вона вже структурована, репрезентована і використовується в соціальному середовищі»¹⁰⁸.

Студії пам'яті безпосередньо пов'язані з вивченням суспільства і соціальних змін. З одного боку, дослідники колективної пам'яті досягли значного успіху в семантичних і наративних параметрах соціального пригадування, що наповнюють і лімітують історичні уявлення представників певного колективу та вписані в комунікативні медіа, як і в нашу плоть та мислення. Тобто наголошено на важливості всесильності безособових чинників у формуванні особистісного світогляду, що співвідноситься з конструктивістським і постмодерним розумінням історії. З іншого боку, більш звичний аналіз життя і діяльності політиків, артистів та інтелектуалів розкриває те, як індивіди переборюють і випробовують обмеження успадкованого сприйняття минулого. Власне цей підхід віддає належне творчій

¹⁰⁵Hoskins A. *The Mediatization of Memory. Mediatization of Communication* / ed. by K. Lundby. Berlin: De Gruyter Mouton, 2014. P. 661.

¹⁰⁶Kansteiner W. *Finding Meaning in Memory...* P. 180.

¹⁰⁷Ibid.

¹⁰⁸Ibid. P. 189–190.

потузі конкретних індивідів. Незважаючи на відмінності, ці два підходи взаємодоповнюють один одного¹⁰⁹.

На сьогодні в студіях пам'яті, зазначає В. Канстейнер, заохочують до використання нових видів джерел й сформовано потужну емпіричну основу, залишилося позаду спрощене розуміння того, що робота колективної пам'яті зводиться до людського чинника, а репрезентації збігаються з рецепцією. Треба постійно мати на увазі, що всі медіапам'яті, особливо електронні засоби масової інформації, ані не відображають, ні визначають колективної пам'яті, а нерозривно залучені до її конструювання і розвитку. Методи гуманітарних наук найбільше пов'язані з комунікацією і культурними студіями, тобто способами аналізу конструювання колективної пам'яті в процесі медіаспоживання. Перспективи дослідження колективної пам'яті пов'язані з фокусуванням на «герменевтичній тріаді» – комунікації між творцями пам'яті, її споживачами та візуальними, дискурсивними об'єктами, а також традиціями репрезентацій, тобто відкритому діалозі між об'єктом, продуцентом і споживачем у процесі творення значень¹¹⁰.

Голокост та «етнізація страждання». Наріжною темою в сучасних студіях пам'яті є дискутування (не)впливу дослідження Голокосту на їхній розвиток, «коли хтось говорить про бум пам'яті, інший натомість говорить ... про широкі терени пам'яті про Голокост й інші ландшафти пам'яті, змодельовані на них»¹¹¹. Однак це далеко не квантитативний процес, а особливий контент пам'ятей і того, що вони символізують.

Саме з Голокостом А. Ассман пов'язує докорінний перелом в історичних студіях у 1980-х роках і поступове зближення історії та пам'яті: індивідуальні спогади почали трактувати важливим джерелом історичних досліджень, коли позитивістська історична наука вперлася в свої обмежені кордони; коли архівні матеріали не в змозі зафіксувати пережитий посттравматичний досвід¹¹².

Почасти через владу таких нових медіа, як фотографія і фільм, почасти через нові політичні інституції для забезпечення дотримання універсальних прав людини, почасти через те, що жертви були настільки масштабними, почасти через технологізований процес загибелі образ жертви Голокосту не просто став першим серед образів жертв загалом, але нібито образ жертви помістився в ядрі сучасної культури в цілому¹¹³.

На сьогодні ще не має відповіді на запитання, якою мірою сплеск зацікавлення студіями пам'яті є результатом дослідження Голокосту, чи ефект Голокосту був зумовлений іншими, ширшими процесами, чи наступні події ретроспективно трансформували уявлення про Голокост, чи ці три процеси відбувалися водночас¹¹⁴.

¹⁰⁹Ibid. P. 196.

¹¹⁰Ibid. P. 195–196.

¹¹¹Olick J., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. Introduction. P. 29–30.

¹¹²Ассман А. Длинная тень прошлого... С. 28–29, 31.

¹¹³Olick J., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. Introduction. P. 30.

¹¹⁴Ibid. P. 31.

Згідно із судженнями деяких дослідників, пам'ять про Голокост не витіснила й не анулювала пам'яті про інші історичні травми, а навпаки – дала їм «мову і нові соціальні межі».

Пам'ять про Голокост справді унікальна, але саме тому вона стає парадигмою і моделлю для інших історичних травм, які орієнтуються на неї у своїх меморіальних саморепрезентаціях і політичних домаганнях. Так, пам'ять про Голокост створила радше нові можливості, ніж перешкоди, оскільки вона завжди – і це має вирішальне значення – асоціативно й аргументовано взаємодіє з іншими комемораціями¹¹⁵.

Голокост став «установчим міфом Європи», за словами історика А. Конфіно, замінивши з 1980-х років роль Французької революції як установчого міфу для західної культури. Відтепер з Голокостом пов'язане творення «загальних культурних меж для історичних трактувань, етичних цінностей, політичних домагань і нових базових понять»¹¹⁶. Натомість Східна Європа сфокусована на колективній жертвній пам'яті часів радянської окупації та комуністичної диктатури. Якщо в Західній Європі жертви єврейського геноциду та інших злочинів визнані, то цього не відбулося з жертвами сталінізму. Дотепер спроби поєднати пам'ять про Голокост з пам'яттю про сталінізм і оголосити 23 серпня, день підписання Пакту Молотова-Ріббентропа, спільним пам'ятним днем не увінчалися успіхом.

З розширенням ЄС на схід європейці набули нових спогадів, інтегрувати які в загальну пам'ять виявилось непросто. «Далека рідня» в європейському домі змушує європейські країни вбудовувати власну пам'ять в нові межі¹¹⁷.

Останнім часом панує незадоволення меморіальною культурою, яка стала провідним напрямом роботи з минулим від кінця 1970-х – початку 1980-х років. Тенденція ставити під сумнів доробок пам'яті посилилася з перетворенням травматичного минулого в предмет політичного й економічного торгу. А. Ассман виділяє дві характеристики меморіальної і політичної практики сучасності – відчутна перевага негативних подій над позитивними і домінування пам'яті про жертви над пам'яттю про злочинців. Розгорнулася конкуренція за визнання жертвового статусу заради економічної вигоди і політичного впливу. Ідеал прогресу, зорієнтований на майбутнє, замінив ідеал пам'яті, скерований у минуле, жертвою, а не героєм у центрі¹¹⁸.

Положення про пізнавально-привілейовану позицію жертви, яке стало однією з основних дослідницьких перспектив у сучасних гуманітарних студіях, передбачає вироблення жертвою, яка пережила репресії та насильство, активної позиції, переросло в політичну практику – «для того, щоб стати жертвою, треба бути активним суб'єктом і брати участь у боротьбі», щобільше, «жертва стає “справжньою жертвою”, коли починає піддаватися репресіям з боку системи за те, що не хоче бути жертвою, тобто пасивним, слабким та потребуючим опіки об'єктом влади»¹¹⁹.

¹¹⁵ Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой... С. 191.

¹¹⁶ Там само. С. 169–170.

¹¹⁷ Там само. С. 172, 177–178.

¹¹⁸ Детальніше див.: Там само. С. 154–155.

¹¹⁹ Доманська Е. Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле / пер. з пол. та англ. В. Склокіна; наук. ред. В. Склокін, С. Троян. Київ: Ніка-Центр, 2012. С. 142–143.

Привілейований статус жертви в 1990-ті роки породив, як зазначає А. Ассман, нові форми самовіктимізації та політики ідентичності. Жива ще в пам'яті населення травматична історія переростає в національний наратив, у нову форму національної ідентичності, а отже, відбувається «етнізація страждання», що веде до відкидання плуральності та селективної амнезії.

Якщо нація бачить себе в ролі колективної жертви, вона навряд чи готова включати в національний наратив епізоди власних злочинів, колабораціоналізму з фашистськими окупантами, участі в знищенні євреїв. Навпаки, роль пасивної жертви слугує доброю моральною позицією, адже вона захищає від відповідальності за минулі й недавні злочини. Національна самовіктимізація обертається небажанням чи нездатністю здійснювати «політику покаєння», яка створює можливість співчутливого ставлення до жертв власної державної політики. Тому так важливо, щоб вибірковість комеморативних процесів ставала предметом рефлексії і дискусій, завдяки яким можна знаходити ті чи ті форми компромісу і взаєморозуміння. Ціллю повинна стати не заміна меж пам'яті за принципом «або–або», а їхнє розширення за принципом «і–і». Ріст зацікавлення до історичної конкретики, до різноманіття й неоднозначності історичного досвіду має важливе значення для зближення між пам'яттю та історією¹²⁰.

Отже, обґрунтований у першій третині ХХ ст. колективний вимір пам'яті загальновідомий у своїй соціологічній (М. Гальбвас) і невинувато призабутій у культурологічній (А. Варбург) перспективах. Пам'ять соціально санкціонована, індивідуальні спогади не обмежуються збереженням і осмисленням вражень, а відтворюються згідно з визначеними межами, заданими сучасним суспільством. Комунікація, офіційні наративи, носії групи, комеморативні практики визначають зміст пам'яті та (не)забуття. У подальших своїх дослідженнях М. Гальбвас розвивав феномен соціальної пам'яті – численність соціальних меж і належність спогадів індивіда до певної кількості цих меж, рівночасне формування і деформація пам'яті про минуле, « потоки пам'яті » як трансісторичні образи і тексти, закріплені в культурі. Доробок М. Гальбваса зумовив сплеск зацікавлення пам'яттю у 1980–1990-х роках, а поняття «колективна пам'ять», співвіднесення індивід–процеси творення колективної пам'яті (до прикладу, «вписування індивіда назад до колективної пам'яті» (Сюзен Крейн)) й досі викликають різні трактування.

Дослідження колективної пам'яті свій головний імпульс отримали в руслі розвитку культурної історії. Історик мистецтва А. Варбург заклав основи рецепції минулого у візуальній площині – закорінена в образі культурна пам'ять, культура як соціальна частина пам'яті. Згідно з Яном Ассманом, культурна пам'ять є однією з чотирьох ніш зовнішнього виміру пам'яті, але три інші – пам'ять, пов'язана з діяльністю, предметна і комунікативна пам'ять – переходять у простір культурної пам'яті. На відміну від живої комунікативної, в культурній пам'яті минуле не відображається саме собою, а як відтворена в спогадах і змінена історія. Колективну пам'ять дослідник трактує як загальну категорію, що співвідноситься з соціальною природою пам'яті. Алейда Ассман натомість ввела концепт «колективна пам'ять» як проміжний між комунікативною і культурною пам'яттю, різновид пам'яті

¹²⁰ Ассман А. Новое недовольство мемориальной культурой... С. 159, 163.

(суб'єктом якої є спільнота – місцева, національна, політична), підпорядкований культурній пам'яті. Пам'ять та історію дослідника трактує як взаємопов'язані «два модули спогаду» – функціональну (населену) і накопичувальну (депопуляризовану) пам'ять. Остання є «пам'яттю другого порядку, пам'яттю пам'яті, яка вбирає в себе те, що губиться у вітальних взаємозв'язках сучасності» і може згодом запропонувати залучення невикористаних спогадів до функціональної пам'яті, а отже, є умовою культурних змін. Накопичувальна пам'ять не формується автоматично, а спеціальними інституціями через мистецьку, наукову, музейно-архівну діяльність. Суспільство, яке не здатне забезпечити цю діяльність, не може сподіватися на формування накопичувальної пам'яті; з погляду майбутнього культури важливо, щоб обидві форми пам'яті співіснували в нових медіальних зв'язках.

У різноманітні сучасних студій пам'яті простежується панівна тенденція до індивідуалізації спогаду. Замість поняття «колективна пам'ять» застосовують «збірна пам'ять», «пам'ять груп», «пам'ятання» – терміни на означення конкретного моменту пригадування з персоналізацією того, хто пам'ятає, коли, де і як. Джеффри Олік, до прикладу, пропонує розрізнити дослідження соціальної пам'яті (множина індивідуальних спогадів членів певної групи) і колективної пам'яті (публічний дискурс, рівень суспільства). А. Ассман застосовує поняття «соціальна», «політична» і «національна» пам'ять. Ерл Астрід у поняття «культурна пам'ять» вкладає взаємопов'язані між собою соціальну пам'ять (дослідження пам'яті в соціальних науках), речову чи медійну пам'ять (що є в центрі уваги літератури і медіадосліджень) і ментальну чи когнітивну пам'ять (досвіди психології і неврології), розрізняючи в контексті співвіднесення пам'ять–історія різні «модули запам'ятовування». Надлишок досліджень пам'яті призвів до їхньої всеохопності, розмитості, напередвизначеності (А. Конфіно); помилкових узагальнень, нерозуміння суті колективної пам'яті, продукування нових означень (Дж. Олік). Дедалі більшу увагу привертає соціальне підґрунтя історичних репрезентацій, «повсякденна пам'ять», рецепція/споживання. Як зазначив Вульф Канстейнер, колективну пам'ять треба розуміти як результат взаємодії трьох типів історичних чинників: інтелектуальних і культурних традицій, творців та споживачів пам'яті.

Виклик, що постав перед соціальною пам'яттю, – це нові можливості й способи зберігати і презентувати минуле засобами сучасних цифрових технологій. Спогади виходять за індивідуальні й територіальні межі, глобалізуються через супутникове телебачення, ЗМІ та інтернет, коли очевидною є «залежність пам'яті від медіа й утілення пам'яті в медіумі» (А. Ерл), а «межі пам'яті» М. Гальбвакса сьогодні визначені впливом сучасних медій (Е. Госкінс). Водночас актуалізується дослідження «вторинних спогадів» – з огляду на відхід у минуле безпосередніх свідків кривавих трагедій ХХ ст. все більш привабливим стає середовище їхніх нащадків як (не)трансляторів пам'яті. Маріан Гірш, авторка поняття «поствам'ять», убачає в ньому не лінійну наступність, сукупність наслідків, а «структуру між- і транспоколінневої передачі травматичних знань і досвіду». Пережиті предками травматичні події визначають особистісне формування наступного покоління з навіть витісненням власних спогадів і привласненням чужих. Поставам'ять – це не лише травма, а й будь-який інший вагомий досвід пережиття минулого і сучасного, сімейного і публічного (офіційна поставам'ять), що може суперечити усталеним

родинним візіям. Перелом в історичних студіях 1980-х років і трактування індивідуальних спогадів як важливого джерела історичних досліджень пов'язують з вивченням Голокосту (А. Ассман). Однак сьогодні ще залишається без відповіді питання, якою мірою сплеск зацікавлення студіями пам'яті є результатом дослідження Голокосту, чи ефект Голокосту був зумовлений іншими, ширшими процесами, або ж наступні події ретроспективно трансформували уявлення про Голокост, або ж ці три процеси відбулися паралельно.

REFERENCES

- Assman, A. (2012). *Prostory spohadu. Formy ta transformatsii kulturnoi pamiaty* (K. Dmytrenko, L. Doronicheva, O. Yudin, Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Assman, A. (2014). *Dlinnaia ten proshlogo. Memorialnaia kultura i istoricheskaiia politika* (B. Khlebnikova, Trans.). Moscow: Novoie literaturnoe obozreniie [in Russian].
- Assman, A. (2016). *Novoie nedovolstvo memorialnoi kulturoi* (B. Khlebnikova, Trans.). Moscow: Novoie literaturnoe obozreniie [in Russian].
- Assman, Ya. (2004). *Kulturnaia pamiat: Pismo. pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti* / (M. M. Sokolskaia, Trans.) Moscow: Yazyki slavianskoi kultury [in Russian].
- Assmann, A., & Conrad, S. (2010). Introduction. In A. Assmann, S. Conrad (Eds.), *Memory in a Global Age. Discourses, Practices and Trajectories* (pp. 1–16). London: Palgrave Macmillan UK [in English].
- Confino, A. (2011). History and Memory. In A. Schneider, D. Woolf (Eds.), *The Oxford History of Historical Writing* (Vol. 5, pp. 36–51). New York: Oxford University Press [in English].
- Conway, M. A. (1995). *Flashbulb memories. Essays in cognitive psychology*. Hove: Psychology Press [in English].
- Domanska, E. (2012). *Istoriia ta suchasna humanitarystyka: doslidzhennia z teorii znannia pro mynule* (V. Sklokina, Trans.; V. Sklokin, S. Troian, Eds.). Kyiv: Nika-Tsentr [in Ukrainian].
- Dzhadt, T. (2011). «Mesta pamiaty» Pjera Nora: Chi mesta? Chia pamiat? In *Imperiya i natsiia v zerkale istoricheskoy pamyati. Sbornik statey* (pp. 45–74). Moscow: Novoye izdatelstvo [in Russian].
- Erll, A., Nünning, A., & Young, S. B. (Eds.). (2008). *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin; New York: Walter de Gruyter [in English].
- Erll, A. (2008). Cultural Memory Studies: An Introduction. In A. Erll, A. Nünning, S. B. Young (Eds.), *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook* (pp. 1–15). Berlin, New York: Walter de Gruyter [in English].
- Fransua, E. (2011). «Mesta pamiaty» po-nemetski: kak pisat ikh istoriiu? In *Imperiia i natsiia v zerkale istoricheskoi pamiaty. Sbornik statei*. Moscow: Novoye izdatelstvo [in Russian].

Freeman, L. A., Nienass, B., & Daniell, D. (Eds.). (2014). *Silence, screen, and spectacle: Rethinking Social Memory in the Age of Information and New Media*. New York; Oxford: Berghahn Books [in English].

Ginzburg, K. (2004). Ot Varburga do Gombrikha. In K. Ginzburg (Ed.), *Mify – emblemy – primety: Morfologiya i istoriya. Sbornik statei*. (S. L. Kozlova, Comp.). Moscow: Novoie izdatelstvo [in Russian].

Hahn, H. H., Traba, R., & Kończal, K. (Ed.). (2009). *Deutsch-polnische Erinnerungsorte. Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Reader dla Autorów i Autorów artykułów nt. polsko-niemieckich miejsc pamięci. Maszynopis* (4th ed.). Berlin [in German and Polish].

Hirsch, M. Postmemory. *Postmemory.net*. Retrieved from <http://www.postmemory.net/> [in English].

Hirsch, M. (2008). The Generation of Postmemory. *Poetics Today. International Journal for Theory and Analysis of Literature and Communication*, 29 (1), 103–128 [in English].

History and Memory. Retrieved from <http://www.jstor.org/journal/histmemo> [in English].

Hoskins, A. (2014). The Mediatization of Memory. In K. Lundby (Ed.), *Mediatization of Communication* (pp. 661–679). Berlin: De Gruyter Mouton [in English].

Hrinchenko, H. (2009). Kolektyvna (sotsialna) pamiat: krytyka teorii ta metodu doslidzhennia. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichniy zbirnyk*, 13–14, 11–24 [in Ukrainian].

Kansteiner, W. (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41 (2), 179–197 [in English].

Khalbvaks, M. (2005). Kollektivnaia i istoricheskaia pamiat. *Neprikosnovennyi zapas*, 2–3 (40–41), 8–27. Retrieved from <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html> [in Russian].

Khalbvaks, M. (2007). *Sotsialnyie ramki pamiati* (S. N. Zenkina, Trans.). Moscow: Novoie izdatelstvo [in Russian].

Khirsch, M. (2016, Iiun 17). Chto takoe postpamiat. *Uroki istorii. XX vek*. Retrieved from <https://urokiistorii.ru/article/53287> [in Russian].

Kis, O. (2010). Kolektyvna pamiat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor. In H. Hrinchenko, N. Khanenko-Frizen (Eds.), *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherelo* (pp. 171–191). Kharkiv: PP «TORHSIN PLIUS» [in Ukrainian].

Kończal, K. (Ed.). (2014). *(Kon)teksty pamięci. Antologia*. Warsaw: Narodowe Centrum Kultury [in Polish].

Kuhn, A., Biltereyst, D., & Meers, P. (2017). Memories of Cinemagoing and Film Experience: An introduction. *Memory Studies*, 10 (1), 3–16 [in English].

Lozinskaia, A. (2016, Oktiabr 21). Marianna Khirsch: «Yest raznitsa mezhdu postpamiatu i mobilizatsiiei patrioticheskikh chuvstv». *Uroki istorii. XX vek*. Retrieved from <https://urokiistorii.ru/article/53499> [in Russian].

Memory studies. Retrieved from <http://journals.sagepub.com/home/mss> [in English].

Meyers, O., Neiger, N., & Zandberg, E. (Ed.). (2011). *On Media Memory. Collective Memory in a New Media Age*. New York: Palgrave Macmillan [in English].

Navitskyi, U. (2009). «Ubohi pamiattiu»: yak mynule zvodyt samist ta Inshoho razom. *Skhid-Zakhid: Istoryko-kulturolohichnyi zbirnyk*, 13–14, 25–46 [in Ukrainian].

Niven, B., & Berger, S. (2014). Introduction. In S. Berger, B. Neven (Eds.), *Writing the History of Memory* (pp. 1–23). London; New Delhi; New York; Sydney: Bloomsbury [in English].

Nora, P. (2014). *Teperishnie, natsiia, pamiat* (A. Riepa, Trans.). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Klio”» [in Ukrainian].

Obolenska, H. M. (2012). *Fenomen «pamiat-spalakh»: psykholohichni vlastyvoli i kharakterystyky*. [The phenomenon of «memory-flash»: psychological properties and characteristics]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Kharkiv [in Ukrainian].

Olick, J. K. (2007). *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility*. New York: Routledge [in English].

Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., & Levy, D. (Ed.). (2011). *The Collective Memory Reader*. New York: Oxford University Press [in English].

Polsko-niemieckie miejsca pamięci. Deutsch-Polnische erinnerungsorte. Retrieved from <http://www.cbh.pan.pl/pl/projekty-naukowe/polsko-niemieckie-miejsca-pami%C4%99ci-deutsch-polnische-erinnerungsorte> [in Polish and German].

Saryusz-Wolska, M. (2009). Wprowadzenie. In M. Saryusz-Wolska (Ed.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka* (pp. 7–38). Krakow: Universitas [in Polish].

Shatska, B. (2011). Mynule – pamiat – mit (O. Herasym, Trans.). Chernivtsi: Knyhy – XXI [in Ukrainian].

Tumblety, J. (2013). Introduction. Working with memory as source and subject. In J. Tumblety (Ed.), *Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject* (pp. 1–32). New York: Routledge [in English].

Vasilyev, A. (2004). Sotsialnaia pamiat na podmostkakh teatra novykh media. *Novoie literaturnoie obozreniie*, 128 (4/2014). Retrieved from <http://www.nlobooks.ru/node/5289> [in Russian].

Volkmer, I. (Ed.). (2006). *News in Public Memory: An International Study of Media Memories across Generations*. New York: Peter Lang Inc., International Academic Publishers [in English].

Winter, J. M. (2006). *Remembering War: The Great War Between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven: Yale University Press [in English].

Yurchuk, Yu. Neznannia yak zvorotnii bik polityky pamiaty. *Ukraina moderna*. Retrieved from <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/yurchuk-politics-of-memory> [in Ukrainian].

Zerubavel, Ya. (2011). Dinamika kollektivnoi pamiaty. In *Imperiya i natsiya v zerkale istoricheskoy pamyati. Sbornik statey* (pp. 10–29). Moscow: Novoie izdatelstvo [in Russian].

Halyna BODNAR*PhD, Associate Professor**Mykhailo Hrushevskyi Department of Modern History of Ukraine**Ivan Franko National University of Lviv**ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>**e-mail: halyna.bod@gmail.com**DOI: 10.33402/up.2020-13-257-288*

FROM «COLLECTIVE MEMORY» TO «GROUP MEMORY» AND POST-MEMORY: DEVELOPMENT ISSUES AND MODERN CHALLENGES IN MEMORY STUDIES

A surge of interest in memory studies in the late 1970s has grown into a serious «memory boom», «memory epoch», and even «memory industry» in the following two decades. The problems of memory and historical experience posed an interest for the scholars and in the mid-1990s became a predominant trend in the modern theory of history. History and memory have become closer – history does not start where social memory ends and in cultural memory, the science of history and memory are the two modes of a memory (A. Assmann). There are different «modes of remembering» with understanding that the past is not something given and it is reconstructed and represented a new every single time (A. Erll). Replacing a single person with the «collective» in collective memory resulted in individualizing a memory and understanding collective memory as a combination of individual memories. Increased attention is paid to the problems of reception – the images of the past are not perceived by the audience within the meanings that were implied by the creator; they are interpreted differently, thus contributing to memory production. We should consider the links between traditions of memory representation, creators of memory, and its consumers, i.e. see an open dialogue between the object, creator and consumer when creating meanings (W. Kansteiner). In the digital era, memory is getting media treatment; instead of the passive consumer, we are now having a volatile «network audience», and the limits of memory today are determined by media. There is a growing interest in the research of post-memory – «secondary memories», when the experiences of ancestors affect the personality of descendants, sometimes by ousting personal memories and appropriating those to belonging to someone else. Understanding that the past is not only a legacy for historians but is also a part of everybody's life in the form of contradictory claims and obligations which determine the present and the future; that the present manipulates the past by attracting only «the part of the past which is supposed to shed light on it or put it in the dark» as well as constructability of communicative memory and «ethnicization of suffering» with neglect for plurality and selective amnesia is a challenge and simultaneously an opportunity for memory studies, and recent past in particular.

Keywords: memory studies, collective memory, cultural memory, post-memory, reception, Aleida Assmann, Astrid Erll, Wulf Kansteiner.

Ірина ДЕРЕВЧУК

аспірантка кафедри новітньої історії

України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9776-5127>

e-mail: iraderevcuk@gmail.com

УСНІ НАРАТИВИ ПРО ДИТИНСТВО ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЕМОЦІЙ РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1970–1985 РОКІВ

*Емоції, звичайно, через деякий час минають,
але те, що вони зробили, – залишається.*

В. Швебель

У центр наукових пошуків поставлено емоції радянської дитини, які значною мірою відображають спосіб прийняття/вираження її власного ставлення до навколишніх подій та світу. Саме емоції супроводжували людину все її життя, значною мірою зумовлювали вчинки, запускали чи призупиняли механізми пам'яті та формування спогадів, що впливали на процес пригадування в дорослому віці. Проаналізовано інтерв'ю жінок та чоловіків як першоджерела для дослідження емоцій радянської дитини. Такі усні джерела передбачають роботу з «емоціями в квадраті» – почуттями, які супроводжували респондента під час описуваної ситуації в минулому, та відчуттями безпосередньо під час запису інтерв'ю. Визначено різницю між емоційним забарвленням наративів відповідно до гендеру, соціальних ролей та значущості конкретної події, яка була відкладена в пам'яті. Крізь призму емоцій досліджено заангажований ідеологічний світ та приватний. Суспільне життя, яке проходило під знаком пропаганди, накладало власний «емоційний режим» на повсякдення, ховаючи за ширмою «беземоційності» обурення та неприйняття, а також віру в радянські ідеали й захоплення організацією святкувань. Діти були огорнуті почуттям безпеки – як у батьківській хаті, так і в державі загалом. Саме безпека була «емоційним кодом» дитинства та визначала площину для вираження інших емоцій та почуттів. Проаналізовано спектр позитивних (радість, захоплення) та негативних (страх, обурення) дитячих емоцій, моделі їхньої появи та відмінності у вираженні відповідно до особистого характеру та суспільних змін. Приватне життя, яке значною мірою визначали соціальні умови та рівень забезпеченості батьків, формувало ширший кут для творення власного ставлення до подій, а отже, давало змогу виявляти свої емоції та почуття по-різному, що сприяло становленню основ характеру та системи цінностей дитини. Обґрунтовано способи розуміння, спроби інтерпретацій та еволюцію історичних підходів до дослідження емоцій.

Ключові слова: дитинство, емоції, позитивні емоції, негативні емоції, беземоційність, емоційні коди, емоційний режим СРСР, усні наративи.

Дитинство незалежно від політичних реалій та ідеологічних штампів зазвичай емоційне та щире, від першого ковтка молока матері до випускного вальсу наскрізь пронизане щоденними радостями та переживаннями. Радянське дитинство суттєво відрізнялося від тодішнього західноєвропейського, як і все тогочасне суспільство разом з управлінським апаратом і політикою пам'яті. У соціалістичній державі панував особливий стиль життя, який, з одного боку, не давав падати у злидні, а з іншого – не залишав багато шансів для самовираження ні особистісного розвитку, ні емоційного. Ритм задавало телебачення, газети, плакати, листівки, а також численні паради та демонстрації. Спостерігаючи за всім та одночасно перебуваючи в епіцентрі подій, люди напівсвідомо засвоювали радянські істини добра і зла, навчалися прийняттю для всіх стилю поведінки та вираження власних емоцій. Дорослі не завжди брали до уваги те, що своєю поведінкою і способом вираження власних емоцій стають зразками для майбутнього покоління, адже корінь вічного зв'язку батьки/дорослі-діти є надзвичайно глибоким. У такий спосіб зразки для виявлення емоцій та поведінкових практик, сформовані в дитинстві під крилом сім'ї, осмислені в зрілому віці, змінені, накладені, поєднані чи повністю заперечені, були знову передані дітям, тож певні моделі поведінкових та емоційних реакцій виходили з дитинства і туди ж поверталися.

Метою цієї публікації є спроба відображення емоційного фону, ритму та стилю радянської епохи доби «розвинутого соціалізму» на прикладі дитячого населення; аналіз емоційної складової життя пересічної дитини та її відображення крізь призму офіційної завіси та обов'язкових ритуалів, а також щоденних приватних практик. Діти радянського часу були овіяні почуттям постійної безпеки, саме це відчуття можна вважати своєрідним «емоційним кодом», що задавав тон дитинству того часу. Безпеку, з одного боку, забезпечувала влада. Попри сумнівну реальність цієї безпеки, її гучно транслиували через гасла й агіткампанії. З іншого боку, крім відчуття безпеки під егідою дідуся Леніна, було й відчуття безпеки батьківської хати.

Між площиною теорії та практики

Емоції передусім є об'єктом вивчення психології. Професійні психологи розрізняють два взаємопов'язані стани організму людини: емоції та почуття¹. Щодо семантики термінів в історичній науці, то ці два близькі за виявами, та різні за тривалістю стани наклалися і фігурують під визначенням «емоцій». Батьком історії емоцій вважають француза Люсьєна Февра, який у статті «Чуттєвість і історія» обґрунтував необхідність постановки емоційної складової особи та суспільства в центр дослідницьких

¹ *Почуття* – це переживання людиною свого ставлення до того, що вона пізнає, робить, до інших людей і до самої себе. Емоції та почуття органічно взаємопов'язані, але за змістом і формою переживання вони не тотожні. *Емоція* – це загальна активна форма переживання організмом своєї життєдіяльності. Докладніше див.: Емоції та почуття. *Київський університет імені Бориса Грінченка. Університетський коледж*. URL: <http://uk.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/uk/PDF/emocii.pdf> (дата звернення: 09.09.2018).

пошуків². Завдяки своїй статті французький історик фактично «відкрив емоції» для наукових розвідок і тим започаткував цілий напрям для подальшого аналізу.

Відтоді в науці змінилося багато, деякі напрями і школи втратили свою актуальність, а «безперспективні» передтечі сформувалися в окремі галузі з добре опрацьованим методологічним апаратом та історіографічною базою. Саме зі середовища постпозитивізму постала й історія емоцій, тепер цілком самостійний напрям в історіописанні без будь-яких претензій на власну об'єктивність та всеохопність, що допомагає краще зрозуміти історичний процес загалом та окремі його періоди. Дослідники розширили горизонти для пошуку джерел та їхніх подальших інтерпретацій, зібрали навколо себе однодумців для спільної організації наукових шкіл та видання журналів. До сьогодні актуальними залишаються такі концепції:

«Емоційні стандарти минулого». Американці Пітер та Керол Стенси у 1985 р. ввели в науковий обіг термін «емоціологія»³, який використовували для розрізнення колективних емоційних стандартів суспільства й емоційного досвіду окремих суб'єктів і груп, а історії емоцій пророчили вивчення колективного минулого крізь призму заборони одних волевиявлень та заохочення інших⁴. Стрижнем досліджень, що стосуються емоційної тематики, мало стати розрізнення реального емоційного досвіду та приписувані людині норми реакції на ті чи ті⁵.

«Емоційні співтовариства». Про такі «умовні» спільноти, як, наприклад, селяни, монахи, лицарі, та набір емоційних джерел для кожної з них у добу Середньовіччя роздумує Барбара Розенвейн у своїй монографії⁶. Зауважуючи, що одна людина може входити в кілька спільнот, дослідниця поділяє їх на «соціальні», де є схожі норми існування учасників, і «текстильні», засновані на спільності ідеологій, вчень та образів⁷. Вивченню соціальної ролі емоцій передую читання «емоційних

² Люсьєн Февр свої міркування будував на основі VIII тому «Французької енциклопедії», в якій вперше навели загальну картину психологічного розвитку людини протягом усього життя. Перебуваючи під впливом енциклопедії та керуючись власним досвідом, автор зазначав, що емоції «заразні», тобто такі, що швидко передаються, адже становлять частину суспільних взаємовідносин та відносин між людьми, формуючи так званий «суспільний інститут». Саме Л. Февр належить і твердження про «амбівалентність почуттів», коли кожне окреме почуття одночасно є собою та власною протилежністю. Докладніше див.: Февр Л. Чувствительность и история. *Февр Л. Бои за историю*. Москва: Наука, 1991. С. 109–125.

³ Stearns P., Stearns C. Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *The American Historical Review*. Oxford, 1985. Vol. 90. № 4. P. 813–836.

⁴ Винницкий И. Заговор чувств, или русская история на «эмоциональном повороте». Обзор работ по истории эмоций. *Новое литературное обозрение*. URL: <http://www.nlobooks.ru/node/2639> (дата звернення: 15.10.2018).

⁵ Stearns P., Stearns C. Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards... P. 825–829.

⁶ Rosenwein B. Problems and methods in the history of emotion. URL: <http://www.passionsincontext.de/index.php/?id=557> (дата звернення: 15.10.2018).

⁷ Зорин А. Индивидуальное переживание как проблема истории культуры. *Theory&Practice*. URL: <https://theoryandpractice.ru/posts/14501-emotsionologiya-kak-istoriki-nachalizhat-emotsii-i-chuvstva> (дата звернення: 18.10.2018).

метафор» та «мовчання», що визначають ритм і чуттєве забарвлення досліджуваної епохи чи окремих груп у ній⁸.

«Емоційні режими, страждання та притулки». Ці терміни ввів і зробив зрозумілими для світу крізь призму французької історії XVII–XIX ст. Вільям Редді у монографії «Навігація емоцій»⁹. На його думку, будь-яка стійка влада нав'язує своїм підданим специфічний «емоційний режим», тобто набір нормативних емоцій, що реалізується в офіційних ритуалах і практиках. Такий режим неминуче виявиться більшою чи меншою мірою репресивним і буде заподіювати індивідам «емоційні страждання», які спонукатимуть їх шукати «емоційного притулку» у відносинах, ритуалах і організаціях, де вони зможуть дати вихід офіційно не санкціонованим почуттям¹⁰. А відповідні емоційні дії сублімуватимуть у літературу, мистецтво, театр, породжуючи нові мотиви та стилі¹¹.

Сучасне дослідження, побудоване на багатій джерельній базі, має бути переосмислене крізь призму вищеподаних концепцій, які диктують своєрідну моду, задають ритм методології роботи, становлять широке поле для роздумів та інтерпретацій, переносять вже отриманий досвід у вивчення різних епох. Крізь призму таких напрацювань треба розглядати й емоційну складову радянської дитини, шукаючи відповіді на запитання емоційної пам'яті в дитячому віці, у щоденних переживаннях та потрясіннях, radoцax і страхах. Важливо працювати з особистим світом, зануритися у світ офіційний та догматично врегульований, обмежений щирістю волевиявлення почуттів та типовою замкненістю.

Американський дослідник Даніель Грос вважає, що емоціями можна спекулювати, і наводить для прикладу звістку про смерть нікому не відомого жебрака, яка нікого не засмучує, і трагедію принцеси Діани, що змусила плакати весь світ¹². На його думку, враження про особу, явище чи подію формують наративи, а впізнаними вони стають з того моменту, коли пронизані емоційністю та щирістю. Усні розповіді – головне джерело для дослідницького аналізу та інтерпретації – вже є емоційними, особливо коли торкаються чи не найщасливішої пори в житті кожної людини – дитинства. Так, перші роки життя оповідача для нього ж самого можуть здаватися нецікавими, але прожита історія, присипана порохом років в наративі постає живою та емоційно насиченою, а отже, нетиповою та особливою. Працюючи з усними джерелами, дослідник стикається з «емоціями в квадраті» – почуттями, які супроводжували респондента під час описуваної ситуації в минулому, та відчуттями безпосередньо під час запису інтерв'ю. Сприятливий емоційний стан інформанта є запорукою вдалого аудіодокумента. Згадуючи всі повороти долі, втрати та розчарування або ж, навпаки, перемоги і здобутки, оповідачі, не соромлячись, посміхаються та плачуть, наповнюючи запис живою історією. Так, жіночі розповіді

⁸ Винницький І. Заговор чувств...

⁹ Reddy W. The navigation of feeling: A Framework for the History of Emotions. New York, 2001. 380 p.

¹⁰ Зорин А. Индивидуальное переживание как проблема истории культуры.

¹¹ Винницький І. Заговор чувств...

¹² Gross D. The Secret History of Emotion: From Aristotle's Rhetoric to Modern Brain Science. Chicago, 2006. 194 p.

є більш емоційно насиченими, їхні наративи пронизані метафорами, епітетами та порівняннями, в той час коли у спогадах чоловіків чуттєвість зведена до мінімуму. Крім цього, матеріал, отриманий внаслідок інтерв'ю, записаний уже з давно дорослими людьми, які ті чи ті події зі свого дитинства споглядають крізь призму часу та набутого власного життєвого досвіду і не завжди точно можуть пригадати стан емоційного збудження в контексті конкретної життєвої ситуації. Емоції, які переросли в почуття, варіюються залежно від конкретних обставин та зовнішніх впливів, тому знайти та вловити «першу» реакцію з висоти сучасності стає вкрай важко.

Аналіз та систематизування зібраного матеріалу засвідчує, що найчастіше респонденти виявляли такі емоції: здивування, захоплення та обурення з різним ступенем емоційної насиченості. Це природно, адже діти дивуються всьому, що бачать: зелені трави, блакиті неба, кольору та формам навколишнього світу. Для них усе побачене та почуте – новинка, яка супроводжується цікавістю та безліччю питань, поступово перетворюючись у частину власної свідомості. Щире захоплення спортом чи грою на фортепіано, казками бабусі чи веселою грою з друзями було органічною частиною тодішньої щоденної реальності. Але барвиста уява нерідко розбивалася об дійсність. Хвиля обурення – звична реакція дитини на невдачу чи провал, а також на невинуваті очікування чи навіть страх.

«Емоційний режим» радянського соціуму

Аналізуючи дитинство, коли живі та щирі емоції викликає абсолютно все, ми звернули увагу на, здавалося б, абсолютно беземоційну сферу – офіційну. Існує стереотип, що нецікаве чи непотрібне, «накинута зверху» є беземоційним, насправді ж перша реакція на цей «непотріб» – хвиля обурення – вже є емоцією. Діти через відсутність життєвого досвіду не могли критично сприймати інформацію, яку отримували від інших, особливо коли їхній світ був подвійним – ідеологічно заангажованим у школі, піонерській організації та в міру націоналістичним і традиційним у батьківській хаті.

Емоції завжди викликало свято, чи це було очікуване день народження, Новий рік, Великдень чи першотравневі свята, які дарували додатковий вихідний: «Свята, звичайно що, в нас цінувалися, тому що, таке щоб радянські свята – ні. 1, 2 травня люди бульбу садили»¹³. Проте для дітей обов'язкові паради хоча б створювали святкову атмосферу: «На 9 травня це був такий якби день жалоби, але виходили теж всі організації, але з такими факелами вечором, на мене воно враження таке справляло, це на дерев'яних таких палочках, залізні баночки, такі як з-під молока згущеного, туди накладалося льон, наливалось бензин, і вже коли виходили в центр, теж всі організації підпалювали і з такими факелами вночі йшли, це в честь перемоги 9 травня»¹⁴. Витримана в радянському офіційно-атмосфері все ж залишалася святковою, історії ветеранів допомагали відчувати себе частиною великого народу СРСР.

¹³ Інтерв'ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

¹⁴ Інтерв'ю з Дацко Надією, 1959 р. н., записане 4 жовтня 2015 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

Діти захоплювалися тим, що їм дарувало життя, і впевнено ковтали готовий матеріал, поданий ідеологічною машиною дозованими формами через вчителів та книги: «І в мене було бажання поїхати на БАМ, і це настільки було в мене в голові, що там так класно, і гарно, і добре, в мене уява-гітара, поїхав на БАМ, ну і що, що там чоботи, наскільки гарно проводилася пропаганда»¹⁵. Відповідна література, ідеологічні плакати та заклики породжували відчуття відповідальності за власну Батьківщину та її розвиток, а першим кроком на шляху до власної корисності для суспільного блага було членство в дитячих та молодіжних організаціях.

Вступ у піонерську або комсомольську організацію супроводжувався не лише святковими привітаннями, настановними промовами та одяганням чергового атрибута – галстука чи значка, а й деколи розчаруванням, особливо якщо такий вступ йшов проти власних моральних принципів: «Ну радянської, я дуже пам'ятаю такий факт, треба було вступати в комсомол. І він мені довший час спокою не давав, той факт, ну, там хотілося, бо ті ж комсомольці, тим більше я була така досить активна, і бути активною і не бути в комсомолі – це було трошки важко, і тому мусіла поступити в комсомол, і задавали питання “чи ти віриш в Бога?”, треба було відповісти “ні”, я відповіла, але прийшла додому, ніякої радості, відчуття того, що нарешті-от комсомол, збулися мрії, а було якесь таке пригнічення від того, що я мусіла сказати, що я не вірю в Бога»¹⁶. Цікавість і певною мірою страх бути спійманим викликало те, що було забороненим. В СРСР такими місцями були церкви: «Церкви перетворені на музеї атеїстичні. Що я знала про церкву, отут на Передмісті в щілинку дивилася, а там було насипано зерна, Ісус і Марія, оце мені було дуже цікаво, я в ту велику шпаринку туди дивилася»¹⁷. Заборонена тема релігії, яка досі була на слуху, породжувала запитання та масу протиріч, формуючи ази власного світогляду та ціннісної системи.

Розчарування та зневага посилювалися і в ході розмов з дорослими, насамперед з батьками, на теми влади й ідеології, а також моральності в тогочасному суспільстві: «Цінності, нівелювалося все розумне, ставилося на перше місце ідеологію, партія сказала, комсомол отримав єс, завжди готов, оце були гасла. Ніякої духовності, ніякої релігії, ніякої національної культури і при владі, як вони казали, при верховній владі має бути народ – доярка і пастух»¹⁸. Усвідомлення незворотних процесів викликало відразу та зневіру у принципах, яких навчали вчителі та пропагували в пресі, телебаченні.

Часто особливості радянського способу життя, культ особи генсека, показовість та засаднича необґрунтованість викликали досаду, розчарування та сміх насамперед у батьків. Споглядаючи за реакціями дорослих, діти і собі в сімейному колі з гордістю заявляли про власну позицію: «Коли в нас були гості, в нас один родич такий був, на якісь посаді, в нього завжди були там якісь. Я розповіла цей вірш, який він так, мене дуже так: “А ти знаєш, такого не можна говорити!”». Тобто

¹⁵ Інтерв'ю з Дацко Надією, 1959 р. н., записане 4 жовтня 2015 р. ...

¹⁶ Інтерв'ю з Графінської Лілією, 1969 р. н., записане 2 березня 2016 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

¹⁷ Інтерв'ю з Дацко Надією, 1959 р. н., записане 4 жовтня 2015 р. ...

¹⁸ Там само.

він думав, що мені батьки про це забороняли говорити вдома: “Ти знаєш, це ж не можна, ти таке в школі розповіш, це не можна”, таким голосом, нічого-нічого, хай говорить. Я скажу віршик, значить, про Брежнєва: “Что ж то за бормолей, так и прется в Мавзолей, брови черные, густые, длинные, пустые, он и маршалл, и герой, отгадайте, кто такой, кто даст правильный ответ, той получит 10 лет” – такий був мій віршик, який я розповідала, не знаю, чи в 5, чи в 6 років¹⁹. Внутрішня впевненість і відчуття гарантованої безпеки часто дозволяли дітям, інколи необдуманно, заявляти про речі, яких дорослі по-справжньому боялися.

Ворожий образ Заходу, насаджений зверху, надовго закорінювався в дитячій голові, яка щиро вірила у всі біди та нещастя людей світу капіталізму: «Я так і уявляла, шкодувала тих бідних, що хочуть вчитися, бідні американські діти, бідні французькі діти, вчитися не можуть, чистять мешти [туфлі – Д. І.] багатіям, їхні, може, мами хворі, в нас безплатна медицина, а в них всьо платне, вони гроші мамі на ліки заробляють, ще в книжці були такі жалісливі оповідання, я уявляла, що то дійсно всьо на правду так є»²⁰. Через недостатню кількість інформації та власного життєвого досвіду діти були легким об’єктом маніпуляції, вони швидко засвоювали інформацію, співчуючи своїм закордонним одноліткам.

Щоденність радянського життя часто зводилася до базових потреб в житті кожної людини: їжі та одягу. Постійні дефіцити та низька якість улюбленої продукції викликали обурення та розчарування в дітей: «Пам’ятається, як був період, що були цукерки, то був пластилін в прямому сенсі, то була така ліпанина, то не було що їсти, нормальних цукерків не було. Дефіцит»²¹. А іноді похід за молоком чи м’ясом перетворювався в цілу подорож з неочікуваним кінцем: «Котлети. За м’ясом, пам’ятаю, їхали до Львова до бабці, і в четвертій ранку баба йшла займала чергу в магазин. В шостій ранку приходили всі ми, тому що давали по одному пакетику фаршу, куска якогось м’яса, чим більше членів родини стояло в черзі, то ти набирав більше м’яса, і там ми всі дружно стояли.. то я пам’ятаю, раз нас розшифрували, що ми всі з одної сім’ї, то нас там чуть в черзі не побила якась жіночка нервова»²². Але, незважаючи на дефіцити, черги та «війни за харчі», батьки намагалися зробити все, щоб діти не почувалися голодними, а останні до сьогодні з посмішкою і ностальгією згадують мамин борщ та качку, пюре з котлетою зі шкільної їдальні, пломбір, який продавали в магазині за рогом.

«Свої» зі світу дорослих (повага, захоплення)

Прикладами для наслідування, моральними авторитетами та людьми, розмови з якими приносили нові знання та внутрішню гармонію, були батьки та рідня, бабуся з дідусем: «Баба взагалі була одна з тих, що багато знав. Я навіть на теперішній час,

¹⁹ Інтерв’ю з Орлевич Іриною, 1971 р. н., записане 25 березня 2014 р. у м. Львові. *Архів автора*.

²⁰ Інтерв’ю з Пиж Оксаною, 1969 р. н., записане 27 лютого 2016 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

²¹ Інтерв’ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. ...

²² Інтерв’ю з Лесейко Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

досі не зустріла ні одної людини, яка би знала стільки багато пісень, скільки знала моя баба. Колись, навіть я кажу, ми з сестрою згадуємо, часом баба до будь-якої ситуації могла якусь пісеньку проспівати»²³. Саме бабуся часто була найкращою подругою, якій без страху можна було розповісти все й отримати пораду та підтримку.

Деколи вчителі були тими, на кого дітям хотілось рівнятися, їх поважали, а їхніми вчинками захоплювалися. Часом вчителі виходили за межі службових обов'язків, допомагаючи учням: «І знаєш, ще що пам'ятаю, пам'ятаю, як я колись була в 2-му класі, я попала в ОХМАДИТ, дитячу лікарню, з гастритом, мене там лікували, на тамтой час в школі вчили відмінки. І вона, пам'ятаю, прийшла до мене додому, вчителька, принесла, напевно, ще, крім того, щось, але принесла, пам'ятаю, яблучний сік, такий закручений, банку таку, що на закрутку йшла, потім попросила мені ту банку їй вернути потім, принесла мені той яблучний сік, і вона прийшла до мене додому, щоб вивчити ті відмінки, сама, її навіть ніхто не просив, уявляєш собі, сиділа, вчила, вона мені пояснювала, тепер я розумію, що то була одна з таких найважливіших тем»²⁴. Радянські вчителі справді мали повагу та авторитет у суспільстві, а діти отримували завдяки їм гідні зразки для наслідування, які разом зі здобутими знаннями несли в самостійне життя.

Власні стратегії успіху (гордість, впевненість у своїх силах)

Перші успіхи, про які з гордістю згадують нині вже давно дорослі респонденти, часто були пов'язані зі школою, вчителями, олімпіадами: «Гарно ладила з вчителями, то, може, трохи так нескромно буде, але в багатьох з них була їхньою улюбленицею, може, через то, що була сумлінна, була відповідальна, була навіть колись, в свій час я була в 8 класі, перепошую, в 9 склали, як же ж воно тоді називалося, тепер тоже така шкільна організація є, то що голову вибирають»²⁵. Власною перемогою не обов'язково могло бути призове місце, кубок чи грамота, а вміння опанувати себе, взяти під контроль усі емоції та успішно довести справу до логічного кінця: «В нас був вечір “Поговорим о музыке и поэзии”, і я мала співати “Ave Maria”, а моя однокласниця Марійка Козак мала грати на фортепіано, в школі на сцені стояло фортепіано, і от я починаю співати, половину відспівала, а Марійка починає грати, йде вперед і грає не те, що мені треба співати, я зупиняюся, підходжу до Марійки, показую, де вона повинна грати, стаю на своє місце і далі співаю, я відспівала “Ave Maria”»²⁶. Такі перемоги, можливо, маленькі зі сучасної візії, тоді здавалися справжніми нездоланими вершинами, приборкання яких окриляло, додавало впевненості.

До сліз: розчарування, невдачі та страхи

Але не лише успіхи супроводжували шкільне життя дитини, куди більше було розчарувань та невдач, які лише починали загартовувати дитячий характер,

²³ Інтерв'ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. ...

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Інтерв'ю з Дацко Надією, 1959 р. н., записане 4 жовтня 2015 р. ...

поступово готуючи до виходу в самостійне життя. Перші страхи перед незвіданим, обурення через незвичний шкільний режим та своєрідний протест у вигляді скандалів та сліз діти виявляли вже з першим дзвоником: «Я б не сказав, що дуже любив школу, коли я прийшов в перший клас, я плакав, я не міг довго адаптуватися, зі мною вчителі мали великі проблеми, крім того, не дуже любив через то, що там дерли зошити, там була така вчителька, що дерла мені зошити за то, що я недобре написав»²⁷. Страх не давав спокійно спати, коли підлітки залишали школу: «Я пам'ятаю – сіла і плачу, мама каже, чого ти плачеш, я кажу до неї, мамо, я не знаю, чи хочу йти вчитися, мені так шкода ту школу, вона каже, то кидай то, забирай документи з того училища, йди назад в школу»²⁸. Або ж страх керував вибором майбутнього фаху: «Я захопилася дуже математикою, дуже мріяла стати вчителем математики, але коли я почула, що там при вступі треба здавати фізику, я відчула, що фізику я дуже досконало не знаю, і я пішла на хімію, тому що, думаю, хімія – серйозний важкий предмет, не кожен зможе навчити дітей хімії, а я зможу, отак я себе поставила»²⁹. Страх був і залишається серйозним суперником у внутрішній боротьбі, перемогти який не так вже й легко.

Страх відштовхував і одночасно манив, відчуття «мурашок по всьому тілу» і затамування подиху в очікування розв'язки викликали страшні історії: «Була такі старші дівчата, які любили розказувати страшилки, сідали на той стіл, що біля 2-го під'їзду, так сиділи і слухали, потім додому тяжко було зайти. Оксана Пижиha розказувала нам про якихось, такі дуже страшні. Я пам'ятаю, раз говорила про труну на кальосіках, оце-то був жах, потім про якісь відьми, пам'ятаю, ми раз ворожили, якісь відьми, якусь склянку, тарілку брали, якісь там пелюстки троянди насипали, ніби мали дивитися, додому потім влітали так дуже швидко, знаєш, тяжко потім було ноги опустити на лавку, жах був»³⁰. Ці історії пам'ятаються і донині.

Перші «революції»: обурення, образи, принципи

Почуття власної гідності та гордість часто спричиняли хвилю обурення, виливалися в протест та розчарування: «Я хотіла поступати на російську філологію в університет, Богу дякувати, мама пішла в 10-му класі її спитати, чи то я собі тільки так придумала, чи я дійсно здатна поступити туди, то вона сказала: “Ой, пусть лучше ваша Оксана туда не идет, она будет в школе учит, все тетради порастеряет”. Я на неї образилась, що то вона про мене так думає, я десятикласниця, така солідна дівчина, а вона таке думає, хай та російська філологія буде медом помазана, я туди не піду і всьо»³¹. Інколи така поведінка призводила до приниження, яке, звісно, дитина пропускала крізь себе та гірко засмучувалася: «І я пам'ятаю такий один фрагмент з

²⁷ Інтерв'ю з Голиком Романом, 1970 р. н., записане 25 березня 2014 р. у м. Львів. *Архів автора*.

²⁸ Інтерв'ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. ...

²⁹ Інтерв'ю з Мигаль Надією, 1971 р. н., записане 6 лютого 2014 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

³⁰ Інтерв'ю з Лесейко Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. ...

³¹ Інтерв'ю з Пиж Оксаною, 1969 р. н., записане 27 лютого 2016 р. ...

життя свого, як в школі було, ми писали такими ручками, як з пером, і тільки появилися такі автоматичні ручки, що чорнило набрати можна було, а то чорнило весь час мені засихало, і та ручка не писала, а я сиділа на останній парті, я нормально вчилася, але посадили на останню парту, а та ручка не писала, і треба було весь час стріпувати, щоб вона писала, а я то стріпувала на підлогу, і всю підлогу, і двері забризкала чорнилом, і вчителька моя побачила і питає, хто то забризкав, ну, я там сиділа, то звичайно, що я забризкала, сказала, щоб я пішла то мити, то була зима, холодно, я була дуже горда дитина така, мала свої принципи, звичайно, я не могла опуститися перед однокласниками так низько, щоб мити двері, ще й ту шмату брати і мити двері, для мене то було дуже принизливо. Я в такому роздягнутому вигляді, в формі шкільній, в нас була форма, фартушок, а я ще була санітарка, то були мої службові обов'язки в класі, то був перший клас, я так в тій косинці з хрестиком, така сумочка, мені мама пошила, і я бігла аж до дому, що метрів 300 я жила, в такому роздягнутому вигляді. Я прибігла додому, так змерзла, сіла на плитку, вона була тепла, батьки ще зранку палили, трошки загіртіся, а то зайшла вчителька моя, слідом за мною прибігла, каже, вдягайся, підемо до школи, я кажу – я не маю в що вдягнутися, весь одяг лишився в школі, то вона взяла велике пальто моєї сестри, таке, що мені аж до землі було, дала мені то пальто, я то пальто вдягнула і так, як той такий безпризорник, йшла до тої школи назад, в класі всі діти з мене сміялися, то такий фрагмент»³².

Азарт, пригоди та захоплення

Надмірна кількість енергії та запальний характер не давали всидіти на місці та спонукали до пригод, за які деколи було соромно: «До школи я ходити, ну як, любила, але не вчитися, а подуріти приходили більше так. Ну, ми любили побігати по класі, покидати кедами, я навіть і шиби розбила. Ромко Сокальчук прийшов вставляти, мені так було встидно. Він тоді працював лаборантом в школі, він прийшов вставити, але як то вийшло, одну шибу я розбила кедам, ну то прийшов він так вставити, то бачила вчителька, класна керівничка, а другу шибу я не розбила, наші їхали на бульбу, збирати, а в шафі була відкрита та шиба, і засвітило сонце, я не бачила, що вона відкрита, я просто на неї пішла і вона мені впала, відламались тільки кінчики, але так як я дівчина, яка любила молоток в руках тримати, я то все відкрутила і переставила її місцями, прикрутила і закрила. Але моя однокласниця, падлюка, здала мене класній керівничці, і на другий день вона вже знала, що я розбила ту шибу, а більше, крім неї, в класі нікого не було, я знала, хто мене здав, і все. Я добре вставила все, шафка закрилася, то не були якісь такі великі шиби, я її і зловила, якби була важка, я б її не зловила, змогла стримати в руках»³³. Такі дитячі образи на однокласників чи сусідів пам'ятаються і в дорослому віці, викликають сміх, інколи смуток та розчарування.

Діти швидко знаходили для себе нове заняття, часто раптово загорялися новим, незвіданим і швидко згасали, поступово втрачаючи інтерес: «Із таких неактивних

³² Інтерв'ю з Гудожніковою Надією, 1964 р. н., записане 26 березня 2014 р. у м. Яворів Львівської обл. *Архів автора*.

³³ Інтерв'ю з Лесейко Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. ...

видів спорту пригадую, що десь клас 9–10-й в нас було захоплення шахами буквально в усіх»³⁴. Неймовірність та безпосередність дитячої особистості виражені в простоті та щирості уподобань, намірів, естетичних смаків, власних захоплень: «Був такий мультфільм “Дельфін і дівчинка” без слів, тільки одна пісня потім була, що ніби дівчинка бавилася з дельфіном, його потім ніби спіяли, щоб він виступав в дельфінарії, а вона його випустила в море, там таке цікаве було, мені то подобалося, дуже була гарна музика до того і така пісня, хоч російською мовою, але така душещипальна»³⁵; «Я в свій час захоплювалася, захопилася книжкою, так мені сподобалось “П’ятнадцятирічний капітан”, там така мужність, така відвага була»³⁶.

Для дітей епохи Брежнєва екзотикою ставала смачна страва чи новий продукт, перші враження від якого бували дуже різними: «Люда Коротка, Короткої нашої донька. Я була, напевно, в 6-му класі, і вона привезла їй таку цілу гілку бананів. І вона повісила їх за вікном, бо вони були ще зелені. Я кажу до мами, я виглянула з вікна і кажу до мами, слухай, мам, що то таке є? Мама каже, то банани. Я кажу, о, я би так хотіла попробувати, що то таке є. Моя мама пішла до тої Короткої, попросила один банан. Вона дала той банан, баба нам розрізала його, ми попробували, а він був недостиглий, то було таке несмачне, я казала «фу», я такого в житті більше їсти не буду»³⁷. Хоча перші гастрономічні відкриття були не завжди вдалимими та супроводжувалися розчаруванням, діти не переставали розширювати власні горизонти.

Пам’ять про емоції

Діти пам’ятають предмети інтер’єру, які приносили радість: «В нас були такі два металевих ліжка на пружинах, на одному спала я з мамою, на другому спав брат з татом. І ми на тих ліжках дуже любили скакати, страшно»³⁸. З усмішкою згадують школу, схожу на казку: «В школі я вчилася, наша школа була початкова, було 3 класи, школа була розташована на нашій вулиці, і школа була дуже гарна, вона мені запам’яталася, як казка, як школа-казка, вчителі такі доброзичливі, в школі не було дуже багато дітей»³⁹. З іронією розповідають про дитячі пригоди, які закінчилися грандіозною сваркою: «Ми там завжди бавилися, весілля якісь гуляли, Лідка Теліпська була молодий, а молодю була, не, Лідка була молода, а молодий була Марічка Пиж. Та хлопці стидалися, напевно. То я пам’ятаю, я з дому взяла мамин вельон і порізала. Як я тоді дістала від мами. Та, було таке, було. Більше я нічо з хати не брала ніколи»⁴⁰. Увесь позитив і негатив щоденного життя та пригод

³⁴ Інтерв’ю з Галайчуком Володимиром, 1973 р. н., записане 9 листопада 2014 р. у м. Львів.
Архів автора.

³⁵ Інтерв’ю з Пиж Оксаною, 1969 р. н., записане 27 лютого 2016 р. ...

³⁶ Інтерв’ю з Ганусей Іриною, 1978 р. н., записане 27 січня 2016 р. ...

³⁷ Інтерв’ю з Лесейко Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. ...

³⁸ Там само.

³⁹ Інтерв’ю з Гудожніковою Надією, 1964 р. н., записане 26 березня 2014 р. ...

⁴⁰ Інтерв’ю з Лесейко Ольгою, 1974 р. н., записане 30 січня 2016 р. ...

лягають в основу історій, і тільки ті події, які зачепили зсередини та емоційно сколихнули, стають незабутніми спогадами.

Отже, емоції – це частина життя кожної людини, це те, що лягає в основу почуттів, які, своєю чергою, формують ставлення до осіб та предметів, що закладає фундамент міжлюдських стосунків та світоглядних орієнтирів. Емоції запам'ятовуються, можна не пригадувати людини чи обставин події, але те, що довелося відчувати і пропустити крізь себе, залишається в пам'яті. Осмислення емоцій крізь історичну ретроспективу із залученням різних методологій дає змогу зробити висновки про певну тотожність людських почуттів, а також про суттєву різницю у способі їхнього вираження. Цю різницю і диктує суспільна реальність. Замкненість радянського соціуму, буденність та повторювальність рутини змінили світ дорослого, та не спромоглися зробити сірою дитячу реальність. Батьківська хата, школа і друзі, а також власна уява допомагали пережити негаразди, розчарування, обурення і страхи, ставали джерелом веселощів та радості. З ретроспективи дорослого самостійного життя дитячі емоції та спогади змушують зробити паузу, озирнутись назад та зрозуміти, що двері в царство безпеки та повної безтурботності давно зачинені, проте все те, що залишилося у вигляді калейдоскопу вражень, є твоїм назавжди.

REFERENCES

Emotsii ta pochuttia. Kyivskyi universytet imeni Borysa Hrinchenka. Universytetskyi koledzh. Retrieved from <http://uk.kubg.edu.ua/images/stories/Departaments/uk/PDF/emocii.pdf> [in Ukrainian].

Fevr, L. (1991). *Chuvstvitelnost i istoriia*. In L. Fevr, *Boi za istoriiu*. Moscow: Nauka [in Russian].

Gross, D. (2006). *The Secret History of Emotion: From Aristotle's Rhetoric to Modern Brain Science*. Chicago [in English].

(Datsko N., Personal communication, October 4, 2015) [in Ukrainian].

(Halaichuk V., Personal communication, November 9, 2014) [in Ukrainian].

(Hanusei, I. Personal communication, January 27, 2016) [in Ukrainian].

(Holyk R., Personal communication, March 25, 2014) [in Ukrainian].

(Hrafinska L., Personal communication, March 2, 2016) [in Ukrainian].

(Hudozhnikova N., Personal communication, March 26, 2014) [in Ukrainian].

(Leseiko O., Personal communication, January 30, 2016) [in Ukrainian].

(Myhal N., Personal communication, February 6, 2014) [in Ukrainian].

(Orlevych I., Personal communication, March 25, 2014) [in Ukrainian].

(Pyzh O., Personal communication, February 27, 2016) [in Ukrainian].

Reddy, W. (2001). *The navigation of feeling: A Framework for the History of Emotions*. New York [in English].

Rosenwein, B. (2010). Problems and methods in the history of emotion. *Passions in Context*, 1. Retrieved from <http://www.passionsincontext.de/index.php/?id=557> [in English].

Stearns, P., & Stearns, C. (1985). Emotionology: Clarifying the History of Emotions and Emotional Standards. *The American Historical Review*, 90 (4), 813–836 [in English].

Vinnitskii, I. (2012). Zagovor chuvstv ili russkaia istoriia na «emotsyonalnom povorote». *Obzor rabot po istorii emotsyi. Novoie literaturnoie obozreniie*, 5. Retrieved from <http://www.nlobooks.ru/node/2639> [in Russian].

Zorin, A. Individualnoie perezhivaniie kak problema istorii kultury. *Theory&Practice*. Retrieved from <https://theoryandpractice.ru/posts/14501-emotsionologiya-kak-istoriki-nachali-izuchat-emotsii-i-chuvstva> [in Russian].

Iryna DEREVCHUK

PhD Student

Mykhailo Hrushevskiyi Department of Modern History of Ukraine

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9776-5127>

e-mail: iraderevcuk@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-289-301

ORAL STORYTELLING ABOUT CHILDHOOD AS A SOURCE FOR STUDYING EMOTIONS OF THE SOVIET SOCIETY (1970–1985)

In this article, the emotions of a Soviet child are put into the center of scientific research, which largely reflects the way of accepting/expressing its own attitude to surrounding events and the world. Emotions exactly accompanied a human all life, greatly influenced on acts and started or halted the mechanisms of memory and the forming of remembrances, that influences the process of remembering in adult age. Analyzed interviews of women and men as primary sources to study the emotions of a Soviet child. Such oral sources involve working with «emotions in a square» – the feelings that accompanied the respondent during a described situation in the past, and feelings that occur directly during the recording of the interview. The differences between the emotional coloring of narratives according to gender, social roles, and the significance of a specific event that was stored in memory are determined. Through the prism of emotions, the engaged ideological world and the private world are investigated. Public life that passed under the sign of propaganda laid on the own «emotional mode» on a daily occurrence, hiding behind a screen «no emotion» indignation and non-acceptance, and also faith in soviet ideals and infatuation for the organization of celebrations. The children were wrapped with a sense of security, the same as in the parental home and in the state as a whole. The security was that «emotional code» of childhood, and it became the platform for the expression of other emotions and feelings. The spectrum of positive (joy, fascination) and negative (fear, indignation) children's emotions, models of their appearance and difference in expression in accordance with the personal character and public changes are analyzed. Private life, which was largely determined by social terms and the well-being of parents, gave a wider corner for the display of children's own attitude toward events, thus allowed them to show the emotions and feelings on anything, lying down in forming character bases and values.

Keywords: childhood, emotions, positive emotions, negative emotions, immortality, emotional codes, emotional regime of the USSR, oral narratives.

Юлія КШАНОВСЬКА

аспірантка відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2535-998X>

e-mail: yulliakshanovska@gmail.com

НАСЕЛЕННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКА 1959–1989 РОКІВ: ПРОЦЕСИ МОВНО-КУЛЬТУРНОЇ АСИМІЛЯЦІЇ

На основі статистичних даних, матеріалів преси та архівних матеріалів проаналізовано асиміляційні процеси радянського Дніпропетровська, їхній зв'язок з феноменом урбанізації. Визначено вплив швидкого росту населення на демографічний профіль міста, адже після війни Дніпропетровськ став одним з найбільших промислових центрів Союзу та мав особливе стратегічне значення. Ця перспективність приваблювала нових мешканців. З'ясовано, чому сільське населення мігрувало до міста, які проблеми чекали на новоприбулих мігрантів. Жителі взаємодіяли між собою, змінюючи соціальний «ландшафт» міста. Розглянуто головні аспекти, чому Дніпропетровськ став «російськомовним» містом, як це впливало на ідентичність дніпропетровців та мігрантів. У 1970-х роках місто стало мультикультурною «столицею» в південно-східній частині радянської України, саме тому важливою складовою статті є дані про національний та соціальний склад населення міста. Новоприбулі мешканці швидко адаптовувалися до «дніпропетровського способу життя», втрачаючи свою ідентичність, і першою причиною цього була саме мова. Окреслено мовно-культурні стратегії поведінки дніпропетровців та визначено чинники, які зумовлювали асиміляцію. Приплив різноманітного населення в одне місто позначився на його демографічному образі. Нові мешканці так чи так спричинились до формування міського середовища і появи нової моделі міського жителя, яка стала результатом наявного національного, мовного, культурного поєднання. Обраний період 1959–1989 рр. в історії міст України, зокрема Дніпропетровська, – це час інтенсивного збільшення кількості робочих місць та розбудови нових житлових масивів, розташованих навколо центру міста. Нові можливості, які пропонувало місто, приваблювали населення, що викликало міграцію з більш віддалених регіонів і з сусідніх міст та сіл.

Ключові слова: Дніпропетровськ, асиміляція, мова спілкування, перепис населення, демографія, урбанізація, радянське місто, росіяни, українці, поляки.

Демографічні процеси другої половини ХХ ст. часто порівнюють з явищами, які відбулися в цей період швидкого промислового розвитку: урбанізацією, інтенсивним будівництвом міст та великих заводів. Нові робочі місця та житлові масиви, збудовані навколо них, не лише давали можливість знайти добру роботу з гарною

зарплатнею, а й означали соціальний ріст, що спричиняло мігрування населення з різних куточків СРСР в пошуках «кращого завтра». Численні міста наповнювалися та виростали, швидко змінюючи своє обличчя. Постійна міграція позначалася на зміні статусу новоприбулих жителів з села і на корінних жителях міст, які часто брали до уваги багато елементів з життя «іммігрантського» населення.

Прикладом таких змін є місто Дніпропетровськ. Впродовж тридцяти років кількість його жителів зростала швидкими темпами. Жителі різних національностей взаємодіяли одні з одними, що, безумовно, впливало на процеси асиміляції.

Основою роботи є статистичні матеріали досліджуваного періоду, невеликі публікації та статті. Зазначимо, що окремі офіційні статистичні дані того часу не завжди відображали фактичний стан, на жаль, сьогодні важко перевірити їхню достовірність.

Зростання населення Дніпропетровська відбувалося на тлі загального розвитку процесу урбанізації в Україні. Протягом 1960-х років кількість міських мешканців республіки збільшилась з 19 млн (1959) до 26 млн осіб (1970), тобто на 36,8%¹. Кількість міського населення в межах України зросла з 45,7% до 54,5%. Упродовж 1960-х років Україна досягла важливої позначки: вперше в її історії мешканці міст становили більшість населення, тобто Україна стала урбанізованою нацією. Найвищі показники були в найбільш індустріальних областях – по суті, вони стали урбанізованими набагато раніше, аніж решта УРСР. Дніпропетровська область займала третє місце серед областей України за темпами росту міського населення, поступаючись лише Донецькій та Луганській².

Таблиця 1

Область/рік	1959 (%)	1970 (%)	1979 (%)	1989 (%)
Дніпропетровська	70,2	76,2	80,3	83,2
Донецька	85,8	87,4	89,0	90,2
Луганська	79,3	82,6	84,4	86,3
Київська	25,5	35,7	45,0	53,3
Львівська	38,9	47,3	52,4	59,1
Харківська	62,5	69,3	74,7	78,4

Як бачимо з таблиці 1, в Дніпропетровській області на 1989 рік 83% населення жили у містах, і лише 17% – у селах. Для порівняння, Київська область перетнула 50% межу лише у 1989 р., залишаючись переважно сільським регіоном. Зауважимо, що головна лінія поділу між областями з вищим і нижчим рівнем урбанізації не збігалася з кордонами Української РСР перед і після 1939 р. Якщо

¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года: Украинской ССР. Москва: Госстатиздат, 1963. С. 8–9; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. Москва: Статистика, 1972–1974. Т. 7. Таб. 12. С. 64.

² Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года... С. 12; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года... С. 69; Итоги Всесоюзной переписи 1989 года: Украинская ССР. Москва: Финансы и статистика, 1991. С. 11.

рівень урбанізації Львівської області в перші повоєнні роки був нижчим, ніж у більшості східних областей, то вже у 1959 р. внаслідок інтенсивної радянської індустріалізації ця область випереджала Київську аж до 1989 р. У Львові головним джерелом приросту міського населення була молодь із навколишніх сіл (до 1989 р.), а в Дніпропетровську через довгий період індустріалізації області цей резерв був переважно вичерпаний ще в 1975–1979 рр.

Щоденно на роботу до Дніпропетровська приїжджало близько 27 тис. осіб (1986). Ця цифра коливалася в межах 32 тис. осіб у 1975–1979 рр., з них 65% становили жителі Пригороднього та Кіровська³. Оскільки в місті було зниження рівня народжуваності, то головним джерелом приросту стало мігрування населення з інших областей⁴. Проте вже на початок 1980-х років міграція забезпечила лише близько 60% додаткових потреб в робочій силі. Наприкінці 1988 – на початку 1989 р. посилилась тенденція до зменшення позитивного сальдо міграції. Все це зумовило скорочення трудових ресурсів. Так, у Дніпропетровську приріст трудових ресурсів протягом 1976–1980 рр. становив 9,5%, а в 1981–1985 рр. – всього 0,4%⁵.

Після провалу безлічі економічних та соціальних реформ у 1970-х роках впроваджено доктрину «розвинутого соціалізму». Законодавчо цю доктрину закріпили в Конституції УРСР 1978 р. Проте на практиці неорганізованість більшості інституцій призвела до часткового «застою» житлових проблем, освіти, охорони здоров'я, які ніхто не вирішував⁶.

Дніпропетровськ, незважаючи на наростання кризових явищ, продовжував зберігати статус промислового міста СРСР, забезпечуючи та налагоджуючи соціальні потреби населення.

Пришвидшилися темпи будівництва житла, які велися з середини 1950-х до 1980-х років. До війни житловий фонд міста становив 2 млн 422 тис. м кв. житла, натомість у 1964 р. він подвоївся та становив уже 5 млн 414 тис. м кв., у 1980 р. досяг 15 млн 244 тис. м кв., а в 1985 р. – 17 млн 117 тис. м кв.⁷. Отже, за 1950–1985 рр. у Дніпропетровську було побудовано у 6 разів більше житла, ніж за всю його історію⁸.

Період 1959–1989 рр. мав власну специфіку щодо динаміки змін етнічного складу населення Дніпропетровська. Якщо в повоєнні роки ми простежуємо суттєві деформації у зміні складу населення деяких етнічних груп в Дніпропетровську, то впродовж 1959–1991 рр. етнічний склад населення зберігає свою сталість і видозмінюється лише кількість представників, що ніяк не впливає на домінантну складову

³ Национальный состав населения Днепропетровской области: Стат. сб. Днепропетровск, 1991. С. 11.

⁴ Там само. С. 152.

⁵ Там само. С. 14.

⁶ Історія міста Дніпропетровська / наук. ред. А. Болебрух. Дніпропетровськ: Грані. 2006. С. 523.

⁷ Державний архів Дніпропетровської області (далі – Держархів Дніпропетровської обл.). Ф. 416. Оп. 2. Спр. 1193; Ф. 18. Оп. 60. Спр. 28.

⁸ Дніпропетровськ на рубежі тисячоліть / наук. ред. В. Лабезник. Дніпропетровськ: Проспект, 2001. С. 46.

етнічних груп. Загальна картина позначена збереженням домінування двох етнічних груп – українців та росіян. До п'яти найбільших етнічних груп Дніпропетровська входять також євреї, білоруси та поляки. У зазначений період частка інших етнічних груп навіть незначно збільшилась. Якщо у 1959 р. вона становила 0,9%, то у 1989 р. – 1,8%. Зміни у складі та кількості населення основних груп відображено в таблиці 2⁹:

Таблиця 2

	1959	1970		1979		1989		% між 1959- 1989
	число	число	%	число	%	число	%	
Українці	406852	559416	+37,5	670753	+20,0	745655	+11,2	+83,2
Росіяни	184572	269620	+46,1	326195	+21,0	365688	+12,1	+98,12
Євреї	53677	46771	-7,0	42124	-9,9	37869	-10,1	-24,68
Білоруси	11246	13940	+24,0	16202	+16,2	17711	+9,3	+57,48
Поляки	2646	1834	-30,7	1758	-4,15	1864	+6	-29,55
всього	661547	917074	+38,62	1080117	+17,77	1191971	+10,35	+80,17

За проміжок 1959–1989 рр. кількість українців і росіян зросла майже вдвічі. Хоча росіяни й залишалися другою найбільшою етнічною групою, за темпами зростання своєї чисельності вони випереджали українців. Натомість частка інших етнічних груп неухильно зменшувалась¹⁰.

Таблиця 3

Етнічна група	Відсоткова частка в роках		Різниця %
	1959	1989	
Українці	61,5	62,5	+1,00
Росіяни	27,9	30,67	+2,77
Євреї	7,6	3,17	-4,43
Білоруси	1,7	1,48	-0,22
Поляки	0,4	0,2	-0,20

Південь України традиційно був місцем міграції та проживання росіян. Однак їхня частка в Дніпропетровській області була нижчою за середній показник в Українській РСР. Згідно з переписом 1970 р., в Україні проживало 9 126 331 росіян, що становило 19,4% загальної кількості населення, у Дніпропетровській області проживало 698 687 росіян, що становило 7,7% їхньої загальної кількості в республіці¹¹. Переважно росіяни жили в містах: у 1970 р. в Дніпропетровській області 92,2% всіх

⁹ Население Днепропетровской области (численность и пол населения). Днепропетровск, 1991. С. 46.

¹⁰ Там само.

¹¹ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7-ми т. Москва: Статистика, 1972. Т. 1: Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. С. 296; 310.

представників російської національності жили в містах, і менше 8% – у селах¹². У Дніпропетровську на 1989 р. проживало 39% усіх росіян області¹³. Міграція росіян до міста була спричинена нестачею висококваліфікованих кадрів на промислових підприємствах. Цьому процесу сприяв зовнішній чинник: в 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. саме в цьому регіоні активно проводили нове промислове будівництво.

Зменшення євреїв у населенні міста було спричинено їхньою міграцією до Ізраїлю, країн Західної Європи та США. Політика Горбачовської перебудови та пов'язаних з нею лібералізаційних суспільних відносин стимулювала міграцію¹⁴. Виїжджали переважно особи працездатного віку або ж учасники Другої світової війни, що було викликано політичними реформами в Ізраїлі, а саме наданням соціального статусу ветеранам¹⁵. Редукція польської популяції була спричинена її етнічною асиміляцією.

Таблиця 4

	1959			1989		
	<i>Дніпропетровська область</i>	<i>Дніпропетровськ</i>	<i>% від області</i>	<i>Дніпропетровська область</i>	<i>Дніпропетровськ</i>	<i>% від області</i>
	осіб	осіб	%	осіб	осіб	%
<i>Українці</i>	2104334	406852	19,33	2763414	745655	27,0
<i>Росіяни</i>	465225	184572	39,7	939250	365688	39,0
<i>Євреї</i>	73029	53677	68,9	50455	37869	75,1
<i>Білоруси</i>	35162	11246	32,0	50416	17711	35,0

Розрахунки засвідчили, що частка українців, які мешкають у Дніпропетровську, щодо області в період між 1959–1989 рр. зросла з 19,33% до 27% (на 7,67%), росіяни знизили відсоткову присутність на 0,7%, частка євреїв зросла з 68,9% до 75,1% (на 6,2%), білорусів з 32% до 35% (на 3%). Тому найвищий показник Дніпропетровчан стосовно мешканців області був у євреїв, на другому місці – росіяни, на третьому – білоруси та лиш на четвертому – українці.

Порівняно високий приріст російського населення в місті був викликаний декількома чинниками. Одним із них називають масову русифікацію республіки¹⁶.

¹² Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года: в 7-ми т. Москва: Статистика, 1973. Т. 4: Национальный состав населения СССР, союзных и автономных республик, краёв, областей и национальных округов / ответст. за вып. К-А. Орехов. С. 184.

¹³ Національний склад населення України за даними Всесоюзного перепису населення 1989 р. Київ, 1994. Ч. II. С. 7–8; 24; 118.

¹⁴ Синельников А. Почему исчезает российское еврейство? *Вестник Еврейского Университета в Москве* (Москва). 1996. № 2 (12). С. 51–53.

¹⁵ Рабинович П. Национально-восстановительные процессы в еврейской среде современной Украины. *Еврейское население Юга Украины: исследования, воспоминания, документы*. Харьков; Запорожье: Еврейский мир, 1998. С. 32–48.

¹⁶ Прокоп М. Переміщення населення в СРСР і Україна. *Сучасність* (München). 1974. № 6. С. 69–82.

Деякі науковці роблять висновок, що мовна асиміляція в містах Південної України стала причиною зміни етнічної самоідентифікації. Особливістю асиміляції українців було те, що вона в три рази повільніше відбувалась там, де домінувала українська мова, тобто в Західних та Центральних регіонах країни¹⁷. Радянський Дніпропетровськ формувався як індустріальний, а не науково-культурний центр. Це стосувалося як розвитку науково-культурних, так і взагалі міських інституцій, що мали б забезпечувати нормальний побут мешканців Дніпропетровська. Індустріальний розвиток міста домінував над іншими сферами міського життя, залишаючи їх недорозвинутими. Тому асиміляційний потенціал російськомовного середовища Дніпропетровська був досить низьким: він міг нав'язувати сільським вихідцям мову, але не міг суттєво змінити їхньої ідентичності.

За твердженням радянських дослідників, переселенці їхали в Україну переважно з власної ініціативи¹⁸. Їх приваблював клімат, розвинута економіка, що уможливлювала застосування широкого спектра вмінь та кваліфікацій¹⁹. Те, що на республіканських підприємствах працювала ціла мережа російських керівників, означало, що багатьом іммігрантам тут легко вдавалося знайти добру роботу²⁰. Половина російських мігрантів їхала саме на Придніпров'я та Донбас, що спонукало значний приріст російського населення. Російські мігранти зазвичай отримували кращі посади, їх забезпечували кращим житлом²¹.

Окрім того, в Дніпропетровську формувалася ще одна, відмінна від радянської ідентичність. Найбільший пік її розвитку припадає на 60–80-ті роки XX ст. Сергій Жук аналізує формування національної ідентичності через феномен впливу культурного споживання «музика-література-кіно», привезених «із Заходу». Через це культурне споживання, вважає Жук, Дніпропетровчани переймали західну ідентичність як частину власної, у такий спосіб піддаючи сумніву «радянську ідентичність» всіх жителів СРСР²². Єдине джерело інформації про наявний характер поселень іммігрантів – перепис 1970 р., вперше після 1926 р. присвячений збору відомостей про міграцію. Окрім цього, російське населення зростало і внаслідок асиміляцій решти меншин, які жили в Дніпропетровську (євреїв, білорусів, вірмен, частково українців)²³. На пропорцію українців у Дніпропетровську вирішальний вплив

¹⁷ Szporluk R. Urbanization in Ukraine since the Second World War. *Rethinking Ukrainian History* / ed. by Ivan L. Rudnytsky. Edmond: The Canadian library in ukraininan studies, 1981. P. 192–193.

¹⁸ Преведенцев В. Методы изучения миграции населения. Москва: Наука, 1975. С. 101–102.

¹⁹ Онікієнко В., Поповкін В. Географія міграції населення Української РСР. *Економічна географія: міжвід.* наук. зб. Київ, 1973. Вип. 14. С. 30.

²⁰ Dzyuba I. Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem. New-York: Monad Press, 1974. P. 110–111.

²¹ The Ukrainian Herald / compiled by M. Sahaydak. Baltimore, Paris, Toronto: Smoloskyp Publishers, 1976. Issue 7–8: Ethnocide of Ukrainians in the U.S.S.R. P. 66.

²² Zhuk S. Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dniepropetrovsk, 1960–1985. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2010. P. 314.

²³ Брук С. Этнодемографические процессы в СССР. (По материалам переписи 1970 года). *Советская этнография* (Москва). 1971. № 4. С. 29.

мали дві складові: перша з них асиміляція, тісно пов'язана з мішаними шлюбами між українцями та росіянами²⁴, друга – велика російська імміграція 1960-х років.

Такому великому промисловому центру, як Дніпропетровськ, бракувало міцної інфраструктури українського культурного життя, що могла б сприяти збереженню національної ідентичності²⁵.

Таблиця 5

Етнічна група	Всього		З рідною мовою		
	число	%	свої національності	українською	російською
1	2	3	4	5	6
1970	917074	100			
Українці	559416	61,0	78,1	-	21,9
Росіяни	269620	29,4	97,3	2,7	-
Євреї	46771	5,1	5,2	3,0	91,8
Білоруси	13940	1,5	34,0	5,6	60,4
1989	1191971	100			
Українці	745655	62,5	66,7	-	33,2
Росіяни	365688	30,6	99,1	0,9	-
Євреї	37869	3,1	2,8	0,4	96,8
Білоруси	17711	1,5	25,9	3,8	70,1
Зміни для показників в період з 1970 по 1989 рр.					
Українці	+186239	+1,5	-11,4	-	+11,3
Росіяни	+96068	+1,2	+1,8	-1,8	-
Євреї	-8902	-2,0	-2,4	-2,6	+5,0
Білоруси	+3771	0,0	-8,1	-1,8	+9,7

У 1970 р. 78,1% українців вважали українську рідною мовою, в 1989 р. – 66,7%. За 19 років частка зменшення україномовних українців впала на 11,4%, а частка російськомовних українців зросла на 11,3% (з 21,9% до 33,2%). Росіяни в період 1970–1989 рр. лише посилили вживання рідної мови. Якщо частка тих росіян, які вживали російську як рідну, 1970 р. становила 97,3%, то вже у 1989 р. – 99,1% (+1,8%). Цей показник підвищився за рахунок україномовних росіян, частка яких зменшилась на 1,8% осіб (з 2,7% до 0,9%). Певної російськомовної асиміляції зазнали білоруси та євреї. Якщо частка білорусів, які вважали рідною мовою російську, у 1970 р. становила 60,4%, то у 1989 р. – 70,1% (+9,7%). Українською ж розмовляло лише 3,8% у 1970 р. і 2,0% у 1989 р. Євреї Дніпропетровська розмовляли винятково російською. Мовою своєї національності користувалося лише 5,2%

²⁴ Шпиліук В. Межреспубликанская миграция и сближение наций в СССР. Львов, 1975. С. 150.

²⁵ Kolasky J. Education in Soviet Ukraine: A Study in Discrimination and Russification. Toronto: Peter Martinassociates, 1968. P. 57.

осіб у 1970 р., а вже у 1989 р. ця цифра суттєво впала і становила 2,8% (–2,4%). Україномовних євреїв було 3,0% у 1970 р. та 0,4% у 1989 р. Переважно на ідиші спілкувалося лише старше покоління євреїв. Натомість велика група молодого населення дедалі більше русифікувалась.

Російськомовна асиміляція набула значних обертів, і якщо показники україномовного населення зменшувалися, то частка російськомовного неухильно зростала. Усереднений показник для всіх трьох груп, які вважали рідною мовою російську, в 1970 р. становив 58%, а в 1989 – 66,7% (+8,7%). Ба більше, паралельно з тим у період з 1970–1989 рр. середній показник тих, хто вживав мову своєї національності, теж знизився (з 53,73% у 1970 р. до 48,6% у 1989 р.). Незважаючи на те, що українці були провідною етнічною групою як у Дніпропетровську, так і в усьому регіоні, належність до територіальної ідентичності населення втрачала свої позиції. Тут важливу роль зіграло м. Львів, яке постачало продукцію із західної Європи, українізовувало та вестернізовувало Дніпропетровськ, а також Брежнєв, який почав підштовхувати Дніпропетровськ у бік Західної України. Зосередження уваги на повсякденному житті відкинуло поширену ідею «застою»²⁶.

Важливим у цьому дослідженні є відображення мовної асиміляції українців у Дніпропетровській області. Адже від міської асиміляції вона разюче відрізнялась. Так, у 1959 р. україномовні українці області становили 92,8% осіб, а в 1970 р. – 90,1% (–2,7%). Тоді як частка російськомовних росіян у 1959 р. була 96,8%, а в 1970 р. – 97,3% (+0,5%) Загальний же відсоток тих, хто вважав рідною мову своєї національності, у 1959 р. становив 58,25%, а в 1989 р. – 57,75% (–1,5%).

Роман Шпорлюк звернув увагу на інтенсивну асиміляцію українців Південного регіону, особливо Дніпропетровська²⁷. Він зазначив, що в 1959–1970 рр. зафіксовано небезпечну тенденцію – в містах України кількість україномовних українців дедалі зменшується (34,2%), натомість спостерігається інтенсивне зростання російськомовного населення, що значно перевищує україномовне (54,3%).

Асиміляція українців Дніпропетровська до російської належності була спричинена низкою чинників, головні з яких: політичне насадження того, що українська та російська мови споріднені²⁸, твердження про відмирання національних мов²⁹, масовий білінгвізм як позитивне явище (одна з мов обов'язково мусила бути російська), реалізація концепції «советского человека».

Одним із прикладів політики русифікації у Дніпропетровську була ситуація з розподілом шкіл міста за українською та російською мовами навчання. У 1967–1968 навчальному році в Дніпропетровську налічували 132 школи, з яких 46,2% – російськомовні, 13,6% – україномовні, 40,2% – змішані, із загальною кількістю учнів 122,3 тис. (приблизно по 926 учнів на кожну школу)³⁰. Проте у 1989 р. ситуація

²⁶ Zhuk S. Rock and Roll in the Rocket City... P. 314.

²⁷ Szporluk R. Urbanization in Ukraine since the Second World War... P. 191.

²⁸ Сучасна українська літературна мова: фонетика / за заг. ред. І. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1969. С. 8.

²⁹ Гак В. Мови і кордони. *Радянська освіта* (Харків). 1989. 4 серпня. С. 2.

³⁰ Днепропетровску 200 лет 1776-1976. *Сборник документов и материалов*. Київ: Наукова думка, 1976. С. 387.

різко змінилася. З 147 шкіл, які функціонували в місті, відсоток російськомовних шкіл став 56,4%, а україномовних – 6,8%, змішаних – 36,8%, із загальною кількістю учнів 125 тис. (приблизно по 850 учнів на кожну школу)³¹. У школах працювало 7,2 тис. вчителів. Щодо середніх навчальних закладів, у 1968 р. в Дніпропетровську їх було 29, у яких навчалось 35 тис. учнів. У 1980 р. їхня кількість збільшилась до 31 закладу з понад 40 тис. осіб³².

Ще одним прикладом показової русифікації населення міста стала міська преса, а точніше найпопулярніша щоденна газета «Дніпро вечірній». Її почали видавати з 1972 р. і лише перші дев'ять місяців українською мовою. Хоч структура і тематика змісту газети залишились такими самими, зміна мови друкування суттєво вплинула на населення, спричинивши штучний перехід на російську мову спілкування.

Дані свідчать про поглиблену русифікацію Дніпропетровська, адже політику русифікації УРСР проводили на законному політичному рівні, тактично насаджуючи мову «советов».

Приклад Дніпропетровська дуже добре ілюструє тенденції, пов'язані з демографічними змінами та асиміляцією, які відбулися в другій половині ХХ ст. в колишньому СРСР. Прагнучи створити ідеал «радянської людини», Радянський Союз використовував різні інструменти, прагнучи максимально наблизити популярцію, зрусифікувати її, а отже – стерти національні характеристики.

Посилення процесів урбанізації в 1959–1989 рр. стало відмінною можливістю для досягнення цих цілей. Швидке розширення Дніпропетровська привело до динамічного збільшення числа жителів. Серед емігрантів в місті були як жителі віддалених регіонів СРСР, так і жителі найближчого села. Всі вони впливали на «колір міста», сприяли створенню моделі нового громадянина.

Виходячи зі зробленого аналізу, можемо висувати: зростання кількості російськомовного населення вплинуло на те, що велика кількість жителів міста піддалася лінгвістичній русифікації. Відтік жителів єврейської національності, викликаний еміграцією до Ізраїлю, тільки посилив цей факт.

Розширення підприємств і будівництво нових також сприяли депопуляції села в Дніпропетровській області. Статистика свідчить, що майже всі молоді люди вирушили в міста (також і в Дніпропетровськ) у пошуках кращого майбутнього. Як наслідок, регіон швидко досяг одного з найвищих показників урбанізації, згідно з яким лише невелика частина всього населення регіону проживала в сільських округах.

Упродовж періоду 1960–80-х років у Дніпропетровську постійно існувала залежність між феноменом демографічних змін і процесами асиміляції. Це була своєрідна модель асиміляції, яку радянська влада застосовувала до населення, формуючи новий тип «радянської людини» – русифікованої та позбавленої національних цінностей. Така модель громадянина СРСР відрізнялася від «довоєнного» жителя Дніпропетровська.

³¹ Держархів Дніпропетровської обл. Ф. 18. Оп. 60. Спр. 28.

³² Там само.

REFERENCES

- Bilodid, I. (Ed.). (1969). *Suchasna ukrainska literaturna mova: fonetyka*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Bolebrukh, A. (Ed.). (2006). *Istoriia mista Dnipropetrovska*. Dnipro: Hrani [in Ukrainian].
- Borshchevskiy, Ya. (Ed.). (1976). *Dnepropetrovsku – 200 let. 1776-1976. Sbornik dokumentov i materialov*. Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Bruk, S. (1970). Etnodemograficheskiye protsessy v SSSR. (Po materialam perepisi 1970 goda). *Sovetskaya enografiya*, 4, 29 [in Russian].
- Dzyuba, I. (1974). *Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem*. New York: Monad Press [in English].
- Hak, V. (1989, Serpen 4). Movy i kordony. *Radianska osvita*, 2 [in Ukrainian].
- Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1959 goda: Ukrainskoi SSR. (1963). Moscow: Hosstatizdat [in Russian].
- Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1970 goda. (1974). (Vol. 7). Moscow: Statistika [in Russian].
- Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1970 goda. Chislennost naseleniia SSSR, soiuznykh i avtonomnykh respublik, kraiov i oblastei. (1972). (Vol. 1). Moscow: Statistika [in Russian].
- Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1970 goda. Natsionalnyi sostav naseleniia SSSR, soiuznykh i avtonomnykh respublik, kraiov, oblastei i natsionalnykh okrugov. (1973). (Vol. 4). Moscow: Statistika [in Russian].
- Kolasky, J. (1968). *Education in Soviet Ukraine: A Study in Discrimination and Russification*. Toronto: Peter Martinassociates [in English].
- Lazebnyk, V. (Ed.). (2001). *Dnipropetrovsk na rubezhi tysiacholit*. Dnipro: Prospekt [in Ukrainian].
- Naseleniie Dnepropetrovskoi oblasti (chislennost i pol naseleniia). (1991). Dnipro [in Russian].
- Natsionalnyi sklad naselennia Ukrainy. Za danyimi Vsesoiuznoho perepysu naselennia 1989 roku. (1994). (Vol. 2). Kyiv: TSSU [in Ukrainian].
- Natsionalnyi sostav naseleniia Dnepropetrovskoi oblasti. (1991). Dnipro [in Russian].
- Onikiienko, V. & Popovkin, V. (1973). Heohrafiia mihratsii naselennia Ukrainskoi RSR. *Ekonomichna heohrafiia*, 14, 30 [in Ukrainian].
- Prevedentsev, V. (1975). *Metody izuchenii migratsyi naseleniia*. Moscow: Nauka [in Russian].
- Prokop, M. (1974). Peremishchuvannia naselennia v SRSR i Ukraina. *Suchasnist (Munich)*, 6, 69-82 [in Ukrainian].
- Rabinovich, P. (1998). Natsionalno-vosstanovitelnye protsessy v yevreiskoi srede sovremennoi Ukrainy. In *Yevreiskoe naseleniie Yuga Ukrainy: issledovaniia, vospominaniia, dokumenty* (pp. 32-48). Kharkiv; Zaporizhzhia: Yevreiskii mir [in Russian].
- Sahaydak, M. (1976). Ethnocide of Ukrainians in the U.S.S.R. *Ukrainian Herald*, 7-8, 66 [in English].

Shpyliuk, V. (1975). *Mezhrespublikanskaia migratsyia i sblizheniie natsyi v SSSR*. Lviv [in Russian].

Sinelnikov, A. (1996). *Pochemu ischezaet rossiiskoe yevreistvo? Vestnik yevreiskogo Universiteta v Moskve*, 2 (12), 51–53 [in Russian].

Szporluk, R. (1981). Urbanization in Ukraine since the Second World War. In I. Rudnytskyi (Ed.), *Rethinking Ukrainian History* (pp. 191–193). Edmond: The Canadian library in Ukrainian studies [in English].

Zhuk, S. (2010). *Rock and Roll in the Rocket City: The West, Identity, and Ideology in Soviet Dnipropetrovsk, 1960–1985*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press [in English].

Itogi Vsesoiuznoi perepisi 1989 goda: Ukrainskaia SSR. (1991). Moscow: Finansy i statistika [in Russian].

Yuliia KSHANOVSKA

PhD Student

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2535-998X>

e-mail: yuliakshanovska@gmail.com

DOI: 10.33402 / up.2020-13-302-313

THE POPULATION OF DNIPROPETROVSK 1959–1989: PROCESSES OF LINGUISTIC AND CULTURAL ASSIMILATION

The article analyzes the assimilation processes of Soviet Dnipropetrovsk and their connection with the phenomenon of urbanization on the basis of statistical data, press materials and archival materials. The influence of rapid population growth on the demographic profile of the city is determined. After the war, Dnipropetrovsk became one of the largest industrial centers of the Soviet Union and had special strategic importance. This prospect attracted new residents. It was found out why the rural population migrated to the city, what problems awaited the newly arrived migrants. Residents interacted with each other, changing the social «landscape» of the city. The main aspects of why Dnipropetrovsk became a «Russian-speaking city» and how it affected the identity of Dnipropetrovsk residents and migrants are considered. In the 1970s, the city became a multicultural «capital» in the south-eastern part of Soviet Ukraine, which is why an essential component of the article is data on the national and social composition of the city's population show the uniqueness of life in Dnipropetrovsk. Newcomers quickly adapted to the «Dnipropetrovsk way of life», losing their identity, and the first reason for this was language. Linguistic and cultural strategies of Dnipropetrovsk residents' behavior are outlined, and the factors that conditioned assimilation are determined. The influx of diverse populations into one city affected its demographic image. New residents in one way or another contributed to the formation of the urban environment and the emergence of a new model of an urban dweller, which was the result of the existing national, linguistic, cultural combination. The chosen period of 1959–1989 in the history of Ukrainian cities, in particular the example of Dnipropetrovsk, is a time of intensive increase in the number of

jobs and the development of new housing estates located around the city center. The new opportunities offered by the city attracted the population, which caused migration both from more remote regions and from neighboring towns and villages.

Keywords: Dnipropetrovsk, assimilation, language of communication, population census, demography, urbanization, Soviet city, Russians, Ukrainians, Poles.

Любомир ХАХУЛА

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник

Центру дослідження українсько-польських відносин

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИЙ СОЮЗ 1920 РОКУ В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ*

Розкрито особливості формування історичної пам'яті про військово-політичний союз 1920 р. України та Польщі через комеморативні практики, публічні ритуали, релігійні церемонії. Простежено головні суспільні дискурси про події 1920 р. в українському та польському інтелектуальних просторах.

З'ясовано, що в міжвоєнний період важливе значення для утвердження пам'яті про війну як «героїчну оборону від варварського наїзду» мали місто Львів та регіон Східна Галичина. Публічні ритуали за участі начальника держави Юзефа Пілсудського, музейно-виставкова діяльність, здійснення релігійних культів консолідували польське населення регіону навколо спільної візії недавньої історії. Тоді ж сформувався героїчний наратив про лідерів українсько-польського союзу – Симона Петлюру та Юзефа Пілсудського. Коли українська частина суспільства вшановувала своїх героїв, які протистояли більшовикам, то поляки схилилися перед оборонцями «східних кресів» від українців та більшовиків. У радянський час відбулася кардинальна зміна дискурсу про 1920 р. – марш Червоної армії отримав «визвольний характер». Спорудження ідеологічно насичених пам'ятників, зміна назв вулиць, замовчування незручних епізодів війни й наголошення на другорядних її аспектах формувало викривлений образ польсько-українсько-російської війни 1920 р.

Звернуто увагу на те, що демократизація польського та українського суспільств в останнє десятиліття ХХ ст. спричинила появу цілого спектра політик пам'яті та інтелектуальних інтерпретацій союзу Пілсудський–Петлюра 1920 р. Долучення до дискусії середовищ польської антикомуністичної опозиції, еміграційних осередків, зокрема паризької «Культури», діяльність центральної та місцевої влади із впорядкування місць пам'яті 1920 р. сформували новий дискурс українсько-польського військово-політичного союзу як прикладу ефективної співпраці перед зовнішньою загрозою.

* Статтю підготовлено за фінансової та організаційної підтримки Національного закладу ім. Оссолінських (Вроцлав, РП) під час наукового стажування (січень–березень 2020 р.) у рамках Нагороди імені Івана Виговського.

Ключові слова: військово-політичний союз 1920 р., Польща, Українська Народна Республіка, Симон Петлюра, Юзеф Пілсудський, історична пам'ять.

Механізми історичної пам'яті – пригадування й забування – є чинниками консолідації народу – «уявної спільноти, яку об'єднує спільна нарація»¹. Спори́дненість історії з пам'яттю виступає ключем для розуміння будь-якої нації, а свобода пам'ятати й зберігати пам'ять про минуле – важливою умовою існування цивілізованого суспільства². У міжнародних відносинах частим джерелом дискусій і суперечок залишається конкуренція національних наративів, які важко поєднати.

В сучасних українсько-польських відносинах є досить багато дражливих тем (Волинська трагедія 1943 р., депортаційна операція «Вісла» 1947 р. та ін.) і дуже мало спільної історичної розповіді. В останні десятиліття символом узгодженої історичної візії стала подія 1920 р. – військово-політичний союз, ініційований начальником польської держави Юзефом Пілсудським та Головою Директорії Української Народної Республіки Симоном Петлюрою. Спільний похід українського та польського війська на Київ, а також війна з більшовиками стали важливим фундаментом національних ідентичностей українців та поляків³.

Метою пропонованої статті є аналіз головних комеморативних практик і публічних дискурсів про військово-політичний союз 1920 р. України та Польщі.

Як відомо, основним джерелом сучасної пам'яті про події 1920 р. є письмо і слово. Вони також знаходять вираз у матеріальних та ритуальних носіях, що накопичилися за столітній проміжок часу. Мабуть, першим публічним ритуалом, який утверджував пам'ять про війну, стали львівські події 22 листопада 1920 р., коли на площі Марійській, перед пам'ятником Адамові Міцкевичу, Юзеф Пілсудський в присутності президента Львова Юзефа Ноймана та архієпископа Юзефа Більчевського нагородив місто найвищим військовим орденом Польщі: «За заслуги, покладені для польськості цього граду і його належності до Польщі, удостоюю місто Львів звання кавалера хреста *Virtuti Militari*»⁴.

Присутність Ю. Пілсудського у Львові мала риси церемонії, яка зміцнювала переконання громадськості про остаточну перемогу над ворогом. Тому програма візиту була добре задокументованою: «Зранку прозвучав гейнал [старовинна військова пісня польських лицарів – *Л. Х.*] з вежі ратуші, на вулицях військові оркестри відіграли марші. Перед 10 годиною на головний двірець спеціальним поїздом прибув Юзеф Пілсудський; його привітали пострілами гармат з Цитаделі, на двірець

¹ Sutowski M. Tygiel lwowski [Rozmowa z Olą Hnatiuk]. *Krytyka Polityczna* (Warszawa). 2016. 21 maja. URL: <https://krytykapolityczna.pl/swiat/tygiel-lwowski-rozmowa-z-ola-hnatiuk/> (дата звернення: 26.04.2020).

² Thompson E. Ways of Remembering: the Case of Poland. *Toronto Slavic Quarterly* (Toronto). 2005. Spring. No 12. URL: <http://sites.utoronto.ca/tsq/12/thompson12.shtml> (дата звернення: 13.12.2019).

³ Литвин М. Польсько-українсько-російська війна 1920 року. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2014. Вип. 7. С. 20–31.

⁴ Zyguntowicz Z. Józef Piłsudski we Lwowie. Lwów: Nakładem Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa, 1934. S. 52.

також прибули Т. Розвадовський, Р. Ламезан де Салінс, С. Галлер, Ч. Мончинський, К. Галецький, Ю. Нойман з президії міста, польські і французькі офіцери, ... члени міської ради, представники окремих віровизнань, організацій та товариств. Пілсудський проїхав Колейовою Алесею, вулицями Сапіги та Коперника на Марійську площу. Там було вислухано рапорт командира міста М. Лінди, оглянуто військові підрозділи та вислухано месу. Після відправи Пілсудський перейшов до початку вулиці Сенкевича, де прикрасив герб Львова хрестом “*Virtuti Militari*”; урочиста процесія членів Тимчасової ради міста та Президії з гербом, разом з начальником, Більчевським і свитою пройшла Галицькою площею і вулицею Галицькою до Ринку. О 12 годині відбулася урочистість перед брамою ратуші, о 14 Пілсудський взяв участь у сніданку в ратуші, о 16 виїхав до костелу св. Антонія, де тримав до хрещення сина поручника Мечислава Леха. Коли сутеніло, поклав на могилах захисників Львова на Личаківському цвинтарі вінок з написом: “Головний Командир – захисникам Львова”, відвідав спільну могилу 13 Кампанії 5 полку піхоти і могилу полеглих під Задвір’ям. О 17.30 взяв участь у зборах захисників Кьвова і колишніх Легіонерів у міській Стрільниці. Від стрільниці до будинку Намісництва віз з маршалком тягнули солдати й легіонери. А згодом до Великого театру. Після огляду 1 акту “Кордіана” Юліуша Словацького Пілсудський відвідав Військовий театр на вулиці Городоцькій, після чого поїхав до будинку Делегатури Уряду, де на його честь організовано урочистий обід. О 22 годині взяв участь у рауті в палаці Намісника на вулиці Чарнецького. Опівночі виїхав зі Львова»⁵. Описані події були приурочені до другої річниці «звільнення міста від українців», що свідчило про формування єдиного наративу «оборони Львова», який охоплював події 1918 і 1920 рр.

Згодом розпочалося формування міфу захисників міста Львова та регіону «південно-східних кресів». Учасники оборони Львова від більшовиків у серпні 1920 р. (під час боїв загинуло близько 1,5 тис. осіб), а також американські пілоти та французькі піхотинці стали частиною легенди «Львівських Орлят», адже були поховані на Личаківському цвинтарі. В 1920-х роках на Цвинтарі Орлят встановлено пам’ятник американським пілотам з Ескадри ім. Тадеуша Костюшка. Тут поховали американців Едмунда Грейвса (Edmund E. Graves; загинув 22 листопада 1919 р. під час авіашоу над палацом Потоцьких), Артура Келлі (Artur H. Kelly; збитий більшовицькою гарматою поблизу Луцька 26 липня 1920 р.) та Грегора Мак Каллума (G. Mac Callum; загинув в аварії літака під Львовом 31 серпня 1920 р.). Згодом з іншого боку катакомб поховали 17 французів (серед них 10 офіцерів) – піхотинців армії Юзефа Галлера.

Іншим місцем пам’яті на Личаківському цвинтарі стало поховання учасників оборони залізничної станції Задвір’я, які входили до спеціального відділу (detachment) ротмістра Романа Абрахама, згодом Болеслава Заячковського. Після поразки в нерівному бою з більшовиками 17 серпня 1920 р. останки семи учасників битви (зокрема й капітана Б. Заячковського) віднайдено й поховано на Цвинтарі Орлят у квартирі під номером I⁶. Тим часом в міжвоєнний період на станції Задвір’я насипано двадцятиметровий курган, який став місцем культу: «до вибуху Другої

⁵ Biedrzycka A. *Kalendarium Lwowa. 1918–1939*. Kraków: Universitas, 2012. S. 97–98.

⁶ Nicieja S. S. *Lwowskie Orleta. Czyn i legenda*. Warszawa: Iskry, 2009. S. 211.

світової війни був метою організовуваних два рази в рік багатотисячних паломництв молоді і комбатантських товариств»⁷. У 1927 р. на вершині кургану встановлено піщаний пам'ятник у формі прикордонного стовпа, увінчаного хрестом.

Формування пам'яті про війну 1920 р. в міжвоєнній Польщі відбувалося в трьох її категоріях: індивідуальній, комунікативній, культурній. Останній різновид пам'яті ґрунтувався головню на інформації, почерпнутій з книжок та культурних пам'яток, представлених у музеях, бібліотеках, архівах⁸. У відкритому ще 1908 р. Національному музеї ім. Короля Яна III у львові (Muzeum Narodowe im. Króla Jana III we Lwowie) експоновано мілітарні артефакти з війни проти більшовиків. У залі «Zbrojownia» на пл. Ринок, 6 відвідувачі могли оглянути такі пам'ятки: «Чотири польські штурмові шоломи французького типу, зібрані на побоїщі під Задвір'ям в 1920 році, які належали полеглим солдатам добровольчої армії з підрозділу ротмістра Абрахама. На шоломах сліди від прикладів більшовицьких карабінів. Поруч російський револьвер “Наган”, пошкоджений в тій же битві вибухом гранати»⁹. Також було виставлено «хоругву XI Відділу авіації більшовицької армії з російськомовними написами золотими літерами; бойовий прапор Сибірського полку більшовицької I-ї Кінної армії»¹⁰.

В середині 1930-х років львівський художник, колись учасник оборони станції Задвір'я Мечислав Ян Іваніцькі намалював цикл з 12 картин, на яких зобразив окремі епізоди битви 17 серпня 1920 р.¹¹. Засвідчені особисто Романом Абрахамом картини експонували в Історичному музеї міста Львова на пл. Ринок, 4.

Релігійний аспект пам'яті про війну 1920 р. виражався в культі – щороку в середині серпня, в річницю перемоги над більшовиками, у львівських костелах духовенство відправляло Служби Божі. Важливим символом перемоги над більшовиками стало будівництво Костелу Матері Божої Остробрамської на Личакові. В серпні 1927 р. Тимчасова рада міста виділила під будівництво святині ділянку площею 6 000 м². Після тривалого конкурсу на проєкт в 1931 р. посвячено каплицю на місці будови майбутнього костелу. 4 жовтня 1931 р. львівський римо-католицький архієпископ Болеслав Твардовський заклав й освятив наріжний камінь під будівництво храму¹². Через три роки, 7 жовтня 1934 р., Б. Твардовський провів освячення костелу та як ініціатор зведення і частковий фундатор храму подарував його місту.

У міжвоєнний період формувався й героїчний наратив лідерів українсько-польського союзу – Симона Петлюри та Юзефа Пілсудського. Ще за життя останнього в 1929 р. іменем маршалка названо одну з центральних вулиць Львова. 1933 р. на партері Головної Пошти відкрито пам'ятну таблицю з погруддям Пілсудського. Цього ж року на будинку вул. Кадетської, 6 вмуровано пам'ятну таблицю з написом:

⁷ Nicieja S. S. Lwowskie Orleta... S. 215.

⁸ Assmann J. Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych. Warszawa: Wyd-wa Uniwersytetu Warszawskiego, 2008. S. 64–93.

⁹ Mękicki R. Muzeum Narodowe im. Króla Jana III we Lwowie. Lwów: Nakładem Gminy miasta Lwowa, 1936. S. 69–70.

¹⁰ Ibid. S. 72.

¹¹ Fragment bitwy pod Zadwórzem. *Gazeta Lwowska* (Lwów). 1936. Nr 32. 9 lutego.

¹² Biedrzycka A. Kalendarium Lwowa. 1918–1939. S. 590.

«Тут у 1908–1914 роках в будинку Гіполіта Слівінського перебував і працював Головний Комендант Союзу Чинної Боротьби і Стрілецького товариства Юзеф Пілсудський зі своїм штабом»¹³. Перебуваючи у Львові, Юзеф Пілсудський провадив активне політичне життя – виголошував лекції, промови, зокрема в річниці листопадового та січневого повстань¹⁴.

У 1935 р. в Національному закладі ім. Оссолінських відкрито виставку «Пілсудський у Львові»¹⁵. А одразу після смерті Ю. Пілсудського постала ініціатива будівництва йому пам'ятника, яка, втім, не була реалізована через початок Другої світової війни¹⁶.

У міжвоєнному Львові також мала свій простір і пам'ять про Отамана Симона Петлюру. 24 травня 1936 р. в 10-ті роковини смерті С. Петлюри на стадіоні Товариства «Луг», що на вул. Вулицькій, отець Олекса Базюк відправив польову службу, а голова «Лугу» роман Дашкевич відкрив пам'ятник з таблицею в честь С. Петлюри¹⁷. 31 травня 1936 р. у Великому театрі відбулася урочиста академія на пам'ять про С. Петлюру. Щороку в травні в церкві Святого великомученика Георгія на вул. Францішканській служили панахиди за Симоном Петлюрою.

У жовтні 1936 р. на засіданні міської ради Львова відомий історик, директор Міського архіву Александер Чоловський презентував проєкт щодо зміни назв 86 львівських вулиць. Серед іншого запропоновано одну вулицю назвати іменем Симона Петлюри. Після довгих дискусій радні міста, головно представники ендеції, відхилили пропозицію, адже прізвище Петлюри «мало або невиразно говорило за себе». Тож міська рада відмовилася від вулиці Петлюри у Львові.

Коли в роки міжвоєнної Польщі пам'ять про війну неодноразово записували в публічному просторі Львова як символ перемоги над варварським наїздом, то від вересня 1939 р., а особливо від липня 1944 р. в новій інтерпретації вона стала свідченням «визвольного маршу Червоної армії»¹⁸. Проте в роки Другої світової війни традиції порозуміння Пілсудського–Петлюри 1920 р. стали основою для переговорів між УПА та АК–ВіН, які закінчилися підписанням порозуміння в селі Руда Ружанецька (сьогодні Любачівський повіт Підкарпатського воєводства) у травні 1945 р. та спільною акцією проти НКВД в Грубешові¹⁹.

Радянський наратив виразився в побудові 1975 р. біля смт Олесько Буського району Львівської області двадцятисемиметрового пам'ятника бійцям Першої Кінної Армії Будьонного. За цей твір львівські митці Валентин Борисенко та Анатолій

¹³ Zygmuntowicz Z. Józef Piłsudski we Lwowie. S. 83.

¹⁴ Stańczyk T. Rozkazy z «Górki Kadeckiej». URL: <https://muzeumpiłsudskiblog.pl/rozказы-gorki-kadeckiej/> (дата звернення: 02.02.2020).

¹⁵ Biedrzycka A. Kalendarium Lwowa. 1918–1939. S. 765.

¹⁶ Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego we Lwowie: projekty konkursowe. Lwów: Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego, 1936. 32 s.

¹⁷ Biedrzycka A. Kalendarium Lwowa. 1918–1939. S. 798.

¹⁸ Будённый С. Пройдённый путь. Книга вторая. Москва: Воениздат, 1965. С. 291–339.

¹⁹ Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny: współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947. Warszawa, 1997. 212 s.; Motyka G., Wnuk R. Weszli nasi, weszli oni. *Gazeta Wyborcza* (Warszawa). 1994. № 207. 6 września.

Консулов отримали в 1978 р. Шевченківську премію. Пам'ятник, який вважали «вдалим прикладом композиційного задуму і способу входження в просторове середовище»²⁰, демонтували в 2017 р. в межах декомунізації.

У період УРСР змін зазнали й назви львівських вулиць, зокрема довоєнна вулиця Галерра та Галерчиків у радянський період стала вулицею Будьонівців, Задвір'янську названо Сталінградською, згодом Сталінградської битви*. Пам'ятники червоноармійцям встановлено також у Бродах, Стрию. В Тернополі відкрили погруддя голови Галицького революційного комітету Володимирова Затонського. У радянський час табуовано біографію творця новітньої Польської держави Юзефа Пілсудського, молодечі роки якого пройшли в стінах Харківського університету.

Зміна ідеологічного клімату в Україні та Польщі після 1991 р. спричинила конструювання нового наративу війни як зразка польсько-української співпраці. В інтерпретації польських істориків українське політичне життя 1917–1921 рр. було розділене на три орієнтації. Перша виходила з тези, що справжня Україна лежить над Дніпром, і її найголовніша мета – відрив від Росії. У цій орієнтації українці шукали союзника для боротьби з Росією. Павло Скоропадський вбачав союзника в Німеччині, Симон Петлюра – в Польщі (ціною польської підтримки стала відмова від претензій на Східну Галичину і Західну Волинь). Згідно з другим політичним напрямком, справжня Україна також лежала над Дніпром, але рівень національного розвитку був набагато вищим у Галичині, тому відмову від цих земель на користь Польщі прихильники цього напрямку вважали недопустимою. Небажання Польщі відмовитися від Східної Галичини і Західної Волині означало ворожу позицію щодо української державності, союзниками якої були Австрія і Німеччина. Третью орієнтацією в українській політиці була комуністична/інтернаціональна: її прихильники визнавали УРСР виразником українських прагнень, не заперечували автономії українців у Радянській державі, виступали за широкі культурні права і проведення суспільних реформ як гарантій національного розвитку²¹.

Союзний акт 1920 р. порівнювали з Гадяцькою угодою 1658 р., називаючи їх «винятковими прикладами рівноправного польсько-українського партнерства»²². Оригінальністю думки вирізнявся уродженець Львова, активний діяч антикомуністичної опозиції Яцек Куронь, він вважав, що спільна війна проти більшовиків у 1920 р. закінчилася зрадою України Польщею. Тезу про невиконання Бельведером узятих на себе зобов'язань Яцек Куронь, найімовірніше, почерпнув з публікацій польських опозиційних видань другого обігу²³. Це додатково свідчить про певний

²⁰ Голубець О. Між свободою і тоталітаризмом: мистецьке середовище Львова другої половини ХХ ст. Львів: Академічний експрес, 2001. С. 107.

* В незалежній Україні вулиці перейменовано на Степана Паньківського та Володимира Антоновича відповідно.

²¹ Friszke A. Ukraińskie tradycje polityczne. *Więź* (Warszawa). 1991. № 11–12. S. 16.

²² Осадчук Б. Модель вибачення. *Волинь: дві пам'яті. Збірник статей опублікованих у «Газеті виборчій»* / пер. з пол. В. Павлів; упоряд. М. Войцеховський. Київ; Варшава: Дух і Літера, 2009. С. 43–53.

²³ Чущак Х. Немає вільної Польщі без вільної України. Україна та українці у політичній думці польської опозиції (1976–1989). Львів, 2011. С. 134.

вплив концепцій опозиціонерів на трактування в колах польської еліти українсько-польських відносин.

На думку Я. Куроня, пакт Пілсудського–Петлюри, що передбачав відмову майбутньої Української держави від Східної Галичини і Західної Волині, значно послабив зацікавленість галицьких українців у війні з більшовиками. Вже Ризький мир 1921 р., по суті, перекреслив самостійницькі прагнення українців. Після підписання договору Юзеф Пілсудський поїхав до Щипйорна, де були інтерновані петлюрівські війська, і проголосив: «Панове українці, я вас перепрошую»²⁴. Після березня 1921 р. Польща стала приреченою на «вороже радянське сусідство і постійні українські змови всередині держави»²⁵. Українці натомість – на антирадянський і антипольський спротив, що зробило з них «потенційних союзників імперської Німеччини»²⁶. Як вважав колишній пілсудчик Ян Карський, для України Ризький мир був тим, чим для Польщі стала Ялта 24 роки по тому²⁷.

Щоправда, громадський дискурс про спільний похід поляків та українців не був позбавлений і ностальгічних настроїв. Коли у травні 1920 р. об'єднані сили вступили в Київ, то урочистий парад на Хрещатику приймав командувач польських військ Едвард Смігли-Ридз. Після урочистостей генерал піднявся на вершину дніпрового схилу і, як описував польський журналіст Лешек Мочульський: «Недалеко від величезної липи, що росте і сьогодні, а посаджена митрополитом Могилою за короля Владислава IV вище пам'ятника святому Володимирі, генерал дивився на протилежний берег ріки. Звідти стільки разів від XIII століття надходило спустошення; коли падав Київ, воно сягало далеко – до Легниці і далі»²⁸. У цих словах відчувався сентиментальний образ «кресів» і Києва як крайнього бастиону польської культури та традиції.

Окремо треба згадати про ставлення поляків до постаті Симона Петлюри, адже навіть сучасні українці цього державного діяча УНР сприймають не завжди однозначно. Союз Пілсудського–Петлюри і польсько-українсько-більшовицька війна ще в міжвоєнний період стали причиною розколу серед українців, які мали різні погляди на належність західноукраїнських земель до відродженої Польської держави²⁹. Більшість українського політикуму Галичини не визнала «окупації» цих земель і намагалася чинити опір встановленню польської адміністрації³⁰. Щодо поляків, то, наприклад, опозиціонери 1970–1980-х років порівнювали Симона Петлюру з Юзефом Пілсудським. Були також спроби реабілітувати його ім'я

²⁴ Kuroń J. Rozumiem protest Ukraińców. *Gazeta Wyborcza* (Warszawa). 2002. № 119. 23 maja.

²⁵ Kuroń J. W pułapce historii. *Gazeta Wyborcza*. 1997. № 143. 21–22 czerwca.

²⁶ Ibid.

²⁷ Pozostał mit. *Gazeta Wyborcza*. 1995. № 109. 12 maja.

²⁸ Moczulski L. Sława niesława. *Gazeta Wyborcza*. 1993. № 283. 4–5 grudnia.

²⁹ Литвин М. Війна в українській історії: російський чинник, західноукраїнський контекст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2015. Вип. 27: Ювілейний збірник на пошану Юрія Сливки. С. 83–86.

³⁰ Zaskilniak L. Stosunki ukraińsko-polskie w XX wieku w świadomości społecznej Ukraińców i Polaków. *Przegląd Wschodni*. 2011. T. XI, zesz. 4 (44). S. 810.

серед міжнародної спільноти³¹. Про маловідомість та непопулярність Симона Петлюри серед сучасних поляків говорив у 1990-х роках редактор «Культури» Єжи Гедройць, який продовжував популяризувати отамана армії УНР: Симон Петлюра «борючись за незалежність України, спричинився до польсько-українського порозуміння і був вбитий у Парижі агентом НКВС. СРСР зробив усе, щоб затерти про нього пам'ять в Україні»³². Традицію вшановувати пам'ять Симона Петлюри еміграційні діячі не переривали: «Протягом багатьох років лише редакція “Культури” в річниці смерті Петлюри покладала квіти на його могилі на цвинтарі Монпарнас у Парижі. Я хочу діждатися тієї хвилини, коли це зробить посол РП від імені Президента і Уряду»³³.

До слова, в історичній пам'яті сучасних українців постаті Юзефа Пілсудського майже немає. В УРСР пропагували тезу, що в міжвоєнній «панській» Польщі перебування при владі Пілсудського дорівнювало «фашистській диктатурі». Незацікавленість і несприйняття маршалка сучасними українцями позбавило їх інформації про те, що майбутній командувач вчився у Харківському університеті, був організатором стрілецького руху у Львові³⁴. Реставровану в часи незалежності меморіальну таблицю над входом до будинку номер 6 на вул. Героїв Майдану львів'яни також мало знають. Її демонструють переважно туристам із Польщі.

Схоже трактування цієї сторінки українсько-польських відносин було в публічних виступах Президента Польщі Александра Квасневського. Період 1918–1920 рр. в історії обох народів польський президент називав «спробою Польщі допомогти Україні утворити незалежну державу»³⁵. Так Варшава прагнула виправити помилку зі середини XVII ст., коли внаслідок козацьких воєн «Україна на триста років була кинута в обійми Росії»³⁶. Проте Бельведер мав свій інтерес в існуванні незалежної України. На самостійну Україну за східним кордоном Другої Речі Посполитої дивилися як на важливий чинник зміцнення незалежності молодого Польського держави, а також як на можливий антибільшовицький щит. Повернення до «кардинальної доктрини нашої закордонної політики» в кінці XX – на початку XXI ст., було, на думку А. Квасневського, свідченням тяглості польської східної політики.

Демократичні Україна та Польща зуміли належно вшанувати місця поховань учасників спільної боротьби 1920 р. У 1999 р. відреставровано пам'ятник в Задвір'ї і встановлено таблицю з написом: «Орлятам, що полягли 17 серпня 1920 року в боях за цілісність кресових земель»³⁷. Сьогодні місце пам'яті в Задвір'ї є складовою

³¹ Чушак Х. Немає вільної Польщі без вільної України. С. 135; Klimecki M. Armia atamana Petlury. *Rzeczpospolita* (Warszawa). 1994. № 72. 26–27 marca.

³² Kwiaty dla Petlury. Rozmowa z Jerzym Giedroyciem o Ukrainie. *Polityka* (Warszawa). 1998. № 4. 24 stycznia.

³³ Ibid.

³⁴ Hrycak J. Nieobecny. Ukraińcy wobec Piłsudskiego. *Więź* (Warszawa). 2010. № 5–6. Maj–Czerwiec. S. 62–65.

³⁵ Kwaśniewski A. Dom wszystkich Polska. Warszawa, 2000. S. 200.

³⁶ Ibid.

³⁷ Nicieja S. S. Lwowskie Orleta. Czyn i legenda. S. 216.

польської політики пам'яті³⁸, адже щороку в серпні стає місцем урочистих обходів: «Усе ж символічне значення бою під Задвір'ям годі ставити під сумнів. Воно полягає у готовності захищати свободу хоч би й ціною власного життя. І навіть якщо з певних причин якусь частку цього благородного пориву в той чи інший спосіб змарновано, охоплене ним суспільство будь-що-будь приречене на перемогу»³⁹.

На варшавському православному кладовищі в дільниці Воля спочивають українські емігранти – союзники поляків у війні 1920 р., зокрема герой оборони Замостя генерал Марко Безручко. На центральній плиті нанесено напис польською мовою: «Солдатам Української народної республіки, які боронили свободу України і Польщі. 1918–1920»⁴⁰. До сторіччя Варшавської битви відновлено кладовище воїнів УНР в Ланьцуті. На 2021 р. в столиці Польщі заплановане відкриття пам'ятника Варшавської битви 1920 р.

Присутність українсько-польського військово-політичного союзу 1920 р. в суспільній свідомості українців і поляків зумовлена важливими цінностями, які генерує пам'ять спільної боротьби проти агресора, особливо в умовах сучасної гібридної війни з Росією. Формування героїчного наративу у міжвоєнний період, перерване радянською ідеологічною машиною, знову стало актуальним в демократичних суспільствах. Сьогодні союз Пілсудського-Петлюри є зразком українсько-польського порозуміння, прикладом взаємної довіри у непростий час.

REFERENCES

Assmann, J. (2008). *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*. Warsaw: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego [in Polish].

Biedrzycka, A. (2012). *Kalendarium Lwowa. 1918–1939*. Krakow: Universitas [in Polish].

Budennyi, S. (1965). *Proidennyi put. Kniga vtoraiia*. Moscow: Voienizdat [in Russian].

Chushak, Kh. (2011). *Nemaie vilnoi Polshchi bez vilnoi Ukrainy. Ukraina ta ukrain-tsi u politychnii dumtsi polskoi opozytsii (1976–1989)*. Lviv: PAIS [in Ukrainian].

Diedyk, O. (2020). Notatky do lehendy pro «polski Termopily». *Istorychna pravda*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/08/17/157972/> [in Ukrainian].

Fragment bitwy pod Zadwórzem. (1936, Luty 9). *Gazeta Lwowska*, 32 [in Polish].

Friszke, A. (1991). Ukraińskie tradycje polityczne. *Więź*, 11–12, 8–25 [in polish].

³⁸ Гнида П. 100 років битви під Задвір'ям. *Galinfo*. URL: https://galinfo.com.ua/articles/100_rokiv_bytvy_pid_zadviryam_348973.html?fbclid=IwAR2DTmETTCfeuTojqsors_3_hvpD-pifZvMaY5Xw4pJNJxuqSAS-qedBafI0 (дата звернення: 12.01.2020).

³⁹ Дедик О. Нотатки до легенди про «польські Термопіли». *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/08/17/157972/> (дата звернення: 08.06.2020).

⁴⁰ Ісаюк О., Балабан М. «Незнаному козакові». Православне кладовище Армії УНР. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/4db0b154dc74e/> (дата звернення: 17.09.2019).

- Hnyda, P. (2020). 100 rokiv bytvy pid Zadviriam. *Galinfo*. Retrieved from https://galinfo.com.ua/articles/100_rokiv_bytvy_pid_zadviryam_348973.html?fbclid=IwAR2DTmETTCfeuTojqsors_3_hvpDpifZvMaY5Xw4pJNJxuqSAS-qedBafI0 [in Ukrainian].
- Holubets, O. (2001). *Mizh svobodoiu i totalitaryzmom: mystetske seredovysche Lvova druhoi polovyny XX st.* Lviv: Akademichnyi ekspres [in Ukrainian].
- Hrycak, J. (2010). Nieobecny. Ukraińcy wobec Piłsudskiego. *Więź*, 5–6, 62–65 [in Polish].
- Isaiuk, O., & Balaban, M. (2011). «Neznanomu kozakovi». *Pravoslavne kladovysche Armii UNR. Istorychna pravda*. Retrieved from <https://www.istpravda.com.ua/articles/4db0b154dc74e/> [in Ukrainian].
- Klimecki, M. (1994, Marzec 26–27). Armia atamana Petlury. *Rzeczpospolita*, 72 [in Polish].
- Kuroń, J. (1997, Czerwiec 21–22). W pułapce historii. *Gazeta Wyborcza*, 143 [in Polish].
- Kuroń, J. (2002, Maj 23). Rozumiem protest Ukraińców. *Gazeta Wyborcza*, 119 [in Polish].
- Kwaśniewski, A. (2000). *Dom wszystkich Polska*. Warsaw: Perspektywy Press [in Polish].
- Kwiaty dla Petlury. Rozmowa z Jerzym Giedroyciem o Ukrainie. (1998, Styczeń 24). *Polityka*, 4 [in Polish].
- Lytvyn, M. (2014). Polsko-ukrainsko-rośiiska viina 1920 roku. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*, 7, 20–31 [in Ukrainian].
- Lytvyn, M. (2015). Viina v ukrainskii istorii: rośiiskyi chynnyk, zakhidnoukrainskyi kontekst. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 27, 83–86 [in Ukrainian].
- Mękicki, R. (1936). *Muzeum Narodowe im. Króla Jana III we Lwowie*. Lviv: Nakładem Gminy miasta Lwowa [in Polish].
- Moczulski, L. (1993, Grudzień 4–5). Sława niesława. *Gazeta Wyborcza*, 283 [in Polish].
- Motyka G., & Wnuk R. (1997). *Pany i rezuny: współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947*. Warsaw: Oficyna Wydawnicza Volumen [in Polish].
- Motyka G., & Wnuk R. (1994, Wrzesień 6). Weszli nasi, weszli oni. *Gazeta Wyborcza*, 207 [in Polish].
- Nicieja, S. S. (2009). *Lwowskie Orleta. Czyn i legenda*. Warsaw: Iskry [in Polish].
- Osadchuk, B. (2009). Model vybachennia. In M. Wojciechowski (Comp.), *Volyn: dvi pamiati. Zbirnyk statei opublikovanykh u «Hazeti vyborchii»* (pp. 43–53). Kyiv; Warsaw: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Pomnik Marszałka Józefa Piłsudskiego we Lwowie: projekty konkursowe (1936). Lviv: Komitet Uczczenia Pamięci Marszałka Józefa Piłsudskiego [in Polish].
- Pozostał mit. (1995, Maj 12). *Gazeta Wyborcza*, 109 [in Polish].
- Stańczyk, T. (2020). Rozkazy z «Górki Kadeckiej». Retrieved from <https://muzeumpilsudskiblog.pl/rozkazy-gorki-kadeckiej/> [in Polish].
- Sutowski, M. (2016). Tygiel lwowski [Rozmowa z Olą Hnatiuk]. *Krytyka Polityczna*. Retrieved from <https://krytykapolityczna.pl/swiat/tygiel-lwowski-rozmowa-z-ola-hnatiuk/> [in Polish].

Tompson, E. (2005). Ways of Remembering: The Case of Poland. *Toronto Slavic Quarterly*, Spring (12). Retrieved from <http://sites.utoronto.ca/tsq/12/thompson12.shtml> [in English].

Zaszkilniak, L. (2011). Stosunki ukraińsko-polskie w XX wieku w świadomości społecznej Ukraińców i Polaków. *Przegląd Wschodni*, 11 (4/44), 807–819 [in Polish].

Zygmuntowicz, Z. (1934). *Józef Piłsudski we Lwowie*. Lviv: Nakładem Towarzystwa Miłośników Przeszłości Lwowa [in Polish].

Liubomyr KHAKHULA

PhD, Senior Researcher

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9954-9962>

e-mail: l.khakhula@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-314-324

THE UKRAINIAN-POLISH MILITARY AND POLITICAL UNION OF 1920 IN THE HISTORICAL MEMORY OF THE UKRAINIANS AND THE POLES

The article deals with the issue of the formation of historical memory of the Ukrainian-Polish military and political union of 1920 in Ukraine and Poland with commemorative practices, public rituals, religious ceremonies. The main public discourses about the events of 1920 in the Ukrainian and Polish intellectual spaces are discussed.

During the interwar period, the city of Lviv and the region of Eastern Halychyna were important for establishing the memory of the war as a «heroic defense against the barbarian invasion». Public rituals with the participation of Chief of State Józef Piłsudski, museum activities, religious cults consolidated the Polish people of the region around a common vision of recent history. At the same time, a heroic narrative was formed about the leaders of the Ukrainian-Polish union – Symon Petliura and Józef Piłsudski. When the Ukrainian part of society honored heroes who opposed the Bolsheviks, the Poles bowed to the defenders of the «eastern frontiers» from the Ukrainians and the Bolsheviks. In Soviet times, there was a radical change in the discourse of 1920 – the march of the Red Army became «liberating». The construction of ideologically based monuments, the renaming of streets, suppression of awkward episodes of the war, and the emphasis on its minor aspects formed a distorted image of the Polish-Ukrainian-Russian war of 1920.

The democratization of Polish and Ukrainian societies in the last decade of the 20th century caused the emergence of a whole range of policies of memory and intellectual interpretations of the Piłsudski–Petliura Union of 1920. The involvement of the Polish anti-communist opposition, emigration centers, including the Paris «Kultura», and the activities of central and local authorities to organize memorials of 1920 formed a new discourse of the Ukrainian-Polish military and political union as an example of effective cooperation in the face of external threats.

Keywords: military and political union of 1920, Poland, Ukrainian People's Republic, Symon Petliura, Józef Piłsudski, historical memory.

УДК 94(=161.2=162.1:477.83-21)(093.2/.3)

DOI: 10.33402/up.2020-13-325-342

Василина ПАСТЕРНАК

аспірантка кафедри новітньої історії

України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3291-9447>

e-mail: vasylynkapasternak@gmail.com

ЯК ПИСАТИ НОВІТНЮ ІСТОРІЮ МАЛОГО МІСТА НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ: (НЕ) ПОВЕРНЕННЯ БАГАТОКУЛЬТУРНОСТІ ТА ПОШУКИ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ (НА ПРИКЛАДІ ЖОВКВИ)

На основі усноісторичних джерел, архівних матеріалів і місцевого інформаційного простору проаналізовано сучасні історико-культурні інтерпретації минулого Жовкви. З'ясовано, що в досліджуваний період міська громада пройшла через етап спотворення та виключення з історії міста багатокультурного минулого (заміненого історією, написаною з радянського дискурсу) до відновлення історичної пам'яті та переосмислення локальної історії, зокрема через співвідношення українського гранд-нарративу з родинними спогадами. На підставі методики контент-аналізу в усній історії, що дає можливість поставити у фокус особистісне розуміння історії громади людиною, досліджено пам'ять про минуле міста, його визначних осіб та події; наведено оцінки історичних постатей польської, української, єврейської спільнот, що жили у місті, були його фундаторами, культурними представниками. Через призму родинних і особистих життєвих досвідів мешканці сучасної Жовкви пізнають і осмислюють поняття багатокультурності. Наведені у статті історії трьох жовківських родин відображають своєрідність життя в малому містечку на українсько-польському етнічному кордоні. Перша мікроісторія української сім'ї, яка сягає трьох поколінь, дає змогу проілюструвати взаємини в поліетнічному місті, а також прихід «радянського» до Жовкви. Друга зосереджена на пам'яті змішаної польсько-української родини та взаєминах з українцями під час Другої світової війни. Третя стосується єврейської сім'ї та спогадів про зниклу сторінку іудейської спільноти міста. Наведені сюжети засвідчують, що в повсякденному житті міжнаціональні суперечності відчувалися радше як елемент побутового спілкування, а не національні протиріччя та незгоди, а головним для кожного було осмислення і трактування Жовкви як свого рідного міста й осередку багатокультурного та різноманітного світу.

Ключові слова: Жовква, локальна історія, історична пам'ять, Ян III Собеський, українсько-польське пограниччя, локальна ідентичність, Станіслав Жолкевський.

Дослідження присвячене новітній історії Жовкви – невеликого містечка у Львівській області, яке певний час було резиденцією короля Яна III Собеського, що й сформувало його архітектурне обличчя. За радянської влади з історичної пам'яті мешканців Жовкви свідомо стирали спогади про численну польську та єврейську громади, що проживали тут, а назву міста змінили на Нестеров (на честь відомого пілота Петра Несторова, який 1914 р. загинув у бою неподалік від Жовкви). На сьогоднішньому етапі розвитку Жовква переживає відновлення глибшої історичної пам'яті на пострадянському просторі через взаємодію з українським гранд-нарративом та локальною історією. Поєднуючи традиції, історичну спадщину з сучасними технологіями, мешканці поступово формують локальну ідентичність, відновлюють забуті та замовчувані знання про багатокультурну історію міста, що стає частиною їхньої власної та колективної ідентичності. Місто ніби «перенасичене історією», у випадкового спостерігача складається враження, що тут зупинився час: жителі нікуди не поспішають, а старовинна архітектура вповільнює життєві ритми.

Мета статті – дослідити особливості співвідношення українського гранд-нарративу та локальної історії на основі усноісторичних та інших джерел, висвітлити формування ідентичності жовківчан крізь призму родинних мікроісторій, розглянути чинники, які впливають на відновлення багатокультурності міста Жовкви із специфікою життя на пограниччі.

Для встановлення особливостей повернення пам'яті про багатокультурність історії Жовкви проаналізовано історичні праці, місцевий інформаційний простір, публіцистику, архівні, усноісторичні, літературні та візуальні джерела. Найбільш повним джерелом відомостей про регіон є виданий у другій половині 1990-х років у 5-ти книгах збірник «Жовківщина», в якому у формі історичних нарисів та статей відображено історію краю з давніх часів до початку 1990-х років, вміщено мемуарні матеріали, описано сакральні пам'ятки¹. Силами місцевих краєзнавців і працівників Державного історико-архітектурного заповідника в Жовкві виходять збірники «Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації, використання»² та «Жовква крізь століття»³. Автори публікацій порушують найрізноманітніші питання, найбільш поширені теми: жіночі постаті в історії міста, єврейська спадщина, проблеми збереження та реставрації історико-архітектурної спадщини.

¹ Жовківщина: Історичний нарис / відп. ред. М. Литвин. Жовква; Львів; Балтимор, 1994. Т. 1. 326 с. Каліка Я. Жовківщина: історико-мемуарний збірник. Жовква; Львів; Балтимор, 1995. Т. 2. 349 с.; Жовківщина: історико-мемуарний збірник / відп. ред. М. Литвин. Жовква; Львів; Балтимор, 1997. Т. 3. 328 с.; Жовківщина: історико-мемуарний збірник. Т. 4. 246 с.

² Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації, використання. Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару / за ред. В. Накопало. Жовква; Львів, 1998. 156 с.

³ Каськун С. Палац Жовківського замку. Функція: музей. *Жовква крізь століття*. Львів, 2012. Вип. II. 560 с.

Для кращого розуміння міської історії використано напрацювання Володимира Кравченка⁴, Олександра Гриценка⁵, Богдана Посацького⁶ та ін. Сюжети для конструювання локальної ідентичності віднаходимо в роботах Ярослави Верменич⁷, Наталії Зіневич⁸, Лариси Нагорної⁹.

Важливу групу джерел становлять матеріали усної історії – інтерв'ю. Вони є унікальним джерелом, що фіксує погляди та емоції мешканців, які можуть за деякий час їх же переоцінити. Питальник до інтерв'ю було складено з кількох тематичних рубрик, присвячених вивченню життя оповідача у місті, його уявлення про місто; респонденти висловлювали думки й оцінювали суспільно-політичне життя і свою роль у ньому (робота органів місцевої влади, участь у виборчих кампаніях тощо; висвітлювали історію міста через особисті та колективні практики. Виявлено, що респонденти, розповідаючи про місто, частково ідеалізують його, а говорячи про політичні та економічні процеси, подаючи фактографію подій, намагаються згладити непрості моменти польсько-українського минулого, показати їх через історії своїх родин. Для опрацювання інтерв'ю було застосовано методи усної історії¹⁰. Одним зі способів аналізу джерел з усної історії є контент-аналіз. Його використовують як соціологічний метод вивчення документів, за допомогою якого розкривають явно виражений і прихований зміст комунікації. За допомогою контент-аналізу текстові конструкції погруповано за рубриками, визначено їхнє емоційне забарвлення і здійснено підсумковий аналіз пригадування–забування сторінок з міської історії.

Доповненням архівної інформації стали матеріали з місцевого інформаційного простору – газети «Відродження»¹¹, «Жовківчанка» та «Ідеальне місто»¹². Дописи, повідомлення і дискусії, розміщені на їхніх шпальтах, відображають різноманітні аспекти життя міста. Візуальні образи міста можна сконструювати, залучаючи фотоальбоми та буклети про Жовкву, зокрема «Жовква та її святині» Тадеуша Свата

⁴ Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. Вильнюс, 2010. 358 с.

⁵ Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. Київ, 2014. 352 с.

⁶ Посацький Б. Простір міста і міська культура (на зламі XX–XXI століть). Львів, 2007. 208 с.

⁷ Верменич Я. Локально-регіональні рівні вітчизняного наративу. *Український історичний журнал* (Київ). 2013. № 5. С. 4–23; Верменич Я. Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів. *Регіональна історія України: зб. наук. праць*. Київ, 2007. № 1. С. 13–28.

⁸ Зіневич Н. Локальна історія: виклики і перспективи. *Регіональна історія України: зб. наук. праць*. Київ, 2010. № 7. С. 27–46.

⁹ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. Київ, 2008. 405 с.

¹⁰ Грінченко Г. Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. Харків, 2007. 32 с.

¹¹ Є тільки один король! Шлях Яна Собеського як транснаціональний туристичний продукт. *Відродження: народний часопис Жовківщини* (Жовква). 2015. № 52. 31 грудня. С. 1–2.

¹² Герич В. Повернення в Жовкву. *Жовква – ідеальне місто*. Жовква, 2012. № 4. С. 3–4.

й Петра Козаревського¹³. У них подано коротку історію Жовкви, роль у розбудові міста його власників.

Національний гранд-наратив та локальна історія. Джерела інформації про історію міста. Протягом багатьох десятиріч локальна історична пам'ять не була предметом дослідження українських істориків; усе, пов'язане з історією пам'яті, контактами усередині спільноти, взаємовпливами з іншими спільнотами, затиранося чи спотворювалося, а відтак виявилось виключеним спершу з радянської версії історії, а згодом і з українського гранд-наративу¹⁴. Факти про багатокультурне минуле міста, присутність і роль у регіоні поляків та євреїв свідомо замовчували. Таке затирання пам'яті стало можливим внаслідок радикальних змін складу населення українсько-польського прикордоння під час Другої світової війни, з одного боку, та під впливом державної ідеології, радянзації, з іншого. Адже напередодні Другої світової війни в Жовкві жили євреї, поляки та українці (приблизно 40, 35 та 25% з 11 000 мешканців). Євреї здебільшого загинули у війні, а в 1944–1946 рр. місто залишили поляки. Жовкву поступово заселяли українці з прилеглих сіл, військові, партпрацівники, спеціалісти зі Східної України та інших республік СРСР. Населення відзначалося мобільністю. Під впливом державної пропаганди воно приймало радянську ідентичність, а влада свідомо затирала багатокультурну історію міста. У випадку Жовкви це становило чималий виклик, адже сам вигляд центральної частини міста породжував багато питань, його формували представники різних етнічних груп: знатні польські родини й італійські архітектори, єврейські купці, українські художники і чиновники.

Як відомо, в українському гранд-наративі переважає думка про поляків як поневолювачів українського народу. У шкільних підручниках простежується тенденція до створення негативного образу поляків – «одвічних гнобителів» українського народу (для міської історії – це протистояння польської влади і шляхтичів з українськими міщанами). Зі школи ці уявлення потрапляють в історичну свідомість багатьох мешканців України, зокрема й Жовкви, відповідно породжуючи суперечності й відкриті питання. Такий стан поступово вдається подолати завдяки розвитку української історіографії та її входженню до світової, пошуку балансу в оцінних судженнях, включенню міських/локальних спільнот до національної/державної історії, що дає можливість змістити фокус з політичного на особистісне розуміння історії громади, її поразок та перемог, провести пошук своїх героїв і ворогів, які протиставляються чи є одними й тими ж героями¹⁵.

Основним джерелом для відновлення локальної історичної пам'яті є місцевий інформаційний простір, який включає постійне висвітлення історії міста в пресі, проведення конференцій і конкурсів («Шанувальник пам'яток Жовкви» – конкурс на фахову реставрацію чи догляд за пам'яткою на місці проживання), встановлення інформаційних таблиць з коротким викладом історії міста та пам'ятки; уроки історії

¹³ Сват Т., Козаревський П. Жовква та її святині. Жовква, 1999. 116 с.

¹⁴ Верменич Я. Локально-регіональні рівні вітчизняного наративу. *Український історичний журнал* (Київ). 2013. № 5. С. 5.

¹⁵ Зіневич Н. Локальна історія: виклики і перспективи. *Регіональна історія України: зб. наук. статей*. Київ, 2010. № 7. С. 28.

в школі (конкурси серед учнів на кращі знання, малюнки з історії міста, написання творів і рефератів); перекази історії міста від батьків, колективні та індивідуальні дослідження історії міста.

Відновлення пам'яті про місто відбувається через пресу й літературу, діяльність заповідника, реставрацію історичних пам'яток. Так, до прикладу, серед тематичних статей місцевої газети «Відродження», «Жовква – ідеальне місто» переважають сюжети локального нарративу про визначні історичні постаті міста та події з минулого, сучасні роздуми про історію міста. У шкільних творах малі жовківчани з великою любов'ю розповідають про своє місто та історичні постаті, яких уже вважають невід'ємною частиною спільної історії міста та краю: «Якщо з горнятком кави сісти у невеличкій кав'ярні та дивитись на площу, через деякий час здається, що пані та пани ходять за продуктами та на Службу Божу у костел, а Станіслав Жолкевський зустрічає поважних гостей цілого світу та планує нову битву. Не вірите? Перевірте самі»¹⁶.

Роздуми про те, як включити річпосполитський і австрійський періоди історії Жовкви в загальноукраїнську історичну канву виявляються для респондентів непростими й наводять їх на суперечливі думки: «Я не можу точно відповісти, воно заставляє задуматися. На той час існувала Річ Посполита – велика держава, частиною якої були і ми, а отже, й наші фундатори, потім власники міста служили цій державі, тому не знаю, напевно, вони є й частиною нашої історії, не лише міста й української... Думаю, нам ближчою є історія міста, ніж козаччина того ж періоду, яка нам була принесена»¹⁷.

Попри неоднозначні оцінки багатьох складних моментів історії взаємин між українцями й поляками, опитані жовківчани виявили тенденцію радше позитивно оцінювати досвід перебування регіону в складі Речі Посполитої, відзначаючи конституційне право країни та функціонування магдебурзького права: «Місто протягом довголітньої історії входило до складу Речі Посполитої, великої європейської держави, яка була конституційною. Тобто місто мало широкі права на правах магдебурзького права. Значить у період Речі Посполитої місто розвивалось... Моє ставлення до цієї держави позитивне»¹⁸.

Жовківчани зазначають, що існування міста на засадах магдебурзького права зробило його центром ремесел і торгівлі: «До того тут були Винники, але вони не мали таких прав. Місту Жовкві надали магдебурзьке право в 1603 році. Потім дозволили проводити 4 ярмарки на рік. Для міста, думаю, це було вигідно, розвивалась торгівля. У місті за наданими привілеями діяли цехи. У місто запрошувались різноманітні майстри: скульптори та архітектори»¹⁹. Респонденти вказують, що

¹⁶ Твори учнів 8-а класу Жовківської школи № 3. URL: <https://www.facebook.com/651572248283746/photos/a.653687168072254.1073741828.651572248283746/910242422910242/?type=3&theater> (дата звернення: 12.05.2017).

¹⁷ Інтерв'ю з Кушнір М. В., 1986 р. н., записане в місті Жовква 15 вересня 2014 р. *Архів автора*.

¹⁸ Інтерв'ю з Зінків Л. М., 1954 р. н., записане в місті Жовква 6 лютого 2015 р. *Архів автора*.

¹⁹ Інтерв'ю з Кундиоро І. М., 1964 р. н., записане в місті Жовква 3 вересня 2016 р. *Архів автора*.

перебування міста в тодішньому річпосполитському просторі забезпечило йому міжнародне визнання: «В місті на той час діяло Венеціанське посольство. Тобто місто мало дуже високий міжнародний статус»²⁰.

Так само прихильно висловлювалися респонденти про австрійський період, наділений зараз низкою позитивних конотацій на всій території Галичини: «А, місто було ще під Австрією, та, думаю, йому повезло, магдебурія ж залишилась, але воно було крайньою провінцією. Не думаю, що влада дуже про нього дбала. Але ставлення до Австрійської імперії позитивне»²¹. Легко зауважити, що важливим мотивом позитивних оцінок є наявна в сучасному українському дискурсі «мода» на європейськість і бажання підкреслити належність у минулому до європейської спільноти.

Отже, жовківчани через зацікавлення історією та її пізнання формують локальну історичну пам'ять, ідентифікуючи себе з історичними постатями і пам'ятками міста. Відновлення пам'яті про місто відбувається через пресу і літературу, діяльність заповідника. Попри неоднозначні оцінки історичних моментів, респонденти позитивно оцінюють перебування міста у річпосполитському та австрійському просторі, вказуючи на те, що Жовква існувала на засадах магдебурзького права, мала міжнародне визнання.

Ефект пограниччя. Багатокультурність крізь призму родинних мікроісторій. Відновлення/отримання знань про історичне минуле Жовкви та їхнє осмислення відбувається, серед іншого, завдяки численним родинним історіям, які сягають углиб на декілька поколінь і змальовують своєрідність життя в малому містечку на українсько-польському етнічному кордоні. Пограниччя творить простір пошуку діалогу, є чинником інтеграції різних соціокультурних утворень, приводить до взаємопроникнення елементів культур у межах однієї місцевості й родини, навіть у середині особистості, формує поле для подвійних і багаторівневих ідентичностей, які входять у ширші контексти – місцеві, регіональні, національні, європейські. Через призму родинних і особистих життєвих досвідів мешканці сучасної Жовкви пізнають і осмислюють поняття багатокультурності. Спробуємо навести це за допомогою сімейної пам'яті трьох жовківських родин – української, польської та єврейської.

Історія української родини Байбулів у пам'яті нинішнього покоління сягає кінця ХІХ ст. Розповідь респондентки охопила три покоління. Її бабуся народилася 1901 р. в сім'ї українських трудових мігрантів в Нью-Йорку. Згодом родина повернулася і купила в Жовкві будинок: «Бабуся хоч не мала вищої освіти, закінчила 7 чи 6 класів... ні-ні, 6. ...Вона працювала спочатку в робітничій професії. Могла забезпечити себе харчами, одягом. Потім, після війни, вона працювала повитухою. Люди її кликали, коли народжувались діти недоношені, і вона помагала їх виходжувати. Де того навчилася? Казала, що під час війни працювала в шпиталі»²². Діти зростали в атмосфері польсько-української двомовності: «Бабуся вже нас

²⁰ Інтерв'ю з П'єх Н. Р., 1984 р. н., записане в місті Жовква 22 серпня 2016 р. *Архів автора*.

²¹ Інтерв'ю з Кушнір М. В., 1986 р. н., записане в місті Жовква 15 вересня...

²² Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня 2016 р. *Архів автора*.

потім вчила малих дітей польських віршиків... потім було легше вчити польські слова. Тоді виявила, що то польські слова, а не українські чи діалект». Конфлікти з поляками на міжнаціональному ґрунті виникали ще в підлітковому віці, однак дорослі стежили, щоб вони не загострювалися: «Були конфлікти та не великі, хлопці щепалися через історію Галичини, чия вона – українська чи польська. Але скоро ці конфлікти припиняли вчителі». Між сусідами різних національностей переважала приязна атмосфера: «На вулиці вони мирно жили з поляками, якщо траплялась біда, взаємодопомогали».

Респондентці відомо про мешкання в Жовкві численної єврейської громади: «На вулиці, де проживали навпроти Василянського монастиря, недалеко був єврейський квартал. З юності дружили з Гелею, вони були не з бідних, але бабуса згадує, що й українці не відставали. Казала, що на рівні з подругою мала і шкіряну куртку, і чоботи, завжди намагалась вчитись дуже добре. Хвалилась, що знала польське письмо краще, ніж подруга». Непорозуміння між євреями й українцями на національному ґрунті не було: «Бабуса ніколи не згадувала про конфлікти з євреями. Казала, що вони між собою конфліктували через переманювання клієнтів, українських господиень, які готували їм їжу по суботах. Їхні сварки збирали цілі вулиці і виглядали комічно».

Родині було відомо про існування під час Другої світової війни єврейського гетто. До долі євреїв вони ставилися зі співчуттям: «Бабуса казала, що під час війни євреї приходив просив, щоб бабуса занесла їжу в гетто для його доньок. Бабуса кілька раз варила їжу, намагалась носити в гетто, але це було неможливо. Поліція там стояла, могли зразу розстріляти». Відомо, що за переховування і допомогу євреям німці розстрілювали людей: «Була українська родина, яка переховувала євреїв, то їх німці розстріляли. Всіх розстріляли»²³.

Натомість чорними барвами записано в родинній пам'яті встановлення в регіоні радянської влади: «Коли прийшли перші москалі, їхні дружини насміхалися з моєї бабусі, але в неї були шкіряні чоботи, були шкіряна така куртка. І от коли вони зустрічалися з ними, то вони погордливо говорили їм “куркулька”. Хоча вони не були куркулями». Із зовнішнього вигляду приїжджих насміхалися: «Ще був такий віршик про тих жінок, про те, як вони одягалися: “Сподніца в кльош, на ногах галоши, на glove червона беретка, бачиш, іде советка”». Велика образа на радянську владу в родині була пов'язана, зокрема, з тим, що їх змусили відмовитися від закордонного спадку: «Бабуса дуже ненавиділа комуністичний режим. Коли була молодша, юнка, приїхав якийсь офіцер, водив усюди, казав підписати папери. Папери, очевидно, на спадок». Удома були конфлікти через радянську пропаганду в школі: «Коли моя мама вступала в піонери, їй пов'язали червоний галстук. То коли вона приходила до хати, то мусила його зняти, той червоний галстук. Бабуса казала, що то все від диявола, і того червоного галстука в хаті не повинно бути».

Родинна пам'ять змішаної польсько-української родини Бренів зосереджена навколо Другої світової війни. Жіноча лінія (бабуса, мати) мала польське етнічне походження, натомість батько був українцем (загинув у молодому віці). Виразним акцентом у спогадах є мирне співжиття між поляками й українцями: «Усі

²³ Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н. ...

один одного на вулиці знали: в кого яка біда, хто допоможе. Не конфліктували на етнічному рівні: бо ти поляк, ти українець. Коли німці забрали їжу в сусідів-українців, то бабуса приносила їм їжу. Казала, що немає серед нас ворогів. Ми всі один одному поміч, а ворог один». Вивезення євреїв з міста відбувалося в них на очах²⁴: «Мама розповідала, що бачила той момент, коли вивозили євреїв з міста в 1943 році. Каже, що вони їхали в товарних вагонах. Один, коли потяг зупинився, вистрибнув, хотів втекти. Проте його розстріляли».

Толерантне ставлення до оточення, добросусідські взаємини, очевидно, сприяли рішенню сім'ї не виїжджати на територію Польщі після завершення війни²⁵: «Маму не депортували в 46-му, вони з бабусею залишились в Жовкві. Хоч були поляками, але знали українську мову. Мама добре, бабуса трохи гірше. Мама завжди вчила толерантності на прикладах з історії міста, яке до Другої світової війни було поліетнічним. Казала, що потрібно завжди допомагати людям незалежно від національності. Завжди згадувала сусідку-українку, яка допомагала в складні для родини часи – їжею, продуктами».

Яскраві та колоритні сцени мирного співжиття різних етнічних груп у довоєнній Жовкві залишив у спогадах євреї Шимон Самет: «На узбіччі шляху Жовква – Львів ріс парк “Старий мур” з кіоском праворуч. Наші матері гуляли тут по суботах і говорили про все і про всіх: тут можна було дізнатися, хто послав свого сина до Львова у пошуках роботи; хто і як одружується тощо. Після спуску з парку вниз можна було пройти до корчми напроти, де, занурені в хмари цигаркового диму і в розмови, приправлені лайкою, пили пиво поляки, українці та євреї»²⁶.

З початком Другої світової війни його родина виїхала до Палестини, відтак спогади про Жовкву овіяні смутком за рідною землею: «Моє серце так сумує за тобою, місто мого народження, яке відірвали від нас на віки вічні. У спогадах я прогулююся вулицею Колейовою, яка була вулицею польської інтелігенції – на ній мешкали чиновники, вчителі, лікарі, серед них було також трохи євреїв. Це була жвава вулиця, особливо у вечірній час і по суботах. Той, хто прагнув насолодитися красою жовківської природи, йшов у парк, в якому, занурений у свої думки, отримував задоволення від тиші та спокою. Багато хто з моїх співмістян прогулювався по парку»²⁷.

У спогадах Шимон Самет вказав, що Ринок був серцем міста, в якому кипіло життя, велась торгівля, містились освітні заклади: «Площа була серцем міста, з якого виходили вулиці на всі напрямки світу... Широка, велика площа, у центрі якої стояв колодязь із водою. З одного боку площі – будівля старої фортеці у дворі, в якій діяла міська гімназія ім. Яна III Собеського та суд, з іншого боку – стоянка для селянських підвод та возів, які привозили з навколишніх сіл товари на продаж. Але жовківський світ процвітав у польсько-українській мовній мішанці»²⁸.

²⁴ Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н. ...

²⁵ Інтерв'ю з Бренем А. Р., 1964 р. н., записане в місті Жовква 25 серпня 2016 р. *Архів автора*.

²⁶ Gelber N. M., Ben-Shem Y. Sefer. Zolkiew (Memorial book of Zolkiew). Jerusalem, 1969. 844 р.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само.

Такі родинні перекази є одним із найважливіших чинників формування історичної пам'яті та побудови індивідуальної стратегії ідентичності людини. Вони змальовують картину, вільну від ідеологічних нашарувань та однобічної правди. Спроба подивитися на минуле Жовкви крізь призму родинних мікроісторій представників різних національностей засвідчила, що в повсякденному житті міжнаціональні суперечності відчувалися радше як елемент побутового спілкування, а головним для кожного було осмислення та трактування Жовкви як свого рідного багатокультурного міста.

Пам'ять, забування, вигадування: контент-аналіз матеріалів усної історії.

Пригадування розповідей батьків про історію міста, перші самостійні розвідки викликають у жовківчан гаму почуттів: гордість за місто, сором за забуття минулого, конфлікт пам'яті, що виникає при розбіжностях у трактуванні минулого. Покажемо це на прикладі контент-аналізу матеріалів усної історії:

Вторинне кодування	Первинне кодування	Текстові секвенції
Місце народження	Історія Жовкви є предметом гордості	«Жовква – моє рідне місто, у ньому я народилася, прожила тут все своє життя. Коли навчалась у Львові, завжди з трепетом поверталася додому. Воно найкраще в світі, унікальне, має свою довголітню історію. Було резиденцією королів Собеських, центром єврейської філософської думки»²⁸. «Жовква – то моє... як можна не любити ці вулиці, площу. Жовква – то моя рідна домівка, місце мого спокою, радості чи печалі. Разом з містом переживаю усі злети і падіння»²⁹.
Замовчування історичних подій	У школі про історію міста не розповідали	«У школі в радянський період історія міста не розглядалась. Не було уроків історії міста чи краєзнавчих. А історії про польський період міста замовчували. Замовчували і про єврейське питання та його долю»³⁰. «Ні, у школі не розповідали. Скоріше удома батьки згадували. Мама розповідала, що, коли була малою, то бавилась на зруйнованих мурах, там, де нині адміністрація»³¹. «Та у школі навіть історії України не було, вона була частиною історії СРСР. Тому якихось краєзнавчих уроків чи уроків з історії міста не було»³².

²⁸ Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня...

²⁹ Інтерв'ю з Бренем А. Р., 1964 р. н., записане в місті Жовква 25 серпня...

³⁰ Інтерв'ю з Марцін І., 1982 р. н., записане в місті Жовква 27 серпня 2016 р. *Архів автора*.

³¹ Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня...

³² Там само.

	У Жовкві свідомо знищували чи вивозили пам'ятки, які свідчили про багатокультурність	«Після війни радянські військові зацементували герб над входом у замок. Повивозили батальні картини з костелу Лаврентія до Львова, замальовували фрески Буцманюка в храмі Серця Ісусового, церкви позакривали... Зачищали все з багатокультурної історії»³³. «У місті ходила жартівлива історія, що пам'ятник Собеському забрали після того, як Хрущов проїжджав через місто і не зрозумів, чому пам'ятник стоїть королю, а не Леніну. Після того пам'ятник забрали, площу реконструювали і поставили Ілліча»³⁴. «Бабуся розказувала, як в 60-х роках розвалювали Звіренецьку браму... Ні, Глинську. Розвалювали танками. Важко їм то вдавалося, брама не піддавалася»³⁵. «У 1951 році влада перейменувала місто в Несторів, не враховуючи думки місцевого населення. Лише в 1991 році місту вдалось повернути свою стару назву, збирали підписи, опитували мешканців, і назву затвердили»³⁶.
Вплив історії на сучасні українсько-польські відносини	Для налагодження міжнародної співпраці потрібно згладжувати протиріччя минулого	«З 90-х років відновились міжнародна співпраця. На спільні кошти було відновлено костел Святого Лаврентія, різні конференції, відбуваються поїздки до Замостя, Кракова, Лодзя для обміну досвідом з реставрації споруд. У поїздках намагаємося знайти спільні концепції історії, згладити протиріччя» ³⁷ .
	Знайти розуміння в українсько-польському діалозі непросто	«У своїй співпраці намагаємося змістити негативні акценти, але вдається важко через цю прірву "залізної стіни", "криваву історію" після війни, яка відкинула нас назад у минуле, яку не так легко подолати зараз» ³⁸ .

³³ Інтерв'ю з Каськун С. В., 1962 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня 2016 р. *Архів автора*.

³⁴ Інтерв'ю з Кундиною І. М., 1964 р. н., записане в місті Жовква 3 вересня...

³⁵ Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня...

³⁶ Інтерв'ю з Швець Т. І., 1968 р. н., записане в місті Жовква 30 серпня 2016 р. *Архів автора*.

³⁷ Інтерв'ю з П'ех Н. Р., 1984 р. н., записане в місті Жовква 22 серпня...

³⁸ Інтерв'ю з Кузьменко О. В., 1982 р. н., записане в місті Жовква 22 серпня 2016 р. *Архів автора*.

Оцінки історичних постатей	Станіслав Жолкевський	«Ну, а як же Станіслав Жолкевський не може бути частиною нашої історії. А історії міста тут і мови нема. Він ж народився на території сучасної України. Якби він не любив цей край, то не обрав би його для закладення резиденції, не боронив місто так ревно»³⁹. «...батьки розказували про засновника міста Станіслава Жолкевського і назване в його честь місто»⁴⁰. «Про Жолкевського дізналася в 93–94 році, коли був створений заповідник, тоді була перша конференція, відновлення співпраці. Відбувався пошук джерел. Було дуже мало відомостей, звідки пішла Жовква. До нього місто було звичайним, без мурів, зазнавало частих грабунків та нападів татар, кілька раз було спалене. За Жолкевського були збудовані фортифікаційні споруди... Чи вважаю його учасником української історії?! Думаю, так, він є учасником української історії. Він разом з козаками брав ж Москву, був старостою. Так, був учасником української історії»⁴¹. «Ми пов'язані історією. Жолкевські – це русинський полонізований рід. Їм не було чуже українське. І він є учасником польської, української та жидівської історії»⁴². «Жолкевський збудував місто, і таким чином увіковічнив своє ім'я. Залишив спадок для своїх нащадків»⁴³. «Жолкевський – так, може бути символом міста. Якби не було його, не було б Жовкви. Могло бути щось гірше або краще, але історія склалась так»⁴⁴.
----------------------------	-----------------------	---

³⁹ Інтерв'ю з Кушнір М. В., 1986 р. н., записане в місті Жовква 15 вересня...

⁴⁰ Інтерв'ю з Ковальчук С. С., 1967 р. н., записане в місті Жовква 24 квітня 2014 р. *Архів автора*.

⁴¹ Інтерв'ю з Каськун С. В., 1962 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня...

⁴² Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня...

⁴³ Інтерв'ю з Кундиною І. М., 1964 р. н., записане в місті Жовква 3 вересня...

⁴⁴ Інтерв'ю з П'єх Н.Р., 1984 р. н., записане в місті Жовква 22 серпня...

		«Родина Жолкевських була дуже багатою. Вони були магнатами. На місці Винник Жолкевський почав будувати Жовкву, бо було потрібне місто в мурах. Перше чому будував місто тут – це щорічні набіги татар, війни стимулювали його до цього, щоб було безпечно жити людям. Друге – це природний захист: з півдня Розточанські гори, знизу протікає річка, яка робить кільце. А на півночі були непрохідні болота. Тому ясно, що він вибрав те місце для закладення своєї резиденції. Але Жолкевський будував місто тут, тому що тут проходили торговельні шляхи на Схід. Тобто він добре продумав, де будувати своє місто, як в плані захисту, так і економічної вигоди»⁴⁵.
	Ян III Собеський	«Вважаю Яна Собеського не творцем, а учасником української історії, яка, з огляду на історичні реалії, перебувала у певній залежності від його політики»⁴⁶. «Про Яна Собеського – короля Польщі, дізналась з шкільних підручників історії. Мені довгий час не було відомо, що він володів нашим містом, зробив його королівською резиденцією. Потім дізналась, що він фондував заснування Василянського монастиря. Поляк будував українські церкви. Думаю, він був творцем того міста, адже надав місту дух величності, долучав місто до західного вектора розвитку»⁴⁷. «Ми тісно пов'язані один з одним, наші історії переплітаються. Собеський як король є учасником української, польської, єврейської історії на наших теренах. Єврейська синагога називалась в його честь – “Собеський шув”»⁴⁸. «Ян Собеський запросив до міста євреїв, щоб вони займались торгівлею у місті. Дозволив їм побудувати синагогу. Бо якби не було синагоги, то вони б тут не жили, не торгували»⁴⁹.

⁴⁵ Інтерв'ю з Кундиною І. М., 1964 р. н., записане в місті Жовква 3 вересня...

⁴⁶ Інтерв'ю з Гнідик І. І., 1986 р. н., записане в місті Жовква 15 листопада 2014 р. *Архів автора*.

⁴⁷ Інтерв'ю з Морозович М. Ф., 1958 р. н., записане в місті Жовква 15 вересня 2014 р. *Архів автора*.

⁴⁸ Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня...

⁴⁹ Інтерв'ю з Кундиною І. М., 1964 р. н., записане в місті Жовква 3 вересня...

	Радзивілі	«Радзивілі...Радзивілі, так, були власниками міста. Відома магнатська родина. Для Радзивілів Жовква була символ приналежності до роду Собеських. Михайло Радзивіл піклувався, відновлював її, підтримував на належному рівні. Після його смерті місто занепало»⁵⁰. «Так, вони були власниками міста...Такими останніми добрими господарями міста. Після них місто занепало. Перестало бути центром тяжіння культури»⁵¹. «Радзивілі були постатями не локального, а українського масштабу. Мали декілька замків у регіоні, в тому числі і Жовкву»⁵².
	Даниловичі	«Відомостей про Даниловичів було дуже мало. І фрагментарні. Найбільше там знали про засновників – Жолкевського чи Собеського» ⁵³ .
Жіночі по- статі Жовкви	Регіна Собеська керувала містом, коли чоловік був у походах	«Регіна Собеська була дуже господарна. Поки чоловік був у походах, вона тримала контроль у місті. Такі жінки будували місто, піклувалися про нього» ⁵⁴ .
	Софія Жолкевська стежила за будівництвом родинної усипальниці	«Донька Жолкевських Софія стежила за будівництвом костелу, який потім став родинною усипальницею» ⁵⁵ .
	Теофілія Собеська побудувала на передмісті монастир	«Внучка Жолкевських – Теофілія Собеська – побудувала монастир для свого сина. Будувала вона його на жовківському передмісті. То був дуже великий крок, що вона будувала його на передмісті, а не в центрі. На передмісті жили ж бідні люди, вони потребували лікування, навчання. Тобто це був дуже великий крок» ⁵⁶ .

⁵⁰ Інтерв'ю з П'єх Н. Р., 1984 р. н., записане в місті Жовква 22 серпня...

⁵¹ Інтерв'ю з Зінків Л. М., 1954 р. н., записане в місті Жовква 6 лютого...

⁵² Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня...

⁵³ Інтерв'ю з П'єх Н. Р., 1984 р. н., записане в місті Жовква 22 серпня...

⁵⁴ Інтерв'ю з Кундиною І. М., 1964 р. н., записане в місті Жовква 3 вересня...

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само.

Єврейська сторінка історії міста	Жовква – центр єврейської філософської школи та хасидизму	«У Жовкві була відома єврейська філософська школа. Жовква була відомим центром хасидизму» ⁵⁷ .
	У Жовкві проживали відомі мудреці-талмудисти	«У Жовкві проживали відомі мудреці, мудреці-талмудисти. Відомий талмудист Рабат Шолом. На єврейському кладовищі похований Александр Шор, автор “Ритуальний забій худоби”. Йому у 2003 чи 2004 році переробили могилу – огей, такий будиночок, а всередині його надгробок. У Сполучених Штатах є навіть його адепти-послідовники, котрі читають його книги» ⁵⁸ .
	Жовква була відомим центром єврейського друкарства	«У місті жили нащадки друкаря Урі Фебус Галеві, котрий прибув до Жовкви і започаткував друкарську справу. Відтоді Жовква стала центром єврейського друкарства на Галичині» ⁵⁹ .
	Герш Лаутерпахт – відомий жовківчанин	«Відомий правник Герш Лаутерпахт народився у 1897 році у Жовкві. О, та, відома “Декларація прав людини” 1948 року, фактично, була складена на основі його ідей і поглядів. У місті він здобув початкову освіту, далі у Львові навчався у гімназії, потім в університеті і Відні. Що цікаво, він був перекладачем при Лізі Націй в українському питанні, тобто на той час він був відомою особою» ⁶⁰ .
	До Другої світової війни у місті була велика єврейська громада	«До Другої світової війни у місті була велика єврейська громада. Зараз Синагога не діє. Але в ній збереглося багато написів. В єврейській ж мові нема голосних, слова можуть писатися як окремо, так і разом. В нас ті написи є всі разом написані, то це означає, що в місті була така людина, яка вміла їх писати, і була така людина, яка вміла їх читати. То це означає, що рівень єврейської громади був дуже високим» ⁶¹ .

⁵⁷ Інтерв'ю з Кундиною І. М., 1964 р. н., записане в місті Жовква 3 вересня...

⁵⁸ Інтерв'ю з Байбулою Л. Р., 1973 р. н., записане в місті Жовква 24 серпня...

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Інтерв'ю з Кундиною І. М., 1964 р. н., записане в місті Жовква 3 вересня...

Спірні питання	Пошуки в історії аргументів на користь українського характеру міста	«Місто Жовква виросло на території українського села Винники, власником якого був Андрій Висоцький – український магнат, який потім подарував ці землі Жолкевському. А Жолкевські, якби вони не прийняли католицької віри і не почали ототожнювати себе з поляками, вони ніколи би в житті не мали таких достатків... А подаровані Висоцьким землі Жолкевському говорять про те, що в них були тісні відносини українця з українцем»⁶². «Ми маємо спільну історію, ми від того нікуди не дінемося. Так, були погані моменти, були добрі моменти. Але було, крім того, багато змішаних українсько-польських сімей. Але потрібно відстоювати наш український бік. Поляки не хочуть чути, що до того тут були Винники. Також не хочуть чути, що Жолкевські були з руського роду, православними. Тобто землі Висоцький подарував у спадок як українець – українцеві»⁶³. «Місто творило три народи – українці, поляки, євреї. Кожна з версій має своє право на існування. Але до польського періоду ці землі належали українцям...ні, русинам. Так буде вірніше. Потім стало частиною Польського королівства. Так? Так. Українська тодішня еліта шукала засобів до існування, приймаючи католицизм, ставали поляками. Тобто містом володів поляк з українського роду. То місто було українсько-польським – спільним. Зараз українське, наше рідне з такою історією»⁶⁴.
----------------	---	---

Контент-аналіз поданих матеріалів засвідчує, що раніше великі пласти історії Жовкви свідомо замовчували та затирали, але через родинні історії, розповіді батьків, індивідуальні досвіди відроджується розуміння історії Жовкви як багатокультурного переплетення минулого українського, польського та єврейського народів, які колись спільно жили і творили історію міста.

Перша умовна група об'єднує текстові секвенції про історію рідного міста, яка є предметом гордості. Більшість респондентів вважає, що Жовква – найрідніше, найкраще, унікальне місто з довголітньою історією.

Друга група містить текстові секвенції про замовчування подій з історії міста. Респонденти зазначили, що минуле міста не було предметом вивчення на шкільних

⁶² Інтерв'ю з П'єх Н. Р., 1984 р. н., записане в місті Жовква 22 серпня...

⁶³ Інтерв'ю з Кундиною І. М., 1964 р. н., записане в місті Жовква 3 вересня...

⁶⁴ Інтерв'ю з Швець Т. І., 1968 р. н., записане в місті Жовква 30 серпня...

уроках історії, а політика стала інструментом із затирання історії міста – починаючи із назви міста і закінчуючи знищенням пам'яток.

Наступна група містить текстові секвенції про українсько-польські взаємини. Респонденти висловили думку, що міжнародна співпраця принесла позитивні результати і причинилася до переосмислення спільних історичних тем, хоча вони містять чимало непростих сюжетів, які потребують вирішення.

Одна з умовних груп, яка має найбільшу кількість текстових секвенцій, стосується оцінки історичних постатей, що жили в місті, були його фундаторами, культурними представниками. Респонденти найбільше згадують про засновника міста Станіслава Жолкевського, вважають, що він є частиною історії міста та краю; наголошують, що він походив із русинського роду; побудував місто тут, бо дуже любив цей край. Респонденти дуже пишаються тим, що місто було резиденцією короля Яна III Собеського; зазначають, що він був учасником української, польської та єврейської історії. Найменше інформації у респондентів про Радзивілів та Даниловичів, яких вони пригадували фрагментарно або плутали з іншими історичними постатями. Жінки в історії міста оцінені високо, відзначено, що вони діяли на рівні з чоловіками: підтримували порядок, дбали про будівництво сакральних споруд.

Наступна умовна група містить текстові секвенції про єврейську сторінку з історії міста. Опитувані звернули увагу на культурні, духовні, матеріальні здобутки, які залишила після себе єврейська громада, зокрема у філософській та юридичній сферах в історії міста і світу.

Інша з умовних груп містить текстові секвенції про українські сторінки історії Жовкви. Більшість респондентів вважає, що до заснування Жовкви існували українські Винники, які згодом були подаровані полякові з українським корінням. Так, історично-правова аргументація все ще знаходить певне місце в роздумах сучасних мешканців про минуле регіону, хоча домінує все ж теза про спільне минуле, яке потрібно вивчати і шанувати.

Отже, досліджувати історію міста останніх десятиріч складно, адже вона ніби твориться на очах, оцінки й відчуття щоразу змінюються, корегуються під впливом нових викликів, історик приречений не лише шукати, а й конструювати джерела. Наявна історіографічна база відображає подієву історію Жовкви, а усноісторичні, візуальні та архівні джерела деконструють її, дають можливість поставити у фокус особистісне розуміння історії громади, висвітлюють історію міста очима його мешканців. Тому локальна історична пам'ять мешканця сучасної Жовкви формується, з одного боку, в межах українського гранд-нарративу, основним джерелом якого виступають шкільні підручники, національний інформаційний простір, а з іншого – під впливом краєзнавчих публікацій місцевої преси, діяльності заповідника та розповідей рідних чи сусідів, які здебільшого охоплюють знання про 3–4 покоління та відтворюють драматичні моменти війн та репресій XX ст.; сцени мирного співжиття і взаємодопомоги в довоєнній багатонаціональній Жовкві.

Якщо непрості моменти «польського» та «австрійського» минулого сьогодні вже згладжуються і навіть подекуди цей час підлягає ідеалізації та використанню в міських брендах у туристичних цілях, то радянський час у родинній пам'яті здебільшого має негативне забарвлення через досвід репресій, позбавлення власності, спотворення історії. Тому, позиціонуючи себе, як і більшість мешканців Галичини,

свідомими патріотами Української держави, жовківчани виявляють розуміння взаємопов'язаності історичних ліній, прагнуть приділяти більше уваги локальному досвіду; включають до власного розуміння ідентичності багатокультурне минуле Жовкви, яке входить у ширші контексти – національні, державні та європейські.

REFERENCES

- (Baibula L. R., Personal communication, August 24, 2016) [in Ukrainian].
 (Bren A. R., Personal communication, August 25, 2016) [in Ukrainian].
 Gelber, N. M., & Ben-Shem, Y. Sefer. (1969). Zolkiew (Memorial book of Zolkiew). Jerusalem [in Hebrew].
 Herych, V. (2012). Povernennia v Zhovkvu. *Zhovkva–idealne misto*. Zhovkva, 4, 3–4 [in Ukrainian].
 (Hnidyk I. I., Personal communication, November 15, 2014) [in Ukrainian].
 Hrytsenko, O. (2014). *Pamiat mistsevoho vyrobnytstva. Transformatsiia symvolichnoho prostoru ta istorychnoi pamiaty v malykh mistakh Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].
 Humnytska, Z. (2015, Hruden 31). Ye tilky odyń korol! Shliakh Yana Sobeskoĥo yak transnatsionalnyi turystychnyi produkt. *Vidrodzhennia. Narodnyi chasopys Zhovkivshchyny*, 52, 1–2 [in Ukrainian].
 Kalika, Ya. (Ed.). (1995). *Zhovkivshchyna: istoryko-memuarnyi zbirnyk* (Vol. 2). Zhovkva; Lviv; Baltimore [in Ukrainian].
 Kaskun, S. (2012). Palats Zhovkivskoho zamku. Funktsiia: muzei. *Zhovkva kriz stolittia*, 2, 321–330 [in Ukrainian].
 (Kaskun S. V., Personal communication, August 24, 2016) [in Ukrainian].
 (Kovalchuk S. S., Personal communication, April 24, 2014) [in Ukrainian].
 Kravchenko, V. (2010). *Kharkov / Kharkiv: stolitsa Pogranychia*. Vilnius [in Russian].
 (Kundyra I. M., Personal communication, September 3, 2016) [in Ukrainian].
 (Kushnir M. V., Personal communication, September 15, 2014) [in Ukrainian].
 (Kuzmenko O. V., Personal communication, August 22, 2016) [in Ukrainian].
 Lytvyn, M. (Ed.). (1994). *Zhovkivshchyna: Istorychnyi narys* (Vol. 1). Zhovkva; Lviv; Baltimore [in Ukrainian].
 Lytvyn, M. (Ed.). (1997). *Zhovkivshchyna: istoryko-memuarnyi zbirnyk* (Vol. 4). Zhovkva; Lviv; Baltimore [in Ukrainian].
 Lytvyn, M. (Ed.). (1997). *Zhovkivshchyna: istoryko-memuarnyi zbirnyk* (Vol. 3). Zhovkva; Lviv; Baltimore [in Ukrainian].
 (Martsin I., Personal communication, August 27, 2016) [in Ukrainian].
 (Morozovych M. F., Personal communication, September 15, 2014) [in Ukrainian].
 Nakopalo, V. (Ed.). (1998). *Istorychna, mystetska, arkhitekturna spadshchyna Zhovkvy: problemy okhorony, restavratsii, vykorystannia. Zb. materialiv ukrainsko-polskoho naukovo-praktychnoho seminaru*. Zhovkva; Lviv [in Ukrainian].
 Nahorna, L. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst*. Kyiv [in Ukrainian].
 (Piekh N. R. Personal communication, August 22, 2016) [in Ukrainian].
 Posatskyi, B. (2007). *Prostir mista i miska kultura (na zlami XX–XXI stolit)*. Lviv [in Ukrainian].
 (Shvets T. I., Personal communication, August 30, 2016) [in Ukrainian].

- Svat, T., & Kozarevskyi, P. (1999). *Zhovkva ta yii sviatyni*. Zhovkva [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya. (2013). Lokalno-rehionalni rivni vitchyznianoho naratyvu. *Ukrain-skyi istorychnyi zhurnal*, 5, 4–23 [in Ukrainian].
- Vermenych, Ya. (2007). Nova lokalna istoriia ta istorychna rehionalistyka: eksp-likatsiia terminiv. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 1, 13–28 [in Ukrainian].
- Zinevych, N. (2010). Lokalna istoriia: vyklyky i perspektyvy. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 7, 27–46 [in Ukrainian].
- (Zinkiv L. M., Personal communication, February 6, 2015) [in Ukrainian].

Vasylyna PASTERNAK

PhD Student

Mykhailo Hrushevskyi Department of Modern History of Ukraine

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3291-9447>

e-mail: vasylynkapasternak@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-325-342

HOW TO WRITE THE NEW HISTORY OF A SMALL TOWN ON THE UKRAINIAN-POLISH BORDERLANDS: (NO) RETURN OF MULTICULTURALITY AND SEARCHING IDENTITY (USING A CASE STUDY OF ZHOVKVA)

The article analyzes the historical and cultural interpretations of Zhovkva's past on the basis of oral historical sources, archival materials and the local information space. During the study period, the urban community went through a stage of distortion and exclusion from the history of the city of a multicultural past (replaced by history, written from the Soviet discourse), to the restoration of historical memory and rethinking local history, in particular, through the correlation of the Ukrainian grand narrative with related memories. Based on the method of content analysis in oral history, which makes it possible to focus on the personal understanding of the history of society by a person, the memory of the past of the city, its prominent figures and events were investigated; estimates of historical figures of the Polish, Ukrainian, Jewish communities lived in the city that were its founders, cultural representatives are given. Through the prism of family and personal life experiences, residents of the modern Zhovkva learn and comprehend the concept of multiculturalism. The stories of three families from Zhovkva in the article show the peculiarity of life in a small town on the Ukrainian-Polish ethnic border. The first microhistory of the Ukrainian family, which reaches three generations, allows us to illustrate both the relationship in a multi-ethnic city and the arrival of the «Soviet» in Zhovkva. The second is focused on the memory of a mixed Polish-Ukrainian family and relations with Ukrainians during World War II. The third concerns the Jewish family and the memories of the missing history of the Jewish community in the city. The plots show that in everyday life, ethnic contradictions were felt rather as an element of everyday communication, rather than national contradictions and differences, whereas the main thing for everyone was the understanding and interpretation of Zhovkva as his native city and organization of a multicultural and diverse world.

Keywords: Zhovkva, local history, historical memory, Jan III Sobieski, Ukrainian-Polish border, Jews, Stanisław Żółkiewski, Poles.

ІСТОРІОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 070(477.83-25):[930.85+32](438)

DOI: 10.33402/up.2020-13-343-356

Вікторія РОМАНЧУК

аспірантка факультету журналістики

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5690-5701>

e-mail: viktoriya.romanchuk7@gmail.com

ПОЛЬСЬКА ПРОБЛЕМАТИКА НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ «УНІВЕРСУМ»: ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ, КУЛЬТУРА, ПОЛІТИКА

Проаналізовано доробок журналу політології, футурології, економіки, науки та культури «Універсум» (URL: <https://www.universum.lviv.ua>) упродовж 1993–2018 рр. в царині інтелектуальних зацікавлень видання, позначених розумінням потреби наповнювати національний інформаційний простір модерними смислами й цінностями з надбань світової культурної скарбниці, зокрема польської. Визначено важливе значення історичної пам'яті для самоорганізовування суспільства в новітніх умовах державотворення, у становленні політичної нації та утвердженні її ідентичності.

Звернуто увагу на те, що у своїх публікаціях «Універсум» постійно наголошує на потребі залучення інтелектуального потенціалу інших народів для забезпечення вимог інформаційного суспільства. З'ясовано, що для цього суспільство має бути готове до діалогу культур, до історичного та політичного дискурсу на високому цивілізаційному рівні, адже саме такий шлях дасть змогу утвердитись у суспільній свідомості модерній системі ціннісних орієнтацій.

Досліджено витоки українського державотворення на підставі аналізу численних матеріалів на історичну тематику, оприлюднених на сторінках видання. Окреслено часове коло публікацій, пріоритетних тем, з'ясовано їхній вплив на політичні реалії сьогодення.

У науковий тезаурус української історіографії включено результати історико-публіцистичного дослідження процесу реабілітації істини, що сприяє формуванню інструментів публічної комунікації.

Проаналізовано надруковані в журналі матеріали на історичну тематику, які в умовах спровокованої Росією гібридної війни сприяють увиразненню самоідентифікації українців.

Узагальнено досвід сучасної української історичної публіцистики, яка пропонує оригінальні методологічні підходи для поглиблення історичних досліджень.

Ключові слова: журнал «Універсум», культура, Україна, Польща, національна ідентичність, польсько-українські відносини, ідеологія, інформаційне суспільство.

Україна змушена розв'язувати не лише спільні для всього людства проблеми XX і XXI століть, але й за давнини проблеми, що перейшли в українську сучасність з XVII–XIX ст.

Нині Європа, а з нею і Україна шукає нову ідентичність. Що сильнішою інтелектуально ставатиме Українська держава, то цікавішою вона буде для всього цивілізованого світу.

Добре розуміючи, що культурна й історична спадщина має функцію сучасного явища самоорганізовування, журнал прагне прищеплювати читачам розуміння мети і завдань передусім гуманітарної політики, її значення і призначення. У цьому контексті важливою темою зацікавлень часопису стало дослідження польсько-українських відносин.

У 1996 р. головний редактор знаменитого журналу «Культура» Єжи Гедройць, який уважно спостерігав за соціально-економічними процесами в Польщі, навів цікавий приклад: «З усією критичністю ставлячись до міжвоєнного періоду, треба визнати, що в Речі Посполитій суспільство мало почуття державності та обов'язку щодо вітчизни. Фінансові службовці, які становили найчисленнішу частину державних працівників, оплачувались дуже низько. Незважаючи на це, хабарництва майже не існувало. Кількість скандалів, економічних афер, пов'язаних з політичними колами, також була мінімальною»¹.

Пояснення дуже просте: тодішньому польському суспільству був притаманний доволі високий рівень соціальної культури. Натомість СРСР займав перше місце у світі з виробництва спеціалістів, але недостатньо освічених і малокультурних. Цей феномен комуністичного експерименту все ще дається взнаки в сучасній Україні, де культури служіння державі майже немає.

Небезпечною тенденцією в Україні стала маргіналізація національної культури і мови титульної нації через цілеспрямовану культурну агресію Росії, інфільтрацію в інформаційний простір Української держави такого деструктивного поняття, як «руський мір».

Для України культурна ситуація ускладнена тим, що свою незалежність держава отримала в момент активного формування новітньої світової фінансово-політичної системи, де панівні позиції упевнено займають найрозвинутіші країни світу, між якими загострюється боротьба за контроль над природними ресурсами планети. Україна виявилась абсолютно не готовою до такої боротьби. Через те, що українська влада за роки незалежності не виробила самостійної гуманітарної політики, Україна випала з числа культурних держав світу.

На думку Єжи Гедройця, незалежна Україна буде вирішальним чинником стабільності в Центрально-Східній Європі, здатним змінити геополітичний устрій та спроможним суттєво зменшити експансію сучасного російського імперіалізму. За словами цього великого поляка, без вільної України не буде вільної Польщі. Цей принцип має бути покладений в основу нової архітектури безпеки в Центрально-Східній Європі.

¹ Гедройць Є. Громадянське виховання. *Універсум* (Львів). 1996. № 3–4. С. 26.

Роль Польщі у процесі повноцінного входження України в європейські структури важко переоцінити. Саме тому «Універсум» приділяє так багато уваги польсько-українським взаєминам.

Метою статті є виокремлення з культурно-історичного та політичного дискурсу журналу найхарактерніших складових, які трансформуються в ціннісні орієнтири людини, суспільства і держави, які сприяють формуванню національної ідентичності, допомагають аналізувати можливості національних смислів через тематичне наповнення часопису іноземною, найперш польською тематикою: культурною, історичною, військовою, мистецькою тощо.

Відоме засадниче застереження Томаша Масарика, першого Президента Чехословаччини: «Національна ідея – це для свідомої людини ціла культурна програма. Коли я кажу, я Чех, мушу мати культурну програму»².

Чехи, які відкинули теорію поглинання чеської культури німецькою, стали захисниками культурної різноманітності світу, а не її опонентами. На цю обставину звертає увагу автор журналу, філософ Олексій Колісник: «Лідери титульних етносів нових національних держав (Піلسудський у Польщі, Масарик у Чехословаччині, Манаргайм у Фінляндії) дотворювали з титульного етносу титульну націю шляхом постановки вирішення національних проблем перед соціальними проблемами і отримали успішні національні держави, які результативно вирішували соціальні проблеми. В Україні лідери тогочасних визвольних змагань Грушевський та Винниченко робили навпаки, тобто ставили соціальне перед національним, тому втратили можливість здобути національну державу, завдяки чому населення УРСР пережило насильну колективізацію, голодомори, масові репресії, розстріляне Відродження та Другу світову війну»³.

Кожна культура формує власний особливий соціум, форму соціально-культурного спілкування. Упродовж чвертьстолітнього перебування в інформаційному просторі «Універсум» своїми багаторічними публікаціями прагнув творити своєрідну культурну програму для Української держави, поділяючи думку геніального українського художника Івана Марчука: «Нема культури – нема держави».

Саме тому журнал неодноразово звертався до набутків минулих поколінь, здійснюючи своєрідні інтелектуальні екскурси, зокрема регулярно вміщуючи ексклюзивні матеріали на тему польсько-українських взаємин.

Кореспондент «Універсуму» в Польщі Володимир Прядко був першим журналістом з України, якому пощастило зустрітися з людиною-легендою в його робочому кабінеті, за дві тисячі кілометрів од Варшави і три тисячі від Києва. Паризький «пілсудчик» Єжи Гедройць, який звернувся до російської інтелігенції з декларацією у справі незалежності України, в інтерв'ю для «Універсуму» говорив, що одним із векторів політики Польщі мають бути «вільні країни східних сусідів і мирне співіснування з Росією». Прощаючись з журналістом «Універсуму», Єжи Гедройць сказав: «Хочу побажати українському народові зберегти незалежність і поліпшити економічну ситуацію. Від останньої дуже багато залежить». На столі

² Masaryk T. G. *Národnostní Filosofie doby novější*. Praha, 1918. S. 8.

³ Колісник О. Конфлікт ідентичностей. *Універсум*. 2018. № 5–6. С. 14.

знаменитого поляка залишилися українські видання – «Наше слово» і «Універсум». А ще Єжи Гедройць звернув увагу на те, що є конечна потреба боротьби з крайнім націоналізмом, який отруєє наші стосунки з обох сторін. При цьому зазначив: «Але ініціатива тут повинна, я вважаю, належати Польщі, це суспільство повинно мати першість у справах нормалізації стосунків»⁴.

«Чому Європа та Захід так важливі для нас? – запитує на сторінках “Універсуму” архітектор з Канади Роман Кассіян і тут же пояснює. – Тому, що це єдина цивілізація, яка себе обсервує, аналізує, яка відносно об’єктивно записує те, що сталося, шукає розуміння того, що сталося, й робить з цього висновки, яка з’ясовує причини подій і намагається вчитися з досвіду. Це закладено в її історичних коренях... Державність дає змогу, вперше в історії від довгих віків, налагодити безпосередні відносини із західним світом та брати активну участь у шуканні розв’язок пекучих питань людського життя»⁵.

І Польща, безумовно, може стати таким містком налагодження стосунків із Заходом. «Універсум» передрукував інтерв’ю Єжи Гедройця в польському виданні «Polityka». Редактор журналу «Kultura» звертає увагу на те, що «польська суспільність має вкрай викривлений образ України і наших взаємин». В інтерв’ю прозвучала цікава репліка від Єжи Гедройця: «З давніх років лише наша “Kultura” покладала квіти в річницю смерті Симона Петлюри на його могилі на Монпарнасі. Хотілось би дочекатись хвилини, коли це зробить амбасадор Польщі від імені президента й уряду»⁶.

Прикладом для України може слугувати становлення польсько-німецьких відносин у 90-ті роки минулого століття. Так, Роман Кривонос з Європейського університету «Віадріна» (ФРН) у своєму аналізі звертає увагу на те, що німецький федеральний уряд ставить завданням розбудову відносин із Польщею за моделлю німецько-французьких стосунків з метою ліквідувати образ ворога у свідомості сусідів⁷.

Власний кореспондент «Універсуму» у Варшаві Володимир Прядко взяв інтерв’ю в Адама Міхніка – історика, політичного в’язня (шість років ув’язнення, половина з чого – без суду та вироку), публіциста і письменника, депутата Сейму десятої каденції (1989–1991) від «Солідарності», засновника першого офіційного опозиційного щоденного видання «Gazeta wyborcza», яке з усіма місцевими та тематичними додатками вважали найпотужнішим і наймобільнішим денником країни. Українські рухівці приймали Адама Міхніка так, як українського Нельсона Манделу – Левка Лук’яненка. Думки польського політика і сьогодні становлять неабияку вартість: «Існує суверенна, демократична Польща, існує суверенна, демократична Україна. Розпався СРСР, розпалася тоталітарна система. Ми маємо відкриті кордони. Стосунки між нашими народами добрі. Але щоденне життя у демократичній і суверенній державі не є дорогою, встеленою квітами. Тож маємо

⁴ Гедройць Єжи: «Ініціатива повинна належати Польщі». *Універсум*. 1995. № 7–8. С. 36–37.

⁵ Кассіян Р. Думки про нашу духовність. *Універсум*. 1995. № 7–8. С. 11–15.

⁶ Прядко В. Квіти для Петлюри. *Універсум*. 1998. № 3–4. С. 12–13.

⁷ Кривонос Р. Польсько-німецькі відносини у 90-ті роки. *Універсум*. 1999. № 3–4. С. 12–16.

проблеми, конфлікти, але це нормальні проблеми, нормальні конфлікти нормальної, демократичної, суверенної країни. Мені здається, що основною проблемою, якщо говорити про внутрішні справи, є формування громадянського суспільства, партійної системи. І це дуже складна проблема, а в Україні тим більше, оскільки вона не мала навіть такого обмеженого державного суверенітету, як Польща. Адже йдеться і про створення дипломатії, формування центральної адміністрації. ... Колись в якійсь дискусії мій український приятель дуже мудро сказав: "Не ми ті могили копали, але принаймні не викопуймо нових". Спробуймо укласти стосунки якнайкраще, по-партнерському, усвідомлюючи те, що ми одні одним потрібні. Але треба враховувати, що знайдуться аматори, які будуть ці польсько-українські стосунки псувати. ... Україна не мала протягом тривалого періоду суверенітету – лише після Першої світової війни, та й то ненадовго. Сталося щось нечуване, дуже цілюще, обнадійливе. І советські люди перетворювалися в українських патріотів»⁸.

Володимир Прядко взяв інтерв'ю у відомого режисера кіно, театру, опери Кишиштофа Зануссі, який зізнався, що хоче встановити творчі зв'язки з київськими телевізійниками і показати в Україні свій новий телесеріал. За його словами, «скрізь на міжнародних форумах, де бачу, що вільна Україна намагається якось окреслити свою позицію, я радію»⁹.

«Під прапором Сагайдачного і Хоткевича» – назва цікавого матеріалу, в основу якого покладена бесіда кореспондента «Універсуму» Володимира Прядка з керівником відділу збройних традицій Війська Польського полковником Тадеушем Кжонстеком, ініціатором створення польсько-української спільної військової частини. Польський офіцер добре розуміє важливість мілітарної співпраці між двома країнами¹⁰.

Володимир Прядко провів розмову з групою польських фільмарів, які в Парижі проводили зйомки телефільму для другої програми польського телебачення «Нелегке Братерство» про польсько-український союз 1919–1921 рр. «Нашим фільмом ми, фактично, виконуємо заклик Шевченка: подай же руку козакові і серце чистее подай», – підсумував цікаву розмову режисер Єжи Любах¹¹.

«Універсум» публікує оригінальний матеріал про історію створення Міжнародного мілітарного Корпусу, до якого увійшли військові з Данії, Німеччини та Польщі. Про те, як функціонує багатонаціональний підрозділ, розповідає заступник начальника Штабу, генерал дивізії Едвард Петжик. На його думку, створення такого військового з'єднання – це новий досвід, новий виклик, новий шанс. Це розширення зони стабілізації в конкретному регіоні Європи¹².

Професор Стефан Козак, керівник кафедри україністики Варшавського університету, торкаючись у своїй розвідці давньої обопільної традиції дискусій і досліджень польсько-українських стосунків, запозичує категорії прикордоння від сучасної культурної антропології, в якій вона ціннісно нейтральна. Автор пише: «Від самих

⁸ Міхнік А. Люстраційні задуми в Україні позбавлені сенсу. *Універсум*. 1996. № 3–4. С. 24–26.

⁹ Прядко В. У Кишиштофа Зануссі. *Універсум*. 1996. № 11–12. С. 48.

¹⁰ Прядко В. Під прапором Сагайдачного і Хоткевича. *Універсум*. 1998. № 1–2. С. 29–31.

¹¹ Прядко В. Париж – місто вічного спочинку. *Універсум*. 1998. № 9–10. С. 14–17.

¹² Прядко В. Ще один шанс примирення. *Універсум*. 2000. № 3–4. С. 25–26.

прапочатків українська і польська культура формувалася через обмін цінностями із зовнішнім світом і завдяки цій відкритості черпала імпульси та розвивалася в рамках більш культурних обширів, на кордоні двох цивілізацій і культур – східної греко-візантійської та західної римо-латинської». Дослідник називає творців, які співтворили і збагачували культуру польсько-українського прикордоння¹³.

«Україна і Польща на порозі третього тисячоліття» – головна тема Міжнародної українознавчої конференції, організованої кафедрою україністики Варшавського університету, що проходила 8–9 листопада 2001 р. Автори оглядової статті В. Соболю, О. Співака і В. Назарук стисло переказують побачене й почуте, відзначаючи найприкметніші доповіді учасників конференції. Так, професор Богдан Гудь з Львівського національного університету імені І. Франка наголосив на тривожному факті появи вкрай необ'єктивних публікацій на теми польсько-української історії. Професор Анатолій Карась з цього ж університету наголосив, що сьогоднішня Українська держава стала загрозою для української культурної та суспільної ідентичності. Академік НАНУ Микола Жулинський зазначив, що після 11 вересня 2001 р. Росія приміряє на себе нову геополітичну кольчугу, вона відчула себе важливим гравцем світової політики, а Європа натомість затихла¹⁴.

Член-кореспондент НАНУ Ярослав Дашкевич аналізує польсько-українські відносини у міжвоєнний період, під час Другої світової війни і після неї: «Проблема, яку ми маємо розглянути не лише з погляду історії (бо йдеться про встановлення історичної правди про події), але й, на жаль, сучасної політики (бо, здається, дуже багатьом стало явним, що маємо справу зі зловживанням історичним минулим для того, щоб досягти певних політичних цілей сьогодні) має цілком очевидно дві сторони. Перша з них – польсько-українські відносини під час Другої світової війни, а також напередодні війни та після неї. Друга – інтерпретація цих подій у політичному плані»¹⁵.

Іван Матковський у своїй літературній розвідці торкається історії взаємних польсько-українських стосунків, значну частину дослідження присвячуючи творчості Юзефа Лободовського, який «усвідомлюючи свою духовну належність до українського народу і української землі, упродовж всього життя втілював своє світобачення – світобачення людини, чия духовна близькість до батьківщини не розірвана подвійним походженням, а сформована на основі компромісу свідомості: польської і української – у польській культурі, через лірику, публіцистику, прозу»¹⁶.

Ярослава Конєва ділиться враженнями про гастролі Національного академічного українського драматичного театру ім. Марії Заньковецької в Ольштині, столиці Вармінсько-Мазурського воєводства у Польщі. Театр, який відзначає 90 років від дня заснування, представив свій творчий доробок: вистави «Сава Чалий» Івана Карпенка-Карого (17.11.07) та «Державна зрада» Рея Лапіки (18.11.07). Глядачі

¹³ Козак С. Польсько-українське культурне прикордоння. *Універсум*. 2000. № 1–2. С. 42–47.

¹⁴ Соболю В., Співак О., Назарук В. Україна і Польща на порозі третього тисячоліття. *Універсум*. 2002. № 3–6. С. 44–46.

¹⁵ Дашкевич Я. Волинський вузол. *Універсум*. 2003. № 5–6. С. 17–21.

¹⁶ Матковський І. Поет, що ляхом був, та славив Україну у піснях. *Універсум*. 2007. № 7–8. С. 20–23.

бурхливими оплесками зустріли Мирона Сича, багатолітнього директора Загальноосвітнього ліцею з українською мовою навчання в Гурові-Ілавецькому, що на півночі Польщі, депутата Сейму РП, якому президент міста Чеслав Єжи вручив почесну відзнаку – медальйон міста Ольштина¹⁷.

Свою розповідь дослідник Олег Гриць починає з нагадування про відому світліну, датовану 23 вересня 1939 р. На ній зображений нацист Гайнц Вільгельм Гудеріан і комуніст Семен Мойсейович Кривошеїн, які, стоячи на трибуні у Бресті, приймають спільний парад загарбників Польщі. Російські історики не люблять згадувати ті часи. У статті автор пише про поляків, які «упродовж кількох днів героїчно боронили Брестську фортецю від нацистів, а потім і від советський військ, але мало кому відоме прізвисько польського капітана Вацлава Радзишевського, який героїчно захищав фортецю у вересні 1939-го і життя своє закінчив не на полі брані, а в советському полоні у Катинському лісі»¹⁸.

«Універсум» подає стислий аналіз історії участі Польщі в Другій світовій війні за матеріалами інтернет-ресурсу <http://www.pol-and.eu/UA/HistoryIIWorldWar.html>: «На Польшу розпочали наступ 1,8 млн німецьких солдатів та 1 640 літаків, проти яких Польша могла виставити мільйон солдатів та 400 літаків. Польський план оборони передбачав якнайтривалішу оборону західного кордону та очікування на допомогу західних союзників. Великобританія та Франція оголосили війну Німеччині 3 вересня 1939 року, але не розпочали жодних дій. Під час 35-денної оборони Польша була змушена витримати натиск не тільки німців, але й ССРР, який на підставі пакту Молотова-Ріббентропа 17 вересня 1939 перейшов східний державний кордон. Цього ж дня головнокомандуючий, президент і уряд емігрували з країни. В останній битві вересневої кампанії (2–5.Х.1939) під Коцком брала участь Самостійна операційна група “Полісся” генерала Ф. Клеберга. Зазнавши поразки, Польша опинилася під гітлерівською та советською окупацією. Німеччина зайняла 48% території Польщі з 20 млн населення, ССРР – 50% з 14, 3 млн населення. ... Під час II Світової війни Польша втратила 6 млн громадян; 1946 року в країні проживало менше ніж 24 млн населення; зміни кордонів призвели до втрати 76 тис. км² площі (20% стану перед війною); на сьогодні – 312, 7 тис. км²»¹⁹.

Журнал знайомить читачів із розлогою рецензією відомого українського письменника і літературознавця Михайла Слабошпицького на історичний роман Івана Корсака «Отаман Чайка». Рецензент на початку згадує про гурток «українських співробітників» князя Адама Чарторийського, «некоронованого короля польської еміграції». До того гуртка входили проукраїнськи налаштовані польські аристократи Францішек Генрик Духінський, Іполіт Терлецький і Міхал Чайковський. Це про них написав відомий український історик Іван Лисяк-Рудницький: «Польки-українофіли мали нещастя потрапити в “білу пляму”. З погляду польської національної історії вони здавалися маргінальними і не вартими уваги; водночас,

¹⁷ Конєва Я. Мало великим себе уявляти, треба великим бути. *Універсум*. 2008. № 3–4. С. 42–44.

¹⁸ Гриць О. Історія однієї світлини. *Універсум*. 2009. № 9–10. С. 10.

¹⁹ Польша у другій світовій війні. *Універсум*. 2009. № 9–10. С. 5–9.

схоже, вони не належали повністю до українського історичного процесу, принаймні в розумінні істориків народницької школи».

Михайло Слабошпицький цитує уривки з двотомника «Історичних есе» Івана Лисяка-Рудницького, в якому докладно «прописано» драматичний життєвий шлях кожного з цієї трійці, яка потрапила в «маргінальне перехрестя польської, української і російської національних історій»: «Це надзвичайно цікавий феномен: люди подвійної – а поінколи навіть і потрійної – лояльності. І в цій лояльності – українофільські симпатії поляків, часто продиктовані територіальним патріотизмом, на якому так виразно наголошував В'ячеслав Липинський. Не випадково ж виникла навіть літературна школа, в якій поляки намагалися писати мовою українського простолюдня».

Рецензія на роман – не лише ґрунтовна наукова розвідка, а й пізнавальний текст: «Граф Ржевуський-Ревуха, який, окрім польської, мандруючи світами, вільно послуговувався французькою, арабською, відмовляється від них – тепер він говорить лише українською. Він напродив послідовний у своїй українізації – граф спростався до рівня селянина. А тим, хто надсилає йому листи, звертаючися як до графа, відповідає: “Туткі в Савраню немає графів Ржевуських... Є тільки отаман Ревуха...” Шляхта звинувачувала його, що він змужив, здичавів. До нього вживали різноманітних засобів впливу, його навіть застерігав своїм рескриптом Микола II, який вимагав, щоб Ржевуський лишався тим, ким його офіційно зафіксовано в таблиці про ранги, однак отаман Ревуха визначився раз і назавжди. Невідомо, які б іще колізії його підстерігали на його вкраїнському шляху, якби не раптова смерть. Коли вибухнуло польське повстання 1831 року, отаман Ревуха у простолюдинському вбранні повів на битву своїх козаків. У котромусь із боїв він тоді й загинув.

В'ячеслав Липинський, який присвятив себе служінню українській ідеї та вкраїнській історії і став ідеологом українського консерватизму та відомим політичним діячем, писав, що поляки на Правобережжі України складали три групи. Перша – лоялісти чи угодовці – підтримували російський царський трон. Друга – польські націоналісти – мала мету відновити Польську державу в передподілових межах. Третя група – українофіли, чимало з яких уписали свої імена в українську історію та культуру. ... Такі поляки, котрі народилися і зросли на Україні, раптом із подивом озиралися довкола себе й бачили народ із такою драматичною та героїчною історією, бачили своєрідну культуру чули величний епос, що звучав під рокіт бандур із уст кобзарів (хтось назвав їх українськими Гомерами). Епоха романтизму значно активізувала зацікавлення українською старовиною, захоплення нею, ба навіть щире прагнення породичатися з нею. Родовиті шляхтичі не тільки вбиралися в героїчні шати козацьких отаманів і гетьманів, не тільки набирали собі з українців воїнство за запорозьким взірцем, а й зчаста ідентифікували себе виключно, як для польського середовища.

Феномен “української школи” в польській літературі – одна з яскравих сторінок цього процесу. Відомий українофіл і письменник Міхал Грабовський підкреслює один із епізодів “української школи”: “Троє наших українських поетів зобразили три цілком відмінні України. Гоцинський – гайдамацьку Україну, Залеський – козацьку, а Мальчевський – польську, шляхетську Україну”.

І в цьому контексті дуже цікаво подивитися на вельми оригінальну життєву історію Міхала Чайковського. Це справді надзвичайно вдячна “модель” для

історичного романіста. Власне, саме його життя сповнене духом авантюриництва й дивовижних, почасти парадоксальних поворотів долі. Не випадково ж до цієї постаті звертаються польські автори. Лисяк-Рудницький згадує “Дивне життя Садика Паші” (Садик Паша – це Міхал Чайковський. – М. С.) Ядвіги Худзіковської, а також розлогу біографічну студію авторства Францішека Равіта-Гавронського. Чимало написано в Польщі й про літературну творчість Чайковського (незважаючи на своє бурхливе життя, він дивує ще й особливою творчою продуктивністю). ... З реставраторською обережністю відновлює духовний образ Чайковського і канву його життя. Дає свою логічно обґрунтовану версію подій та вчинків свого героя. Пропонує читачеві разом із автором осмислювати все, що робив, думав і казав його герой. Його Чайковський переконує читачів у своїй достеменності – від його фізичної подоби й до думок, почуттів та настроїв. Автор роману зумів також лаконічними, але місткими мазками змалювати широкий історичний контекст. І саме завдяки тому герой постає не в історико-політичному вакуумі, а в живих зв’язках зі своїм часом, у напрузі характерних для епохи і його вдачі конфліктів. Роман про беззаперечно видатну людину з польської та української історії. Про поляка з українською групою крові»²⁰.

Петро Костюк фахово проаналізував битву під Оршею, перемога в якій упродовж багатьох століть давала насагу поневоленим народам у боротьбі з московськими загарбниками. «А ті люто нищили пам’ять про свою поразку під Оршею, пропонуючи натомість свої імперські історичні міфи. В наш час, у сусідній з нами “братній” державі, історичній пам’яті, на відміну від нас, приділяють особливо велику увагу. У цій сфері задіяні всі – від структур спецслужб до представників масової культури. У нинішній Російській Федерації добре розуміють, що гуманітарна сфера є таким же важливим ресурсом, як газ, нафта, чи озброєння. Великим капіталом у гуманітарній сфері є історія, переможні битви, знакові історичні діячі. За пам’ять століттями ведеться боротьба». Автор нагадує, що 8 вересня 2014 р. виповнюється 500 років з часу перемоги в битві під Оршею²¹.

Вікторія Романчук розповідає про свою працю над перекладом книги австрійської письменниці й журналістки д-ра Маргарете Руфф «Малолітні в’язні фашизму. Життєві історії польських та українських примусових працівниць і працівників у Форарльберзі, Австрія». Невеличкий фрагмент: «Між 1939 і 1945 рр. понад мільйон людей з майже всієї Європи перебувало на примусових роботах на території Австрії. З них 20 000 у регіоні Форарльберг. Авторка вже два десятиліття займається дослідженням теми “остарбайтерів” зі Східної Європи у цій частині Австрійської Республіки. У книзі описані життєві історії “цивільної робочої сили”, силоміць вивезеної з Польщі та України (з Київської, Черкаської, Луганської, Полтавської, Донецької областей, з Галичини). Д-р Маргарете Руфф зібрала численні свідчення людей, які їй розповіли, в яких жахливих умовах змушені були перебувати, навіть якщо деякі працедавці ставилися до них відносно непогано. Проте щодня існувала загроза потрапити до концентраційних таборів

²⁰ Слабошпицький М. Поляк з українською групою. *Універсум*. 2010. № 9–10. С. 40–44.

²¹ Костюк П. 500-ліття української звияги Історична поразка московитів у битві під Оршею. *Універсум*. 2014. № 7–8. С. 23–27.

чи бути засудженим до смерті за найменшу провину або непослух. І кожен, хто насмілювався не миритися зі статусом “безправних рабів”, зазнавав покарання. Авторка описує тяжкі будні примусово вивезених українців та поляків, значна частина яких була дітьми віком 13–15 років»²².

Журнал знайомить своїх читачів з тезами виступу польського експерта і журналіста, президента польсько-українського Фонду свободи та розвитку Міхала Козака на експертному форумі «Крим у контексті безпеки Чорноморського регіону: проблеми та перспективи», який відбувся у Стамбулі 3–4 листопада 2015 р. напередодні паризьких терактів. Дослідник наголошує: «Ситуація, що склалася сьогодні в регіоні Чорного моря і в Криму, має за собою кілька чинників дестабілізації – як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Це політика Росії, політика Євросоюзу (точніше, її відсутність), політика Німеччини і Франції, а також дії української влади. Очевидним фактором дестабілізації є політика путінської Росії, деякі називають її неоімперською, я не боюся назвати її неонацистською. Неонацистською, між іншим, через те, чого часто не бачать або не хочуть бачити на Заході – через ідеологічну базу політики Кремля – переконання про те, що російський світ – це втілення найкращого в історії людства безпосередньо до теорії вищої раси – росіян – справжніх арійців. ... Упродовж кількох років Захід крок за кроком переконував Путіна у вседозволеності. Наслідком цієї політики Заходу є трагедія кримськотатарського народу, який сьогодні перебуває на межі геноциду, десятки тисяч трупів на Донбасі й тисячі дітей, які сьогодні оплакують своїх батьків. ... Треба чітко і зрозуміло сказати, що підхід до агресії Росії в Україні, презентований Німеччиною і Францією, які на запрошення агресора Путіна фактично захопили собі повноваження Євросоюзу, – це безпосередня загроза стабільності й безпеці в Європі»²³.

Журналістка Наталка Кудрик розповідає про італійського музикознавця польського походження Кшиштофа Верніцького, який наважився пізнати історію України через її музичну спадщину або через історію відкрити багатий світ української музики. Він став автором унікальної аудіокниги під назвою «Музична подорож Україною». На диску тривалістю майже 11 годин зібрані твори, які відображають основні віхи розвитку музично-пісенного мистецтва та коментарі про історію зв'язків України з європейською культурою²⁴.

Вікторія Романчук переклала з німецької статтю Вінченцо Каподічі (Vincenzo Capodici) з «*Tagesanzeiger*» (20 September 2016). В ній автор прагне реанімувати давню ідею: країни між Чорним і Балтійським морями мають створити союз з питань безпеки: «Війна Росії проти України та анексія Криму потрясли “архітектуру безпеки” в Європі. У Польщі, країнах Балтії та в інших країнах Східної Європи поширюється страх, оскільки Росія сприймається як загроза. З метою захисту своїх союзників минулого року НАТО почало розширювати свою присутність у Східній Європі. Однак у столицях держав Східної Європи дедалі частіше обговорюється

²² Романчук В. Малолітні в'язні фашизму. *Універсум*. 2015. № 9–10. С. 48–50.

²³ Козак М. Анексія Криму і європейська безпека: польський погляд. *Універсум*. 2015. № 11–12. С. 13–15.

²⁴ Кудрик Н. Італійський музикознавець створив аудіокнигу про історію української музики. *Універсум*. 2015. № 5–6. С. 49.

питання щодо створення власного альянсу безпеки. При цьому мова йде про ідею так званого “Міжмор’я”»²⁵.

В основу статті Олега Романчука покладено його виступ на міжнародному науковому семінарі (Львів, 13 вересня 2016 р.) «Між двох левіафанів: життя, уява і письмо Станіслава Лема». Автор зазначає: «Упродовж своєї літературної творчості Станіслав Лем неодноразово звертався до теми “штучного інтелекту” (ШІ): “Діалоги про кібернетику”, “Сума технологій”, “Фантастика і футурологія”. Приміром, у “Сумі технологій” письменник розглядає три альтернативні варіанти, які можуть виникнути в результаті взаємин між ШІ і людиною: ШІ ніколи не перевершить людський розум; якщо це й станеться, то людина зможе зберегти контроль над ШІ; людина неспроможна досягнути ШІ і поставити його під свій контроль. Разом з тим письменник був схильний трактувати її (проблему) і як “експериментальну філософію”»²⁶.

Автор статті «Грюнвальдська звитяга на тлі московських фальшувань»²⁷ Петро Костюк звертається до знаменитої Грюнвальдської битви, в якій брали участь українці – воїни-русини, і яку сучасні російські фальсифікатори від історії намагаються використати з пропагандистською метою, діючи всупереч історичній правді. Автор нагадує, що «Московія завжди намагалася присвоїти історію України-Руси, відмовляючи українцям у праві на суверенність. Робить це й тепер, у час гібридної російсько-української війни, фальшуючи минуле. Приміром, у Москві встановлюють пам’ятник київському князю Володимирі, як начебто московському, а доньку Ярослава Мудрого Анну Київську, королеву Франції, сучасні кремлівські фальсифікатори історії представляють як московську княжну».

Оксана Калішук, доктор історичних наук, професор Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки у рецензії «Українцям і полякам про етносоціальні конфлікти у спільній історії XIX – першої половини XX століття»²⁸ на монографію Богдана Гудя «З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.» (Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku: zarys historii konfliktów społeczno-etnicznych / Bohdan Hud ; przekład autoryzowany Anna Korzeniowska-Bihun, Mariya Hud. – Warszawa : Pracownia Wydawnicza, 2018. – 445 s.) зазначає, що зважені висновки автора вкотре переконують нас: українці й поляки є народами, «приреченими» на добросусідство. Навіть попри те, що в історії у відносинах між нами було різне; попри те, що сучасні стосунки між Києвом і Варшавою не є найкращими, українці й поляки мусять порозумітися й не дозволити, щоб «привиди» минулого зашкодили майбутньому. Свої книги – і українською, і польською мовами – Богдан Гудь символічно завершує словами великого морального авторитета сучасності Івана Павла II: «Нове

²⁵ Каподічі В. Альянс Міжмор’я проти Росії. *Універсум*. 2016. № 9–10. С. 4.

²⁶ Романчук О. Штучний інтелект як «експериментальна філософія» чи вимога реальності. *Універсум*. 2016. № 11–12. С. 26–28.

²⁷ Костюк П. Грюнвальдська звитяга на тлі московських фальшувань. *Універсум*. № 11–12. 2017. С. 27–31.

²⁸ Калішук О. Українцям і полякам про етносоціальні конфлікти у спільній історії XIX – першої половини XX. *Універсум*. 2018. № 9–10. С. 49–51.

тисячоліття вимагає, щоб українці та поляки не залишалися в'язнями сумних спогадів свого минулого, а, переосмислюючи з новим духом минулі події, подивилися одні на одних поглядом поєднання, зобов'язуючись будувати краще майбутнє для всіх... Не існує справедливості без прощення, а співпраця без взаємної відвертості була б непевною».

Отже, журнал «Універсум» є свідком і водночас своєрідним тлумачем сучасної доби, активним учасником будівництва Української держави. Одна з особливостей журналу – закоріненість в культурну тематику, яка своїми оригінальними методами допомагає аналізувати дійсність, екстраполювати історичні здобутки на близьке і далеке майбутнє, що дає змогу ліпше розуміти перспективи багатьох суспільних процесів.

У своїх публікаціях «Універсум» постійно наголошує, що нові умови, продиктовані вимогами інформаційного суспільства, потребують залучення інтелектуального потенціалу різних націй. У випадку України – найближчих її сусідів, передусім Польщі.

REFERENCES

- Gedroits, Ye. (1996). Hromadianske vykhovannia. *Universum*, 3–4, 26 [in Ukrainian].
- Gedroits, Ye. (1995). Initsiatyva povynna належати Polshchi. *Universum*, 7–8, 36–37 [in Ukrainian].
- Hryts, O. (2009). Istoriya odniyeyi svitlyny. *Universum*, 9–10, 10 [in Ukrainian].
- Dahkevych, Y. (2003). Volynskyi vuzol. *Universum*, 5–6, 17–21 [in Ukrainian].
- Kalishchuk, O. (2018). Ukraintsyam i polyakam pro etnosotsialni konflikty u spilnii istorii XIX – pershoii polovyny XX. *Universum*, 9–10, 49–51 [in Ukrainian].
- Kapodichi, V. (2016). Alians Mizhmoria proty Rosii. *Universum*, 9–10, 4 [in Ukrainian].
- Kassian, R. (1995). Dumky pro nashu dukovnist. *Universum*, 7–8, 11–15 [in Ukrainian].
- Kozak, M. (2015). Aneksiia Krymu i yevropeiska bezpeka: polskyi pohliad. *Universum*, 11–12, 13–15 [in Ukrainian].
- Kozak, S. (2000). Polsko-ukraiinske kulturne prykordonnia. *Universum*, 1–2, 42–47 [in Ukrainian].
- Kolisnyk, O. (2018). Konflikt identychnosti. *Universum*, 5–6, 14 [in Ukrainian].
- Konieva, Ya. (2008). Malo velykym sebe uiaivliaty, treba velykym but. *Universum*, 3–4, 42–44 [in Ukrainian].
- Kostiuk, P. (2014). 500-littia ukrainskoi zvytiay. Istorychna porazka moskovytyv u bytvi pid Orsheiu. *Universum*, 7–8, 23–27 [in Ukrainian].
- Kostiuk, P. (2017). Hriunvaldska zvytiaha na tli moskovskykh falshuvan. *Universum*, 11–12, 27–31 [in Ukrainian].
- Kryvonos, R. (1999). Polsko-nimetski vidnosyny u 90-ti roky. *Universum*, 3–4, 12–16 [in Ukrainian].
- Kudryk, N. (2015). Italiyskyi muzykoznaveets stvoryv audioknyhu pro istoriiu ukrainskoi muzyky. *Universum*, 5–6, 49 [in Ukrainian].

- Masaryk, T. G. (1918). *Národnostní Filosofie doby novější*. Prague [in Czech].
- Matkovskiy, I. (2007). Poet, shcho liakhom buv, ta slavyv Ukrainu u pisniakh. *Universum*, 7–8, 20–23 [in Ukrainian].
- Mikhnik, A. (1996). Liustratsiini zadumy v Ukraini pozbavleni sensu. *Universum*, 3–4, 24–26 [in Ukrainian].
- Priadko, V. (1998). Kvity dlia Petliury. *Universum*, 3–4, 12–13 [in Ukrainian].
- Priadko, V. (1996). U Kshyshtofa Zanussi. *Universum*, 11–12, 48 [in Ukrainian].
- Priadko, V. (1998). Pid praporom Sahaidachnoho i Khotkevycha. *Universum*, 1–2, 29–31 [in Ukrainian].
- Priadko, V. (1998). Paryzh – misto vichnoho spochynku. *Universum*, 9–10, 14–17 [in Ukrainian].
- Priadko, V. (2000). Shche odyn shans prymyrennia. *Universum*, 3–4, 25–26 [in Ukrainian].
- Romanchuk, V. (2014). Malolitni viazni fashyzmu. *Universum*, 9–10, 48–50 [in Ukrainian].
- Romanchuk, O. (2016). Shtuchnyi intelekt yak «eksperymentalna filosofia» chy vymoha realnosti. *Universum*, 11–12, 26–28 [in Ukrainian].
- Sobol, V., Spivak, O., & Nazaruk, V. (2002). Ukraina i Polshcha na porozi tretioho tysiacholittia. *Universum*, 3–6, 44–46 [in Ukrainian].
- Slaboshpytskyi, M. (2010). Poliak z ukrainskoïu hrupoiu. *Universum*, 9–10, 40–44 [in Ukrainian].
- Polshcha u druhii svitovii viini. (2009). *Universum*, 9–10, 5–9 [in Ukrainian].

Viktoriiia ROMANCHUK

PhD Student

Faculty of Journalism

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5690-5701>

e-mail: viktoriya.romanchuk7@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-343-356

POLISH ISSUES ON THE PAGES OF THE MAGAZINE «UNIVERSUM»: HISTORICAL MEMORY, CULTURE, POLITICS

In the article, there are analyzed achievements of the journal of political science, futurology, economics, science and culture «Universum» - <http://universum.lviv.ua> – during 1993–2018 in the field of intellectual interests of the publication, marked by the understanding of the need to fill the national information space with modern meanings and values from the world cultural treasury, in particular the Polish one. The importance of historical memory for the self-organization of society in the latest conditions of state formation, in the formation of a political nation and the establishment of its identity, is shown.

In its publications, *Universum* constantly emphasizes that the new conditions dictated by the requirements of the information society require the involvement of the intellectual potential of other people. To do this, society must be ready for a dialogue of cultures, for

historical and political discourse at a high level of civilization. It is this way that allows the modern system of value orientations to be established in the public consciousness.

The origins of the formation of the Ukrainian state have been studied based on the analysis of numerous materials on historical topics published on the pages of the publication. The time circle of publications and priority topics is outlined, their influence on today's political realities is clarified.

The scientific thesaurus of the Ukrainian historiography includes the results of historical and journalistic research of the process of rehabilitation of truth, which contributes to the formation of tools of public communication.

The materials published in the magazine on historical topics, which in the conditions of the hybrid war provoked by Russia contribute to the expression of self-identification of Ukrainians, are analyzed. The experience of modern Ukrainian historical journalism is generalized, which offers original methodological approaches for deepening historical research.

Keywords: Universum magazine, culture, Ukraine, Poland, national identity, Polish-Ukrainian relations, ideology, information society.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

DOI: 10.33402/up.2020-13-357-364

Роман ЛЕХНІЮК

кандидат історичних наук

асистент кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

e-mail: roman.o.lekhniuk@lpnu.ua

[Рец.]: ГАЛИЧИНА РЕАЛЬНА І УЯВНА [на кн.]: Mit Galicji / [pod redakcją naukową Jacka Purchli, Wolfgang Kosa oraz Żanny Komar, Moniki Rydiger i Wenera Michaela Schwarza]. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, Wien Museum, 2014. 465 s.

Поданий у цьому огляді збірник статей був укладений внаслідок однойменної виставки, спільно організованої краківським Міжнародним центром культури і Віденським музеєм, що тривала з 9 жовтня 2014 р. по 8 березня 2015 р. у Кракові і з 25 березня по 30 серпня 2015 р. у Відні. Тема «міфу Галичини» популярна сьогодні не лише серед академічних дослідників з України, Польщі чи Австрії, але й все активніше проникає у сферу масової культури. Привабливість цього міфу та закладений його прихильниками зміст далеко не завжди мають стосунок до реалій Королівства Галичини і Лодомерії з часу 1772–1918 рр. Тому ще актуальнішим стає питання про джерела цього міфу, варіанти його прочитань і різні перспективи, з яких його оцінюють, критикують чи глорифікують.

За змістом матеріали книги можна розділити на декілька тематичних блоків, хоча чимало тез і думок наявні відразу в кількох авторів, до прикладу, і Яцек Пурхля, і Еміль Брікс акцентують увагу на паралельному існуванні двох міфів – Галичини як «загиблого королівства», що завдяки своїй етнічній та культурній строкатості було Центральнo-Східною Європою в мініатюрі, а політичний лібералізм творив простір для постання польського й українського П'ємонту поряд з активним розвитком єврейського суспільного і культурного життя; і Галичини – «наполовину Азії», краю бідності й господарського занепаду, який виник ще за існування самої монархії передусім у текстах Станіслава Щепановського і Карла Еміля Францоа.

Тон збірника задає вступна стаття Я. Пурхлі, що є своєрідним нарисом ключових аспектів «міфу Галичини». Дослідник наголошує на незвичному характері самого феномену Галичини – «штучного конструкта австрійської дипломатії» й «ефемириди». Я. Пурхля виокремлює євроінтеграційний контекст цього міфу, який за часів комунізму і згодом відіграв у Західній Україні і Південно-Східній Польщі роль нитки, що зв'язувала ці терени з європейською цивілізацією. Також

автор визначає ключові питання щодо модернізаційної ролі монархії Габсбургів в економічній і національно-політичній площині, простежує початки творення «галицького міфу» після 1918 р. у працях Йозефа Рота.

До першого тематичного блоку умовно можна віднести тексти, присвячені появі Галичини як творінню австрійської дипломатії. Ганс-Крістіан Манер у статті «Включення Галичини до габсбурзької монархії у XVIII ст. Політичні і військові аспекти» аналізує геополітичну ситуацію в Центрально-Східній Європі напередодні поділів Речі Посполитої, яка визначила долю Галичини, розглядає політичні проекти австрійського канцлера Кауніца. Також автор звертає увагу на бачення Віднем ролі нової провінції, зокрема у мілітарній сфері, зважаючи на її прикордонний статус. Питання політичного, господарського і культурного кордонів Галичини дослідив Борис Куцмани у тексті «Про виникнення галицького кордону». Автор наголошує: у 1772 р. Габсбурги анексували території, що ніколи раніше не існували як цілість, це зумовило штучність кордону нової провінції – Галичини, – а його тривкість аж до Першої світової війни забезпечував консенсус між Австрією, Росією і Пруссією. За час свого існування галицький кордон у різних сферах залишив суттєвий слід на ментальній і культурній мапі Центрально-Східної Європи, про що свідчать електоральні симпатії поляків та українців з теренів колишньої Галичини.

Велику групу становлять дослідження міфів – їхньої загальної природи, зв'язку з історією і пам'яттю, конкретних прикладів «галицьких міфів». Теоретичні аспекти міфу з особливою увагою до пов'язаності міфу і війни з врахуванням галицького контексту аналізує Юрко Прохасько в тексті «Війна і міф». Автор простежує тісний взаємозв'язок цих двох елементів, доводить, що війна і міф можуть як творити один одного, так і руйнувати. Природу міфів розглядає і Катрін Екер у статті «Міф. Дефініції, значення, входження в історію». Дослідниця наголошує на неможливості логічним і науковим шляхом визначити сутність міфу. Водночас звертає увагу на важливість міфів для функціонування суспільств, що особливо унаочнилось протягом XX ст. Це ж століття продемонструвало не лише привабливість, але й небезпечність міфів. Приклади кількох найпопулярніших колись і тепер міфів аналізує Кшиштоф Заморські у тексті «Про галицькі міфи». Міфологізація заторкнула не лише політичні, національні й культурні сфери, але й природу краю. Таку ситуацію на прикладі Карпат розглядає Патріс Дамбровські в есеї «Думки про Карпати, думки про Галичину. Міфологізація галицької землі».

Надважливою часткою «міфу Галичини», яка багато в чому забезпечує його довготривалість і нинішню популярність, є національний аспект. Польська перспектива у книзі представлена насамперед текстом Вальдемара Лазуги «Галичина як “польський” міф». Вороже ставлення щодо Австрії із запровадженням автономії і проголошенням званої резолюції «при Тобі, найясніший Пане, стоїмо...» змінилось широкими перспективами національного і культурного розвитку, втіленням чого стали блискучі політичні кар'єри батька і сина Голуховських, Юліана Дунаєвського, Казимира Бадені, Міхала Бобжинського, Войцеха Дідушицького та ін. Домінування в інтелектуальному просторі «станьчиківської» школи спричинило утвердження поглядів про необхідність максимального укорінення у сприятливих умовах ліберальної Австро-Угорщини, адже відновлення польської державності було питанням невизначеного майбутнього. Окремо В. Лазуга відзначає важливу

роль університетських кафедр для успішних політичних кар'єр, що не завжди було можливим не лише на польських землях під владою Росії і Німеччини, а й в інших частинах монархії Габсбургів. Галичина як «польський» міф, на думку автора, насамперед полягала і полягає у цих політичних можливостях, а також культурному й інтелектуальному процвітанні. Ці аспекти затіняють чимало соціально-економічних, освітніх та інших проблем.

Український контекст представлено текстами Ярослава Грицака «Галичина як “український” міф» і Тараса Возняка «Галичина сьогодні». У першій статті дослідник розглянув насамперед два аспекти: непропорційно важливу роль Галичини для польського й українського національних рухів, починаючи з кінця XIX ст., і події XX ст. («орієнталізм» західних спостерігачів і деяких власне галичан, політика ІІ Речі Посполитої, нацистські й комуністичні репресії), що зумовили суттєве затирання пам'яті про габсбурзьку Галичину. Попри всі жахіття XX ст., що спіткали землі колишньої австрійської провінції, Я. Грицак акцентує увагу на штучності проєкту Галичини і галичан, особливості населення території колишньої Галичини: і українці, і поляки на цих теренах своїми електоральними симпатіями, консерватизмом, сильним громадянським інстинктом і антикомуністичною позицією мають більше спільного між собою, аніж зі своїми співгромадянами у Польщі й Україні. Водночас автор наголошує на ексклюзивності колективної пам'яті на цих теренах, де польський, український і єврейський наративи через події після розпаду Австро-Угорщини зазвичай конфліктують.

Т. Возняк досліджує чотири українські міфи «Галичини як українського П'ємонту», що активно присутні у сьогодишньому суспільному дискурсі. Перший з них, найбільш «габсбурзький», пов'язаний з важливою культурною і національно-політичною роллю Галичини в українському русі XIX – початку XX ст. завдяки конституційному життю Дунайської монархії. Другий міф стосується ролі краю як джерела формування націоналістичного руху в міжвоєнну добу і його діяльності тоді й під час Другої світової війни. Третій міф – масовий демократичний рух в Галичині на межі 1980–1990-х рр. – яскраво корелюється в пам'яті з крахом Радянського Союзу. Четвертий міф стосується найновішої історії вже незалежної України – Помаранчевої революції 2004 р. і Революції Гідності, або ж Євромайдану, 2013–2014 рр. На думку автора, в обох випадках європейська орієнтація і громадянська активність мешканців Галичини була одним із ключових чинників, що не применшує ролі представників інших частин України. Наприкінці Т. Возняк, як і Я. Грицак, звертає увагу на катаклізми, що спіткали Галичину протягом XX ст., і наголошує на важливому обов'язку сучасних мешканців колишньої Східної Галичини – українців – оберігати багатокультурну спадщину, яку залишила по собі австрійська доба в історії краю.

Невід'ємною складовою цієї спадщини і загалом національного контексту «міфу Галичини» є історія галицьких євреїв. У тексті «Галицькі євреї. Імперські міфи і провінційні ідентичності» Ларрі Вулф зазначає, що на момент приєднання Галичини до монархії Габсбургів євреї становили близько 10% населення краю (2,6 млн осіб). Протягом XIX ст. тут витворився особливий тип «Галіціанерів», або ж галицьких євреїв, що суттєво різнилися від євреїв в інших країнах, насамперед в Російській імперії. Автор стверджує, що для цісаря Йосифа ІІ Галичина була

tabula rasa – полем для експериментів в дусі освіченого абсолютизму. Однією зі складових цих експериментів правителя було намагання шляхом деконструкції широкої автономії єврейських громад, толеранційних указів, заохочень до займання сільським господарством і торгівлею та ін. інтегрувати євреїв до життя держави значно сильніше, ніж це було за Речі Посполитої. Символом йозефінських перетворень мав стати новий образ єврея – залученого до сучасної економіки, релігійно освіченого і з німецьким прізвиськом, – що мав змінити усталену з перших років австрійської влади асоціацію галицьких євреїв з бідністю і занедбанням. Наступним етапом у житті євреїв Галичини, який розглядає Л. Вулф, був час після зрівняння євреїв у правах з іншими громадянами монархії. Насамперед нова доба полягала у широких можливостях політичної активності, а краща правна ситуація витворила у середовищі галицьких євреїв вкрай позитивний образ – черговий «галицький міф» – Франца-Йосифа I. Також автор звертає увагу на соціальну і культурну стратифікацію євреїв Галичини у зв'язку з процесами емансипації і міграції багатьох із них до Відня. Євреї-віденці, вихідці з Галичини, дуже часто з погордою дивились на своїх одновітців, які залишались у найбіднішій частині Австро-Угорщини.

Певною мірою логічним продовженням тексту Л. Вулфа є стаття Джошуа Шейнса «Творення народу. Галицькі євреї в австрійській державі», де автор насамперед простежує суспільно-політичне життя євреїв Галичини. Дж. Шейнс детально аналізує інтелектуальні витоки, організацію і діяльність різних напрямів (ліберально-просвітницького, консервативного, сіоністичного, соціалістичного), що активно розвивалися після запровадження Конституції 1867 р. Автор зазначає: попри трагедію єврейського народу у XX ст., що максимально знищила сліди багатой культурної і політичної присутності євреїв у Галичині, на початку XXI ст. тип євреїв-«галиціанерів» з приписуваними їм «галицькою міфологією» традиційними рисами (спритність, зарозумілість або ж релігійний фанатизм) досі успішно існує серед євреїв, а чимало потомків мігрантів з Галичини до Ізраїлю шукають сьогодні своє галицьке коріння.

До блоку текстів, присвячених національним перспективам, варто віднести і статтю Керстін Йобст «Порозуміння і конфронтації. Національна квестія в Галичині», де проаналізовано позитивні й негативні приклади співіснування українців, поляків і євреїв у Галичині. Наводячи такі події, як польсько-українську угоду 1914 р. щодо сеймової реформи і вбивство Мирославом Січинським намісника Анджея Потоцького у 1908 р., авторка демонструє, що габсбурзька Галичина не була ані втіленням міфу про ідеальне й мирне співжиття, ані вогнищем постійної ворожнечі національних проєктів і націоналізмів. Водночас досліджує змінність політики Відня у національному питанні.

«Міфу Галичини» не можна уявити без врахування бачення краю імперським центром – Віднем. «Де знаходилась Галичина? Кілька рефлексій з віденської перспективи» – текст Вольфганга Коса, у якому він зазначає, що по-справжньому австрійські дослідники вперше після 1918 р. відкрили для себе Галичину лише після цілковитого знищення «галицького світу». Символом цього «перевідкриття» можна вважати, на думку автора, вихід книги Мартіна Поллака «Після Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна подорож Східною Галичиною і Буковиною, або Мандрівка в світ, якого немає». Цікавим елементом тексту В. Коса

є сюжети, що стосуються двох поштівок на тему переселення галицьких євреїв до Відня. На їхньому прикладі автор демонструє зразки антисемітизму, що був активно присутній у суспільно-політичному житті Австро-Угорщини.

У статті «Галичина як австрійський міф» Еміль Брікс визначає, що з перспективи столиці Галичина завжди становила периферію, віддалену провінцію, де змішувались кордони й ідентичності. Довгий час не було навіть очевидним, чи залишиться цей край під владою Габсбургів, адже за Наполеонівських війн Галичину розглядали як потенційний елемент торгів з Пруссією і Росією. Е. Брікс виділяє два етапи в австрійському трактуванні Галичини: перший – «колонізаційний» – полягав у намаганнях адміністративної інтеграції і германізації, а другий – що настав після 1867 р. – у передачі адміністрації польським елітам. Пишучи про період після розпаду монархії Габсбургів, автор наголошує на зникненні будь-якого зацікавлення Галичиною серед австрійців одразу після 1918 р., а змінюється ситуація лише у 1970-х роках. Розглядає Е. Брікс і сучасний «міф Галичини», визнає його важливу роль для поляків і українців з теренів колишнього коронного краю у контексті ототожнення себе з Європою і зміцнення культурних зв'язків, зокрема з Австрією. Не останню роль у популярності цього міфу відіграли модернізаційні процеси, що тривали в Галичині протягом панування Габсбургів.

Історії галичан у столиці імперії присвятив свою увагу Вернер Міхаель Шварц у розвідці «Галичина у Відні». На думку автора, Відень для галичан був місцем як перспектив і успіхів, так і розчарувань. Перші насамперед полягали в діяльності у віденському парламенті і можливостях політичних кар'єр. Як приклад автор наводить 1897 р. – «найбільш польський» в історії монархії, коли представники цієї нації одночасно обіймали посади президента міністрів, міністра закордонних справ, міністра фінансів і, звісно, міністра для Галичини. Українські перспективи у столиці автор ілюструє історією освітніх установ, створених для греко-католицького духовенства австрійською владою. В. Шварц простежує політичний та ідейний вплив, який Відень чинив на Галичину і який не завжди був позитивним (наприклад, саме віденському суспільно-політичному клімату приписували ще на зорі ХХ ст. поширення в краї антисемітизму). З єврейською тематикою, на думку автора, були пов'язані і загальні негативні уявлення про Галичину. Це є наслідком згаданого В. Косом ототожнення галицьких євреїв, а звідси і краю з відсталістю і бідністю. Важливим аспектом статті В. Шварца є пункт «Галичина після Галичини», де автор твердить, що Галичина у Відні закінчувалася двічі – із падінням імперії у 1918 р. і з аншлюсом Австрії 1938 р. Остання подія поклала край найпомітнішому, ймовірно, аспекту Галичини у Відні – єврейському. Органічним доповненням тексту В. Шварца є стаття Матіаса Байтля «Подорож шляхами міфу. Галичина у Віденському етнографічному музеї», де автор простежує насамперед інтелектуально-культурні відносини між столицею і північно-східною окраїною держави, описує пов'язані з Галичиною пам'ятки в колекції Етнографічного музею у Відні, зокрема ті, що стосуються організованої в 1904 р. Іваном Франком етнографічної експедиції Бойківщиною та долі біженців з Галичини під час Першої світової війни.

Тематика війни і бачення Галичини з австрійської перспективи є ключовими темами статті М. Поллака «Галичина – це далекий, чужий край». Автор наводить історію свого вітчима, що був солдатом австрійської армії та брав участь у боях в

Галичині. Власне фрагмент вражень вітчима і винесено у заголовок статті. Війна нерідко ставала для вихідців із західних областей Австро-Угорщини першою змогою познайомитись із Галичиною. І часто ці враження не були позитивними, творячи, як пише автор, враження «культурної пустелі». Очевидно, ключову роль тут відіграли реалії війни – руйнування і смерть. Текст М. Поллака сильно пов'язаний із персональним досвідом і переживаннями. Річ не лише у долі вітчима, але й самого автора. Готуючи свою книгу «Після Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна подорож Східною Галичиною і Буковиною, або Мандрівка в світ, якого немає», він через неможливість потрапити на територію комуністичної Польщі змушений був мандрувати Галичиною завдяки уяві, опертій на літературі. Така єдинодоступна у той час автору методика дала йому змогу відкрити нерівномірність австрійського погляду на історію Галичини, де у фокусі перебувала історія єврейської спільноти, тоді як польська і насамперед українська тематика залишались і часто залишаються на маргінесі. Прикладом «Галичини як краю невідкритих талантів» М. Поллак називає постаті Осипа Турянського, Осипа Маковея і Марка Черемшини.

Із тематикою Великої війни перегукується текст Яна Риделя «Гарнізон Галичина», присвячений мілітарним аспектам габсбурзької Галичини. Як і ставлення Відня до краю загалом, так і відношення військових кіл імперії до Галичини змінювалось протягом ХІХ ст. Автор акцентує, що каталізатором цієї еволюції були прикордонний статус краю, а відповідно й австро-російські відносини: доки вони залишались дружніми, мілітарна роль Галичини була незначною. Втім, погіршення стосунків між двома імперіями упродовж другої половини ХІХ ст. призвело до перетворення Галичини на ключовий елемент австрійської військової стратегії у разі війни з Росією. Я. Ридель ілюструє це на прикладі будівництва найсучасніших фортифікацій у Кракові і Перемишлі, що зробило ці міста опорними пунктами австрійської армії. Іншим аспектом теми, проаналізованим автором, є військова структура Галичини – творення за територіальним принципом армійських полків і пов'язані із цим процеси. Привертають увагу спостереження, присвячені офіцерському корпусу галицьких полків. Офіцери, переважно австрійські німці, критично ставились до галицьких рекрутів, вважаючи їхні бойові якості вкрай низькими. Це перегукується із загалом нерідко критичним ставленням представників центру імперії і її західних частин до Галичини і галичан, вже згаданим в огляді текстів М. Поллака і В. Коса. Втім, невдоволення офіцерів мало вагому суб'єктивну складову, адже, як стверджує Я. Ридель, вони не любили служби в Галичині за погані матеріальні умови й важкість проникнення в товариське життя, зокрема через мовний бар'єр.

Не менш важливим за національно-політичні аспекти є модернізаційний дискурс. Цій темі у збірнику «Mit Galicji» присвячено текст Я. Пурхлі «Відень, Краків і Львів на шляху до модерності» і Клеменса Капса «Притулок для вбогих у спіралі часу. Перспективи розвитку Галичини між імперськими інтересами і національними прагненнями». Автор порівнює особливості розвитку Кракова і Львова у контексті модернізаційних процесів у монархії Габсбургів загалом. Спільною рисою для всієї Галичини була ключова роль інституційних чинників і роль Відня як урбаністичного зразка (для Кракова із певним запізненням). Автор вирізняє суттєві розбіжності в шляхах поступу двох найбільших міст Галичини. Особливістю Кракова названо провінціалізм, клерикалізм, традиціоналізм, етноцентризм і

кастовість, що стримували розвиток міста. Цю тенденцію змінив лише на початку ХХ ст. президент міста Юліуш Лео, на діяльності якого автор особливо акцентує. Іншою перешкодою була покладена на місто роль фортеці і збудовані австрійською владою укріплення, створене ними кільце обмежувало територіальне зростання. Противагою до Кракова, на думку Я. Пурхлі, був динамічний розвиток Львова, опертий на капіталістичних відносинах, ролі адміністративного центру й мультикультурному характері, що дало йому змогу на зламі століть стати «найбільш модерним містом на територіях Речі Посполитої».

Одній з найпопулярніших негативних тез «міфу Галичини» – «галицькій нужді» – присвятив своє дослідження К. Капс. Автор простежує зародження цього погляду у працях С. Щепановського, наголошуючи, що тема бідності була невід'ємною складовою галицького дискурсу з моменту приєднання краю до монархії Габсбургів. Особливістю цього дискурсу був його «цивілізаційний» характер – Відень вбачав у Галичині напівдикий край, який потребував благодатного впливу Заходу. К. Капс зазначає, що це було зумовлено великим впливом німецьких інтелектуалів і їхніх поглядів на Польщу і Литву. Втім, згортання йосифінських реформ звело роль Галичини у господарській структурі імперії до напівколонії і ринку збуту товарів із промислово розвинутіших регіонів держави. Також важливою частиною тексту К. Капса є роль теми «галицької нужди» у польських і українських дискусіях, спрямованих на пошук покращення економічного й господарського рівня Галичини.

Останнім великим тематичним блоком серед текстів книги є сфера культури. «Алегорія і символ. Галичина у мистецтві» Жанни Комар – текст, у якому досліджено відображені в галицькій і віденській архітектурі уявлення про Галичину і контексти, що впливали на їхню еволюцію. В архітектурних образах міфологічність виявлялась активно, насамперед такі елементи, як неоднозначність у часі й просторі, неясність походження назви краю, різноманітність інтерпретацій. Аналіз різних втілень цих аспектів становить головну частину тексту Ж. Комар. Другою великою темою є роль віденських митців у творенні образів Галичини в самому краї, а також простеження її образів в архітектурі столиці імперії, зокрема на прикладі віденської Ратуші.

Невід'ємною складовою теми збірника, а значною мірою і джерелом «міфу Галичини», є література. Алоїз Вольдан у статті «Література галицька. Тексти і контексти» окреслює дві теми в галицькій літературі габсбурзької доби, що рівною мірою поєднувала німецько-, польсько- й україномовних авторів – гуцулів і нафтову гарячку. Взаємовпливи авторів і їхніх текстів А. Вольдан простежує на прикладі праць Бальтазара Гакета, Юзефа Коженювського, Леопольда фон Захер-Мазоха, Гната Хоткевича, Івана Франка, Германа Блюменталю та ін. Він демонструє, наскільки тісно в текстах могли переплітатись економічні, національні й культурні моменти, стереотипи і мультикультурність. Другою важливою частиною статті є аналіз текстів з галицької тематики після зникнення реальної габсбурзької Галичини. Автор наголошує, що після 1918 р. галицька література, по суті, розділилась на окремі національні наративи, виразно між собою відмінні. На прикладі польської та української літератур посткомуністичної доби А. Вольдан демонструє нові шляхи відкриття австрійської Галичини з її міфами. Натомість Марія Кланська у тексті «Німецькомовна література в Галичині» розглядає тексти на галицьку тематику авторів, які творили німецькою

мовою і часто дивились на справи з іншої, ніж поляки й українці, перспективи. Авторка, обмежуючись періодом до 1918 р., простежує історію німецькомовного культурного середовища в Галичині, його представників і течії з особливою увагою до постатей Леопольда фон Захер-Мазоха і Карла Еміля Францося.

Цей короткий огляд текстів книги «Mit Galicji» демонструє тематичну, часову й просторову різноманітність, витворену габсбурзькою Галичиною під час і на-самперед після свого існування. Втім, навіть ці статті не охоплюють усіх аспектів «міфу Галичини» (і навряд чи автори ставили собі таку мету). На сторінках книги важко натрапити на історію повсякдення чи тексти про галицьких жінок. Це не є мінусом оглянутої книги, а радше ілюстрацією невичерпності тем і дискурсів, присвячених Галичині. Важливо наголосити, що особливість «міфу (чи міфів) Галичини» полягає ще й у тому, що кожна історична доба після розпаду Австро-Угорщини творить нові перспективи погляду на габсбурзький світ і Галичину в ньому. І нинішній час не є винятком.

Roman LEKHNIUK

PhD

Assistant Professor

Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3758-2019>

e-mail: roman.o.lekhniuk@lpnu.ua

DOI: 10.33402 / up.2020-13-357-364

Halychyna real and imagined. A review on: Mit Galicji / [pod redakcją naukową Jacka Purchli, Wolfgang Kosa oraz Żanny Komar, Moniki Rydiger i Wenera Michaela Schwarza]. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, Wien Museum, 2014. 465 s.

Анна ВАРЕНИЦЯ

кандидатка історичних наук,
молодша наукова співробітниця відділу «Центр дослідження
українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9248-5433>
e-mail: annavend@ukr.net

**[Рец.]: ПОЛЬСЬКЕ КОРІННЯ ІЗРАЇЛЮ [на кн.]: Sroka L. T.,
Sroka M. Polskie korzenia Izraela. Wprowadzenie do tematu.
Wybór źródeł. Kraków: Austeria, 2015. 710 s.**

Польсько-єврейські і польсько-ізраїльські стосунки в історії – тема непроста. Їхнє вивчення подібне до розплутування ниток Аріадни, адже тисячі сюжетів вплітаються в один понад восьмисотлітній клубок. Саме тому наукові праці, присвячені цим проблемам, зазвичай вузько обмежені предметно і хронологічно, що, однак, ніяк не применшує їхньої наукової ваги. В історіографії поступово починає виявлятися тенденція до синтетичного аналізу певних процесів, що проходили і тривають між поляками і євреями минулого й теперішнього. Одним з найкращих зразків наукової роботи в цьому напрямку є спільна книга Лукаша Томаша Сроки та Матеуша Сроки, яка вийшла друком 2015 р. у Кракові під назвою «Польське коріння Ізраїлю. Вступ до теми. Вибрані джерела» (*Sroka L. T., Sroka M. Polskie korzenia Izraela. Wprowadzenie do tematu. Wybór źródeł. Kraków: Austeria, 2015. 710 s.*) Дослідження авторів є, безсумнівно, унікальним і масштабним проектом, що вирізняється багатоплановістю, адже соціальні, ідеологічні, політичні, економічні, мілітарні, національні і культурні аспекти проаналізовано в широкій часовій і територіальній перспективі. В монографії є декілька провідних тематичних ліній. Йдеться про історію сіонізму на польських землях, роль євреїв з Польщі у творенні Ізраїлю, політику уряду Другої і Третьої Речі Посполитої щодо єврейської держави та життєві дилеми людей, які зважились піти за мрією про *Ерец-Ізраель* з Польщі у Палестину.

Дослідження побудоване за проблемним принципом і складається з чотирьох розділів. Перший із них, «Народження ідеї», стосується передумов появи сіонізму на польських землях у вигляді політичного проекту. Другий розділ, «Новочасний сіоністичний рух», концентрується на проблемах надання ідеї організаційної структури. Третя частина, «Міграція польських євреїв до Ізраїлю», присвячена переходу від теорії колонізації до практики алії, різницям між міграційними хвилями до і після Голокосту, а також проблемам формування ідентичності «нового єврея». Останній розділ, «Польща в контексті міжнародних відносин Ізраїлю», представляє не так польсько-єврейські, як польсько-ізраїльські взаємини в контексті закордонної

політики з усіма її конфліктами, залежностями і союзами, особливо увагу приділено позиції Польщі в переломний для євреїв момент проголошення державності Ізраїлю.

Праця сперта на багату джерельну базу. Автори залучили до наукового обігу неопубліковані документи з архівів Львова, Кракова, Варшави, Відня, Тель-Авіва та Єрусалиму. Кількість використаних періодичних видань перевищує два десятки найменувань. Як зазначають самі дослідники, винятково важливе місце посіла в широкому розумінні мемуаристика, тобто спогади, щоденники і листування сіоністів та їхніх критиків, а також осіб, що побували в Палестині і були свідками відбудови державності. Власне ці тексти «кидають виразний промінь світла на ситуацію, що панувала в Ізраїлі, особливо на умови життя емігрантів з польських земель; природно, що ці матеріали дають також інформацію про польсько-єврейські стосунки» (С. 24). Цінності роботі надає також використання літературних творів, що містять романтичну візію, з якої у євреїв, подібно як і в інших етносів, народжується національна ідея.

Чи не найскладнішою методологічною проблемою виявилось чітке окреслення ареалу пошуків «польського коріння». Автори розв'язали її, дотримуючись принципу актуальних на кожен історичний період кордонів. Так, до 1918 р. в полі зору науковців перебувають всі терени, що належали до Першої Речі Посполитої. Після відновлення польської незалежності дослідження звужується до територій, що опинилися в межах держави. Це розв'язання дало можливість не включати в пошуки такі центри сіоністичного руху, як Київ та Одеса, але приділити достатньо уваги Львову, що був на шляху двох головних міграційних потоків до Палестини через порти Одеси і Констанції. Заразом дослідники враховують специфіку підавстрійських земель, де конституційно-ліберальний клімат нерідко виражався в космополітизмі, тобто польське, українське й австрійське коріння розділити тут неможливо.

Вихідною тезою дослідників є ідея про те, що сіонізм не з'явився на порожньому місці. Він був у свідомості євреїв від моменту знищення Другого Храму, коли пам'ять про край Сіону і Єрусалиму стала однією з підстав релігійної ідентичності. Власне юдаїзм проповідував прив'язаність до землі предків: «Якщо забуду про тебе, Єрусалиме, нехай відсохне моя правиця, нехай присохне мій язик до піднебіння, якщо не буду пам'ятати про тебе, якщо не буду возносити тебе, Єрусалиме, понад всілякі радості мої» (С. 38). Тож коли євреї прийшли на терени Першої Речі Посполитої, вони вже принесли зі собою сіонізм. Життя в умовах внутрішньої і зовнішньої ізоляції сприяло збереженню глибокого зв'язку із релігійною традицією. Трансформація сіонізму з релігійного орієнтира в концепцію національно-політичного відродження єврейської держави на території Палестини розпочалася в ХІХ ст. одночасно із народженням національних ідей інших недержавних етносів Європи. Роль каталізатора в цьому процесі відіграла Французька революція та розпад Речі Посполитої.

Сіонізм спирався на мовну й історичну спільність. За відсутності аргументів національної самобутності єврейського народу в новій і новітній історії сіоністи шукали легітимізації у давній біблійній оповіді, надаючи старим сюжетам нових інтерпретацій. Одним з яскравих прикладів такої зміни акцентів було свято Ханука, з погляду релігії – символ порятунку юдаїзму, з перспективи сіонізму – підґрунтя для створення історичного міфу. Складніше було з мовою, яку протягом століть не вживали в повсякденному обігу, а тому вона могла обслуговувати лише релігійну

сферу. Це призвело до того, що частина єврейських еліт заперечила життєздатність сіоністичного проєкту. Так, автори наводять цитату видатного лінгвіста і творця есперанто Людвіга Заменхофа про те, що «Вираз “єврейський народ”, який зі звички вживаємо і ми, і наші переслідувачі, є лише наслідком ілюзії, змішаних почуттів і закорінених метафор, подібно як про чийсь портрет звично говоримо, що “це той і той”, хоча особа давно померла і на портреті залишилася тільки її тінь» (С. 265). Але процес форсованого мовотворення тривав, а в міжчассі промютери сіонізму значною мірою вживали ідиш і польську мову. Остання давала змогу робити ідеї доступними для широкого загалу.

Талмуд і Тора для більшості євреїв були основним джерелом знань про Ізраїль, та аж ніяк не інструкцією до колонізації, яку шукали сіоністи. Новочасний рух вимагав практичних відомостей, які черпали з подорожей до Палестини євреїв і християн. Складно на сьогодні визначити, коли розпочалося таке паломництво. Вже у XVI ст. єврейські громади на польських землях практикували збір податку, так званий «палестинський гріш», призначений на поїздки до Єрусалиму, проте в XIX ст. його значення змінилося і він став добровільною пожертвою на благодійність. Але подорожі не припинились і були одним з основних чинників формування реалістичних уявлень про територію Ізраїлю, адже міфологічні біблійні уявлення люди протиставляли фактичному стану речей. Добре налагоджена комунікація сприяла тому, що Палестина перестала бути «країною з іншого світу». Так, сіонізм повстав на кількох підставах: релігійній і світській, новочасній і національній.

Євреї з польських земель, на думку дослідників, відігравали ключову роль в інституційному оформленні сіоністичного руху і державотворчих процесах. Особливо відчутне посилення їхніх позицій Л. Т. Срока та М. Срока простежують у міжвоєнний період. Хоча й до цього вони мали певні впливи на міжнародному рівні. Знаково, що Перший Конгрес Любителів Сіону проходив 6–11 листопада 1884 р. в польських Катовіцах. Вибір цього міста не випадковий, адже Катовіце знаходилися на половині дороги між Парижем і Петербургом, тобто місто було однаково зручним для зустрічі всіх євреїв Європи. В такий спосіб польські території ввійшли в історію як місце сіоністичного форуму. Абрагам Зальц, лідер сіоністів Тарнова, займав на конгресі високий пост другого віцепрезидента на рівні із Теодором Герцлем та Максиміліаном Нордау. Важливою постаттю був Леон Пінскер, народжений 1821 р. в Томашові. Він став автором концепції «самовизволення», суть якої зводилася до того, що євреї повинні самостійно пройти шлях емансипації, не розраховуючи на підтримку ззовні. Погляди Л. Пінскера згодом відобразилися в «політиці доконаних фактів» Ізраїлю, що блокував спроби країн Західної Європи втрутитися у процес становлення молодого держави. Це багато в чому пов'язано з польським досвідом, адже Польща неодноразово сподівалась на підтримку ззовні у відновленні або збереженні державності, проте майже завжди розрахунок виявлявся помилковим. Активною у «справі Сіону» виявилась участь Озіяша Тона, який вийшов на головні ролі політичної арени Другої Речі Посполитої в 20-х роках XX ст. Він також проводив масштабну агітаційну роботу в США, збираючи кошти на організацію єврейського осадництва в Палестині і в такий спосіб пропагуючи діяльність польських сіоністів на світі. Автор наводить приклади успішного розвитку кар'єри євреїв із Польщі у міжнародних сіоністичних організаціях, йдеться, зокрема, про

Нахума Соколовського та Ігнація Ісака Шварцбарта. Проте найвідомішою особою, що репрезентує «польське коріння», став перший прем'єр і міністр оборони Ізраїлю Давид Бен Гуріон (Давид Грюн), що походив із Плоцька. Обидва його кабінети склалися більше ніж на 70% з євреїв із Центрально-Східної Європи, що задавало ритм політичного життя у перші роки існування новоствореної держави.

Не залишилися поза увагою добродійні ініціативи пересічних польських євреїв, спрямовані на покращення життя тих, хто вже зважився на переселення до Палестини, а також на допомогу охочим повернутися до *Ерец-Ізраель*. Поширеною практикою були так звані «блакитні скриньки» та акції збору старих поштових марок, які передавали в Єврейський Національний Фонд і згодом продавали філателістам. Значним було сприяння євреїв Польщі у створенні і діяльності Єврейського університету в Єрусалимі. Товариство друзів Єврейського університету, засноване 1922 р. у Варшаві, займалося збором і передачею в університетську бібліотеку рідкісних книг з приватних колекцій. За даними авторів, лише за 1934/35 рік з Польщі надійшло 8 700 томів.

У контексті першого етапу міграції польських євреїв на територію Ізраїлю центральним поняттям дослідники вважають «кібуцу». Кібуц був оригінальним винаходом сіоністів, що становив окрему соціальну й економічну структуру, сперту на сільське господарство, де панував специфічний колективізм. Попри поширений міф, Л. Т. Срока та М. Срока доводять, що первісно кібуци формувалися не в Палестині, а на тих теренах, звідки планували виїзд. Власне на польських землях майбутні єврейські колоністи намагалися здобути всі потрібні знання і навички, зокрема щодо ведення господарства. Тут вони теж створювали каркаси майбутніх конструкцій. На заснування кібуцу вже на новому місці часу було обмаль, нерідко всього одна ніч, що пов'язано із загрозою з боку арабів та обмеженнями з боку британців. В межах кібуцу євреї реалізували себе в ролях, що традиційно вважалися неєврейськими. З традиції кібуцу виростають «три чуда Ізраїлю»: армія, сільське господарство і національна ідея. Останнє формувалося як продовження ідеалістичної візії, з якою колоністи приїжджали до Палестини. Кібуц був одночасно полем для соціальних експериментів, що виявлялося у відмові від звичних буржуазних і патріархальних цінностей. Польські євреї привозили з собою деякі типово польські моделі поведінки, частина з яких збереглась і досі вказує на походження окремих людей. Міграція євреїв з Польщі до Палестини після Голокосту, як твердять автори, суттєво різнилась мотивами й умовами, в яких опинялися новоприбулі. Якщо до Шоа колоністами були ідейні сіоністи, то після жаків Другої світової війни в Ізраїль часто потрапляли люди, яким гасла національного і державного відродження були чужими. До Голокосту в Палестину їхали за мрією, після – зі страху та відчаю втрати. Ще одна відмінність полягала в тому, що засновники кібуців мусили творити свій новий світ з нуля, а після проголошення Ізраїлю мігрантам доводилося включатися у вже наявну систему соціальних, економічних і політичних взаємин, погоджуючись розділяти її закони і цінності.

Виїзд назавжди – це людська дилема. Її дослідники окреслюють так: «Міграція мала своє чудове і грізне обличчя. В момент прощання з Польщею в житті мігранта розпочинався новий розділ. Ніхто не мав і не міг мати впевненості, чим цей розділ буде заповнено: чи лінією успіхів у приватному і професійному житті, чи також низкою поразок й невдач. Надія змішувалась з непевністю і страхом. Оцінюючи

такого типу явища, не завжди можемо вдаватися до категоричного поділу на “чорне і біле”. В поточній мові часто вживається зворот “змішані почуття”. Отож багато іммігрантів навіть через роки декларували внутрішні протиріччя» (С. 436). Рішення про переїзд до Палестини частіше добровільно приймали менш заможні євреї, адже в Польщі їх не настільки тримало нагромаджене майно. Проте це не означало, що вибір був простим, бо навіть якщо вони втрачали, на перший погляд, небагато, для них це було все. Ще складніше виїзд переживали еліти, особливо після Другої світової війни. Єврейська інтелігенція, що в міжвоєнній Польщі займала посади лікарів, юристів чи науковців, в Ізраїлі опинялася з нічим і мусила наново виборювати собі місце в суспільній ієрархії. Витримати такий іспит вдавалося не всім, тому через кілька років частина знову шукала новий дім, зазвичай у США. Втім, більшість євреїв з Польщі інтегрувалась і становить сьогодні органічну частину ізраїльського народу.

Дипломатичні польсько-ізраїльські стосунки беруть початок 1923 р., коли в Єрусалимі розпочало роботу Консульство Речі Посполитої. Через два роки аналогічна інституція виникла в Тель-Авіві. Власне в міжвоєнний період питання єврейської держави стає одним із напрямків польської політики. Незважаючи на праворадикалі настрої еліт тогочасної Польщі, сіоністам вдалося налагодити з ними ефективну співпрацю, зокрема із середовищем військових. Секрет порозуміння полягав у тому, що і перші, і другі вважали Палестину місцем євреїв. Польські офіцери сприяли формуванню фахової єврейської армії через проведення спеціальних таємних навчань у 30-х роках. Володимир Жаботинський планував, як стверджують автори, створення 40-тисячного єврейського десанту на території Польщі за сприяння Генерального штабу Війська Польського, однак реалізації цього плану перешкодила війна. Мілітарна допомога євреям не обмежувалась військовою підготовкою. Друга Річ Посполита регулярно поставляла в Палестину зброю, що вирівнювала шанси євреїв у боротьбі з арабами.

Повоєнний період став черговим етапом розвитку польсько-ізраїльських взаємин. Головною проблемою була несамостійність політики польського уряду, який перейшов у залежність від СРСР. Антиєврейська, чи згідно з комуністичною термінологією «антисіоністична», кампанія Москви призвела до погіршення і врешті розриву дипломатичних відносин між Польською Народною Республікою та Ізраїлем в 1967 р. Оцінюючи ці події, дослідники пишуть: «Польща змарнувала винятковий шанс взяти участь у формуванні молодого ізраїльського державності. Вона причинилася до її створення, але небувала динаміка призвела до того, що ця історія забулася. Це явище не слід трактувати як невдячність. Вимоги часу призвели до того, що ізраїльтяни дивилися лише в майбутнє» (С. 514). Польща для Ізраїлю в політичному сенсі залишилася минулим. Проте людські зв'язки виявилися настільки міцними, що всупереч волі влади контакти зберігалися. Проголошення Третьої Речі Посполитої і демократичні перетворення в Польщі привели до відновлення дипломатичних і політичних відносин. Однак «виявилось, що в нових реаліях з демографічних і культурних причин в Ізраїлі природно знизився інтерес до польської культури. Але запал аніматорів культури, науковців і митців, що співпрацюють з дипломатами, дає змогу розраховувати на шанси в майбутньому завдяки успіху перших польсько-ізраїльських проєктів» (С. 545).

Праця Лукаша Томаша Сроки та Матеуша Сроки «Польське коріння Ізраїлю» власне є одним з тих проєктів, які відкривають нові перспективи польсько-єврейського діалогу. На сьогодні нагадування про корені потребують обидві сторони. Сучасні поляки поступово забувають про недавню присутність поруч із собою єврейських сусідів, що були співтворцям їхньої історії. Натомість у свідомості євреїв образ Польщі часто затьмарений жахом концтаборів, що витісняє позитивну візію. «Польське коріння Ізраїлю» – це книга про те, як обидва народи пережили не тільки темні, але й світлі сторінки спільного минулого. Потрібно відзначити особливу міждисциплінарність дослідження в тандемі історика й журналіста, що забезпечує глибоку наукову обґрунтованість і одночасно доступність широкому загалу. Конкретизація у назві «Вступ до теми» акцентує, що питання, підняті авторами, є простором для подальших наукових пошуків. Так, в українській історіографії своїх дослідників ще чекають проблеми «українських коренів» Єврейської держави.

Anna VARANYTSIA

PhD

Junior Researcher

Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9248-5433>

e-mail: annavend@ukr.net

DOI: 10.33402 / up.2020-13-365-370

The Polish roots of Israel. A review on: Sroka L. T., Sroka M. Polskie korzenia Izraela. Wprowadzenie do tematu. Wybór źródeł. Kraków: Austeria, 2015. 710 s.

Галина БОДНАР

кандидатка історичних наук

доцентка кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського

Львівського національного університету імені Івана Франка

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

**[Рец.]: ПРИСВЯТИТИ СЕБЕ УКРАЇНСЬКІЙ СПРАВІ:
ОПЕРАЦІЯ «ВІСЛА» В ДЗЕРКАЛІ МІКРОІСТОРІЇ [на кн.]:
Коваль Петро. Діти берегів часу: Акція «Вісла». Спогади /
пер. з польс. та передм. Л. Івасюк. Львів: Вид-во: «Світ»,
2016. 464 с.: іл.**

*Відчуваю обов'язок національного самоствердження
через здобуття знань. Інакше ми залишимося темними,
нічого про себе не знатимемо, й нас,
без почуття власної гідності, ніхто не поважатиме
(Петро Коваль, «Діти берегів часу: Акція «Вісла». Спогади» (Львів, 2016))*

Польсько-українське пограниччя (популярний концепт *borderlands*) є складовою регіону, що його Тімоті Снайдер назвав «кривавими землями» («*bloodlands*»), місцем, де європейські режими здійснили свою найкривавішу роботу¹. Такими, що збурюють українське і польське суспільство, залишаються українсько-польський конфлікт на Волині 1943 р., депортації українців і поляків 1944–1946 рр., операція «Вісла» 1947 р., коли протягом «великої» війни була «мала» і невідома війна. Депортація – протизаконне насильницьке переселення в короткі терміни з мінімумом майна під наглядом військових – є крайнім виявом внутрішньої репресивної політики держави. «Українці в Польщі стали – і про це треба знати і пам'ятати, – писав український історик і археограф Ярослав Дашкевич, – єдиними для 40-х років в Європі жертвами тотальної депортації за національно-визвольний рух свого народу»². З примусовим виселенням поневіряння українців лише розпочиналися, адаптація в новому соціумі стала випробуванням за збереження ідентичності. Східноєвропейські трагедії Голокосту євреїв, українсько-польського конфлікту, депортацій, репресій та інших злочинів сталінізму і нацизму, що відбулися на тій

¹ Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним. Київ: Грані-Т, 2011. 448 с.

² Дашкевич Я. Акція «Вісла» – важкі питання. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів, 2007. Вип. 2: Депортації 1944–1951. С. 38.

самій території в той самий час, є спільною, а не різною історією, ще й досі не осмисленою суспільством.

Пам'ять про пережите – невід'ємна частина нашого сьогодення, визначає настрої і переконання людей, формує масову свідомість, слугує відправною точкою планування майбутнього. Спогади, суб'єктивні за своїм характером, проливають світло на маловідомі або й неznані події, їхні причини, допомагають встановити історичну правду. Українська історична наука впродовж останніх років збагатилася записами усних свідчень депортованих у 1944–1947 рр. українців, і більше – їхніх дітей, позбавлених дитинства і травмованих міжнаціональними злочинами. Нарівні з іншими джерелами усноісторичні наративи (опубліковані окремими збірками і вже введені до наукових текстів як цитування) є важливим історичним матеріалом для інтерпретацій, однак цілісні спогади депортованих українців, особливо в акції «Вісла» – поодинокі.

Спогади Петра Коваля «Діти берегів часу: Акція “Вісла”», що побачили світ в 2016 р. у львівському видавництві «Світ», є добрим втіленням трикомпонентного поєднання історичного джерела, дослідницького тексту і художнього твору. В книзі подано детальний опис життя локальної громади українців Надсяння, депортації до радянської України та в 1947 р. на північ Польщі, побутових поневірянь і зусиль зі збереження ідентичності свідомими українцями в «любій, чужій країні», а також важливий зріз радянської дійсності в Західній Україні під час відвідин родини. Книга є більше ніж спогадами, це осмислене автором минуле українсько-польського пограниччя, аналіз причин і перебігу розмивання української ідентичності в Польщі. Текст багатий на етнографічний матеріал з детальною характеристикою сільської забудови, господарств, одягу, харчування, торгівлі, дозвілля та ін. Особливо відзначимо добірку уривків пісень, які передавали з покоління в покоління або переймали від людей з інших регіонів. Із перших сторінок захоплює легкий стиль автора, який власні спогади переплітає з ґрунтовними історичними знаннями та представленням мозаїки поглядів, життєвих доль людей зі свого оточення, не спрощуючи історичних процесів, а навпаки, ставлячи слушні запитання. Спогади Петра Коваля на українську мову переклала докторка філософських наук Леся Івасюк. У детальній передмові до видання дослідниця подає огляд політизованості українського питання в польській історіографії, акцентує увагу на нерозвиненій мемуарній традиції українців, які недооцінюють слова «про себе», а також на науково-популярній вазі перекладених нею спогадів переселенця-жертви акції «Вісла» з досі не визнаним політичним підґрунтям.

Перед тим, як звернутися до тексту спогадів, зазначимо кілька моментів. Наратив Петра Коваля визначений пережитою дитячою трагедією роз'єднання і примусової депортації родини в протилежні боки від малої батьківщини та життям у польському суспільстві з україн негативним сприйняттям українців-переселенців і українського взагалі. Описане автором, народженим у 1939 р., життя у міжвоєнні, воєнні та перші повоєнні роки, коли він був малою дитиною, хоча і не є особистими спогадами, становить цінну рефлексію над пережитим у свідомості старшого покоління через їхні свідчення та авторове розуміння. Антропологічний підхід до спогадів дає змогу привідкрити внутрішній світ наратора в конкретний момент, спробувати зрозуміти вчинки, оцінні судження, життєві стратегії, ставлення до інших, а також його долю на тлі ширших історичних процесів. У нарації

про східноєвропейські трагедії середини ХХ ст. можна простежити пам'ять про міжнаціональне (не)співжиття, трактування «своїх» / «інших», (не)спростування загальноприйнятих уявлень на рівні мікроісторії.

Автор ретельно відтворив атмосферу в сільській спільноті українців Надсяння та її динаміку через зміни державних режимів, загострення українсько-польських відносин, специфіку адаптації на новому місці. Спогади Петра Ковалю засвідчують велике зацікавлення автора історією своєї роз'єднаної родини з детальними характеристиками окремих постатей, що робить текст насиченим і живим. Родинні спогади, ситуації конкретних людей, опис конкретних випадків викликають у читача особливу чутливість і навіть емпатію до пережитого, розуміння ризиків та спокус того часу. Традиційним для спогадової літератури є розрізнення «своїх» і «чужих». З місцевими поляками жили дружньо, товаришували, одружувалися, а поляки «ззовні» – це «мазури», польське військо. Автор наголошує: «у щоденному житті не помічалось антипольськості в сенсі націоналістичного упередження до сусідів через їхню націоналістичну чи релігійну належність», а «українське населення часто зберігало глибоко заковане почуття родовитої гордості та свідомості повноправного господаря тієї землі, однак таке природне явище не можна плутати з націоналізмом» (С. 38–39, 48); «ніколи ми не відчували ворожості ні до наших сусідів поляків, ні до польськості як такої, лише ненавиділи те, що було в цій польськості бездумного, підлого і ворожого до нас, непольського народу» (С. 110). Влучне підсумування автора, що люди в локальних громадах «незалежно від національності, були пов'язані емоційно. Людей єднала щоденна мозольна праця і боротьба за виживання. Спільне лихо, страждання і смертельні загрози у всіх будили інстинкти самозбереження» (С. 46) можна прикласти на будь-який час, не лише тут описаний.

Євреї і роми постають «іншими», яким співчували й допомагали. На спогадах про євреїв позначилася політика пам'яті про Голокост, яка в автора відходить на другий план через культивовані в родині дружні взаємини з місцевими євреями: «...здавна мешкало сім єврейських родин. Це були доброзичливі люди, працьовиті й шановані. Вони становили невід'ємну частину сільської громади, впливали на неї своєю культурною специфікою, проникнутої духом обрядовості, релігійної й мовної інакшості» (С. 68–69). Всупереч панівним стереотипам, «найбільшим авторитетом вважався багатий корчмар Мотя, чоловік мудрий і завжди готовий допомогти» (С. 69), з яким у діда Петра Ковалю склалися особливо дружні взаємини, що, безумовно, вплинуло на спогади про євреїв узагалі й те, що «наших євреїв ми часто згадували в розмовах упродовж усіх повоєнних десятиріч» (С. 69). Далі в тексті згадано негативну ознаку єврея – заможність корчмаря Моті, в закладі якого місцеві «бідні пастухи» залишали всі гроші (С. 83). В усних свідченнях, опублікованих спогадах Голокост відбувався ніби поряд, до винищення євреїв були причетні більше «інші» й менше «свої». Про Голокост говорять, або загально осуджуючи, або наголошуючи на тому, що особисто вони, їхні рідні не брали в ньому участі. Мати автора допомагала продуктами євреям у гетто в Любачеві, ризикуючи своїм життям. Двічі в тексті згадано відмову рідних купити одяг, що раніше належав євреям. Але бачимо й визнання співучасті в Голокості рідного дядька, який «замість обіцяної німцями боротьби за незалежність України як вояк дивізії «Галичина»

був загнаний на ганебну службу вартових, тобто до конвоювання і сторожування євреїв, приречених на смерть», психологічно важко це переживав (С. 80–81).

Минуле не було простим і очевидно, що текст спогадів суперечливий. Реалії міжвоєнної Польщі автор пізнав з розповідей дорослих, для яких «вони були лихом, що настало після значно кращих часів панування цісаря Франца Йосифа, який однаково шанобливо ставився до представників різних націй» (С. 36). Тож польський період асоціювався з осадниками, обмеженою соціальною мобільністю українців, бідністю, але й був ідеалізований «гармонійний будень з розмаїттям культур та релігій», майже без самогубств, розлучень, сирітства, грабунків і убивств (С. 49). Однак не вдалося оминати виявів різниці за національною ознакою, стереотипів і звести їх лише до «доброзичливого гумору», спровокованої нацистами ворожості до місцевих поляків і євреїв та ін. Чуже горе викликало страх за власне майбутнє. Євреїв, які переховувалися, видавали неідентифіковані «шпигуни, яких тоді не бракувало» (С. 74), «інформант гестапо з родини польських поселенців з 1920 року» (С. 88), але не «свої», українці. Ідеалізованих упівців, які «завжди гречно просили продукти чи інші потрібні речі як у поляків, так і в українців; нічого не забирали силою і не грабували – це було суворо заборонено і погрожувало покаранням» (С. 108), критично сприймали за розмови про події на Волині в 1943 р., детально вникали в причини розправ над поляками з околиці.

Сприйняття «інших» – поляків, євреїв, німців, червоноармійців, радянських українців, росіян – позначене українсько-польським протистоянням. Бідам у міжвоєнній Польщі протиставлене «економічне пожвавлення» в перший період радянської окупації 1939–1941 рр., «міцні узи патріотизму» місцевих і прибулих зі Сходу українців, спільний аналіз «останніх світових новин», «спільна ненависть до сталінського режиму». Очевидно, що такі довірливі стосунки місцевих і приїжджих видаються перебільшеними з відстані часу, більше реалістичним є твердження автора, що в спільному дозвіллі люди більше «втікали у світ фантастичних розповідей» (С. 52). На наративі автора позначилася гострота мовного питання в північній Польщі. В тексті не втрачено жодної можливості наголосити на (не) спілкуванні українською мовою когось із навколишніх. Декілька разів йшлося про розмови місцевих євреїв Надсяння українською в побуті. Українською говорили українці з радянської України, через що поставав їхній позитивний образ. Зовсім ідеалізованими, але такими, що усталилися в пам'яті українців Надсяння, є згадки про україномовних «солдатів та офіцерів з західних теренів Росії і навіть з Манджурії», які «охоче зав'язували контакти зі своїми, як вони говорили, побратимами з Галичини, у вузьких родинних колах нерідко згадували Петлюру і його боротьбу за незалежність України» (С. 56). Водночас «московітів», тих, хто фанатично виконував партійні вказівки, вороже сприймали незалежно від етнічного походження, а період 1939–1941 рр. пригадували не як «Радянську Україну», а «за москальських часів», «за москалів» (С. 61–62). В умовах посилення відчуття «солідарності людей зі сходу і заходу України» убивство німцями радянських партизанів у 1943 р. родина сприйняла «як щось дуже важливе для українського народу» (С. 76). Позитивними є згадки радянських військових до і наприкінці радянсько-німецької війни, які «були доброзичливими, відкритими людьми і ставилися до нас з повагою», з ними «почувалися у безпеці і впевненіше, ніж за німців», «деякі зі сльозами на

очах прощалися з місцевими» (С. 91, 93–94). Негативні конотації пов'язували з «москалями» і «ніколи не ототожнювали їх із солдатами та офіцерами, росіянами чи українцями, які до нас справді добре ставилися» (С. 95). Будучи перекладачем з німецької після мобілізації в 1944 р. до Червоної армії, дядько Микита спілкувався тільки українською, наголошував, що відчував себе «повноцінним солдатом звияжної армії» в порівнянні зі службою у польському війську (С. 105). Однак на тлі позитивного образу «червоноармійців», «радянських солдат» депортовані українці в 1946 р. у Радимні перебували в оточенні «російського війська» (С. 113).

У спогадах про прихід радянських військ у 1939 р. і німецьких у 1941 р. схоже описано нашвидкуруч невідомо з кого зорганізовані привітальні делегації. Не йшлося про бідно одягнутих й оснащених радянських солдатів, але порівняно з німецьким військом важко було змовчати про «вицвілі демікотонові сорочки, перев'язані поясами з мішкової, і деформовані чоботи з халявами з такого ж матеріалу» (С. 63). Люди помилково жили в очікуванні поліпшення «після брехні, залякувань та лиха, принесених московітами», підсиленому асоціаціями німецького періоду з «пануванням цісаря Франца Йосифа, коли поляки, українці та євреї мали відносно рівні права доступу до шкіл, роботи і військових чинів; із вдячністю згадувалися дозвіл і поміч «милостивого правителя» в організації Січових Стрільців...» (С. 63). Німецька окупація в спогадах розкрита здебільшого темами Голокосту євреїв і службою дядька в 14-й дивізії Ваффен СС «Галичина», яку, за твердженням автора, не сприймали як лояльність до режиму.

Впродовж року після депортації до радянської України більшості місцевих українців (1946–1947) жертви операції «Вісла» жили в постійному страху бути пограбованими, репресованими і вбитими, на їхніх очах грабували й руйнували греко-католицькі церкви, рідні помешкання займали інші. Щоб уникнути звинувачень, сусіди й близькі родичі співпрацювали з польськими військовими, вдягнуті в мундири й конфедератки видавали своїх. Автор стверджує, що в ті критичні часи українці вже не вірили в перемогу УПА, яка без суттєвої цивільної допомоги не становила серйозної небезпеки для Польщі. Проживши ціле своє життя в умовах приниження українського, втрати ідентичності, нерозуміння приховування деякими українцями своєї національності, вшанування військових зі злочинним минулим, автор намагається встановити історичну справедливість – назвати імена винуватців кривавих трагедій, пояснити, що винуватцями свавілля і жорстокості в 1945–1957 рр. щодо українців були не лише місцеві виконавці, а й командування польської армії та уряд Польщі, коли «бандитизм і дике насильство толерувалося на офіційному рівні».

Життя після депортації на півночі Польщі влучно характеризує назва розділу «У любій, чужій країні». Тут описано стереотип злого українця-націоналіста («українські бандити», «вороги Польщі»), згадано про погрози й образи, приховування українськості, спілкування на людях польською мовою, зміну імен і прізвищ, приниження українців у держустановах, репресії, доноси, полонізацію в школах, відсутність власних церков і священників, важку фізичну працю, українофобію, «сміхотворне боягузтво», «маніакальне» до українців, «внутрішній бунт, який будив у нас патріотизм». Як наслідок, більшість українців Польщі втрачала свою ідентичність, особливо діти й онуки, розгорталися сімейні конфлікти з приводу поховання батьків за греко-католицьким обрядом, національне окреслення «українець»

сприймали як образливе. Жертви операції «Вісла» знаходили розуміння серед теж дискримінованих місцевих німців, згодом депортованих або добровільно переселених до Німеччини, поляків зі Східної Галичини й Західної Волині (кресов'яків), репатріантів поляків з АК, які повернулися зі сибірських таборів та ін.

Петро Коваль піднімає проблему травмованого покоління дітей війни (українців, поляків, євреїв, німців), позбавлених дитинства, які на очах втратили батьків і рідних. Після пережитого вони почували себе майже дорослими. Підлітки утримували господарства з восьми гектарів поля. Автор панічно боявся втратити матір, відсутність якої постійно викликала неспокій, а за найменшої небезпеки він, малий, слабкий і худий від недоїдання хлопчина, міг би «схопити за ногу головного грабіжника й загриз би його до смерті». Найближчими друзями юності не випадково були місцеві німці й поляки родом зі Східної Галичини. Німці-сироти зростали в інтернатах з польськими іменами і прізвищами, не знали власної мови, коли їм перекладали листи в період реабілітації «на наших очах ці діти перетворювалися в шалено щасливих людей, дізнавшись, що незрозумілий текст власноручно написали мама або татусь, яких вони ще пам'ятали» (С. 219). Вражає трагедія дітей-німців, як-от Янека Стефанського, який нічого не знав про себе, крім імені Йоганн, малолітнім, утікаючи з матір'ю від радянських солдатів, він втратив її і марно намагався знайти. Парадокс німецького хлопця з прізвищем Червоненко, «охрещеного росіянами, які довго тримали його в сиротинці» (С. 218–221). Одному з поляків, депортованому з-під Самбора Львівської області, українець Петро Коваль (сам в дитинстві не знаючи) допомагав вчити польську мову на факультеті української філології в Щецині. Молоді люди товаришували, попри те, що поляк пережив трагедію нападу партизан УПА під Самбором, внаслідок чого втратив матір, автор же мав свій білі; їх об'єднувало розуміння того, що «обидві сторони були одинакові в тих взаємних убивствах» (С. 236).

Прагнення Петра Ковалю пізнати мову, культуру та історію свого народу визначило його життєву стратегію і фах учителя, хоча мав добрі перспективи кар'єри в науково-технічній сфері: «З мене часто насміхалися з приводу моєї “помилки”. Працюючи автомеханіком, я міг би заробляти набагато більше, ніж на посаді вчителя. Я мав би можливість заснувати власну майстерню... Так, мій вибір пояснювався, головним чином, відірваністю від життєвих реалій – я керувався наївними намірами та шляхетними ідеалами... Сьогодні можу сказати, що не шкодую про свій вибір» (С. 227). Юнаком він застає послаблення українофобії після 1956 р. – формує свою бібліотеку з книжок Івана Франка, Тараса Шевченка, Лесі Українки та ін., відважується дискутувати з відомим автором про злочинність акції «Вісла», серед репатріантів шукає можливості говорити про Україну, активно включається в культурно-громадське життя українців. Будучи учителем української мови, факультативного предмета, Петро Коваль докладав максимум зусиль, щоб заохотити учнів її вивчати, а українську молодь пізнавати культуру та історію свого народу в безкорисливій культурній діяльності. А це було нелегко в умовах, коли українськість вважали ворожою щодо польськості й радянськості, панувало ірраціональне вороже ставлення до осіб іншої національності взагалі. Збереження української ідентичності, відкритий її вияв у повсякденному житті були справжнім

подвигом тих і, як це не прикро, сучасних часів, що не могло й не може викликати розуміння свідомих пересічних поляків. Автор уміло поєднував педагогічну, українську культурницьку, літературну діяльність з активною громадянською позицією. Приклад Петра Коваля – це поєднання подвійної ідентичності українців Польщі: «польськість була для нас цінністю, якою ми жили щодня і якою дихали. Ми її любили, попри те, що кожен із нас у повоєнні роки пережив багато страждань і кривд від польських збройних організацій, війська та влади» (С. 233); «полюбив польську культуру і все польське, крім польської глупоти, ксенофобії та підлості, які зустрічаються навіть серед високоосвічених людей» (С. 324).

Ще однією площиною спогадів є відвідини Надсяння та родини в радянській і сучасній Україні, пов'язані з цим рефлексії. Вимальовано образи українця-переселенця акції «Вісла» і німця, самовільно переселеного до Німеччини, та їхнє повернення на малу батьківщину через нездатність адаптуватися в новому суспільстві. Колишні сусіди-поляки надсянці потайки спілкувалися українською, щиро жаліли за зруйнованими греко-католицькими церквами, які можна було зберегти як костели. Важливими є спостереження автора під час трьох мандрівок до радянської України в 1970, 1977, 1989 рр., динаміка змін світогляду західних українців в умовах кризи і розпаду тоталітарної держави. Результатом першої поїздки стало відкриття для себе України, а не Росії, як це «подавалося в польських ЗМІ», подив прикордонників в знанні «поляками» української мови, українські співи кресов'яків з Вроцлава в потязі, вільне спілкування дітей українською і російською мовами в мішаному подружжі, обережність у спілкуванні через наклепи, магазини в греко-католицьких церквах і костелах, зруйновані синагоги і польські цвинтарі, хабарі, розкрадання державного майна і коштів, русифікація освіти та ін. Дивувало те, що буденне життя протікало незалежно від офіційної політики, енергія людей, які виживали, попри мізерні заробітки. У спостереженнях з наступних поїздок виразно проступає передчуття краху режиму і національна свідомість молоді в умовах тотальної русифікації публічної сфери.

Додатком до спогадів є фрагменти матеріалів розслідування, проведених прокуратурою Інституту національної пам'яті Польщі у справі злочинів, скоєних у селах Загороди та Рижкова Воля у червні 1946 р., приводом до якого стала публікація свідчень Петра Коваля, а сам автор виступив головним свідком обвинувачення.

Спогади Петра Коваля «Діти берегів часу: Акція “Вісла”» є оригінальним і важливим джерелом до вивчення локальної громади українців Надсяння, акції «Вісла» 1947 р., життя українського інтелігента-патріота в північній Польщі в другій половині ХХ ст. Життєва позиція автора – це вияв глибокої любові й пошани до українських традицій, культури та історії, загострених в умовах їхнього браку в чужій країні. Його роздуми про трагічно пережите не однобічні, у них є визнання помилок і спогади про успіх, таке, що зачепило й болить роками, вимагає відновлення історичної справедливості, не може не торкнутися вдумливого читача – українця, поляка, німця, росіянина чи будь-кого іншого, – що дуже важливе для порозуміння за сучасної конфліктної суспільно-політичної ситуації на східноєвропейських пограниччях.

REFERENCES

Dashkevych, Ya. (2007). Aktsiia «Visla» – vazhki pytannia. In *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist. Vyp. 2: Deportatsii 1944–1951* (pp. 37–45). Lviv: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha [in Ukrainian].

Snaider, T. (2011). *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym*. Kyiv: Hrani-T [in Ukrainian].

Halyna BODNAR

PhD, Associate Professor

Mykhailo Hrushevskiy Department of Modern History of Ukraine

Ivan Franko National University of Lviv

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7972-8111>

e-mail: halyna.bod@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-371-378

**DEDICATE YOURSELF TO THE UKRAINIAN CAUSE: OPERATION «WISLA»
IN THE MIRROR OF MICROHISTORY. A REVIEW ON: KOVAL PETRO. DITY
BEREHIV CHASU: AKTSIIA «VISLA». SPOHADY (L. IVASIUK, TRANS.). LVIV:
VYD-VO: «SVIT» 2016. 464 S.: IL.**

Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ

*кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник
відділу «Центру дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID:<http://orcid.org/0000-0001-9358-0443>
e-mail: horbaczewski.taras@gmail.com*

**[Рец.]: РЕПРЕСІЇ ЯК БІЛЬШОВИЦЬКИЙ СПОСІБ
УТВЕРДЖЕННЯ ВЛАДИ [на кн.]: Репресії радянського
тоталітарного режиму на західних землях України (1939–
1953): причини і наслідки, політика пам'яті: монографія /
за ред.: В. Ільницького, М. Литвина та М. Галіва. Дрогобич;
Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 268 с.**

За підрахунками дослідників, якби не голодомори та радянські репресії, населення України на початку ХХІ ст. могло б досягти позначки 80 млн. Політичні репресії, зачистки, виселення, депортації, розстріли вплинули не тільки на чисельність, а й деформували світогляд нації, конструювання її політичної пам'яті.

У міжвоєнний період території України, поділені між Радянським Союзом та Другою Річчю Посполитою, опинилися в різних, та все ж тоталітарних системах, не схожих одна на одну. Коли радянська система прийшла на західні українські землі, розбіжності між способом життя, мисленням, повсякденним укладом вражали. Всього двадцять років далися взнаки – радянські керманічі, які приїхали на новоприєднані землі, падали з велосипедів, їли зубну пасту, використовували унітаз як раковину, їхні дружини одягали комбінації замість вечірніх суконь.

Найголовніше поряд з новим економічним, політичним укладом – це наростання паніки і страху, що впливало на свідомість людей, перетворювало їх, за словами Тімоті Снайдера, на біомасу. «Радянізація» призвела не тільки до утвердження планово-командної моделі економіки, ідеологізації суспільної та культурної сфер, витворення атмосфери страху й терору, але й стала тріумфом більшовицької неосвіченості, нищості над більш високою культурою західноукраїнського суспільства. Сьогодні для дослідників стає очевидним, що керівники СРСР масовими репресіями, депортаціями і голодоморами поставили українство на межу етнокатастрофи.

Вивчення формування політики пам'яті щодо сталінських репресій на теренах західноукраїнських земель, доповнене відкриттям доступу до раніше засекречених документальних фондів архівів усіх рівнів у сучасній Україні, дало змогу авторам підготувати комплексне дослідження з новими науковими підходами, дослідницькими оцінками, глибиною критеріїв узагальнень. Колективна робота складається з

12 текстів, пов'язаних між собою аспектами національного, соціального, правового, хронологічного вимірів дослідження. Автори зосередили свою увагу на трьох напрямках, що підтверджено вдалим поділом розділів монографії; теоретичних засадах дослідження політики пам'яті щодо радянських репресій, особливостей проведення терору та можливостей політики пам'яті в сучасному українському суспільстві.

Теоретичні засади дослідження політики пам'яті виокремлює у своїй статті Любомир Хахула. Історик, опрацювавши значну теоретичну базу, використовує праці багатьох відомих дослідників – І. Колесника, М. Хальвбакса, С. Чарновського, Р. Траба та ін. Цікавими є порівняння історії та колективної пам'яті на ґрунті категорії мови: аналітичної та метафоричної. Зміст же історичної пам'яті вибудовується з аналізу історичного контексту, в якому вона існує. «Конкуренцію пам'яті» Любомир Хахула пов'язує з наростанням дискусій у суспільстві після проголошення незалежності Україною щодо спадщини тоталітарних режимів та їхнього значення для відновлення держави. Інший дослідник теоретичної складової політики пам'яті В. Футала аналізує розвиток навчально-історичної літератури, щодо політики пам'яті злочинів тоталітарного режиму на західних українських землях доби сталінізму, адже саме шкільні підручники закладали основи знань для молодшого покоління та породили численні дискусії про «підміну понять» у старшого. Автор наголошує, що історію України почали вивчати ще 1989 р. з низкою трансформацій курсу, довгий час залишалися невирішеними питання термінів «Великої вітчизняної війни», кардинально нових сюжетів про ОУН, УПА, операцію «Вісла» та Греко-Католицьку Церкву. Ключовою у розумінні автора стала поява праці О. Субтельного з його візіями радянської окупації та виокремленням певних сюжетів. В. Футала вдало аналізує синтези української минувшини Я. Грицака, В. Смолія та ін. Можливість зворотності змін щодо політики пам'яті в Україні, на думку автора, простежуємо в працях 2010–2013 рр., у яких бачимо пропагандистські кліше «Велика вітчизняна», «Визвольна місія Червоної армії», уникнення порівнянь із злочинним нацистським режимом.

У другому розділі колективної монографії «Репресії радянського тоталітаризму» автори запропонували синтетичний погляд на певні напрями репресивної політики радянської влади на місцях. Депортації як одну з форм більшовицького терору аналізує В. Баран. На його думку, впродовж кількох десятиліть радянська влада намагалася маніпулювати історичною пам'яттю народу, приховати свої злодіяння, але в суспільній свідомості українців залишилися чіткі спогади про масові депортації. Дрогобицький науковець В. Ільницький у кількох статтях досліджує прямі наслідки репресій – боротьбу ОУН-УПА проти репресивної системи.

Однією з найбільших проблем для радянського керівництва став брак кадрів. Місцеве населення було майже усунуте від управління, а в деяких регіонах його дискримінували за місцевими ознаками. Доречно аналізуючи національний склад репресивно-каральних органів, В. Ільницький зазначає, що після 1944 р. радянізація відбувалася здебільшого силами кадрів, які скеровували зі східних областей України, причому частина всілякими методами намагалася повернутися на Схід. Науковець підсумовує, що масові тотальні репресії, колективізація, депортації

цивільного населення спрямовувалися насамперед проти УПА. Основна мета – позбавити націоналістів народної підтримки. У статті «Організація репресивно-каральних органів» описано форми та методи боротьби з визвольним рухом. Заразом М. Литвин вдається до всебічного аналізу проблем масових репресій, пов'язаних з діяльністю повоєнної комуністичної Польщі як союзника Кремля в боротьбі з українським національним рухом. Висновки автора містять практичні рекомендації щодо потреби врахування не лише методики та інструментарію історичної науки, в ході дослідження депортаційних акцій, але й важливості залучення тогочасного й нинішнього законодавства, міжнародно-правових актів. Погоджуюся з висновками автора, що ці депортації українців з їхніх етнічних територій потрібно кваліфікувати як злочин комуністичних влад СРСР та Польщі проти людяності, оскільки їх проводили за національною ознакою, вони мали примусовий характер, принесли фізичне та психологічне страждання учасникам тих подій.

Студії Василя Ільницького та Уляни Галів доповнюють дослідження депортацій як виду репресій радянської тоталітарної системи проти українського визвольного руху. Детально описано, як саме проводили депортації, людський чинник прислужництва радянських чиновників перед системою у виконанні плану. Розглянуто мету та наслідки виселення для визвольного руху, психологічного тиску на тих, хто залишився.

Третій розділ колективної монографії «Політика пам'яті щодо репресивних акцій сталінського режиму: досвід, шляхи удосконалення» присвячений дискусійним питанням конфлікту історичної пам'яті, інтерпретації у сучасному суспільстві. Показовою є стаття М. Литвина про проблеми трактування приєднання Західної України до СРСР у суспільній свідомості, адже возз'єднання, про яке говорила радянська історіографія, не було мирним, демократичним, народним, зокрема, євреї, поляки та українці по-різному його сприймали. Автор схиляється до думки, що протягом наступних десятиліть кожна влада прагнула здійснити ідеологічні реконструкції історичної пам'яті українців західного регіону шляхом руйнування старих місць пам'яті, але спільну пам'ять про «перші совіти» не вдалося зберегти через носіїв поділених пам'ятей, політичні, етноконфесійні належності.

Колективна монографія актуалізує різні аспекти політики пам'яті щодо репресій в Західній Україні сталінських часів. Вдало підібрані дослідження дали змогу створити цілісну картину наслідків репресій, їхнього впливу на формування історичної пам'яті та ідентичності суспільства. Насамкінець зазначимо, що працю вдало доповнюють відомості про авторів, покликання, світлини. Монографія спонукає до пошуку відповідей на численні запитання, пов'язані із суспільно-політичними причинами, масштабами, етно-політичними наслідками репресій щодо населення західноукраїнського регіону. Висновки авторів підтверджені науково-історичним аналізом, застосуванням джерельної бази. Книга заохочує дослідників до розгортання нових студій щодо вивчення інших аспектів тоталітарної дійсності в політиці пам'яті.

Taras HORBACHEVSKYI*PhD**Junior Researcher**Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»**Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the**National Academy of Sciences of Ukraine**ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-9358-0443>**e-mail: horbaczewski.taras@gmail.com**DOI: 10.33402/up.2020-13-379-382*

Repression as a Bolshevik way of asserting authority. A review on: Represii radianskoho totalitarnoho rezhymu na zakhidnykh zemliakh Ukrainy (1939–1953): prychyny i naslidky, polityka pamiati: monohrafiia / za red.: V. Ilnytskoho, M. Lytvyna ta M. Haliva. Drohobych; Kherson: Vydavnychi dim «Helvetyka», 2019. 268 s.

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

ВІДЗНАЧЕННЯ 100-РІЧЧЯ УКЛАДЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ

Проаналізовано комемораційні заходи в Україні та Польщі, присвячені відзначенню 100-річчя укладення українсько-польського союзу – так званої Варшавської угоди Ю. Пілсудського – С. Петлюри. Зокрема, документальні виставки «Братерство зброї: мілітарні аспекти українсько-польського військово-політичного союзу 1920 року» (Львів), «Київ – Варшава: спільна справа», «1920: на захисті Європи від більшовизму» (Київ), «За нашу і вашу свободу» (Варшава).

Поява після світової і локальних війн, революцій 1914–1917 рр. на геополітичній карті Європи і Азії більшовицької Росії спричинила значне занепокоєння серед лідерів великих і малих, особливо молодих національних держав. Загроза російсько-більшовицької експансії змусила керівництво Польщі та Української Народної Республіки укласти у квітні 1920 р. військово-політичний союз – так звану Варшавську угоду Ю. Пілсудського – С. Петлюри, суттю якої була спільна боротьба армій за витіснення більшовиків з України й утвердження незалежності УНР зі столицею в Києві.

Незважаючи на пандемію коронавірусу, з нагоди 100-річчя вказаних подій в Україні та Польщі організовано низку комемораційних заходів. Представники влади, української і польської громадськості поклали квіти й запалили лампадки на могилах вояків Армії УНР у Варшаві, Ланцуті, Пікуличах та інших містах, польських військових похованнях на Байковому цвинтарі у Києві. На жаль, українській громадськості й науковцям так і не вдалося переконати польську владу про повноцінне відновлення меморіалів інтернованої Армії УНР у Ланцуті та Щипйорно; потребують кращого догляду й тогочасні польські військові цвинтарі у Бродах, Бережанах, Стрию, Острозі.

Символом тяглості польсько-української військової співпраці стала виставка «Братерство зброї: мілітарні аспекти українсько-польського військово-політичного союзу 1920 року» в будівлі «Арсеналу Львівського історичного музею», підготовлена за участю науковців Центру дослідження українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Миколи Литвина й Любомира Хахули. На ній експонували зброю та елементи одягу польської,

української та більшовицької армій, твори мистецтва, історичні праці та археографічні видання. Такою ж ідеєю була проникнута історико-документальна виставка «Київ – Варшава: спільна справа» на київській станції метро «Золоті ворота», яку до 100-річчя укладення польсько-українського союзу підготували польські колеги – Польський інститут у Києві, Музей Ю. Пілсудського, Військово-історичне бюро ім. К. Сосновського.

За участю Українського інституту національної пам'яті, Державної архівної служби України на Контрактовій площі столиці відкрито виставку «1920: на захисті Європи від більшовизму», у якій відображено участь п'яти дивізій Армії УНР у більшовицько-польсько-українській війні 1920 р., зокрема героїчну оборону міста-фортеці Замость під командуванням генерала Марка Безручка. Аналогічну тематичну виставку «За нашу і вашу свободу» за участю віце-прем'єра України Ольги Стефанишиної і посла України в Республіці Польща Андрія Дешиці, голови Об'єднання українців у Польщі Петра Тими розгорнуто в Лазенківському парку Варшави. Вказана тема також відображена в колективній праці польських і українських істориків «1920 rok – wojna światów. Studia przypadków w stulecie bitwy warszawskiej», яку наприкінці року планував видати Інститут національної пам'яті Польщі.

Особливості українсько-польських відносин у новітню добу обговорено на черговій вересневій IX Українсько-польській зустрічі (Івано-Франківськ; Яремче; Варшава; Перемишль), яка відбулася в онлайн-режимі. Зокрема, на секції «Союз Пілсудського – Петлюри як спроба створення нової системи безпеки в Центрально-Східній Європі» виступили з доповідями і повідомленнями Володимир Великочий, Микола Литвин, Олег Павлишин (Україна), Станіслав Степень, Ян Пісулінський (Польща) та ін. Матеріали зустрічі будуть опубліковані в науковому збірнику Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника.

Значення та уроки українсько-польського союзу 1920 р. проаналізовано на онлайн-конференції «1920–2020. Centenary of the Polish-Bolshevik war», яка відбулася 21 вересня 2020 р. в межах відзначення тридцятиліття Східної літньої школи Варшавського університету на базі Львівського історичного музею. Зокрема, Любомир Хахула висвітлив заходи української громадськості щодо вшанування пам'яті С. Петлюри в Східній Галичині міжвоєнної доби. Микола Литвин реконструював перебіг українсько-польських відносин 1917–1920 рр., гуманітарну складову польсько-української війни 1918–1919 рр., бої об'єднаного українсько-польського війська під Львовом і Замостям улітку 1920 р. Пропонуємо ознайомитися з польськомовними тезами його україномовного виступу.

Mykola Lytvyn

Ukraina – Polska: od wojny lat 1918–1919 do wojskowo-politycznego sojuszu 1920 roku

Historie wojen oraz doświadczenia sojuszy wojskowych powinny być odbierane jako lekcje przeszłości przez współczesnych polityków i zwykłych obywateli i w ten sposób zapobiec rozwiązywaniu konfliktów międzypaństwowych i narodowościowych za pomocą środków militarnych. Pamiętać należy również, że dzięki wspólnym wysiłkom narodów jesteśmy w stanie zapobiec i zneutralizować wojny światowe lub lokalne. Dla Ukraińców i Polaków szczególnie pouczające powinny być konfrontacje zbrojne i

sojusze militarno-polityczne po I wojnie światowej, kiedy liderom polskich środowisk, przy wsparciu społeczności międzynarodowej, udało si e odzyska  pa stwowo c w 1918 r., Ukra  com, z kolei, – nie.

W zbiorach Lwowskiego Muzeum Historycznego zachowany jest niedziałający zegar, który w listopadzie 1918 r. zosta  przebity kul  wystrzeloną z wzg r   w. Jerzego. Na murach Katedry Łacińskiej i kościoła greckokatolickiego Przemienienia Pańskiego zachowały si e armaty z czasów wojny polsko-ukraińskiej 1918–1919. Jednak ani w łdze Zachodnioukraińskiej Republiki Ludowej, ani odrodzona Polska nie zgodziły si e wówczas na żadne ustępstwa terytorialne. Na szczęcie wśród liderów obu krajów byli tacy, którzy nie zapomnieli o rozwiązywaniu problemów humanitarnych ( ywno c, poczta, opieka medyczna). Właściwie były w to zaangażowane komisje ukraińsko-polskie we Lwowie, Stanisławowie i Przemyślu. Wspólne porozumienie z 1 lutego 1919 r. zobowiązywało obie strony do przetrzymywania internowanych w obozach ukraińskich i polskich w humanitarnych warunkach.

Po zakończeniu wojny polsko-ukraińskiej w lipcu 1919 r. do Armii Ukra ńskiej Republiki Ludowej wstąpiło wielu oficerów i strzelców Armii Galicyjskiej. Jej Naczelnym Przewódca i Przewodniczący Dyrektorium Ukra ńskiej Republiki Ludowej S. Petlura zainicjowa  szereg wizyt misji polityczno-wojskowych w Warszawie, celem przeprowadzenia rozmów na temat koordynacji stosunków mi dypa stwowych. 9 sierpnia 1919 r. w zawiadomieniu do J. Piłsudskiego S. Petlura zgodzi  si e przenie c kwestię relacji ukraińsko-polskich z płaszczyzny antagonizmu na szcie k  porozumienia i skoordynowanej walki z bolszewicką Rosj . Porozumienie o zawieszeniu broni między Ukra nsk  Republik  Ludową a Polsk  z 1 września 1919 r. proklamowało przyjazną neutralno c armii, określiło rozgraniczenie Wo lnia i Galicji (po rzece Zbrucz). Dalsze rozmowy o współpracy prowadziła Misja Dyplomatyczna Ukra ńskiej Republiki Ludowej, która mieściła si e w Hotelu Polskim w Warszawie. Obrady zakończyły si e podpisaniem w dniach 22–24 kwietnia 1920 r. w Warszawie porozumienia politycznego i konwencji wojskowej między Polsk  a Ukra nsk  Republik  Ludową. Warszawa uznała ukrai nsk  niepodleg o c, a Dyrektoriat – jako najwyższą w łdzw  w Ukrainie. Zdecydowano o konieczności podjęcia wspólnych dzia a  antybolszewickich przez wojska pod ogólnym dowództwem Polski oraz zapewnienia pomocy materialnej i technicznej Armii Ukra ńskiej Republiki Ludowej. Efektami porozumie  were m.in. wyzwolenie Kijowa spod bolszewików w maju 1920 r. i udane letnie bitwy przeciwko Armii Czerwonej pod Lwowem i Zamosciem. Polska zezwoliła również na działalnośc Rady Republiki i R adu Ukra ńskiej Republiki Ludowej na swoim terytorium.

Jednak Traktat Ryski między Polsk  a bolszewickimi republikami Rosji i Ukrainy w 1921 r. zawiesi  ukł d sojusznicy Piłsudskiego i Petlury. W wyniku tego działalnośc ukraińskich agencji r dowych zosta  zakazana i zlikwidowano obozy dla internowanych Armii Ukra ńskiej Republiki Ludowej. Rac e mają polscy badacze, którzy uważają, że klęska kampanii kijowskiej i zmęczenie polskiego społeczeństwa kilkuletnią wojn , w której zgin o co najmniej 200 000 żołnierzy, zmusiły J. Piłsudskiego do rezygnacji z planów stworzenia niezależnego od Rosji państwa ukraińskiego.

Przy współdziałaniu w łdz i społeczeństwa na terytorium Ukrainy i Polski w najbliższych latach powinny zosta  przywrócone polskie i ukraińskie cmentarze wojskowe. Działania Litewsko-Polsko-Ukrai skiej Brygady im. Wielkiego Hetmana Konstantyna

Ostrogskiego, która ma ożywić zapomniane tradycje ukraińsko-polskiej współpracy wojskowo-politycznej, zasługują na aprobatę i pełne wsparcie.

Mykola LYTVYN

Doctor of Sciences in History, Professor

Head of the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

DOI: 10.33402 / up.2020-13-383-386

THE CELEBRATION OF THE 100TH ANNIVERSARY OF THE UKRAINIAN-POLISH UNION

The commemorative events in Ukraine and Poland dedicated to the celebration of the 100th anniversary of the Ukrainian-Polish Union – the so-called Treaty of Warsaw of J. Piłsudski – S. Petliura are analyzed. In particular, the documentary exhibitions «Brotherhood of Arms: Military Aspects of the Ukrainian-Polish Military-Political Union of 1920» (Lviv), «Kyiv – Warsaw: A Common Cause», «1920: Defending Europe from Bolshevism» (Kyiv), «For Our and Your Freedom» (Warsaw).

Микола ЛИТВИН

доктор історичних наук, професор

завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: [http:// orcid.org /0000-0003-1010-2329](http://orcid.org/0000-0003-1010-2329)

e-mail: lytvynmr@gmail.com

ПЕРШИЙ ЛІТОПИСЕЦЬ ОПОЗИЦІЙНОГО РУХУ В УКРАЇНІ: ЮРІЙ ЗАЙЦЕВ (1941–2020)

Юрій Дмитрович Зайцев віддав рідному колективові – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – майже чотири десятиліття; вирізнявся великою працездатністю, умінням вести толерантний діалог і захищати свої наукові погляди, життєві принципи й уподобання (політичні, культурні, спортивні).

Майбутній вчений, батьки якого походять з Одещини, народився 4 грудня 1941 р. у м. Вельську Архангельської обл., де до закінчення війни перебувала на засланні його мати. Навчався на історичному факультеті Львівського державного університету імені Івана Франка, з 1962 р. вчителював, працював у комсомольських і партійних органах; очолював спорткомітет Львівської області, де потоваришував з багатьма спортсменами, зокрема знаменитими шахістами, об'їздив з ними багато країн світу; мав авторитет у футбольних функціонерів, які ще донедавна регулярно запрошували його до службової трибуни на футбольні матчі «Карпат» і збірної команди України. Юрій Зайцев мав багатьох друзів в інших областях України та республіках тогочасного СРСР, зокрема в Молдові, звідки йому неодноразово надсилали на уродини добірний виноград, яким частував колег і друзів.

У відділі новітньої історії, який тривалий час очолював професор Юрій Сливка, Юрій Зайцев пройшов шлях від молодшого до старшого наукового співробітника. Поряд із ним суспільно-політичні процеси в західному регіоні України досліджували його колеги: Михайло Швагуляк, Олександра Кірсенко, Іван Патер, Олександр Луцький, Володимир Баран, Богдан Микитів, Михайло Сеньків, Ігор Соляр, Микола Литвин, Михайло Романюк, Микола Посівнич та ін. Його наукову працю та організаторські здібності цінував багатолітній директор інституту, академік НАН України Ярослав Ісаєвич. Одному з небагатьох у державі 1989 р. Юрію Дмитровичу вдалося захистити кандидатську дисертацію «Трудова діяльність робітничого класу Української РСР (1970–1980-і роки)» за сукупністю опублікованих праць. Ще в радянський час він намагався зрозуміти формалізм у роботі партійно-комсомольських органів, а відтак нерідко «соціальну» активність робітничого класу, штучність соціалістичного змагання.

Серед перших у 1990 р. почав досліджувати долі українських дисидентів – Зеновія Красівського, Ігоря та Ірини Калинців, Михайла Сороки, Ніни Строкатої, Галини Михайленко, Петра Григоренка, Олекси Різника, Івана Геля та ін., загалом опозиційний рух 1953–1991 рр. Особливою популярністю серед читачів – педагогів, науковців, музейників, молодих і літніх людей – користувалася його велика серія «Дисиденти» у популярній багатотиражній газеті «Молодь України» (14, 16, 17, 18, 21, 22 травня 1991 р.), які Інститут історії України з ініціативи професора Станіслава Кульчицького передрукував у посібнику для вчителя «Сторінки історії України ХХ століття» (1992). Згодом учений упорядкував фундаментальні збірники документів про Український національний фронт (2000), Українську загальнонародну організацію (УНФ-2) (2005), став керівником авторського колективу навчального посібника для вищих навчальних закладів «Історія України», що неодноразово перевидавався (1996, 1998, 2002, 2003).

Юрій Дмитрович цікавився новітньою історією Польщі, польсько-українськими відносинами, неодноразово брав участь у семінарах і конференціях Центру дослідження українсько-польських відносин нашого інституту. 1995 р. відбув стажування в Південно-Східному науковому інституті в Перемишлі, працював у архівах і бібліотеках Варшави, Кракова, Любліна, Перемишля, записав низку інтерв'ю з діячами науки і культури Польщі – літературознавцем Володимиром Мокрим, мовознавцем Михайлом Лесівим, істориком Станіславом Стемпнем та ін. Це спонукало його до написання історичних розвідок «Польська опозиція 1970–80-х років про засади українсько-польського порозуміння» (1998), «Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій» (2003). Восени 2020 р., незадовго до смерті, вчений завершив нарис про суспільно-політичну діяльність професора Ягеллонського університету, активіста «Солідарності», учасника Установчого з'їзду Народного Руху України Володимира Мокрого, з яким навіть обговорював окремі сюжети праці. Полоністикою також цікавився його син Олександр, який в аспірантурі інституту досліджував українські виборчі кампанії в міжвоєнній Польщі; нині він – доктор історичних наук, професор кафедри історії Українського Католицького Університету.

Життєві радості й проблеми більше, ніж півстоліття, поділяла з Юрієм Дмитровичем дружина Ірина, яка тривалий час працювала в обласному товаристві «Знання», писала поетичні твори, які ввійшли до збірки, що допоміг упорядкувати відомий поет, доктор історичних наук Петро Шкраб'юк. Берегинею родинного дому донедавна була матір ученого, яка не дожила місяць до свого століття.

Юрій Зайцев помер 8 грудня, а 10 грудня 2020 р. відбувся чин поховання на Янівському цвинтарі у Львові. Втім, залишилося видати його документальну книгу про Івана Геля. Чекає упорядкування і велика фонотека із записами спогадів діячів науки і культури, а також фототека доби незалежності України, яку вчений збирав упродовж десятиліть.

Mykola LYTVYN

Doctor of Sciences in History, Professor

Head of the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-387-389

**THE FIRST CHRONICLER OF THE OPPOSITION MOVEMENT IN UKRAINE:
YURI ZAITSEV (1941–2020)**

Микола ЛИТВИН

*доктор історичних наук, професор
завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: [http:// orcid.org /0000-0003-1010-2329](http://orcid.org/0000-0003-1010-2329)
e-mail: lytvynmr@gmail.com*

ВИЗНАЧНИЙ ІСТОРИК КИЇВСЬКОЇ ЦЕРКВИ: ІГОР СКОЧИЛАС (1967–2020)

Автор цих рядків не був другом Ігоря Скочилиаса, а лише колегою за фахом, старшим товаришем із тридцятилітнім стажем спілкування. Позналилися з ним, коли він, старшокурсник історичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка, на запрошення Ярослава Дашкевича вирішив налагодити співпрацю зі щойно створеним при Інституті суспільних наук АН УРСР Львівським відділенням Археографічної комісії АН УРСР. Я, на той час голова ради молодих учених інституту, в актовій залі (нині вул. В. Винниченка, 24) розповів допитливому юнакові про наукові традиції колективу, діяльність історичних відділів, бібліотеки, окремих науковців. Невдовзі амбітний юнак успішно влився у невеликий, але працездатний колектив відділення, який усамостійнився в складі Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Щоправда, під впливом авторитетного медієвіста Ярослава Дашкевича свої наукові зацікавлення молодий вчений підкорегував: зі студій міжвоєнної доби ХХ ст. переключився на системні дослідження унійної складової Київської церкви, релігійної культури в Україні. Після праці у Львівському відділенні Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України він був деканом Гуманітарного факультету (2010), проректором із наукової роботи (2016), завідувачем кафедри історії (2020) Українського Католицького Університету. В Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України 2010 р. захистив докторську працю з історії Галицької єпархії XII–XVIII ст., невдовзі його обрали членом цієї ж спецради із захисту дисертацій. Усі ми відзначали його академічну вимогливість до наукових праць та дисертантів, нещадну критику любителів плагіату, водночас уміння підредагувати недосконало визначену тему чи її виклад.

І. Скочилиас підтримував творчі взаємини з польськими богословами і релігієзнавцями, дослідниками Православної та Унійної церков у Речі Посполитій, насамперед професором Люблінського Католицького Університету Анджеєм Гілем, з яким підготував археографічне видання «Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: книги протоколів та окремі описи» (Львів; Люблін, 2012), а також аналітичні книги

«Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII ст.: історичні нариси» (Львів, 2013), «Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji: metropolia kijowska w latach 1458–1795» (Люблін; Львів, 2014). До речі, А. Гіль був учнем знаного професора Єжи Ключовського, з яким віддавна товаришував директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, голова Українсько-польської історичної комісії, академік НАН України Ярослав Ісаєвич. Чи не тому А. Гіль та І. Сkochиляс неодноразово гостювали в кабінеті Я. Ісаєвича, обговорюючи складні сторінки українсько-польських відносин, зокрема їхню церковно-релігійну складову. Пригадую також нашу спільну поїздку 2016 р. до Люблінського відділу Польської академії наук, де після наукових доповідей нас обрали іноземними членами цього відділу ПАН. Ми разом також їздили 2018 р. до Польщі на вшанування українських жертв Сaгрині 1944 р.; тоді ж він повідомив присутньому там Президентові України Петрові Порошенку про наукові проекти УКУ щодо вивчення жертв українсько-польського протистояння на Волині та Холмщині у роки Другої світової війни.

І. Сkochиляс завжди радо долучався до конференцій і семінарів інституту, запрошував на заходи УКУ – конференції, книжкові презентації, публічні лекції. Попри науку, знаходив час на суспільно важливі акції – був учасником українських Майданів, організовував експедицію студентів до Польщі щодо впорядкування українських поховань, відвідував заходи Наукового товариства імені Шевченка.

Вчений помер 20 грудня 2020 р. після важкої хвороби, похований на Личаківському цвинтарі у Львові. Співчуття родині та спільності УКУ висловили керівники Української Греко-Католицької Церкви, депутати Верховної ради України, політики, представники влади.

Mykola LYTVYN

Doctor of Sciences in History, Professor

Head of the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the

National Academy of Sciences of Ukraine

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-1010-2329>

e-mail: lytvynmr@gmail.com

DOI: 10.33402/up.2020-13-390-391

**A PROMINENT HISTORIAN OF THE KYIV CHURCH: IHOR SKOCHYLIAS
(1967–2020)**

ЗМІСТ

СТУДІЇ

<i>Леонтій ВОЙТОВИЧ</i> . Польське козацтво: легенди і дійсність	5
<i>Андрій БОЛЯНОВСЬКИЙ</i> . Польсько-литовська армія та козацьке військо у поході на Москву в 1618 році	34
<i>Андрій БОЙКО-ГАГАРІН</i> . Фальшиві монети Польського царства в грошовому обігу українських земель	75
<i>Олена АРКУША</i> . Образи русі та русинів у приватній кореспонденції польських аристократок Галичини другої половини XIX – початку XX століття	99
<i>Олександр СЕДЛЯР</i> . Перший досвід організації руських читалень у Галичині (1848–1850)	119
<i>Роман ЛЕХНЮК</i> . «Сьогодні кожен політик повинен зблизитись з народом»: українські консервативні середовища в Галичині на зламі XIX–XX століть у контексті консервативних рухів слов'янських народів Цислейтанії	137
<i>Юлія САПАЦІНСЬКА</i> . Світ емоцій в уявленнях мешканців містечок Галичини другої половини XIX – початку XX століття	187
<i>Мар'яна БАЙДАК</i> . Листи з фронту і на фронт як джерело з історії Першої світової війни в Галичині.	205
<i>Адам ОСТАНЕК</i> . Польсько-українські дискусії навколо проблеми саботажів і пацифікації 1930 року на сторінках львівської преси, їхній вплив на міжнаціональні взаємини і безпеку Другої Речі Посполитої	224
<i>Magdalena GIBIЕC</i> . The image of pacification of eastern Halychyna in 1930 in light of polish and ukrainian press	243
<i>Галина БОДНАР</i> . Від «колективної пам'яті» до «пам'яті груп» та постпам'яті: до питання розвитку і сучасних викликів у студіях пам'яті	257
<i>Ірина ДЕРЕВЧУК</i> . Усні наративи про дитинство як джерело вивчення емоцій радянського суспільства 1970–1985 років	289
<i>Юлія КШАНОВСЬКА</i> . Населення Дніпропетровська 1959–1989 років: процеси мовно-культурної асиміляції	302
<i>Любомир ХАХУЛА</i> . Українсько-польський військово-політичний союз 1920 року в історичній пам'яті українців і поляків.	314

- Василина ПАСТЕРНАК*. Як писати новітню історію малого міста на українсько-польському пограниччі: (не) повернення багатокультурності та пошуки ідентичностей (на прикладі Жовкви) 325

ІСТОРІОГРАФІЯ, БІБЛІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Вікторія РОМАНЧУК*. Польська проблематика на сторінках журналу «Універсум»: історична пам'ять, культура, політика 343

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

- Роман ЛЕХНЮК*. [Рец.]: Галичина реальна і уявна [на кн.]: Mit Galicji / [pod redakcją naukową Jacka Purchli, Wolfganga Kosa oraz Żanny Komar, Moniki Rydiger i Wernera Michaela Schwarza]. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, Wien Museum, 2014. 465 s. 357
- Анна ВАРЕНИЦЯ*. [Рец.]: Польське коріння Ізраїлю [на кн.]: Sroka L. T., Sroka M. Polskie korzenia Izraela. Wprowadzenie do tematu. Wybór źródeł. Kraków: Austeria, 2015. 710 s. 365
- Галина БОДНАР*. [Рец.]: Присвятити себе українській справі: операція «Вісла» в дзеркалі мікроісторії [на кн.]: Коваль Петро. Діти берегів часу: Акція «Вісла». Спогади / пер. з польс. та передм. Л. Івасюк. Львів: Вид-во: «Світ», 2016. 464 с.: іл. 371
- Тарас ГОРБАЧЕВСЬКИЙ*. [Рец.]: Репресії як більшовицький спосіб утвердження влади [на кн.]: Репресії радянського тоталітарного режиму на західних землях України (1939–1953): причини і наслідки, політика пам'яті: монографія / за ред.: В. Ільницького, М. Литвина та М. Галіва. Дрогобич; Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 268 с. 379

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

- Микола ЛИТВИН*. Відзначення 100-річчя укладення українсько-польського військово-політичного союзу 383

IN MEMORIAM

- Микола ЛИТВИН*. Перший літописець опозиційного руху в Україні: Юрій Зайцев (1941–2020) 387
- Микола ЛИТВИН*. Визначний історик Київської церкви: Ігор Сковчиляс (1967–2020). 390

УДК 94(477+438)

Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / голов. ред. Микола Литвин; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. Вип. 13. 394 с.

Редактор

Віталія Станкевич

Коректор

Світлана Іваник

Упорядник науково-довідкового апарату

Оксана Рак

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено

Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 22.12.2020. Формат 70х100/16.

Наклад 300 прим.

Обл. друк. арк. 31,92. Друк офсетний